

С. М. Пик

НАСМНА ДИПЛОМАТИЯ І ТОРГІВЛЯ
У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

С. М. Пик

ТАЄМНА ДИПЛОМАТІЯ І РОЗВІДКА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України*

Львів
2012

УДК 327.57:341.326(091)(075.8)
ББК Ф4(0)38я73+Ц2(0)3я73
П 32

Рецензенти:

д-р політ. наук, проф. *Г. М. Перепелиця*
(Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії України
при МЗС України, м. Київ);

д-р політ. наук, проф. *І. Є. Цепенда*
(Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника,
м. Івано-Франківськ);

д-р істор. наук, проф. *І. Я. Тодоров*
(Донецький національний університет, м. Донецьк)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів.
Лист № 1/11-4073 від 26 березня 2012 р.*

Пик С. М.

П 32 Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах : навч.
посібник / С. М. Пик. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. –
514 с.

ISBN 978-966-613-943-9.

Навчальний посібник присвячено висвітленню ролі таємної дипломатії і розвідки у міжнародних відносинах. Значення цих специфічних засобів зовнішньої політики та їхнє вдосконалення досліджено у контексті віхових подій історичного розвитку, починаючи з античних часів. Особливу увагу приділено суб'єктивному чиннику в реалізації завдань, покладених на таємну дипломатію і розвідку. Виокремлено теоретичні аспекти розвідувальної діяльності, а також її пріоритети на сучасному етапі.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів спеціальності «Міжнародні відносини» дипломатичної і розвідувальної діяльності.

імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

УДК 327.57:341.326(091)(075.8)
ББК Ф4(0)38я73+Ц2(0)3я73

інв. № 79 15 84 © Пик С. М., 2012

ISBN 978-966-613-943-9

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2012

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ	9
1.1. Сутність поняття “розвідка” та його інтерпретації.....	9
1.2. Мета, завдання і специфіка роботи розвідувальних служб у сучасному світі	12
1.3. Внутрішня і зовнішня розвідки, їхні основні функції	14
1.4. Механізм здійснення розвідувальної діяльності.....	18
Контрольні питання.....	25
Список рекомендованої літератури	25
РОЗДІЛ 2. РОЗВІДКА І ТАЄМНА ВІЙНА У ЧАСИ АНТИЧНОСТІ	27
2.1. Зародження розвідки. Особливості розвідувальної діяльності Стародавнього Єгипту та Ассирії	28
2.2. Перші теоретичні положення шпіонажу	31
2.3. Таємні війни Стародавньої Греції.....	34
2.4. Роль розвідки у протистоянні Риму і Карфагену	36
2.5. Таємна війна і дипломатія Мітрідата VI	41
2.6. Розвідувальна діяльність Юлія Цезаря	43
2.7. Таємні війни римських імператорів.....	46
Контрольні питання.....	49
Список рекомендованої літератури	50
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДКИ У СЕРЕДНІ ВІКИ ТА В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ	51
3.1. Таємна дипломатія і розвідка Візантії	52
3.2. Особливості середньовічної розвідки	55
3.3. Еволюція розвідки в епоху Відродження.....	60
3.4. Англійська розвідка у період Реформації	64

3.5. Френсіс Уолсінгем – засновник першої у світі професійної розвідувальної служби.....	68
3.6. Таємна війна католицизму проти сил Реформації	70
Контрольні питання.....	75
Список рекомендованої літератури	75
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК РОЗВІДКИ У XVII ст.	77
4.1. Кардинал Рішельє і його розвідка	78
4.2. Таємні війни кардинала Мазаріні	84
4.3. Діяльність розвідувальної служби Олівера Кромвелля	91
4.4. Англійська розвідка у другій половині XVII ст. Вільгельм III Оранський і його таємна війна	97
Контрольні питання.....	104
Список рекомендованої літератури	104
РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У XVIII ст.	106
5.1. Війна за іспанську спадщину і таємні війни її учасників.....	106
5.2. Методи і засоби роботи розвідки у XVIII ст.	114
5.3. Австро-пруське протистояння і таємний фронт Семилітньої війни.....	121
5.4. Розвідувальна діяльність під час війни американських колоній за незалежність	129
Контрольні питання.....	138
Список рекомендованої літератури	138
РОЗДІЛ 6. РОЗВІДКА ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ. XIX СТОЛІТТЯ	140
6.1. Таємні війни проти революційної Франції	140
6.2. Розвідувальні служби Наполеона Бонапарта і їхня діяльність	151
6.3. Особливості роботи американської розвідки під час Громадянської війни (1861–1865 рр.).....	175
6.4. Місце і роль розвідки Пруссії у зовнішній політиці держави	182
Контрольні питання.....	192
Список рекомендованої літератури	192
РОЗДІЛ 7. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ ТАЄМНИЙ ФРОНТ	194
7.1. Особливості роботи німецької розвідки напередодні Першої світової війни.....	195

7.2. Діяльність розвідувальних служб держав Антанти в умовах назрівання світової кризи.....	205
7.3. Протистояння розвідок ворогуючих таборів у ході війни.....	223
Контрольні питання.....	247
Список рекомендованої літератури	247
РОЗДІЛ 8. РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	249
8.1. Відновлення Німеччиною статусу великої держави в Європі	250
8.2. Дипломатична і розвідувальна підготовка “Третього рейху” до реваншу	256
8.3. Діяльність англійських, французьких і радянських спецслужб напередодні Другої світової війни.....	279
Контрольні питання.....	304
Список рекомендованої літератури	305
РОЗДІЛ 9. РОЗВІДКА ТА ЇЇ ТАЄМНІ ОПЕРАЦІЇ У ХОДІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	307
9.1. Участь німецьких спецслужб у завоюванні Польщі. Створення РСХА.....	307
9.2. Протистояння німецьких і французьких спецслужб на території окупованої Франції. Розвідувальна підготовка Німеччини до підкорення Англії.....	317
9.3. Діяльність німецької та радянської розвідок напередодні Німецько-радянської війни	327
9.4. Реалізація плану “Барбаросса” та його провал. Перл-Харбор: успіхи і прорахунки японських та американських спецслужб	343
9.5. Розвідувальна робота Німеччини, СРСР, Англії і США у ході основних воєнних і політичних подій 1942–1943 рр.	357
9.6. Діяльність спецслужб воюючих сторін на завершальному етапі Другої світової війни.....	368
Контрольні питання.....	384
Список рекомендованої літератури	385
РОЗДІЛ 10. ТАЄМНІ ВІЙНИ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”	388
10.1. Діяльність західних і радянських спецслужб на початку “холодної війни”	388

10.2. Створення Центрального розвідувального управління у США, його структура, основні завдання і місце у системі американської розвідки.....	396
10.3. Реорганізація радянської розвідки. Комітет державної безпеки СРСР: структура, функції і методи роботи.....	405
10.4. Таємні операції ЦРУ і КДБ.....	414
Контрольні питання.....	453
Список рекомендованої літератури.....	453
РОЗДІЛ 11. РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА ЇЇ ПРІОРИТЕТИ.....	456
11.1. Трансформація системи радянської розвідки після розпаду СРСР.....	457
11.2. Нова розвідувальна політика європейських держав.....	472
11.3. Вдосконалення розвідки США на сучасному етапі.....	482
Контрольні питання.....	496
Список рекомендованої літератури.....	496
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО.....	500
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	501

Вступне слово

Усі пристойні люди починали у розвідці. Я — теж.
Г. Кіссінджер

Дипломатія і розвідка здавна співіснують у тісному взаємозв'язку. Античні дипломати, здійснюючи свої місії до іноземних держав і виконуючи офіційні завдання, часто отримували і таємні інструкції, виконання яких зводилося переважно до збору інформації про країну призначення, потрібної на випадок війни з нею. З розвитком посольської справи і встановленням постійних дипломатичних представництв можливості прихованого збору інформації в іноземних державах значно розширилися. Зрозуміло, що така діяльність викликала протидію, тому розвідка змістила основний акцент у своїй роботі на вербування агентів і розбудову агентурних мереж за кордоном. Своєю чергою, офіційна дипломатія, не задовольняючи всі інтереси держав, набула додаткової форми – таємної. Вона забезпечувала наміри політичного керівництва, які не розголошувалися.

Таємна дипломатія, як і розвідка, – це прихована діяльність, спрямована на реалізацію державних інтересів, результати якої мають залишатися невідомими для широкого загалу. Таємна дипломатія і розвідка використовують різні методи і засоби для досягнення своїх цілей. Однак принципова різниця між ними полягає у тому, що в таємній дипломатії передбачена наявність двох і більше сторін (держав) для ведення таємних переговорів, вироблення спільної позиції, укладення таємних угод, а розвідка – це переважно одностороння діяльність (держави) проти визначеного об'єкта.

Успіх таємної дипломатії і розвідки залежить насамперед від майстерності осіб, яким доручено виконання

таємних завдань, а також від державного керівництва, зацікавленого у таких важливих для його політики інструментах. Від античних часів і до сьогодні таємна дипломатія і розвідка не втратили свого значення, а результати їхньої діяльності продовжують впливати на розвиток відносин між державами. Пропонований посібник дасть змогу краще зрозуміти специфіку роботи розвідки і здатність таємної дипломатії – проникати у чужі таємниці і використовувати отриману інформацію у власних інтересах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ

Розвідку часто називають таємною війною. Її дії приховані, а розвідники застосовують лише їм доступні методи і засоби для реалізації завдань. Успіх такої діяльності залежить передусім від уміння її приховати. Своєю чергою, головний противник розвідки – контррозвідка – намагається цю діяльність викрити, використовуючи власні засоби і методи. У постійній боротьбі розвідки і контррозвідки перемагає інтелект. Інакше кажучи, розвідка – це війна інтелектів¹.

1.1. Сутність поняття “розвідка” та його інтерпретації

Розвідка займається випереджаючим інформаційним забезпеченням будь-якої діяльності держави. Прагнення мати завчасну інформацію, без сумніву, породжене інстинктом самозбереження. Відтак розвідка – це цілком самостійна сфера реалізації права будь-якої країни на забезпечення свого суверенітету². Часто розвідку розуміють як таємну діяльність, спрямовану на добування закритої інформації. Проте поняття “розвідка” засвідчує не лише процес певного виду діяльності, а й результат цієї діяльності. Об’ємність поняття характеризує низка значень англійського слова *intelligence*: розвідувальні дані, розвідувальна служба, розвідувальна діяльність. Отже, поняття “розвідка” залежно від

¹ *Треппер Л.* Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С. 357.

² Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1. – С. 84.

контексту означає: 1. Особливі знання. 2. Вид організації, що продукує ці знання. 3. Діяльність, здійснювану цією організацією.

У першому варіанті йдеться про знання, отримані у результаті оброблення інформації, здобутої розвідувальною службою. Неопрацьована інформація – “розвідувальна сировина” – сама по собі нічого не означає, доки не буде співставлена з іншими розвідувальними даними, наявними з такої ж проблематики, і піддана аналізу. Лише після цього розвідувальна інформація перетвориться на “розвідувальний продукт” – продукт розумової діяльності людини, тобто знання. А особливі вони тому, що базуються на специфічній інформації, закритій для широкого загалу.

У другому варіанті мається на увазі розвідувальна служба, яка не лише організовує збирання і добування розвідувальної інформації, а й забезпечує її аналітичне оброблення – приведення у готовий для використання вигляд. Цим займається спеціальний підрозділ, структурні частини якого працюють за визначеними напрямками. Більше того, кожна розвідувальна служба накопичує і зберігає зібрану розвідувальну інформацію для стратегічних потреб.

Третій варіант передбачає практичну діяльність розвідувальної служби, поділену на дві основні групи: збирання інформації і таємні операції. Розвідувальна служба наділена відповідними повноваженнями і володіє необхідними засобами для виконання поставлених перед нею завдань.

Досі немає універсального визначення сутності розвідки через її різні інтерпретації. Наприклад, американський дослідник Лео Д. Карл у книзі “Міжнародний словник розвідки” (“International Dictionary of Intelligence”, 1990) пропонує таке її визначення: це кінцевий результат процесу збирання й оброблення інформації, що стосується реальних і потенційних ситуацій чи умов, які мають безпосереднє відношення до внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності держави, а також діяльності її суперників.

Своє визначення пропонує американський дослідник Абрам Шульський у підручнику “Тиха війна: розуміння розвідки” (“Silent Warfare: Understanding Intelligence”, 1993). Він вказує, що традиційне розуміння розвідки походить ще з творів Сунь-цзи VI–V ст. до н. е. Розвідку трактують переважно у військових термінах чи термінах національної безпеки як складову “тихої” (таємної) війни між державами: вона є сукупністю чотирьох основних видів діяльності, а саме: збирання інформації, аналізу інформації, таємних операцій і контррозвідки. Наголошується на шпіонажі, таємних операціях, дезінформації і контррозвідці. З цього визначення слідує, що розвідка має бути зосереджена на вивідванні та аналізі таємниць держав-противників. У визначенні не

звернено увагу на роботу з відкритими джерелами інформації, а також не враховано такі сфери у діяльності сучасної розвідки, як міжнародна торгівля, організована злочинність, забруднення навколишнього середовища та ін.

У працях американського історика Шермана Кента можна знайти досить прямолінійне визначення розвідки: це інформація про світ, яку збирають і передають людям, котрі творять політику. Це дуже широкий обсяг діяльності і в цьому випадку акцентується саме на обробленні й аналізі зібраних даних, а не власне на шпіонажі, контррозвідці чи таємних операціях.

У найпростішому трактуванні *розвідка* — це знання і передбачення про світ навколо нас, це перший крок до рішення і дії державного керівництва. Розвідувальні організації забезпечують інформацією споживачів – державних діячів чи військових командирів – для полегшення аналізу альтернатив вибору, а також їхніх результатів. Розвідувальний процес полягає у збиранні фактів, їхньому аналізі, швидкому оцінюванні та зіставленні, складанні розвідувальних оцінок, а також у вчасному наданні їх споживачеві. Цей процес, окрім того, безпосередньо спрямований на забезпечення політичних потреб та інтересів держави¹.

Американські дослідники Альфред Каммінг і Тодд Массе у визначенні сутності розвідки посилаються на три види розвідки:

1. Зовнішня розвідка. Це збирання інформації про можливості, наміри чи діяльність іноземних урядів, політичних груп, організацій, осіб чи терористичних угруповань.
2. Контррозвідка. Це збирання інформації і ведення діяльності для захисту своєї держави від шпіонажу, інших розвідувальних методів роботи, саботажу чи замахів, що здійснюються іноземними урядами, політичними групами, організаціями, особами чи терористичними угрупованнями, або з їхнього відома.
3. Кримінальна розвідка. Це збирання інформації, в результаті опрацювання якої полегшується робота з виявлення злочинної діяльності, а також осіб і організацій, що її проводять. Така злочинна діяльність включає наркоторгівлю, торгівлю краденою власністю, контрабанду, корупцію та ін.²

Зазвичай розвідка працює на задоволення потреб замовника. Отже, розвідка – це процес знаходження того, що замовник хоче знати. Інтер-

¹ What Is Intelligence? // Доступно на: http://intellit.muskingum.edu/whatis_folder/whatisintelintro.html

² Cumming A., Masse T. FBI Intelligence Reform Since September 11, 2001: Issues and Options for Congress. – Washington, D. C.: Congressional Research Service, 2004. – April, 6. – Appendix 1: Definitions of Intelligence // Доступно на: http://www.fas.org/irp/crs/RL32336.html#_1_2

претація розвідувальної інформації дає можливість передбачення, що є найбільшою цінністю роботи розвідки. Розвідка – це гід майбуття.

1.2. Мета, завдання і специфіка роботи розвідувальних служб у сучасному світі

Значення і сила розвідки полягають у добутій інформації, в її своєчасному та якісному обробленні, в оперативному доведенні її до державного керівництва. Першочергова мета розвідки – інформувати державну владу. Розвідка служить і підпорядковується політиці. У минулому розвідка була одним з основних чинників, який забезпечував досягнення перемоги у війні. Сьогодні розвідка покликана сприяти запобіганню (відверненню) війни.

Розвідка – це перша лінія оборони держави. Вона працює на виявлення небезпек і загроз, уникнення стратегічних “сюрпризів”, вироблення довгострокової експертизи міжнародного середовища, забезпечення і підтримки політичного процесу. Лише вчасне інформування керівництва держави про ситуацію у світі і можливі зміни, наявні і потенційні ризики гарантує прийняття правильних, виважених рішень у сфері внутрішньої і зовнішньої безпеки, національної оборони і міжнародних відносин. Функція попередження, що лежить на розвідці, є визначальною для держави у сучасному світі. Якщо завданням розвідки є добути інформацію, то завданням політиків – ефективно її реалізувати.

Крім добування, аналітичного оброблення інформації та забезпечення нею державного керівництва, на розвідку покладають такі завдання:

- здійснення спеціальних заходів, спрямованих на підтримку національних інтересів і політики держави в усіх життєво важливих сферах;
- участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією;
- вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці держави, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за кордоном.

Сьогодні кожна держава приділяє велику увагу розвідувальній діяльності. Досить поширена співпраця розвідувальних служб окремих держав. Вона має свій кодекс – т. зв. правило третьої сторони: коли дві держави співпрацюють у розвідувальній сфері, то обмін інформацією

відбувається між ними обома і не поширюється на їхніх союзників чи треті сторони. Прикладом такої співпраці досі залишається англо-американська угода від 17 травня 1943 р., відома як BRUSA (Britain – United States of America), якою передбачено обмін даними розвідки зв'язку¹ між двома державами. У 1947 р. угода BRUSA була розширена за рахунок Канади, Австралії і Нової Зеландії і перейменована на UKUSA (United Kingdom – United States of America). П'ять держав відповідно до своїх можливостей і потреб розділили земну кулю на сфери криптологічного впливу, у межах яких займаються перехопленням інформації з усіх каналів зв'язку². Зрозуміло, що головними партнерами у цій співпраці є США і Велика Британія, “особливі відносини” між якими зберігаються з часів Другої світової війни. Британські, французькі, німецькі спецслужби обмінюються результатами роботи у межах Бернського клубу, а держави-члени СС працюють над створенням спільної розвідувальної політики.

Потреба у співпраці і координації зусиль розвідувальних служб країн світу особливо гостро постає у таких сферах, як боротьба проти міжнародного тероризму; обмеження і заборона розповсюдження зброї масового знищення; забезпечення ефективності чинних угод щодо контролю над озброєннями; міжнародні санкції; протистояння наркоторгівлі, відмиванню грошей та іншим формам міжнародної організованої злочинності; порушення прав людини; гуманітарна допомога у випадку природних катастроф; протистояння кібертероризму.

Діяльність спецслужб є таємною, оскільки вони добувають приховану інформацію – інформацію, власники якої намагаються зберегти її у таємниці. Через це діяльність спецслужб не підлягає оприлюдненню, що може спричинити викриття методів і засобів діяльності розвідки, а також цілей її роботи. Найчутливішими до розголосу об'єктами у розвідці є: по-перше, будь-які дані, що стосуються джерел, процедури, методів і засобів збирання розвідувальної інформації; по-друге, оперативний склад, його поінформованість; по-третє, джерела і деталі інформації, наданої конфіденційно іноземними спецслужбами. Будь-які розвідувальні потреби потребують забезпечення таємності з цих трьох позицій. Успіхи розвідки теж мають залишатися у таємниці для ефективного продовження її діяльності.

Усі носії розвідувальної інформації є власністю держави і не можуть розповсюджуватися без її згоди. Тому коли йдеться про співпрацю між спецслужбами двох держав щодо обміну інформацією, в угоді мають

¹ Signals Intelligence (SIGINT) – див.: п. 1.3.

² Bamford J. The Puzzle Palace. A Report on America's Most Secret Agency. – N. Y.: Penguin Books, 1983. – P. 397–399.

бути чітко зазначені гарантії конфіденційності інформації. Звичайно, не вся інформація є надтаємною. Ретельно відібрану, яка не шкодить державним інтересам, оприлюднюють на офіційних сайтах, у відповідних офіційних виданнях спецслужб для трактування тих чи інших проблем міжнародного життя, а також для покращення ставлення і довіри суспільства до роботи спецслужб.

1.3. Внутрішня і зовнішня розвідки, їхні основні функції

Основними функціями розвідки є збирання інформації, аналіз інформації, контррозвідка і таємні операції.

Збирання інформації – основа роботи розвідки. Це інформація про людей, їхню діяльність, різні об'єкти, місця, події, яка потрібна уряду, але яку не можна отримати за допомогою звичайних ресурсів, дипломатичних чи інших відкритих контактів. Збирання інформації складається з таких трьох основних видів: 1. Human Intelligence (HUMINT) – інформацію добувають розвідники, агенти або її отримують від перебіжчиків, інформаторів, дипломатів, бізнесменів і т. п. Це розвідка з використанням “людського чинника”. Її можна поділити на агентурну розвідку і розвідку з використанням відкритих джерел (збирання розвідувальної інформації з матеріалів засобів масової інформації); 2. Signals Intelligence (SIGINT) – інформацію добувають шляхом перехоплення радіо-, радарних та інших електронних транслявань, включаючи лазер, видиме світло, електрооптику. Це розвідка на каналах зв'язку (перехоплення чужих повідомлень, їхнє дешифрування), а також розвідка каналів зв'язку (визначення місця, відправної точки потоку інформації з тим, щоб налаштувати свої системи перехоплення на ці сигнали). Таку розвідку без електронної складової називають Communications Intelligence (COMINT); 3. Imagery Intelligence (IMINT) – інформацію отримують через фотографічні зображення різних ділянок земної поверхні за допомогою систем наземного, повітряного чи космічного базування. Це візуально-образна розвідка, дані якої добувають, аналізуючи візуально відображаючу інформацію інфрачервоних, лазерних, електрооптичних датчиків, а також радіолокаційних станцій¹.

Аналіз інформації – це перетворення “сирої” інформації на розвідувальний продукт, який містить такі елементи: що відомо (вихідні дані,

¹ Дундуків М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 44–46; Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 151, 517.

факти); як, звідки це відомо (джерела інформації); що спричиняє ті чи інші судження аналітика (причинно-наслідковий зв'язок припущень); як може змінитися ситуація у випадку зміни тих чинників, що зумовлюють судження (альтернативні результати); що залишається невідомим. У процесі аналізу оцінюють і тлумачать факти таким чином, що стає очевидним їхнє значення для вирішення будь-якого конкретного завдання поточної політики. Основна мета цього процесу – мінімізувати непевність для політиків у прийнятті рішень. У результаті аналізу з'являється можливість виявити значення складних проблем і звернути увагу на найбільш нагальні для національних інтересів.

Контррозвідка – це державні заходи, спрямовані на попередження проникнення спецслужб іноземних держав і політичних рухів, контрольованих з-за кордону, у державні інститути, гілки влади, цивільні і військові організації для ведення шпionaжу, здійснення диверсій чи саботажу. Контррозвідка працює у наступальному і захисному напрямках. Перший напрям передбачає такі заходи, як аналіз інформації про іноземні спецслужби та їхню діяльність, вербування агентів, ініціювання операцій з проникнення в іноземні спецслужби, введення їх в оману, маніпулювання відповідними організаціями на свою користь. Другий напрям – це заходи з перевірки власного кадрового складу й обслуговуючого персоналу, внутрішні розслідування, моніторинг, стеження за підозрюваними працівниками для виявлення їхніх можливих зв'язків з іноземними спецслужбами. Сутність діяльності контррозвідки – виявити і знешкодити загрозу.

Таємні операції – це діяльність, що її використовують для впливу на політичну, економічну, військову ситуацію за кордоном, коли необхідно приховати роль чи зацікавлення в цьому власного уряду. Центральне розвідувальне управління США визначає таємні операції як операції, спрямовані на здійснення впливу на уряди, події, організації чи осіб для підтримки зовнішньої політики власної держави у спосіб, не завжди прийнятний вищій владі. Це можуть бути пропагандистські заходи, підтримка політичних чи військових рухів у певній країні, технічна та інша підтримка різних урядів для вирішення проблем, що наявні в їхніх країнах, акції зі знешкодження нелегальної діяльності, що загрожує власним національним інтересам (тероризм, організована злочинність, наркоторгівля). Таємні операції здійснюють відповідно до визначених цілей зовнішньої політики і в тих випадках, коли офіційна, відкрита діяльність не може дати бажаних результатів. Зрозуміло, що потенційні негативні наслідки операції не мають перевищувати її заплановані здобутки.

Розвідку поділяють на дві категорії: 1. Внутрішня розвідка (розвідка безпеки) – займається захистом держави, її території і суспільства від

негативних зовнішніх впливів і деструктивних елементів на території держави. 2. Зовнішня розвідка – займається збиранням даних про можливі загрози ззовні, захистом державних інтересів за кордоном.

Місія служби внутрішньої розвідки – добувати інформацію стосовно внутрішньої безпеки країни. Внутрішня розвідка допомагає поліції та іншим правоохоронним органам держави. Збирання інформації, за допомогою якої внутрішня розвідка перешкоджає таємній діяльності проти держави, здійснюється у таких площинах, як: шпionаж; саботаж і державні перевороти; тероризм; політичний, етнічний і релігійний екстремізм; організована злочинність; виробництво і торгівля наркотиками; відмивання грошей; розповсюдження зброї масового знищення; незаконна торгівля зброєю; нелегальна імміграція; електронні атаки, хакерство та ін.

Свою діяльність внутрішня розвідка проводить за допомогою власних агентів, упродовженних в “об’єкти” розвідки, а також стеження, перехоплення комунікацій і прослуховування.

Місія зовнішньої розвідки полягає у збиранні інформації за кордоном, що стосується зовнішньої безпеки держави. Її діяльність залежить від цілей вищого державного керівництва, національного характеру і потреб нації і змінюється залежно від держави призначення. Зовнішня розвідка має такі напрямки:

1. Підтримка політики безпеки і зовнішньої політики. Зовнішня розвідка – основний визначник вибору заходів і засобів для оптимального досягнення цілей національної безпеки і зовнішньої політики. Зовнішня розвідка стає також інструментом допомоги при дипломатичних ініціативах на дво- і багатосторонніх переговорах.
2. Виявлення активності за кордоном, що загрожує безпеці і національним інтересам держави. Ефективна робота зовнішньої розвідки, особливо щодо виявлення діяльності терористичних груп, розповсюджувачів зброї, міжнародної організованої злочинності, виробників і торговців наркотиками, слугує основою для дипломатичних ініціатив, державного реагування і контрзаходів.
3. Підтримка оборонного планування – забезпечення інформації про можливості збройних сил іноземних країн, визначення їхньої чисельності, потужності і дислокації, добування інформації про військові доктрини, операції, тактику, бойову підготовку, озброєння іноземних країн, допомога у прийнятті рішень щодо розбудови власного оборонного комплексу.
4. Підтримка збройних операцій – забезпечення інформації для ведення збройних операцій будь-якого типу, визначення типу війни, в яку вступає держава. Стратегічна і тактична розвідка –

- збирання інформації загального характеру про противника, а також даних, що задовольняють безпосередні потреби моменту.
5. Економічна розвідка – збирання та аналіз економічних даних (про іноземний економічний потенціал, енергетичні та інші ресурси, економічні проблеми, світові економічні марки) з метою виявлення іноземної діяльності, яка може зашкодити національним інтересам держави. Економічна розвідка добуває інформацію для підтримки торговельних переговорів. Її основне завдання – виявляти діяльність іноземних урядів, які впливають на економічну ситуацію і стабільність валюти інших держав і які здійснюють тиск на діяльність іноземних комерційних фірм.
 6. Допомога у моніторингу договорів та інших угод. Зовнішня розвідка важлива для нагляду за виконанням угод, договорів, а також усіх видів санкцій, які здійснює держава і які відповідають її національним інтересам. Це включає відстеження діяльності іноземних торговельних і транспортних компаній, включно з їхніми зв’язками з міжнародними банками і використанням різних комунікаційних каналів.
 7. Інформаційна війна – забезпечення першості, якщо не домінування, в інформаційних війнах, захист від електронних атак, захист комп’ютерних мереж, ведення розвідки щодо потенційних інформаційних загроз із зовнішнього простору¹.

У своїй роботі зовнішня розвідка використовує всі можливі і доступні засоби, а також повний спектр технічного забезпечення таємної діяльності.

Досить часто контррозвідувальні функції внутрішньої і зовнішньої розвідок перетинаються. Наприклад, група терористів планує здійснити збройну атаку в межах однієї країни (компетенція внутрішньої розвідки), але її фінансують і вона отримує допомогу й вказівки з сусідніх країн (компетенція зовнішньої розвідки). Щоб знешкодити цю загрозу, потрібна координація зусиль і співпраця обох структур. Відтак ефективність їхньої контррозвідувальної діяльності залежатиме від готовності до взаємодопомоги, розуміння “спільності” проблеми і необхідності її вирішення спільними зусиллями.

Також часто виникають проблеми внаслідок перетину компетенції внутрішньої розвідки і поліції. На відміну від поліції, яка виявляє злочинців, розвідка збирає про них інформацію і не має права проводити кримінальні розслідування, арештовувати підозрюваних осіб чи здійс-

¹ Див.: Intelligence Practice and Democratic Oversight – A Practitioner’s View. – DCAF Intelligence Working Group. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Occasional Paper No. 3. – Geneva, 2003. – July. – P. 23–28.

нювати обшук їхніх помешкань. Якщо це перешкоджає її можливості добути ціннісну інформацію, розвідка зазвичай не “здає” злочинця поліції, а продовжує за ним стежити. Розвідка також не надає свою інформацію на відкритих судових процесах, щоб не викрити спосіб її отримання. Зрозуміло, що коли скоєно злочин, то цим має займатися поліція, а не розвідка.

За сутністю розвідку традиційно поділяють на політичну і військову. Політична розвідка має забезпечувати державне керівництво політичною та економічною розвідувальною інформацією з метою полегшення процесу вироблення рішень. Військову розвідку вважають одним з видів забезпечення збройних сил, а під час війни – ще й бойових дій.

За масштабами завдань і термінами їхнього виконання розвідка розподіляється на тактичну, оперативну і стратегічну. Тактичною займаються агенти на місцях, оперативну розвідку ведуть спеціалісти, які курують роботу агентурних мереж за визначеними напрямками, а за стратегічну відповідають аналітичні підрозділи центрального апарату розвідслужби. По лінії військової розвідки завдання тактичного рівня виконують батальйони, полки, бригади, дивізії, оперативного рівня – армії і військові округи, стратегічною розвідкою займається центральний апарат розвідувальної організації.

За сферою ведення розвідувальних дій розвідка буває наземною, повітряною, космічною, морською, за об'єктом діяльності – економічною, науковою, технічною, екологічною, топогеодезичною, медичною, санітарною, хімічною, радіаційною та ін., за способом отримання даних поділена на: акустичну (гідроакустичну), електронну, електрооптичну, інфрачервону, лазерну, телеметричну та ін.

Спеціалізація розвідки залежить від її видової приналежності і підпорядкування – міністерству закордонних справ, військовому відомству, міністерству фінансів, міністерству юстиції тощо. Окремі розвідувальні організації користуються статусом міністерства і підпорядковуються безпосередньо главі держави.

1.4. Механізм здійснення розвідувальної діяльності

Характер діяльності розвідки безпосередньо залежить від вищого керівництва держави. Глава держави відповідає за діяльність розвідки і саме його зацікавленість у роботі спецслужб є певною мірою визначальним чинником ефективності розвідувального забезпечення політики. Наприклад, президент США Дж. У. Буш, на відміну від свого наступ-

ника Б. Клінтона, приділяв серйозну увагу роботі розвідки (свого часу він очолював ЦРУ, займався “особливими” питаннями в адміністрації Р. Рейгана). Прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль також надавав величезної значущості розвідувальній діяльності, а вже прем'єр-міністр М. Тетчер – не особливо. Внаслідок цього дещо змінюється роль і місце розвідки у процесі вироблення і реалізації політики держави.

Механізм здійснення розвідувальної діяльності іншими словами називають розвідувальним циклом. Цей американський термін охоплює усі процеси, які супроводжують збирання, оброблення, аналіз і доставку розвідувальної інформації до замовника. Розвідувальний цикл має п'ять складових: 1. Планування і координування (постановка завдань для розвідки, підготовка плану збирання інформації, віддавання наказу виконавцям завдань, контроль за ходом їхнього виконання); 2. Збирання інформації (добування інформації і передання її спеціалістам для оброблення); 3. Оброблення інформації (надання зібраній інформації визначеної форми: переклад, дешифрування, переведення у читабельний вигляд, переформатування комп'ютерних даних, сортування); 4. Аналіз і створення кінцевого продукту (перетворення “сирої” інформації на розвідувальний продукт шляхом узагальнення, аналізу, оцінки та інтерпретації усіх наявних даних, надання форми розвідувальній інформації відповідно до вимог замовника – брифінг, рапорт, розвідувальне зведення, розвідувальна оцінка); 5. Доставка до замовника (передання кінцевого розвідувального продукту замовнику / споживачу)¹.

Вміло організована служба розвідки, яка завжди працює в активному режимі, здатна точно і швидко повідомляти своє керівництво про події, що трапляються у будь-якій точці земної кулі, – це крапця гарантія для держави від будь-яких несподіванок. Відкриту інформацію про розвідуваний об'єкт, яку можна дізнатися з преси, телебачення, радіо, виступів політичних і громадських діячів, книг, збирають переважно міністерство закордонних справ та його підрозділи за кордоном. Розвідка займається тасмним збиранням інформації, завдання якого – непомітно обійти всі перешкоди і наблизитись до об'єкта. Для тасмного збирання інформації залучають “агентів”, “джерела”, “інформаторів”. Традиційно таку роботу називають терміном “шпіонаж”.

Суть шпіонажу – отримати доступ до розвідуваного об'єкта. Агент чи відповідний пристрій (для прослуховування, фотографування і т. п.) мають знаходитися достатньо близько до визначеного об'єкта, місця чи особи, щоб зібрати потрібні дані про них чи виявити їх, не привертаючи

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. *Енциклопедія шпіонажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 526.

уваги їхніх охоронців. Потім добути інформацію передають замовнику. Спрощено шпіонаж – це рекогносцирування, проведене таємно¹.

Об'єм інформації, який має добути розвідка, визначає вище керівництво держави. Воно встановлює черговість виконання завдань для розвідки за їхньою важливістю і терміновістю. Лише визначивши пріоритети, центр розвідувальної служби починає планування конкретних розвідувальних заходів, вирішує питання про шляхи подолання перешкод у процесі виконання поставлених завдань.

Вибір способу добування інформації після отримання завдання залежить зазвичай від розвідника, який працює “на місці”. Це кадровий співробітник розвідувальної служби, що виконує свої службові обов'язки в будь-якому районі своєї країни чи за кордоном і діє за вказівками центру. Він організовує розвідувальну діяльність, вербує людей, а також на місці оцінює ту розвідувальну інформацію, яку вони добувають. Люди, яких він підбирає, вербує, навчає і направляє на збирання інформації і роботу яких він оцінює, – це агенти.

Агент (ним може бути громадянин будь-якої держави) має безпосередній доступ до інформації, якою цікавиться розвідка, або ж може отримувати її завдяки своїм зв'язкам. Його співпраця з розвідувальною службою здебільшого триває доти, доки вигідна обидвом сторонам. За характером діяльності агентів поділяють на три категорії: 1. Постійні (мають постійне місце проживання у тій державі, де працюють); 2. Роз'їзні (направляються з одного місця в інше залежно від потреби, тобто виконують свою роботу у різних місцях); 3. Випадкові (виконують певну епізодичну роботу; деколи такі люди самі не розуміють, що ведуть шпигунську діяльність)². Агентів розрізняють за видом роботи (спеціалізацією). Наприклад, *агент-бойовик* виконує особливі завдання, застосовуючи зброю, вибухівку, спеціальні препарати і засоби. *Агент-вербувальник* під керівництвом спецслужби залучає до таємної співпраці нових осіб як агентів. *Агента впливу* використовують для таємного впливу на державних чиновників, засоби масової інформації або активну частину населення в інтересах тої держави, яка його завербувала. *Агент-дезінформатор* працює з метою введення в оману розвідки держави-противника. *Агент-ініціативник* – носій державної, військової, розвідувальної, наукової таємної інформації, який з власної ініціативи встановлює контакт з іноземною спецслужбою з метою передавання їй

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 86–87.

² Россель Ч. Э. Разведка и контрразведка. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 588.

інформації. Призначення *агента зовнішнього спостереження* – таємне візуальне спостереження за особами чи іншими об'єктами, які цікавлять розвідку. *Агент-провокатор* працює на спонукання окремих осіб чи груп осіб до здійснення протизаконних актів з метою їхньої дискредитації, компрометації. *Агент-утримувач прикриття* виступає в ролі власника чи справді є власником фірми або підприємства, куди спецслужба конспіративно направляє на офіційну роботу свого співробітника для легалізації мети його приїзду і проживання в країні перебування, а також джерел і засобів існування¹. І це ще не повний перелік. До окремої групи відносять *подвійних агентів* (агентів-двійників). Це перевербовані спецслужбою агенти іноземної розвідки, які починають працювати на нових “керівників”, а в очах попередніх створюють враження лояльності. Подвійний агент одночасно працює на дві сторони, але на одну з них лише поверхнево, “для вигляду”. Зазвичай це викриті агенти, які змінюють напрям своєї діяльності, щоб уникнути ув'язнення (або з фінансових міркувань чи добровільно). Вони продовжують постачати свою “колишню” розвідслужбу правдивою, але незначущою інформацією про державу перебування, виконують її нові завдання, але вже під контролем спецслужби держави перебування. У результаті такої “гри” стають явними шпигунські наміри розвідки-опонента, з'являється можливість перевербування інших агентів. Подвійним агентом також може стати громадянин своєї держави, який, отримавши від іноземної розвідки пропозицію працювати на неї, таємно повідомляє про це спецслужбу своєї держави. Слід зазначити, що використання подвійних агентів – це найтипівіша практика контррозвідувальних операцій.

Сукупність агентів спецслужби, які таємно взаємодіють, називають агентурною мережею (або групою). Мережі, так само як і окремі агенти, підпорядковуються співробітнику розвідки. Співробітника розвідки, який працює за кордоном, керує роботою агентурної мережі і має для цього необхідні оперативні-технічні засоби, називають резидентом. Він перебуває за кордоном нелегально (живе під вигаданим ім'ям, має підробні документи і діє відповідно до своєї “легенди”, виконуючи роль особи, якою насправді не є) або ж знаходиться там під офіційним прикриттям (офіційно працює на певній посаді у посольстві своєї держави у державі перебування). Розвідувальні служби використовують обидва варіанти – перший для ведення “справжнього” шпіонажу, другий – більше для відволікання уваги контррозвідки противника. Практично всі розвідувальні служби утримують при дипломатичних представництвах за кордоном свої осередки – резидентури. Їхній кіль-

¹ Див.: Энциклопедия разведки // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1. – С. 94–97.

кісний склад залежить від чисельності персоналу посольства і включає оперативних працівників, аналітиків, технічних спеціалістів. Вони ведуть роботу з агентами, займаються збиранням та аналізом розвідувальної інформації, доставкою її у центральний апарат своєї розвідки. З резидентурою підтримують конспіративний зв'язок "свої" розвідники, які самостійно працюють у державі перебування під прикриттям неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, банків, страхових агентств, транспортних, комерційних і юридичних фірм, видавництв, науково-технічних та інших організацій. Очолює резидентуру резидент, який здійснює контроль за виконанням завдань центру і за вчасною звітністю¹. Оскільки склад персоналу дипломатичних представництв іноземних держав завжди відомий державі перебування, її контррозвідка може виявити "дипломатів-розвідників" завдяки постійному нагляду за їхньою діяльністю. Тому роботу "офіційних" резидентур доповнює "нелегальна" розвідка.

Запорукою успішної роботи розвідки є здатність добувати інформацію. Для цього використовують усі можливі засоби, щоб наблизитися до потрібного об'єкта. Наприклад, "проникнення" передбачає впровадження агента всередину об'єкта (він влаштовується там на роботу й отримує доступ до інформації). Якщо з певних причин неможливо впровадити в об'єкт свого агента, то розвідка вербує людей, які вже там працюють. Це т. зв. агенти-на-місці (інсайдери). За допомогою такого засобу, як "стеження", можна отримати інформацію про функціональні особливості об'єкта. Якщо об'єктом виступає конкретна особа – про її розпорядок дня, пересування, контакти, звички тощо. Стеження передбачає невідступний, постійний нагляд за об'єктом, що ведеться непомітно для нього або тих, хто його охороняє. Професійне стеження у контррозвідувальних цілях може викрити агентурну мережу і канали, якими вона пересилає інформацію.

Одним з найважливіших засобів діяльності розвідки є наука та її досягнення. Постійний науково-технічний прогрес дає змогу підвищувати ефективність роботи розвідки, а також приховувати цю роботу, забезпечувати її конспіративність. Технічні засоби розвідки – це мікрофони і передавачі, за допомогою яких здійснюють "слуховий контроль", системи радіопеленгування, точного фотографування з далеких відстаней, супутникового стеження і багато інших.

Розроблення, вдосконалення технічних систем і засобів для розвідки поглинає величезні кошти. Наприклад, на технічне переобладнання американської розвідки за період 1990–2000 рр. було використано по-

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 283–284.

над 100 млрд дол. Однак не всі завдання розвідки можна вирішити за допомогою технічних засобів, наприклад такі, як боротьба з наркобізнесом і тероризмом. Для їхнього вирішення дієвими будуть агентурні засоби розвідки. Агентуру залучають також для отримання достовірної інформації про швидкоплинну внутрішньополітичну і внутрішньо-економічну ситуацію в окремих країнах. Колишній директор ЦРУ Уільям Колбі писав, що технічні засоби доповнюють, але не замінюють агентурну розвідку. Вони звільняють агентуру від певної роботи і дають їй можливість сконцентрувати увагу на інших пріоритетах. "Агентуру потрібно використовувати там, де безсила техніка, щоб дізнатися, що замислюють лідери, як приймаються рішення і які політичні сили формуються"¹.

Уся інформація, добута за допомогою агентурних і технічних засобів "на місцях", направляється у центральний орган розвідувальної служби, де опрацьовується і відповідним чином систематизується. Саме на основі архівів і досьє здійснюється основна частина роботи розвідки, пов'язана з інформацією.

Одним з поширених методів діяльності розвідки є дезінформація – це широке коло заходів, спрямованих на введення в оману фактичного чи потенційного противника відносно своїх можливостей і намірів. Найбільш активно цей метод використовують напередодні і під час військових дій.

Операції з дезінформації потребують ретельної підготовки. Інформація, яку одна сторона планує передати іншій, має бути правдоподібною, інакше їй не повірять. Потрібно знати, чого очікує противник, і надати йому дезінформацію у спосіб, максимально підлаштований до реальної ситуації. Наприклад, організовується "нещасний випадок", цілком ймовірний для поточних подій, внаслідок якого до противника потрапляє "таємна інформація". За допомогою такого прийому англо-американські союзники у 1943 р. ввели в оману німецьке військово-командування щодо місця свого вторгнення у Південну Європу (операція "Мінсміт")².

Для дезінформації противника використовують також своїх агентів (під виглядом "перебіжчиків", "дезертирів", "нейтральних осіб"), які з тих чи інших ("правдивих") причин вирішили повідомити йому цінну інформацію. Успіх прийому залежатиме від вміння агентів викликати до себе довіру і майстерності грати роль за "легендою". Дезінформацію передають каналами зв'язку, якщо відомо, що противник їх прослухо-

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 267.

² "Минсмит", или дезинформация по-английски. – 50 знаменитых операций спецслужб // Доступно на: <http://www.wellcompany.ru/?p=156>

вує. Її поширюють на дипломатичних та інших офіційних прийомах, під час особистих зустрічей. Чим вищий авторитет джерела дезінформації, тим більша ймовірність, що їй повірять.

Дезінформацію використовують і як засіб оборонного характеру – для маскуванню. Камуфляж стали широко застосовувати з часів Першої світової війни. Спочатку маскували солдатів й озброєння, пізніше – заводи, аеродроми, дороги, водойми і навіть міста. Паралельно створювали макети військових частин, їхнього озброєння (танків, бронетранспортерів і допоміжної техніки), а також різних стратегічних об'єктів. Це робилося з метою ввести в оману авіарозвідку противника щодо справжньої потужності своїх збройних сил, їхнього місцезнаходження, розміщення об'єктів військового значення і відтак уникнути серйозних втрат унаслідок бомбардування. “Візуальна” дезінформація доповнюється “звуковою” (наприклад, створення звукових ілюзій бою, використання спеціального звукового супроводу для “посилення” висадки десанту), а також “активною” (здійснення тих чи інших заходів для імітації певної діяльності; наприклад, прогін пустих ешелонів для імітації передислокації військових частин, активізація військових приготувань, посилення живої сили і техніки ніби для головного удару, який насправді запланований в іншому місці). Сучасні прийоми такої дезінформації набагато досконаліші, але це не змінює їхньої основної суті – ввести в оману противника.

Водночас, остерігаючись дезінформації, розвідка не завжди може вірно оцінити інформацію, яка випадково до неї потрапляє. Надто легкий спосіб отримання інформації викликає підозри, що це дезінформація з боку противника. Показовою у цьому випадку є справа “Цицерона”: відомості, які у 1943 р. передавав німецькій розвідці камердинер англійського посла в Туреччині, не бралися Берліном до уваги, бо вважалися дезінформацією з боку англійської розвідки. Так розвідка стає заручницею власних методів діяльності. Більше того, специфіка її роботи не дає можливості оприлюднювати успіхи. Засоби масової інформації “викривають” провальні операції розвідки, у результаті чого складається враження, що її діяльність є більше неефективною, ніж навпаки. Насправді успішні розвідувальні операції розголошеними бути не можуть, бо саме в таємності закладений їхній успіх.

Таємні операції означають діяльність, спрямовану на досягнення зовнішньополітичних цілей, причому роль уряду держави, яка їх проводить, непомітна або не визнається публічно. Характеристика таємних операцій розвідслужб полягає у такому: 1. Здійснення впливу на політику, державних і громадських діячів іноземної країни; 2. Створення вигідної для своєї держави орієнтації громадської думки в іноземній країні; 3. Надання фінансової підтримки і матеріально-технічної допо-

моги (включаючи постачання зброї і боеприпасів) політичним партіям, групам, організаціям, окремим особам в іноземній країні, діяльність яких відповідає інтересам своєї держави; 4. Пропагандистські заходи за кордоном; 5. Економічні заходи за кордоном; 6. Політичні і напіввійськові акції з метою підтримки чи повалення наявних в іноземних країнах режимів; 7. Фізична ліквідація окремих осіб¹.

Таємними операціями займається відповідний підрозділ розвідувальної служби. Щоб приховати приналежність до них керівництва держави, таємні операції проводять або від імені неурядових організацій, або через добре законспіровану агентуру розвідки. Особисто відповідає за всі таємні операції глава держави, який і приймає рішення про їхнє здійснення. Реальна потужність розвідки визначається насамперед її здатністю ефективно виконувати завдання державного керівництва.

Завдяки чітко налагодженому механізму і засобам, недоступним для інших служб, розвідка є однією з провідних ланок у процесі забезпечення функціонування держави. Специфіка розвідувальної діяльності виводить спецслужби в ранг привілейованих державних інституцій. Залежність владного апарату від інформаційного забезпечення, яке здійснює розвідка, визначає її стратегічну значущість.

Контрольні питання

1. Розкрийте сутність поняття “розвідка” та визначіть його складові.
2. У чому полягають мета і завдання розвідувальної діяльності?
3. Вкажіть основні функції внутрішньої і зовнішньої розвідок.
4. Розкрийте основні методи і засоби діяльності розвідслужб.
5. Поясніть зміст і специфіку таємних операцій.

Список рекомендованої літератури

1. Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Международ. отношения – Улисс, 1992.
2. Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008.

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Международ. отношения – Улисс, 1992. – С. 271–272.

3. Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
4. Россель Ч. Э. Разведка и контрразведка. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005.
5. Треннер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990.
6. Энциклопедия разведки // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1.
7. Bamford J. The Puzzle Palace. A Report on America's Most Secret Agency. – N. Y.: Penguin Books, 1983.
8. Cumming A., Masse T. FBI Intelligence Reform Since September 11, 2001: Issues and Options for Congress. – Washington, D. C.: Congressional Research Service, 2004. – April, 6 // Доступно на: http://www.fas.org/irp/crs/RL32336.html#_1_2
9. Intelligence Practice and Democratic Oversight – A Practitioner's View. – DCAF Intelligence Working Group. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Occasional Paper No. 3. – Geneva, 2003. – July.
10. Kent Sh. The Theory of Intelligence // Доступно на: <http://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/>
11. What Is Intelligence? // Доступно на: http://intellit.muskingum.edu/whatis_folder/whatisintelintro.html

РОЗДІЛ 2

РОЗВІДКА І ТАЄМНА ВІЙНА У ЧАСИ АНТИЧНОСТІ

Відоме досить умовне розмежування між розвідкою – отриманням таємної політичної, військової та іншої інформації (контррозвідкою – боротьбою з ворожими агентами) – і таємною війною, під якою розуміють різні види підривних дій, включно з провокацією бунтів та організуванням державних переворотів. Важливу роль тут зазвичай відіграє і таємна дипломатія. Її слід відрізняти від офіційної дипломатії, хоча та теж була певною мірою таємною: правителі феодально-абсолютистських держав здебільшого не розголошували зміст своїх переговорів з іноземними партнерами. Офіційна дипломатія була задіяна у таємній війні разом з установами (які по-різному називалися), саме існування чи реальне призначення яких офіційно заперечувалося владою, що їх створила.

Правителі держав не зразу зрозуміли доцільність створення спеціальної організації, наділеної розвідувальними функціями. Здебільшого спочатку розвідувальною діяльністю доручалося займатися різним відомствам, причому деколи кільком відразу. Розвідувальні обов'язки цих установ часто дублювалися. До того ж, те чи інше відомство могло займатися зовсім не тим видом шпіонажу, який би відповідав його основним обов'язкам. Відомство іноземних справ разом з дипломатичним шпіонажем могло займатися військовою чи військово-морською розвідкою, воно часто свідомо об'єднувало функції розвідки, контррозвідки і таємної політичної поліції. Спочатку це робилося через нерозмежування цих функцій, а пізніше – щоб заперечувати сам факт наявності в одних випадках таємної поліції, а в інших – розвідувальних організацій¹. Отже, розвідувальна діяльність велася, але відповідного органу

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 3–4.

чи структури, які б виконували суто розвідувальні функції, тривалий час не було.

2.1. Зародження розвідки. Особливості розвідувальної діяльності Стародавнього Єгипту та Ассирії

Теоретичні і практичні основи таємної війни і розвідки були започатковані ще у давньому світі. Наявність розвідки можна прослідкувати від біблійних часів і саме в Біблії вперше згадано про розвідувальну справу, що вважається однією з найстаріших професій у світі. Після створення людини Господь Бог почав організовувати розвідку, безпосереднє керівництво якою було доручене пророкам. У біблійній Книзі Чисел (глава 13) описано, як пророк Мойсей вивів єврейський народ з єгипетського рабства. Мандруючи пустелею Фаран (Паран), вони шукали землю “обітовану”. “І сказав Господь Мойсею: “Відправ від себе людей, щоб видивились землю Ханаанську, яку Я даю синам Ізраїлевим...” І направив їх Мойсей видивитись землю Ханаанську і сказав їм: “Підіть в цю південну країну, і зійдіть на гору, і огляньте землю, яка вона, і народ, що живе на ній, сильний він чи слабкий, нечисленний чи численний? І яка земля, на якій він живе, добра вона чи погана? І які міста, в яких він живе, ...”¹. Дванадцять розвідників Мойсея пройшли по усьому Ханаану від його кордонів поблизу Єгипта і до міста Анафи і Лівану. Вони повернулися через сорок днів з відомостями про країну та її населення, на основі яких єврейський народ дійшов висновку, що не зможе підкорити таку сильну країну, як Ханаан. Невіра у слово Господа Бога, який обіцяв надати землю Ханаанську і всі її багатства єврейському народу, була покарана: сорок років йому довелося провести у пустелі. Що ж стосується розвідувальної операції, то вона стала провальною: Мойсей допустив розголос добутої інформації серед народу, яка і похитнула його віру у Господа. З дванадцяти розвідників лише двоє наполягали на вторгненні у землю Ханаанську. Під командуванням одного з них – Ісуса Навіна – через сорок років було підкорено ханаанське місто Іерихон, яке вважалося неприступним².

Про діяльність розвідки можна дізнатися також з давніх літописів та інших пам’яток, які описують історію царювання єгипетських фараонів. Одна з перших цивілізацій на Землі виникла у долині р. Ніл. Приблизно

¹ Ветхий Завет. Числа. Глава 13 // Доступно на: <http://vehi.net/bible/chisl.html>

² Цыганов В. Библия как руководство по нацбезопасности // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8. – С. 90.

у IV тис. до н. е. тут утворилася держава, яка з часом переросла у величезну імперію. Правління фараонів Тутмоса III і Рамзеса II є особливо показовим для дослідження розвідки давнини. Ось деякі приклади.

У 1503 р. до н. е. Тутмос III повів свої війська на Палестину для придушення повстання азійських племен проти Єгипту. Насправді метою цього походу стало підкорення племен Передньої Азії, щоб прокласти шлях до Малої Азії і Месопотамії для розвитку єгипетської зовнішньої торгівлі. Єгипетські і сирійсько-палестинські війська зустрілися біля м. Мегіддо у Північній Палестині. Дані розвідки про війська противника, їхні пересування і наміри дали змогу Тутмосу III вибрати серед трьох основних планів найоптимальніший варіант переведення єгипетських військ на рівнину Мегіддо. Війська пройшли важкопрохідним, небезпечним, але найкоротшим гірським шляхом. Швидкість пересування єгиптян і їхня неочікувана поява на рівнині змусили противника прийняти бій у не вигідних умовах. Тутмос III здобув перемогу насамперед завдяки військовій розвідці. Саме її дані зумовили правильний вибір маршруту руху армії, що у підсумку привело до успіху.

На відміну від розвідки Тутмоса III, розвідка Рамзеса II спрацювала вкрай невдало під час його військового походу проти хеттів у 1312 р. до н. е. Він прагнув реваншу після того, як хетти витіснили єгиптян із Сирії. Для війни з Рамзесом цар хеттів Муватталлу зібрав велику армію. Обидва війська йшли назустріч одне одному. Єгипетські воєначальники регулярно доповідали Рамзесу про те, що розвідка в авангарді не знаходить жодних слідів противника. Це наводило на думку, що його війська перебувають ще далеко на півночі. Наближаючись до сирійського міста Кадеш, єгиптяни отримали інформацію від двох місцевих бедуїнів – нібито дезертирів з табору хеттів – про дислокацію хеттської армії у північній області Алеппо. Оскільки єгипетська розвідка не виявила ворога на шляху просування своїх військ, Рамзес повірив “інформаторам” і вирішив якнайшвидше штурмувати укріплення Кадеша. Взавши один загін воїнів, він пішов на Кадеш, не підозрюючи, що на північному заході від міста зосередилась уся хеттська армія в бойовій готовності. Єгиптяни потрапили у нерівну битву з хеттами. З великими втратами Рамзесу вдалося прорвати оточення і врятувати залишки свого загону. Решта єгипетської армії, що підійшла на допомогу фараону, змусила хеттів та їхніх союзників відступити. Отже, Рамзеса II підвела розвідка і власна довірливість. А хеттський цар Муватталлу показав, як можна здобути перемогу ще до початку основної битви¹.

¹ Див.: Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004. – С. 30–41.

Широко використовували розвідку правителі Давньої Ассирійської держави. У 746–745 рр. до н. е. царем Ассирії став Тиглатпаласар III. За короткий час він і його наступники підкорили Сирію, Фінікію, Палестину, східні області Малої Азії, західні райони Ірану, Вавилонію. Постало питання про організацію стабільного управління захопленими землями. Раніше ассирійці, так само як інші завойовники, грабували й обкладали даниною підкорені народи, здебільшого не позбавляючи їх самоуправління. Тиглатпаласар вперше почав перетворювати завойовані землі на провінції у складі Ассирійської держави. Величезну територію утримували за допомогою армії і тотального шпіонажу. Ассирія володіла розгалуженим апаратом розвідувальної служби не лише всередині держави, а й у сусідніх країнах, що давало змогу ассирійцям забезпечувати свої позиції у підкорених землях, вчасно виявляти і придушувати прояви непокорі.

Розвідка разом з армією була основною складовою ассирійського державного механізму. Справами розвідки зазвичай займався престолонаслідник, що свідчить про її значущість для держави. Розвідувальні функції виконували представники усіх шаблів ассирійського адміністративного апарату, починаючи від царського оточення і закінчуючи начальниками прикордонних пунктів і вартою прикордонних фортець.

У VIII ст. до н. е. почалося майже столітнє протистояння між Ассирією та її північним сусідом – державою Урарту за лідерство у регіоні і панування на основних торговельних шляхах. Військові дії ассирійської армії велися на основі розвідувальної інформації. В Урарту, сусідніх країнах і прикордонних ассирійських провінціях був створений обширний і складний апарат агентурної розвідки. На чолі агентурних мереж ассирійських шпигунів стояли досвідчені розвідники – попередники сучасних резидентів, які передавали усю важливу інформацію керівнику розвідки Ассирії. За правління царя Саргона II (721–705 рр. до н. е.) розвідкою керував царевич Синаххериб. Він аналізував інформацію і на її основі складав звіти для Саргона II. Найбільш важливі повідомлення надсилалися розвідниками безпосередньо царю. Завдяки добре організованій, продуманій і продуктивній роботі розвідки ассирійцям вдалося розгромити війська Урарту, а також захопити царську скарбницю у місті Мусасир. Держава Урарту зазнала остаточної поразки у боротьбі за політичну гегемонію у Передній Азії. Своєю перемогою Ассирія завдячує насамперед розвідці.

Іншому царю Ассирії – Ашшурбаніпалу (668–627 рр. до н. е.) – саме за допомогою розвідки вдалося подолати антиассирійську коаліцію на чолі з Вавилоном. Розвідка вчасно передавала Ашшурбаніпалу важливу інформацію про його ворогів, а також успішно вела таємну війну проти союзників Вавилону. Наприклад, низка державних переворотів в Еламі

у 651–650 рр. до н. е. була організована ассирійською розвідкою. У 648 р. до н. е. війська Ашшурбаніпала перемогли Вавилон, а пізніше розгромили і його союзників.

У VI ст. до н. е. на зміну Ассирії прийшла Перська держава, яка, як і її попередниця, не могла існувати без організованої і розгалуженої розвідувальної служби. Розвідувально-поліцейський апарат був необхідний для утримання в покорі завойованих держав і народів.

2.2. Перші теоретичні положення шпіонажу

Одним з перших теоретиків шпіонажу у світовій історії вважають давньокитайського полководця і вченого Сунь-цзи (VI–V ст. до н. е.). Він прославився своїм трактатом “Мистецтво війни”, в якому доводив особливе значення розвідки. Сунь-цзи писав: “Якщо ти знаєш силу ворога і свою власну, ти можеш не боятися і сотні битв. Якщо ти знаєш свою силу, але не знаєш сили ворога, на кожную твою перемогу буде припадати по одній поразці. Якщо ж ти не знаєш ні своєї сили, ні ворожої, то ти приречений постійно програвати війни”¹. Тринадцята глава військового трактату Сунь-цзи названа “Використання шпигунів”. Тут обґрунтовано необхідність шпигунської роботи як такої, що економить для держави великі кошти, і зауважено, що відмова від ведення шпіонажу чи недостатня увага до роботи розвідки є негуманною щодо свого народу. Будь-яка війна важка для народу і тому її треба завершувати якнайскоріше. Полегшити і пришвидшити перемогу у війні можуть знання про ворога. Саме для цього потрібна розвідка.

Сунь-цзи поділяє шпигунів на п’ять категорій: “шпигуни місцеві”, “шпигуни внутрішні”, “шпигуни зворотні”, “шпигуни смерті”, “шпигуни життя”.

“Місцевих шпигунів” вербують серед населення противника. “Внутрішніх шпигунів” вербують серед чиновників, людей, які перебувають на державній службі у країні-суперниці. Сьогодні їх називають “агентами” та “агентами-інсайдерами”.

“Зворотні шпигуни” – це шпигуни противника, діяльність яких направляється у зворотний бік: проти їхньої власної держави і на користь тої держави, працювати проти якої вони були направлені. У сучасному трактуванні це – подвійні агенти.

“Шпигуни смерті” – це свої люди, направлені до противника з метою його дезінформації. Звичайно, коли викривався обман, такого агента

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 11.

вбивали. Особливо часто у давнину роль “шпигунів смерті” відігравали послы, яких направляли до ворога вести нібито мирні переговори, а насправді відволікали цим маневром його увагу і водночас починали активні військові дії. Коли реальні обставини з’ясовувалися, ворог таких послів страчував.

“Шпигуни життя” – це розвідники, яких направляли в іноземні держави для збирання потрібної інформації і які мали повернутися до своєї країни, щоб передати цю інформацію своєму правителю. Оскільки сенс їхньої роботи полягав у добуванні і доставці інформації, вони мали діяти таємно і намагалися повернутися з місії живими. Звідси і їхня назва¹.

Про роботу всіх категорій шпигунів має обов’язково знати глава держави. За словами Сунь-цзи, використання шпигунів – найсуттєвіша справа на війні. Це та основа, спираючись на яку, діє армія.

Інший відомий давньокитайський полководець У-цзи (IV ст. до н. е.) у своєму трактаті “Про мистецтво ведення війни” не стільки деталізує шпигунську діяльність, як Сунь-цзи, скільки звертає увагу на необхідність якнайповніше знати противника, без чого неможливо вести переможну війну. На думку У-цзи, знання про противника можуть бути вичерпними, якщо не обмежуватися лише даними про організування його армії, озброєння, місцезнаходження основних і допоміжних сил. Необхідно знати і про внутрішню ситуацію в країні противника, характер правління, відносини між окремими верствами населення, потрібно знати навіть настрої населення. Саме ці чинники у підсумку визначають боєздатність армії, а не її кількість, форми організування і т. д.

Ймовірно, що У-цзи був першим військовим теоретиком, який запропонував широко використовувати такий спосіб збирання розвідувальної інформації, як розвідка боєм. Тактика розвідки зводилася до розв’язання за допомогою невеликого загону бою з противником, і як тільки він починав вводити в дію значні сили, необхідно було відразу відступити. Спосіб реагування противника на такі дії давав змогу зрозуміти характер його військового керівництва².

Положення військових трактатів давньокитайських полководців Сунь-цзи та У-цзи, яких можна назвати першими теоретиками шпіонажу, втілювалися у дальшій історії таємної війни.

Велику увагу розвідувальній діяльності приділено у відомому давньоіндійському трактаті “Артхашастра”, або “Наука політики” (кін. IV ст. до н. е. – I ст. н. е.). Цей твір навчав мистецтву управління державою,

¹ *Сунь-цзы*. Искусство войны. – Гл. 13 // Доступно на: <http://lib.ru/POECHIN/suntzur.txt>

² *У-цзы*. Об искусстве ведения войны. – М.: Воениздат, 1957. – Гл. II. Оценка противника // Доступно на: <http://militera.lib.ru/science/u-tszy/02.html>

ведення внутрішньої і зовнішньої політики, де розвідка посідає вагоме місце.

У Стародавній Індії керівником розвідувальної служби і шпіонажу був цар. Шпигуни – “очі царя” – діяли як у своїй державі, так і за її межами. У першому випадку їх використовували для нагляду за головними посадовими особами (наприклад, царськими радниками і міністрами) для виявлення їхньої лояльності царю, а також за міським і сільським населенням для виявлення його настроїв і ставлення до влади. Таємні агенти працювали у всіх районах і фортецях держави і мали спостерігати за діяльністю чиновників, перешкоджати змовам, контролювати зібрання священиків, стежити за важливими стратегічними шляхами і місцями скупчення людей (наприклад, ринками). У другому випадку шпигуни намагалися проникнути в органи управління, армію і, особливо, в оточення правителів іноземних держав. Їхнім основним завданням було не лише збирання інформації, а й активний вплив на внутрішню ситуацію в цих державах. Організуючи змови, провокації, поширюючи дезінформацію, готуючи диверсії, таємні агенти мали послаблювати противників Індії, розпалювати суперечки у їхніх владних колах, роз’єднувати коаліції, підбурювати поневолені племена до повстань і виявів непокори. Так вони намагалися змінити співвідношення сил на користь своєї держави.

Шпигуни організувалися у групи (мережі), які не знали про існування одні одних. Для контролю за їхньою роботою були створені п’ять “управлінь шпіонажу”, які направляли діяльність агентів і перевіряли добуту ними інформацію. Якщо свідчення трьох агентів збігалися, такій інформації довіряли. Якщо розходження у свідченнях повторювалося два рази, агентів карали і навіть страчували. У роботі шпигунів були допустимі всі методи: обман, підкуп, інтриги, зваблення, поширення чуток, паніки, таємне вбивство. Особливу увагу приділяли магічним процедурам, за допомогою яких шпигуни під виглядом святих, віщунів, астрологів могли впливати на правителів іноземних держав та їхнє населення. Поширеним прийомом таємної війни було отруєння. Окремий розділ “Артхашастри” присвячений детальній рецептурі приготування різних отруйних речовин, а також засобам протидії отруті¹.

Ретельний аналіз аспектів таємної війни, викладений у трактаті “Артхашастра”, дає усі підстави вважати цей унікальний документ давнини енциклопедією таємної війни.

¹ *Алексеев М.* Вестники смерти: Лазутчики Древней Индии // Кэмп. – 1998. – № 1 // Доступно на: <http://sanatanadharma.udm.net/text/yandbtm.txt>; Артхашастра // Доступно на: <http://sanatanadharma.udm.net/text/Artkhashastra1.txt>

2.3. Таємні війни Стародавньої Греції

Ведення таємної війни було поширене і в Стародавній Греції. Яскравий приклад цього – підкорення Трої приблизно у 1200 р. до н. е.

Розвідка мала значний вплив на хід греко-перських воєн. У першій половині V ст. до н. е. грекам довелося захищати свою незалежність у тривалій боротьбі проти Перської держави. Це був час не лише військових тріумфів і поразок, а й успіхів і провалів таємної діяльності і дипломатії обох сторін.

У 500 р. до н. е. малоазійські греки, скориставшись поразкою перського царя Дарія в Скіфії, підняли повстання проти персів. Допомогу грекам у Малій Азії надали Афіни та Еритрея. У 496 р. до н. е. перси придушили повстання, але участь у ньому Афін стала приводом до оголошення персами війни Греції. Перший перський похід проти Греції у 492 р. до н. е. завершився безрезультатно. До другого походу Дарій провів серйозну розвідувальну підготовку, внаслідок якої багато грецьких міст вдалося залучити на бік персів, а також виявити основних ворогів – Афіни і Спарту. У 490 р. до н. е. відбулася відома Марафонська битва – перша велика битва між греками і персами, у якій перемогли греки. Персам не вдалося за допомогою засобів таємної війни внести розкол у ряди противника і спровокувати державний переворот в Афінах.

Після битви при Марафоні обидві ворогуючі сторони не припиняли підготовки до дальшої боротьби. Продовжувалася активна розвідувальна діяльність. Перські послы у грецьких містах переконували їхніх правителів перейти на бік Персії, поширюючи чутки про величезне військо, яке готував перський цар Ксеркс до походу проти Греції. Своєю чергою, грецьким послам у Персії демонстрували усю могутність держави, щоб вони відповідно інформували своїх правителів. Така тактика затрудняла організування спільної оборони греків.

Коли перські війська вступили у Фессалію, греки виявилися неспроможними дати їм відсіч. Просування завойовників у Середню Грецію і до Афін пролягало через скелі і Фермопільський прохід, на захист якого вийшов спартанський цар Леонід зі своїм військом. Незважаючи на силу перевагу персів, грекам вдавалося успішно відбивати атаки ворога. Тоді зрадник Ефіальт (Епіальт) провів персів таємною стежкою в обхід ущелини Фермопіл і вивів їх у тил греків. Помітивши це, цар Леонід наказав війську відступати до Афін, а сам з трьомастами спартанців залишився прикривати його відхід. Перси оточили спартанців і знищили їх у нерівному бою.

Греки невдовзі взяли реванш. Наприкінці вересня 480 р. до н. е. відбулася Саламінська битва. Грецькому флоту вдалося розбити перський

завдяки вміло проведеній операції з дезінформації, що спровокувала противника до активних дій у несприятливій ситуації. Крім того, грецькі агенти зуміли переконати союзників персів припинити боротьбу і підтримати греків.

Незважаючи на усі зусилля розвідки і таємної дипломатії, персам так і не вдалося внести розкол між грецькими містами-державами і завдати їм вирішальної поразки. У 479 р. до н. е. вони самі зазнали розгромної поразки у битві при Платеях, після чого їхнє протистояння з греками набуло характеру окремих морських зіткнень і військових походів, що мали суто тактичне значення і тривали ще тридцять років. У 449 р. до н. е. був підписаний Каліїв мир, який завершив греко-перські війни. Перси визнали незалежність грецьких полісів та островів в Егейському морі і припинили проти них ворожі дії. Грецькі міста в Малій Азії залишалися під владою Персії.

Мистецтво таємної війни яскраво проявилось у ході Пелопоннеських воєн (457–445, 431–404 рр. до н. е.). Тривала боротьба між Афінами і Спартою за гегемонію в Греції завершилася перемогою Спарти. Однак це протистояння настільки послабило обидві сторони, що фактично його виграла Персія. Завдяки розвідці, дипломатичним маневрам і вдалому використанню ситуації як в союзі зі Спартою, так і з Афінами, Персія відновила свою політику втручання у справи грецьких міст, що привело до перегляду результатів греко-перських воєн. Перси домоглися відновлення свого панування на Егейському морі, а також посилення впливу в грецьких містах Малої Азії. Гегемонія Спарти у Греції тривала недовго і була перервана поразкою у боротьбі проти Фів у 371–367 рр. до н. е.

Велика увага ролі і значенню таємної війни приділяється у працях давньогрецьких філософів, істориків, військових теоретиків. Це Еней Тактик, Фулідід, Ксенофонт, Аристотель і багато інших. Їхні праці доповнюють розуміння особливостей таємної війни того часу. Добування інформації про ворога, знання його і своїх слабкостей, розуміння внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації, ретельне забезпечення власної безпеки, володіння військовими хитроцями і прийомами таємної війни – основа грецької “науки перемагати”.

Послаблену Грецію, а пізніше й Персію, і багато інших держав поступово підкорив Александр Македонський (336–323 рр. до н. е.). Він був не лише великим полководцем, а й вміло застосовував методи таємної війни і дипломатії. Його величезна імперія складалася з підкорених силою держав, а також з народів, які добровільно перейшли під владу Македонії завдяки продуманим дипломатичним заходам її царя.

Александр Македонський перший використав поштову цензуру як засіб розвідки. У 334 р. до н. е., коли македонська армія здійснювала

свій відомий похід проти перського царя Дарія III, серед воїнів почали спостерігатися прояви невдоволення затяжною війною. Александр вирішив встановити причини і виявити головних організаторів назріваючого бунту. З цією метою він відмінив відданий на початку походу наказ про заборону для воїнів листуватися з рідними. Через кілька днів кур'єри повезли велику кількість листів, відправлених воїнами своїм сім'ям. Александр наказав затримати кур'єрів по дорозі та уважно вивчити листи. Вони розкрили і причини невдоволення, й імена тих, хто найактивніше виступав проти наказів македонського царя. Так Александру вдалося відвернути бунт у своєму війську, а винні були покарані.

Недоліки у роботі розвідки ледве не згубили переможне військо Александра Македонського. Під час походу в Індію у 327 р. до н. е. македонці не знали про застосування індусами на полі бою бойових слонів. У результаті лише щасливий збіг обставин врятував македонську армію від поразки в битві при р. Гідаспі.

Після смерті Александра Македонського у 323 р. до н. е. його могутня імперія, що охоплювала величезні території Східного Середземномор'я та Азії (Балканський півострів, острови Егейського моря, Єгипет, Малу Азію, Передню Азію, значну частину Центральної Азії до нижньої течії р. Інд), почала поступово втрачати свою силу. Александр Македонський не назначив престолонаслідника. Почалася міжусобна боротьба за владу в державі вищих воєначальників і придворних осіб Александра. Ця конкуренція спричинила внутрішні війни, а антимакедонські виступи підкорених народів і неспроможність їх придушити через роздробленість влади призвели до розпаду імперії Александра Македонського.

2.4. Роль розвідки у протистоянні Риму і Карфагену

У III ст. до н. е. на міжнародну арену поступово виходять такі держави, як Рим і Карфаген. Їхнє протистояння засвідчило новий етап еволюції розвідувальної справи в античному світі.

Розвиток розвідки залежав багато в чому від усвідомлення правителями і полководцями того, яка саме інформація про ворога необхідна для здобуття перемоги. З часом ставало очевидно, що зовсім недостатньо мати дані про чисельність, озброєння і місцезнаходження ворожих сил, що потрібне точне уявлення про внутрішньополітичну ситуацію у країні противника, про взаємовідносини центральних і місцевих влад, про його економічні ресурси, систему комплектування, постачання, навчання і про моральний дух військ. Потрібно також володіти досить

детальною інформацією про майбутній район військових дій, стан доріг і про багато інших речей, важливих для вироблення стратегії і тактики успішного і швидкого пересування армій, обрання місця для вирішальних битв. Таку систематичну розвідувальну підготовку військових кампаній проводили лише деякі з воєначальників давнини. Серед них варто виокремити Ганнібала.

Цей відомий карфагенський полководець, який неодноразово перемігав римські армії під час Другої Пунічної війни (218–201 рр. до н. е.), зобов'язаний своїми перемогами не лише таланту полководця, а й вмילו налагодженій розвідувальній справі. Чого варте організування вторгнення військ Ганнібала у Північну Італію, які у 218 р. до н. е. здійснили безпрецедентний 200-кілометровий перехід через важкодоступні засніжені Альпи. За п'ять з половиною місяців карфагенська армія пройшла понад 1600 км з Іспанії в Італію, подолавши серйозні природні перешкоди й опір багатьох місцевих племен. Більше того, незважаючи на важкий похід, Ганнібал зумів посилити армію, залучаючи на свій бік галльські племена¹. Коли карфагенська армія насувалася на Італію, попереду неї йшли в країну сотні розвідників, направлені Ганнібалом для збору інформації про римське військо й укріплені міста. Античні історики Полібій і Лівій розказують, що карфагенський командувач не раз сам, надівши перуку і штучну бороду, проникав у римський табір.

У 217 р. до н. е. карфагенська армія почала поступово наближатися до Рима. На її шляху лежала Етрурія, захищати яку виступив римський консул Гай Фламіній зі своїм військом. Агенти Ганнібала розвідали не лише оборонні позиції римлян біля міста Арретій, особливості місцевості, дороги, можливості продовольчого забезпечення армії тощо, а й дізналися про запальний характер Фламінія, його рішучість, самовпевненість і необачність. Саме цим скористався Ганнібал: він почав провокувати римського консула до розв'язання військових дій, грабуючи і розорюючи навколишні поселення. Не чекаючи підходу резервів, Фламіній виступив проти Ганнібала, залишивши свої вигідні оборонні позиції. І вже 22 червня римляни потрапили у засідку біля Тразіменського озера, майстерно організовану Ганнібалом. Обмежені горами й озером, оточені ворожими військами вони зазнали важкої поразки. Втрати римлян сягали 15 тис. осіб, майже 6 тис. воїнів потрапило у полон. Сам Фламіній поліг у бою².

¹ Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004. – С. 214.

² Див.: Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. – Львів: Кальварія, 2008. – С. 182–184.

Чергову визначну перемогу над римлянами Ганнібал святкував улітку 216 р. до н. е. На півдні Італії біля містечка Канни відбулася одна з найбільших в історії давнього світу битв. І знову прийоми таємної війни допомогли карфагенському полководцю. За його наказом близько п'ятисот нумідійців у своєму звичайному військовому спорядженні, але зі схованими під панцирами мечами, прибули як перебіжчики до римлян. Вони добровільно здали зброю і під наглядом відійшли у тил армії "колишнього" противника. Коли битва розгорілася і захопила усю увагу воюючих сторін, нумідійці підбрали щити вбитих, дістали свої сховані мечі і напали на римлян з тилу. Це остаточно дезорганізувало їхнє військо. У битві при Каннах загинуло 56 тис. римських воїнів на чолі з консулом Емілієм Павлом, 18 тис. потрапило у полон¹.

Мистецтво ведення таємної війни, яке демонстрував Ганнібал, описано у відомій книзі римського державного діяча і військового теоретика Секста Юлія Фронтіна "Стратегеми" ("Воєнні хитрощі"). Фронтін вказує, що Ганнібал захопив багато італійських міст тим, що висилав наперед своїх переодягнених римлянами воїнів, які добре володіли латинською мовою завдяки довгому перебуванню на війні в Італії. Звичайно, міста завойовували не лише з допомогою переодягнених воїнів. Зради і перехід на бік противника були досить поширеною практикою того часу. Ганнібал вів таємну війну проти римлян, виявляв їхніх шпигунів у своєму таборі, а також намагався забезпечити себе від зрадництва. Одного разу, дізнавшись, що деякі з його воїнів перейшли на бік ворога, і будучи впевненим, що і в його таборі є римські шпигуни, Ганнібал відкрито сказав, що не варто називати перебіжчиками тих відважних людей, які пішли за його власним наказом, щоб вивідати плани противника. Римські агенти передали цю інформацію у свій табір. Тоді римляни схопили перебіжчиків, відрубали їм руки і відпустили². Так Ганнібал опосередковано покарав зрадників.

Карфагенський полководець часто перемагав римлян за допомогою прийомів таємної війни. Складається враження, що римляни були надто довірливі і зовсім не знали свого ворога. Особливістю римлян і водночас предметом їхньої гордості було те, що вони вели війни чесно, відкидаючи все, що пов'язане з обманом і хитрістю, визнаючи лише такі битви, про які їхній противник був повідомлений заздалегідь і які велися відкрито. Все інше вважалося недостойним, на відміну від

¹ Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004. – С. 219–220.

² Фронтин Секст Юлий. Стратегемы (Военные хитрости) / Пер. А. Ранович. – Кн. 3. – Ч. II, XVI // Доступно на: <http://www.xlegio.ru/sources/frontinus/book-3.html>

пунійців і греків, у яких більш почесним було обманути ворога, ніж здолати силою. Саме у протистоянні з Ганнібалом римляни поступово почали відходити від своїх правил "справедливої війни" і практикувати прийоми війни таємної.

У тривалій боротьбі пунійці і римляни залучали на свій бік численних союзників. Наприклад, у війську Ганнібала служили найманці з іспанського племені кельтиберів. Римські полководці в Іспанії, запросивши у міст, що перебували під їхньою владою, вершників-кельтиберів, направили їх в Італію, протиставляючи тим, які були у Ганнібала. Ворожі табори знаходилися близько один від одного, і кельтибери з римського війська переманили на свій бік кельтиберів Ганнібала. Римляни також змінили своє ставлення до перебіжчиків. Вони почали обережніше реагувати на їхні пропозиції, підозрюючи у кожному з них таємного агента Ганнібала. Римські полководці приділяли велику увагу вивченню місцевості потенційних битв. Для цього використовували усі можливі способи: засилали розвідників і спеціально підготовлених людей, опитували купців, мандрівників, вивідували інформацію у місцевих жителів, допитували полонених і перебіжчиків. Розвідка місцевості відіграла вирішальну роль під час захоплення римлянами Нового Карфагена (сучасне іспанське місто Картахена) у 210 р. до н. е. Оплот пунійців в Іспанії, по суті, їхній військовий і фінансовий центр, був розміщений на півострові і ретельно охоронявся. Римським військам на чолі з Публієм Корнелієм Сципіоном не вдавалося штурмувати місто з суходолу і тоді виникла ідея підійти до нього з боку затоки, яку утворював півострів. Розвідка поінформувала Сципіона про періодичність відпливів і можливість мілководдям підійти до стін міста. Півтисячі римських воїнів здійснили цей маневр і безперешкодно проникли у місто, заставши зненацька безпечних пунійців, переконаних у надійності свого природного "морського" захисту. Решта римської армії увійшла до Нового Карфагена центральними воротами, відкритими для неї зсередини римським "десантом"¹. Це була одна з найлегших і найбільш значущих перемог для римлян і одна з найважчих поразок для пунійців.

У 207 р. до н. е. Рим потрапив у досить складну ситуацію. На допомогу Ганнібалу з Іспанії в Італію вирушив його брат Газдрубал на чолі 50-тисячного війська. Якщо раніше римляни не могли розбити Ганнібала, то тепер були змушені протистояти двом великим пунійським арміям. Зрозуміло, що їхнє об'єднання мало б катастрофічні наслідки, відтак римляни зіграли на випередження. Їм вдалося перехопити

¹ Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. – Львів: Кальварія, 2008. – С. 193–195.

кур'єрів Газдрубала, які везли листа до Ганнібала з повідомленням про маршрут його армії. Володіючи цією інформацією, консул Гай Клавдій Нерон, військо якого стояло табором на півдні Італії проти війська Ганнібала, вирішив допомогти консулу Марку Лівію Салінатору, який на чолі іншого війська був направлений на північ стримувати Газдрубала. Нерон відібрав 10 тис. кращих воїнів і здійснив з ними перехід до табору Лівія Салінатора. Решті армії було наказано тримати ті ж пости, розпалювати таку саму кількість вогнищ і зберігати табір у попередньому вигляді, щоб Ганнібал не помітив його зменшення. Таким чином, римляни залишилися перед військом пунійців без командувача й основних сил. Якби Ганнібал викрив маневр Нерона, він міг би легко розбити римлян, а потім успішно переслідувати римського консула. Але цього разу фортуна була на боці Нерона і його план спрацював.

Військо Лівія Салінатора стояло дуже близько до табору Газдрубала, тому були вжиті всі заходи, щоб з приходом Нерона пунійці не помітили розширення римського табору. Розвідка Газдрубала нічого підозрілого так і не виявила до початку битви. Але перед самим зіткненням, оглядаючи військо противника зі своїх передових постів, Газдрубал помітив, що воно суттєво зросло. Крім того, частина римлян мала інші щити, яких раніше він не бачив. Здогадуючись у чому справа, Газдрубал наказав гінцям об'їхати ворожий табір і з'ясувати, чи він не розширився, і скільки разів подають сигнал до бойової готовності. Розвідка доповіла, що табір не розширився (що і дивувало пунійців), але сигнал до бою прозвучав двічі. Це означало, що в таборі було два римські консули. Однак Газдрубал не міг зрозуміти, яким чином перед ним опинилися війська двох консулів, адже один з них мав стримувати Ганнібала. Складалося враження, що його брат зазнав поразки від римлян, які тепер об'єднали свої сили. У такій ситуації Газдрубал вирішив відступити, однак римлянам вдалося наздогнати і повністю розбити його військо. Загинув і сам Газдрубал. Це була перемога римлян, можлива завдяки обманному маневру Нерона. За шість днів після битви він повернувся до свого табору і продемонстрував Ганнібалу "трофеї": голову Газдрубала і полонених пунійців. Двох з них відпустили до карфагенян розказати про те, що сталося. Втрата Газдрубала і його війська стала важким ударом для Карфагена і особисто для Ганнібала¹.

У 204 р. до н. е. римляни перенесли військові дії на африканську територію Карфагена. Римська армія під командуванням Публія Корнелія Сципіона (переможця Нового Карфагена) завдала низки поразок

¹ Див.: Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004. – С. 236–238; Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. – Львів: Кальварія, 2008. – С. 550–554.

пунійцям і почала спустошувати їхні землі. Це змусило карфагенський сенат відкликати Ганнібала з Італії і дати вирішальний бій противнику. В битві при Замі 202 р. до н. е. римляни на чолі зі Сципіоном розгромили пунійське військо Ганнібала. У 201 р. до н. е. між Римом і Карфагеном був підписаний мирний договір, за яким Карфаген втрачав усі володіння за межами Африки, без згоди римського сенату не міг вести війни зі своїми сусідами, розпускав армію і передавав Риму свій флот, а також обкладався величезною контрибуцією на п'ятдесят років. Отже, внаслідок Другої Пунічної війни Рим став найбільшою політичною силою в Середземномор'ї.

Рим удосконалював мистецтво таємної війни у тривалій боротьбі проти своїх ворогів. Унаслідок трьох Македонських воєн (215–205, 200–197, 171–167 рр. до н. е.) Македонія втратила свою самостійність, а в 148 р. до н. е. була перетворена на римську провінцію. У 146 р. до н. е. римською провінцією стала Греція. Рим остаточно розгромив Карфаген у Третій Пунічній війні (149–146 рр. до н. е.), а згодом почав наступ на держави Малої Азії. У 129 р. до н. е. римською провінцією став Пергам. Експансія Риму безпрецедентно розширила володіння держави.

2.5. Таємна війна і дипломатія Мітрідата VI

Одним з найвідоміших правителів давнини, який широко використовував таємну службу, був цар Понту Мітрідат VI (121–63 рр. до н. е.). Це був достойний конкурент кращим римським полководцям не лише у звичайній війні, а й у війні таємній. Упродовж 46 років Мітрідат вів війни з римлянами. Серед численних ворогів Риму не було більш послідовних і небезпечних, ніж Ганнібал і Мітрідат.

Мітрідат вступив на престол ще дитиною, але був усунений від влади в результаті інтриги при дворі і довгий час поневірявся країнами Малої Азії. Йому вдалося повернути собі престол у 113 р. до н. е., після чого він помстився кривдникам і стратив багатьох з них, у т. ч. свою матір і близьких родичів. Розумний і нещадний цар у боротьбі проти сильнішого противника – Риму – вмів прикидатися другом підкорених римськими легіонами народів. Агенти Мітрідата невтомно діяли у багатьох азійських володіннях Риму і в Греції, використовуючи пануюче там незадоволення метрополією. Мітрідату було добре відомо про внутрішньополітичну ситуацію в Римі, громадянську війну між партіями Гая Марія і Луція Корнелія Сулли. Володіючи обширною інформацією, понтійський цар міг передбачати розвиток подій в Римі і використовувати це у своїх інтересах.

У 88 р. до н. е. понтійський цар підкорив майже всю Малу Азію. Перед вступом своїх військ на територію противника Мітрідат надсилав усім сатрапам і начальникам міст таємний наказ: через визначений проміжок часу напасти і знищити усіх римлян та італійців, які у них перебували, а все їхнє майно поділити з понтійським царем. Невиконання наказу тягло за собою суворе покарання, водночас передбачалася винагорода за викриття тих, хто цього наказу не виконуватиме. У день, коли наказ почав діяти, азійські володіння римлян повстали проти поневолювачів. За різними даними кількість вбитих італійців сягала 80–150 тис. осіб. Такий злочин був спричинений не стільки страхом малоазійських народів перед армією Мітрідата, скільки ненавистю до римлян.

Оволодівши Малою Азією та Егейським архіпелагом, Мітрідат поширив свій вплив на європейську Грецію і Македонію. На бік понтійського царя перейшли Афіни. Водночас союзник Мітрідата цар Вірменії Тигран II зайняв Північну Месопотамію, Сирію і Палестину. Успіхи Мітрідата набули загрозливого характеру для римлян. Проти понтійської армії, яка під командуванням брата Мітрідата Архелая зайняла Македонію і вторглася в Грецію, виступив з військом римський диктатор¹ Луцій Корнелій Сулла. У 86 р. до н. е. у битві при Херонеї римські легіони розгромили понтійців. Після тривалих дипломатичних переговорів Мітрідату вдалося укласти мир з Суллою, поступившись захопленими раніше землями у Малій Азії і частиною флоту.

Поразка при Херонеї не змусила понтійського царя відмовитися від спроб створити могутню коаліцію і знову виступити проти Риму. Почалася посиленна підготовка армії, озброєння для якої, за наказом Мітрідата, виготовлялося за римським зразком. Після смерті Сулли у 78 р. до н. е., Мітрідат уклав союз з лідером антисулланської опозиції в Іспанії Квінтом Серторієм, котрий розбив війська двох сулланських намісників і сформував потужну армію з римських емігрантів, африканських та іспанських воїнів. Такий союз для Мітрідата означав реальні шанси перемогти Рим. Понтійський цар відновив військові дії у Малій Азії, однак згодом зазнав нищівних поразок від римських легіонів під командуванням консула Луція Ліцинія Лукулла. Мітрідат був змушений покинути своє царство і шукати порятунку у союзника – вірменського царя Тиграна II. Лукулл направив до Тиграна посла з вимогою видати Мітрідата, інакше Вірменії буде оголошено війну. Після відхилення ультиматуму римська армія вторглася у Вірменію і розбила її військо. Лукулл переслідував Тиграна і Мітрідата, які від-

¹ У I ст. до н. е. режим консульства у Римі трансформувалася у режим диктаторів, які узурпували владу.

ступили у центральні райони країни, однак бунт у римських легіонах (67 р. до н. е.) змусив консула зупинитися. Античні історики наводили різні причини цього бунту, що дав змогу Мітрідату врятуватися. Серед версій про незадоволення римлян діями Лукулла і затяжну війну, яка тривала восьмий рік, безперспективність подальшої боротьби з таким невловимим противником, як Мітрідат, є й така: припускають, що понтійський цар розіслав скрізь своїх гінців з оголошенням про те, що в Римі звинувачують Лукулла у затягуванні війни і що сенат розпускає воїнів його армії, а тих, хто не виконає наказ, покарає конфіскацією майна. Коли така інформація дійшла до легіонів Лукулла, консул залишився без основи своєї армії¹. Усе це дало змогу війську Мітрідата перейти з Вірменії у Понтійське царство і відвоювати його.

У 66 р. до н. е. римський сенат скерував на війну проти Мітрідата Гнея Помпея, який завдав остаточної поразки армії понтійського царя. Втративши майже все царство, Мітрідат прагнув реваншу і будував плани нових походів проти римлян, керуючись досвідом Ганнібала. Зупинив його військовий переворот, організований проти нього власним сином Фарнаком, який перейшов на бік римлян. Зрада сина, правонаступника Мітрідата на престолі, бунт в армії і перспектива потрапити у римський полон спонукали понтійського царя вчинити самогубство. Це сталося у 63 р. до н. е.

Перехід Фарнака на бік головного ворога свого батька пояснювався прагненням влади і небажанням її втратити через непримиренність Мітрідата з Римом. Зійшовши на престол Понтійського царства, Фарнак писав Помпею, що зробив це заради нього і римського народу. Через шістьнадцять років Гай Юлій Цезар на чолі римських легіонів виступив проти Фарнака і повністю розбив його військо у Понті при місті Зелі, а самого вигнав з Понтійського царства. Повідомляючи про це одному зі своїх друзів у Римі, Цезар пояснив раптовість і швидкість цієї битви трьома словами: “Прийшов, побачив, переміг”. Такий слід залишив в історії Фарнак, син великого полководця, дипломата і наймогутнішого царя свого часу Мітрідата VI.

2.6. Розвідувальна діяльність Юлія Цезаря

Державні діячі і полководці Стародавнього Риму за різних історичних обставин послуговувалися або військовою, або політичною розвідкою. Серйозна увага приділялася також контррозвідці і досить часто

¹ Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004. – С. 309–310.

таємній політичній поліції, оскільки боротьба проти іноземних таємних агентів тісно перепліталася з боротьбою проти внутрішніх ворогів усередині держави. Член першого тріумвірату в Стародавньому Римі Марк Ліциній Красс налагодив діяльність розвідки, яка збирала інформацію про дії його політичних опонентів, що було продиктовано ситуацією гострої конкуренції і боротьби за владу. Однак Красс практично нехтував військовою розвідкою, в результаті чого римська армія під його командуванням зазнала у 53 р. до н. е. нищівної поразки від парф'ян у битві при Каррах (сучасне місто Харран у Туреччині). Красс виявив себе дилетантом у таємній війні: він не займався розвідкою майбутнього театру військових дій і військового потенціалу противника, був занадто довірливим і легко попадався на хитрощі парф'ян. Поразка при Каррах мала серйозні військові, політичні і навіть психологічні наслідки. Вона надовго зупинила просування римлян на Схід, які втратили свій ореол непереможних в очах населення країн Східного Середземномор'я.

Після загибелі Красса розгорілася тривала боротьба за владу між двома іншими тріумвірами – Помпеем і Цезарем, у якій переміг останній. У 48 р. до н. е. при Фарсали у Греції Цезар розбив військо Помпея і став, по суті, одноосібним правителем Риму.

Гай Юлій Цезар – великий полководець і політичний діяч, масштаб особистості якого часто прирівнюють до постаті Александра Македонського. Усе життя Цезаря – це історія боротьби за владу, і в цій боротьбі основне місце займала війна. Довгі роки вона велася під відомим девізом “розділяй і владарюй”.

Свої дипломатичні таланти і вміння Цезар проявив під час галльської кампанії (58–51 рр. до н. е.). Галлія переживала глибоку внутрішню кризу і Цезар вміло використав протиріччя галльських племен в інтересах Риму. Йому вдалося організувати загальногалльську конференцію представників усіх галльських племен, яка проголосила Цезаря вождем і захисником галльських інтересів. Це полегшило йому підкорення Галлії. До Цезаря, як до третейського судді і захисника галлів, почали звертатися галльські князі зі своїми проблемами, скаргами і взаємними доносами, що давало йому важливу інформацію про внутрішні справи Галлії, можливість втручатися у міжплемінні чвари й успішно здійснювати свої дипломатичні і військові заходи. Галльська кампанія завершилася приєднанням до римських володінь територій сучасної Франції, Бельгії і частини Німеччини. Одні галльські племена вважалися “союзниками” Риму, інші – “підкореними”.

Під час галльської кампанії Цезар здійснив два походи до Британських островів з метою перекрити канал постійного надходження у Галлію підкріплень для його противників. Обидвом походам передувала розвідувальна підготовка. Відомостей про Британію було надзви-

чайно мало, оскільки крім купців, там ніхто, по суті, не бував. Купці не володіли інформацією ні про величину країни, ні про кількість її населення чи бойову готовність армії, бо самі бачили лише морське узбережжя Британії. На початку свого першого походу 55 р. до н. е. Цезар направив до Британії військовий корабель на чолі з військовим трибуном Г. Волусеном, якому доручив провести усю необхідну розвідку. Однак розвідувальна операція не дала очікуваних результатів, бо римляни не ризикнули зійти з корабля і спостерігали за британським берегом з моря. Цезар не зміг добути необхідні дані про противника і тоді вирішив провести розвідку боєм. Десантна операція римлян виявила спроможність британців до активного спротиву, через який, а також несприятливі погодні умови, Цезар зупинив розгортання основного наступу. На вісімнадцятий день після початку операції римський флот відплив від британських берегів.

Для Цезаря як полководця вирішальну роль при плануванні військових кампаній завжди відігравали знання про противника (прийоми ведення ним війни, озброєння армії, її моральний дух) і про місце майбутніх військових дій. Перший похід на Британію не був належним чином забезпечений розвідувальною інформацією, що і позначилося на його результаті. Другий похід у 54 р. до н. е. Цезар готував набагато ретельніше як у розвідувальному, так і у військовому відношеннях. Було збудовано близько шестисот нових кораблів, більш придатних до подолання водних перешкод і переправи римських військ на британську територію. У цьому поході римляни дійшли до р. Темзи, але Цезар не зумів закріпити свої позиції, оскільки не знайшов підтримки серед місцевих племен. Взявши заручників і визначивши розмір данини, яку британці мали сплачувати Риму, він повернувся до Галлії¹.

Після низки успішних військових походів (в Італії, Греції, Єгипті, Понті, Нумідії, Іспанії) Цезар зміцнив свою владу в Римі і залежних від нього землях настільки, що у 44 р. до н. е. був проголошений “вічним диктатором”. У реалізації своєї влади диктатор спирався насамперед на армію. За Цезаря розвідувальна служба набула характеру постійної, оскільки без неї неможливо було вести переможні війни. У кожному легіоні були свої розвідники. Однак, ставши одноосібним правителем Риму, Цезар не створив служби, спрямованої на викриття діяльності політичної опозиції, і був жорстоко вбитий змовниками у 44 р. до н. е. на засіданні сенату. Це стало свідченням того, що гарантією перебування при владі керівної особи в державі є внутрішня розвідка (або служба безпеки). Так само, як гарантією військових успіхів полководця є розвідка військова.

¹ Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004. – С. 358–359.

2.7. Таємні війни римських імператорів

Політику Юлія Цезаря в Італії, Галлії, Британії, землях германських племен і на Сході продовжив його наступник Октавіан Август, проголошений першим римським імператором (принцепсом). З правління Августа починається історія Римської імперії, що тривала близько п'ятисот років.

Римські імператори продовжували вести війни проти численних зовнішніх ворогів імперії і проти своїх внутрішніх ворогів. У цій боротьбі за владу і вплив досить часто переможцем виходив не професіонал військової справи, а той, хто добре володів мистецтвом таємної війни. За правління Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) у Римі з'явився інститут доносництва. Римське право не передбачало державних обвинувачувачів, і цю роль брали на себе приватні особи. Така система давала можливість кожному доносити на будь-яку відому особу, котра порушила закон чи підозрювалася у такому порушенні. Якщо у результаті розгляду справи провину було доведено, суд визначав міру покарання обвинуваченій особі, а частину її майна міг передати донощику як “винагороду”. Імператори широко використовували цю особливість римського права для дискредитації своїх політичних противників з боку найбільш знатних представників сенатської аристократії. Відверті тирані, такі як Тиберій (14–37 рр.) чи Доміціан (81–96 рр.) заохочували доносництво, мали цілі армії таємних агентів, які “працювали” серед усіх верств населення. У Римі їх називали “деляторами” (донощиками, інформаторами).

Так звані процеси щодо образи честі римського народу та особи імператора призвели до терору і гибелі багатьох ні в чому не винних людей, оскільки часто доноси були свідомо сфабриковані заради власного збагачення донощика. Лише імператору Траяну (98–113 рр.) вдалося припинити подібні злочини і позбавити Рим доносництва. Всі справи зі звинувачення в образі честі римського народу та особи імператора були закриті, а делятори покарані. Окрім деляторів явних, у Римі були ще таємні донощики. Їхню діяльність Траян паралізував тим, що ніяк не реагував на анонімні доноси.

Однак абсолютного викорінення доносництва не сталося і не могло статися з огляду на моральний клімат Римської імперії. Імперська влада прагнула тримати під постійним контролем життя своїх громадян, особливо представників римської знаті. Показовий тут приклад імператора Адріана (117–138 рр.). За допомогою таємних агентів та інформаторів він уважно стежив не лише за своїм найближчим оточенням, а й за оточенням своїх друзів і прихильників. Вони навіть не здогадувалися,

що їхнє життя добре відоме імператору, поки сам Адріан їм на це не вказував. Так імператор забезпечував особисту безпеку, володіючи за рахунок доносів потрібною інформацією.

Прихована, таємна діяльність завжди була невід'ємною частиною ведення ефективної політики та військових походів. Римські військові теоретики, такі як Секст Юлій Фронтін (I ст.) і Флавій Вегетій Ренат (кін. IV–V ст.), значну увагу у своїх творах приділяли розвідці, шпionажу, військовим хитрощам. Вегетій у праці “Короткий виклад військової справи” вказує, що однією з умов успішної військової кампанії є збереження у таємниці планів воєначальника. Ніхто зі сторонніх не має знати, куди і якими шляхами виступить його військо у похід. Таємність усіх заходів – це кращий засіб безпеки. Наприклад, коли імператор Александр Север (222–235 рр.) починав військову кампанію, про дату виступу у похід відкрито повідомлялося заздалегідь. За два місяці до цієї дати видавався едикт, в якому було зазначено всі заплановані зупинки на шляху війська, табірні стоянки, місця поповнення продовольства на римській території до кордону з варварами. Про дальший маршрут римського війська не повідомлялося навіть самому війську з огляду на те, щоб варвари завчасно не дізналися про плани римського полководця. Звичайно, ворожі розвідники робили все можливе, щоб проникнути у табір римлян і з'ясувати їхні наміри. Щоб протидіяти цьому, Вегетій звертає увагу на необхідність застосування паролів і постійної їхньої зміни – так чужі шпигуни не зможуть довго і безкарно перебувати у таборі римлян.

Розвідка країни-противника мала вирішальне значення для забезпечення безпеки просування війська ворожою територією. Вегетій не знаходить виправдання жодному полководцю, який зі своєю армією став жертвою рантового нападу чи потрапив у засідку. Це вважалося його особистою провинною, тому що за допомогою розвідників він міг уникнути такої невдачі. З огляду на це необхідно усіма засобами намагатися добути інформацію про сили і наміри противника. Вегетій писав: “Наші спостерігачі мають знаходитися за кордоном постійно. Необхідно, не покладаючи рук, перешкоджати роботі ворожих розвідників і, з іншого боку, усіляко заохочувати перебіжчиків від ворога. У такому разі ми будемо знати усі дійсні чи майбутні плани противника”¹.

За словами Вегетія, дуже важко перемогти того, хто має правильні судження про свої війська. У римській армії були таємні агенти, названі “frumentarii” – дослівно “постачальники хліба”. Вони мали обов'язок

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 691; Вегетий Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела / Пер. С. П. Кондратьева. – Кн. 3 // Доступно на: <http://www.xlegio.ru/sources/vegetius/de-re-militari.html>

забезпечувати легіони продовольством і діяли як конвой, який супроводжував обози з хлібом. Але їхній “офіційний” обов’язок поєднувався з таємним – наглядати за воїнами і виявляти незадоволених і підозрілих осіб серед легіонів. З часу правління імператора Септимія Севера (193–211 рр.) фрументарії розміщалися в окремій казармі, названій “чужоземним табором”, оскільки їх набирали з населення римських провінцій. Якщо ж римські полководці не були впевнені у достовірності даних про настрої своїх військ, що надходили від таємних агентів і донощиків, а також від командного складу, то вони особисто займалися збором необхідної інформації. Наприклад, римський полководець Германік, племінник імператора Тиберія, переодягався і вночі, непомітно для варти, обходив свій табір, прислухаючись до розмов воїнів у палатках. Так він безпомилково знав про настрої у війську, а також про ставлення його воїнів до себе.

Поради і повчальні приклади для полководців щодо ведення бою “напіввійськовими” і “невійськовими” методами детально описані у праці Секста Юлія Фронтіна “Стратегеми”. Зокрема, у книзі третій розглядаються такі прийоми, як неочікуваний штурм, дезінформація противника, провокація зради у його таборі, недопущення надання зовнішньої допомоги ворогу, спричинення ситуації голоду в його таборі, симуляція відступу та ін. Водночас Фронтін пропонує заходи проти зрадників і перебіжчиків, способи введення в оману противника щодо ситуації у своєму таборі. Велике значення Фронтін також надає військовій дисципліні¹.

Багатий досвід ведення таємної війни, набутий римлянами у нескінченних війнах, зокрема у боротьбі з такими професіоналами цієї справи, як Ганнібал і Мітрідат, проявився і в діяльності римських імператорів. У IV–V ст., коли військова могутність Риму була суттєво підірвана, залишалось покладатися не стільки на римські легіони, скільки на талант їхніх полководців і воєначальників. Військові хитрощі, вміння перемогти противника не у відкритому бою, а обманним шляхом, часто ставали вирішальними. У Стародавньому Римі були добре відомі прийоми розвідувальної роботи, які згодом увійшли до загальної практики розвідки. Більшість з них римляни запозичили у греків і вдосконалили. Це застосування тайнопису і шифру, маскування повідомлень, використання поштових голубів та інших спеціально навчених птахів (у т. ч. і ластівок) для пересилання повідомлень, застосування безконтактного способу передавання повідомлень та ін.

¹ Фронтин Секст Юлий. Стратегеми (Военные хитрости) / Пер. А. Ранович // Доступно на: <http://www.xlegio.ru/sources/frontinus/book-3.html>

У 395 р. Римська імперія була поділена між синами імператора Феодосія I (379–395 рр.) Аркадієм і Гонорієм. Аркадій отримав східну частину імперії, а Гонорій – західну. На початку V ст. Західна Римська імперія стала розпадатися. Галлію заповнили варвари, у Британії був обраний свій правитель. У 408 р. Рим втратив Іспанію, нестабільна ситуація спостерігалася по всій Італії. Через два роки вождь готів Аларіх підкорив Рим і пограбував місто. Це стало переломним моментом в історії Римської імперії, після чого почалася її агонія. У 476 р. варварський вождь Одоакр завоював Італію та усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула. Західна Римська імперія припинила своє існування. Її досвід ведення воєн, застосування різних прийомів таємної війни, традиції розвідки і шпіонажу взяли на озброєння полководці та правителі інших держав, розквіт яких відбувався у наступний історичний період – середні віки.

Антична розвідка стала підставою для розвитку і вдосконалення розвідувальної справи у наступні історичні періоди. За своєю сутністю вона була переважно військовою і забезпечувала потреби війни. Політичний шпіонаж поступово набирав значущості і, залежно від сфери діяльності — всередині держави чи за її межами, — визначав характер служби безпеки і зовнішньої розвідки. Отже, в античні часи військова розвідка і мистецтво тасмійної війни доповнювалися політичною розвідкою, як внутрішньою, так і зовнішньою.

Контрольні питання

1. Розкрийте сутність та особливості понять “таємна війна” і “розвідка”.
2. Визначіть роль розвідки у військово-політичному розвитку Стародавнього Єгипту та Ассирії.
3. У чому полягала специфіка шпіонажу для давньокитайських і давньоіндійських теоретиків військової справи?
4. Назвіть особливості розвідувальної діяльності Стародавньої Греції та Македонії.
5. Яке місце займала розвідка у підготовці військових кампаній карфагенського полководця Ганнібала?
6. Як використовував таємну війну цар Понту Мітрідат VI у своїй боротьбі з Римом?
7. Вкажіть на успіхи і прорахунки розвідки Гая Юлія Цезаря.
8. Розкрийте методи таємної війни, якими послуговувалися римські імператори.

Список
рекомендованої літератури

1. *Алексеев М.* Вестники смерти: Лазутчики Древней Индии // Кэмп. – 1998. – № 1 // Доступно на: <http://sanatanadharma.udm.net/text/yandbtm.txt>
2. *Артхашастра* // Доступно на: <http://sanatanadharma.udm.net/text/Artkhashastra1.txt>
3. *Вегетій Флавій Ренат.* Краткое изложение военного дела / Пер. С. П. Кондратьева. – Кн. 3 // Доступно на: <http://www.xlegio.ru/sources/vegetius/de-re-militari.html>
4. *Грант М.* Крушение Римской империи / Пер. с англ. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998.
5. *Дмитренко В.* Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. – Львів: Кальварія, 2008.
6. *Зінченко А.* Історія дипломатії: від давнини до початку нового часу. – Вінниця: Нова книга, 2002.
7. *История дипломатии* / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941.
8. *Моммзен Т.* История Рима. – М.: Вече, 2010.
9. *Остапенко П. В.* Тайная война в Древнем мире. – Минск: Харвест, 2004.
10. *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
11. *Сунь-цзы.* Искусство войны // Доступно на: <http://lib.ru/POECHIN/suntzur.txt>
12. *Утченко С. Л.* Юлий Цезарь. – М.: Мысль, 1976.
13. *У-цзы.* Об искусстве ведения войны. – М.: Воениздат, 1957 // Доступно на: <http://militera.lib.ru/science/u-tszy/02.html>
14. *Фронтин Секст Юлий.* Стратегемы (Военные хитрости) / Пер. А. Ранович // Доступно на: <http://www.xlegio.ru/sources/frontinus/book-3.html>
15. *Цыганов В.* Библия как руководство по нацбезопасности // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8.
16. *Черняк Е. Б.* Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДКИ У СЕРЕДНІ ВІКИ
ТА В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

Середні віки стали епохою еволюції феодального ладу. Варварські держави, що утворилися на місці Західної Римської імперії (Вандальське, Вестготське, Свевське, Бургундське, Франкське королівства і держава Одоакра в Італії) та в інших частинах Середньої, Північної та Східної Європи, поступово переходили від рабовласництва, характерного для античного світу, до феодально-кріпацьких відносин. Унаслідок неперервної боротьби між собою за землі, військову здобич, людську робочу силу ці держави з часом розпалися. Система натурального господарства, що лежала в основі середньовічного суспільства, перешкоджала встановленню міцних економічних зв'язків між державними утвореннями і сприяла політичному роздробленню Європи. Виникнення окремих політичних центрів стало поштовхом до зростання виробничих сил, поділу праці, розширення господарювання, розвитку товарно-грошових відносин. Почали створюватися міста, в яких виникав новий клас – буржуазія. Буржуазія була зацікавлена у створенні національного ринку і централізованої державної влади, здатної забезпечувати внутрішній порядок і безпеку торгівлі, проводити в життя норми, що відповідають розвитку товарних відносин. Це дало поштовх утворенню абсолютних монархій.

Політичні й економічні процеси, що відбувалися у Середньовічній Європі, відтіснили розвідку на другий план. Досвід розвідувальної діяльності, набутий в античні часи, використовували у численних війнах. Однак розвідувальна служба як один з інструментів забезпечення державної безпеки (і не лише як допоміжний засіб для перемоги противника на полі бою) не мала відповідного середовища для розвитку через політичну нестабільність і нестійкість державних утворень того часу. Саме з виникненням потужних абсолютних монархій в Європі

розвідувальна справа набула нового розвитку і вдосконалення. А поки в Європі розвідка переживала застій, у Східній Римській імперії – Візантії – примножували розвідувальний досвід.

3.1. Таємна дипломатія і розвідка Візантії

Після занепаду Західної Римської імперії саме Візантія, яка багато століть залишалася однією з найбільш могутніх і культурних держав середньовіччя, виявилася особливо придатною для дальшого вдосконалення розвідувальної служби.

Розвідка у Візантії була тісно пов'язана з дипломатією. Саме завдяки розгалуженій дипломатичній службі візантійська розвідка стала досить продуктивною. Прийоми і методи дипломатично-розвідувальної діяльності Візантії згодом перейняла Венеція, через яку вони перейшли у практику західноєвропейських монархій нового часу.

У розвитку візантійської розвідки особливо показовим є період правління імператора Юстиніана I Великого (527–565 рр.). Східна Римська імперія за правління Юстиніана досягла найвищої зовнішньої могутності. Її дипломатичні зв'язки простягалися від Китаю та Індії до Атлантичного океану, від Внутрішньої Африки до Причорномор'я. Юстиніан був переконаний, що саме на нього покладена місія відновлення єдності Римської імперії. Уся його діяльність спрямовувалася на досягнення цієї мети, задля якої навіть найжорстокіші засоби були прийнятні. Юстиніан разом з дружиною Феодорою, колишньою вуличною танцівницею, довгі роки тиранічно керував величезною імперією, що охоплювала половину відомого тоді світу. Феодора мала великий вплив на свого чоловіка. Вона писала царю Ірану Хосрову I: “Імператор нічого не робить, не порадившись зі мною”¹.

Феодора активно втручалася у зовнішню політику імперії. Часто без відома Юстиніана вона вела дипломатичне листування, приймала послів іноземних держав. Посли знали про велику владу Феодори, тому хотіли здобути її прихильність і поспішали насамперед на прийом до неї, а вже потім до імператора. Заручившись підтримкою імператриці, вони могли розраховувати на успіх покладеної на них місії.

У державній політиці Феодора вела свою лінію, яка дещо розходила з позицією Юстиніана. Імператор хотів відновити колишню Римську імперію і проводив активну зовнішню політику у західному напрямі. Феодора глибше розуміла внутрішні потреби імперії і прагматично

¹ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941. – С. 98.

оцінювала реальний стан речей: вона була переконана, що могутність Візантії базується на впливі в Єгипті, Сирії та Азії. Вникаючи у всі державні справи, Феодора намагалася будь-що зберегти за собою владу. Вона знищувала усю опозицію, яка могла зашкодити її авторитету. Насилля, зради, інтриги, скандали були звичайними прийомами боротьби з реальними і потенційними опонентами. Будучи розумною і жорсткою, Феодора для досягнення своїх цілей не зупинялася ні перед чим. Її син від першого шлюбу, дізнавшись про звеличення матері, приїхав до Константинополя і прийшов до імператорського палацу, щоб зустрітися з нею. Він безслідно зник. Ймовірно, Феодора наказала усунути сина – свідка свого минулого життя, котрий міг скомпрометувати її нове високе положення дружини імператора.

Для зміцнення своєї влади Феодора користувалася послугами великої кількості шпигунів, які стежили за всіма її ворогами чи просто людьми, які здавалися їй підозрілими. Шпигунів за невиконання завдань чекала смертна кара або страшні тортури. Знаючи про настрої у найближчому оточенні імператора, а також усередині країни, Феодора могла впевнено вести свою політику і керувати державою.

Про організацію розвідувальної служби Візантії того часу відомо з праць історика Прокопія Кесарійського (490/507–562 рр.). Він був наближеним до самого Юстиніана і виконував функції особистого секретаря його полководця Велізарія. Завдяки посаді Прокопій мав безпосередній доступ до справ імператорського двору, володів інформацією про зовнішньополітичні плани Юстиніана і міг збирати точні дані про війни, що велися з варварами.

У своїй праці “Історія воєн”, викладеній у восьми книгах, Прокопій описує війни Візантії з персами, вандалами, готами. Він виходить за рамки військової історії, що перетворює його працю на цінне джерело військового мистецтва епохи Юстиніана. У книзі “Війна з персами” є відступ, присвячений темі розвідки. Прокопій вказує, що у римлян і персів здавна існувало правило утримувати за рахунок державних коштів розвідників. Їхнім завданням було таємно проникати на територію противника, усе вивідувати, а потім повертатися до свого правителя і про все доповідати. Більшість з них намагалися бути корисними своїй державі, а були й такі, які відкривали таємниці ворогу. Практика переманювання розвідників противника на свій бік була досить поширеною. Імператори, отримавши інформацію від своїх розвідників і ворожих агентів, вживали необхідні заходи безпеки¹.

¹ Прокопий Кесарійский. Война с персами. – Кн. 2 // Доступно на: http://www.gumer.info/iblibotek_Buks/istory/rokop1/02.php

У складеній приблизно 550 р., але виданій вже після смерті Прокопія, “Таємній історії” розповідається (не без суб’єктивного бачення) про політику Візантії, найближче оточення Юстиніана, життя його двору. Прокопій описує деспотизм Юстиніана і Феодори при керуванні державою і значну увагу приділяє системі їхньої розвідки. Він критикує Юстиніана за неналежне ставлення до розвідувальної справи, обмеження її бюджету, внаслідок чого розвідка не могла ефективно функціонувати. Такі суперечливі свідчення про візантійську розвідку у двох працях Прокопія пояснюють тим, що, по-перше, він не міг критикувати імператора в офіційній “Історії воєн”, а по-друге, ймовірно розвідка Юстиніана була більше зорієнтована на вербування подвійних агентів, ніж на утримання власних розвідників.

Як вказує Прокопій, шпигуни найчастіше проникали на територію противника під виглядом торговців. Розвідувальні функції покладалися також на дипломатичні місії. Посольська делегація зазвичай була досить численною: посол, його секретарі, супроводжуючі особи, перекладачі, охорона, слуги. Таке посольство мало ідеальні умови для збору інформації. Зрозуміло, що шпигунська діяльність послів не афішувалася, хоча фактично здійснювалася кожною державою. Тому правила того часу зобов’язували дипломатичні місії бути нетривалими.

Характерно, що термін, яким позначали розвідників у Візантії, – “ho kataskopos” – застосовували як для військових розвідників, тобто людей, які направлялися до війська противника безпосередньо під час ведення бойових дій, так і для військово-політичних шпигунів, і навіть для наглядачів, яких імператриця Феодора скеровувала стежити за своїми підданими¹.

Отже, Візантія мала професійних розвідників, які працювали в іноземних державах під прикриттям послів, торговців, місіонерів. Інформацію, яку постачали численні агенти, накопичували, аналізували і систематизували. На основі цієї копійки праці Візантія успішно втілювала в життя основи відомої “науки про управління варварами”. Володіючи детальною інформацією про військові сили своїх ворогів, відносини між ними, торговельні зв’язки, про впливових людей і можливості їхнього підкупу, міжусобиці тощо, візантійські імператори могли тривалий час забезпечувати безпеку країни і її провідне місце у середньовічному світі.

¹ Нечаева Е. Н. Внешняя разведка в период поздней античности // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Материалы 11 Междунар. конференции молодых ученых (27–30 декабря 2000 г.). – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000 // Доступно на: <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/nechaeva/nech001.htm>

3.2. Особливості середньовічної розвідки

Відносний застій у розвитку розвідки в середні віки означав не стільки стагнацію, скільки відсутність її прогресивної еволюції. Розвідувальна діяльність велася, як і раніше, однак важко виділити якісь конкретні особливості, притаманні суто середньовічній розвідці.

У середні віки не було втрачене давнє мистецтво шифрування кореспонденції. Наприклад, імператор франків Лотар (840–855 рр.) – володар Італії, Провансу, Бургундії, сучасних Нідерландів та інших земель колишньої імперії свого батька Людовіка Благочестивого – свої повідомлення до союзників маскував під цитати зі Святого письма. Але загалом, навіть прості коди вважалися у той час надто складними для дешифрування. В епоху, коли мало хто міг прочитати звичайного листа, було не особливо необхідним застосовувати шифри. Лише наприкінці середньовіччя шифрування широко ввійшло в практику дипломатів різних італійських держав, особливо Венеції. Нові методи шифрування не відразу були освоєні в інших країнах. В іспанських архівах збереглися зашифровані рапорти послів, на полях яких здивовані канцеляристи зазначали: “неможливо нічого зрозуміти”, “без сенсу”, “вимагати, щоб прислали іншу депешу”¹.

Свої особливості мала розвідка Чингісхана (1206–1227 рр.) та його наступників. Вона відіграла значущу роль для військових походів монголів. Армія Чингісхана вирізнялася жорсткою дисципліною і чіткою побудовою. Вона була організована за десятинною системою, тобто поділена на тисячі, сотні і десятки. На чолі великих підрозділів стояли досвідчені й особисто відомі Чингісхану воєначальники. Армія мала спеціальний орган, подібний до сучасного генерального штабу, членів якого називали “юртаджи”. Основний обов’язок юртаджи полягав у добуванні інформації про ворога як у військовий, так і в мирний час. Крім того, вони розробляли плани військових походів, визначали пункти стоянок армії, вибирали місця для розбиття таборів.

Важливу роль в армії Чингісхана відіграла легка кіннота, яка не лише вела розвідку і прикривала армію з флангів під час ведення бою, а й виконувала основну роботу з підготовки головного удару. Це відома “монгольська лавина”. Маневруючи перед фронтом противника, легка кіннота виявляла його слабкі місця і найвигідніші можливості для нанесення головного удару, після чого монгольська армія застосовувала важку кінноту. Крім охорони і розвідки в поході і в бою, зав’язки бою, маскування наміченого бойового маневру, легка кіннота мала також

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 12.

переслідувати розбитого ворога. Важка кавалерія була “маневровим резервом”, який задіювався у вирішальний момент.

Особливістю монгольської тактики було те, що кіннота на полі бою маневрувала не за командами, а за умовними знаками, які подавались восначальниками за допомогою спеціальних прапорів. У нічних боях вони замінювалися кольоровими ліхтарями¹.

Варто звернути увагу на широке застосування монголами розвідки у мирний час, завдяки якій задовго до початку військової кампанії вивчали до найдрібніших деталей місцевість майбутнього театру військових дій, озброєння, організування, тактику ворожої армії і т. д. Ця попередня розвідка ймовірних противників, яку в Європі почали систематично застосовувати лише у нові часи після заснування в арміях корпусу генерального штабу, була поставлена Чингісханом на найважливіше місце. Завдяки професійно налагодженій розвідці монгольська армія часто демонструвала кращі знання місцевих географічних умов, ніж її противники, які діяли на своїй території. Така поінформованість була запорукою успіху. Наприклад, у 1241–1242 рр. під час середньоевропейського походу хана Батия (внука Чингісхана) монголи дивували поляків, німців та угорців своєю обізнаністю з європейським укладом життя, тоді як в європейських військах про монголів не мали майже ніякого уявлення².

Для цілей розвідки усі засоби визнавалися прийнятними. Монгольські емісари в іноземних державах об'єднували незадоволених, схилили їх до зрад підкупам, створювали внутрішні ускладнення, сіяли взаємну недовіру серед союзників своїх ворогів. Погрожували, а також фізично тероризували окремих осіб. Правилами монгольської армії передбачалася перевірка повідомлень шпигунів за допомогою допиту полонених. Чингісхан також наказував відстежувати і жорстоко карати ворожих розвідників у своїй армії.

Військова розвідка, що починалася у мирний час, тривала і впродовж війни, для чого залучалися численні розвідники. Їхню роль часто виконували “торговці”, котрих зі вступом армії у ворожу державу випускали з монгольських штабів із запасами різних товарів для налагодження контактів з місцевим населенням. Ефективна робота розвідки і вдала військова стратегія стали визначальними чинниками безпрецедентних військових успіхів армії Чингісхана.

¹ Хара-Даван Э. Чингисхан как полководец и его наследие. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991 // Доступно на: <http://vlastitel.com.ru/chingis/hd/index/html>

² Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.: Изд-во АН СССР, 1950 // Доступно на: http://www.krotov.info/lib_sec/04_g/gre/grekov_00.htm

У середні віки поза конкуренцією в організуванні розвідувальної справи стояла католицька церква. Вона утримувала розгалужені розвідувальні мережі майже у всіх країнах Європи. Слід зазначити, що християнство стало офіційною державною релігією Римської імперії у IV ст. До кінця століття воно утвердилося практично в усіх її провінціях, а за правління імператора Феодосія I (379–395 рр.) було оголошене релігією, нетерпимою до язичництва та інакودумства. Обґрунтування верховенства римського престолу у християнському світі стало основним напрямом діяльності папства. Римський єпископ вважався повноправним наступником апостола Петра, його намісником на Землі і тому мав вищу владу над церквою усього християнського світу. Проте на сході імперії першість римського єпископа визнавали лише формально, що і спричинило згодом розкол церкви на римо-католицьку і православну. Це сталося у 1054 р.

Християнізація варварських народів, розширення впливу церкви, хрестові походи XI–XIII ст., втручання у внутрішні справи християнських держав і зростання авторитету папства з часом перетворили римський престол на одного з найпотужніших гравців на міжнародній арені середньовіччя. Таємна служба римського престолу не виокремлювалася як особлива організація. Увесь апарат церковної ієрархії постійно збирав інформацію про ситуацію на місцях. Таємні повідомлення підсумовувалися церковними чинами, які керували духовенством певної області чи країни, і надсилалися у Рим. Інформація надходила одночасно кількома каналами. По-перше, ієрархічною лінією, яка починалася зі священника і закінчувалася римським папою; по-друге, через ордени монахів; по-третє, від спеціальних уповноважених папи (це могли бути послани-нунції, котрих направляли у різні католицькі країни, або інші представники римського престолу). Можливості збору інформації були майже необмеженими. Якщо сільський священник міг детально інформувати своє духовне керівництво про настрої сіл, які входили у його парафію, то духівник того чи іншого монарха міг дати не менш детальний звіт про ситуацію при дворі і плани цього правителя. Ефективним засобом отримання інформації була сповідь.

Звичайно, величезний механізм, який постачав папство потрібною інформацією, працював не без збоїв, особливо спричинених конфліктами, які часто виникали у пап з вищим духовництвом окремих країн. Однак загалом римський престол залишався найбільш обізнаним урядом тодішнього християнського світу стосовно ситуації в інших державах аж до епохи Відродження.

Серед середньовічних європейських монархів, які значну увагу приділяли розвідувальній справі, варто виокремити французького короля Людовіка XI та англійського короля Генріха VII.

Людовік XI за час свого правління з 1461 по 1483 р. отримав прізвисько “Всесвітній павук”, що недвозначно відображало характер діяльності короля. Людовік XI мав таємних агентів практично при всіх монарших дворах тодішньої Європи. Король розумів, що в політиці нема нічого неважливого. Більшу частину свого часу він витрачав на те, щоб отримати інформацію про потрібних йому осіб та стан справ. Людовік вів активне листування з багатьма високопоставленими людьми та їхнім оточенням. Він добре знав основних представників керівних кіл Англії, Іспанії, Португалії, Італії, Бургундії, Бретані. Людовік утримував на службі розгалужену шпигунську мережу, мав велику картотеку досє, в яких зберігав куплені, вкрадені чи розкриті ним самим таємниці. Завдяки своїй різносторонній обізнаності французький король міг створювати вигідні для себе ситуації, використовувати обставини і передбачати події.

Людовік XI широко практикував не лише шпіднаж, змови та інтриги, а й підкуп своїх противників. Його основне кредо – “будь-яку людину можна купити” – працювало з повною віддачею. Зокрема, щедру щорічну ренту виплачували англійському королю Едуарду IV, а таємні пенсії – міністрам і фаворитам короля, оскільки війна з Англією, за словами Людовіка, коштувала б Франції набагато дорожче¹. Водночас серйозну увагу приділяли контррозвідці, що перешкоджала роботі іноземних шпигунів у Франції. Людовік негативно ставився до дипломатичних місій, які “затягували” своє перебування в його країні. Іноземних послів насамперед підозрювали у веденні шпіднажу, тому їх постійно супроводжували довірені агенти Людовіка. За дипломатичними правилами французького короля послів приймали з усією пошаною, проте намагалися якнайшвидше організувати їхній виїзд з країни. І навпаки, своїх послів в іноземних державах Людовік старався утримувати якнайдовше. Хитра, продумана тактика, філігранна дипломатія, політика змов та інтриг перетворювали Людовіка XI на неперевершеного майстра таємної війни і давали змогу уникати реальних воєн, до яких він ставився зневажливо.

Що ж стосується англійського короля Генріха VII, то його особистий інтерес до розвідувальної справи проявився ще до здобуття престолу. У другій половині XV ст. в Англії розгорілася війна, названа війною Червоної і Білої троянд. Гостра боротьба за престол між двома гілками королівського дому – Ланкастерами і Йорками – тривала з 1455 по 1485 р. У цій жорстокій міжусобній боротьбі були здійснені всі можливі злочини, а таємна війна дублювала звичайну. Після низки кривавих

¹ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941. – С. 153–154.

зіткнень у 1461 р. чинний король Генріх VI втратив владу. На престол зійшов представник династії Йорків Едуард IV (1461–1483 рр.), однак він не зміг припинити війну Червоної і Білої троянд, яка неодноразово відновлювалась. Після смерті Едуарда IV владу в країні захопив його брат Річард (за однією з версій, за наказом Річарда було вбито наступників престолу – малолітніх синів Едуарда). Проти нового короля Річарда III (1483–1485 рр.) спільно виступили ланкастерці і частина йоркістів. Вони підняли повстання і перемогли війська Річарда у 1485 р. в битві при Босуорті, яка і завершила династичну війну. Англійський престол зайняв представник молодшої гілки Ланкастерського дому Генріх VII Тюдор (1485–1509 рр.). Одружившись з донькою Едуарда IV Єлизаветою Йоркською, король поклав край багаторічній ворожнечі аристократичних кланів.

Генріх VII належав до найбільш освічених людей свого часу, він виявився прагматичним політиком, який вмів керувати державою і жорстоко карав своїх ворогів. Король докладав усіх зусиль для централізації і зміцнення монаршої влади. Він довгий час невпевнено почувався на престолі, відтак створив потужну розвідувальну організацію, щоб мати вичерпну інформацію про реальних та потенційних противників і забезпечити власну безпеку. Люди, які були на розвідувальній службі у Генріха VII, ділилися на чотири групи.

Перша група – це таємні агенти, якими зазвичай були резиденти (англійські дипломати чи купці), котрі займали порівняно високе положення у тій країні чи області, де вони проживали.

Друга група – це “інформатори” – зазвичай люди з нижчих верств суспільства, найняті для добування певних конкретних даних.

Третя група – це професійні розвідники, яким доручалося систематично стежити за певними людьми, виявляти їхні зв’язки, якщо потрібно – організувати їхнє викрадення.

Четверта група – це професійні шпигуни, які здебільшого працювали під прикриттям респектабельної професії (священника, лікаря, писаря та ін.), що давала привід для частих переїздів і забезпечувала їм доступ до тих людей, які володіли потрібною інформацією¹.

Класична англійська розвідка будувалася на досвіді достойних практиків розвідувальної справи. І якщо Людовік XI використовував шпіднаж з метою уникнення збройних конфліктів із зовнішнім противником, то Генріх VII розбудовував розвідувальну службу для боротьби проти внутрішніх ворогів. Обидва варіанти свідчили про те, що робота розвідки посилює владу монарха і його положення як всередині держави, так і за її межами.

¹ Тайны веков. Шипы Алой и Белой розы // Доступно на: <http://www.agesmystery.ru/node/514>

Ще однією особливістю середньовічної розвідки стало скерування розвідників з Європи у східні країни для добування інформації. Такі місії тривали роками і мали ознайомчий характер. Наприклад, у 1421 р. англійський король Генріх V (1413–1422 рр.) разом з герцогом Бургундським направили на Середній Схід досвідченого воїна і дипломата Джилберта де Ланнуа. Де Ланнуа і сім його супутників мали скласти детальний звіт про ситуацію у відвіданих ними країнах. Приблизно через десять років таку ж місію виконував для герцога Бургундського лицар Бердрандон де ла Брок'єр. Одягнутий у східний костюм для конспірації, він зумів побувати у багатьох близькосхідних країнах, досліджував особливості їхнього державного устрою, вивчав мови, якими говорили місцеві жителі. Грецький письменник Ласкаріс наприкінці XV ст. їздив на Близький Схід як таємний агент глави Флорентійської республіки Лоренцо Медичі (1469–1492 рр.). Кількість розвідників, які направлялися переважно з Італії на Схід, постійно збільшувалася. Потреба європейських правителів бути обізнаними зі справами не лише своїх сусідів, а й зі ситуацією у більш віддалених державах, особливостями їхнього внутрішнього життя і розвитку, спричинила зародження стратегічної розвідки. Така розвідувальна діяльність велася на перспективу.

3.3. Еволюція розвідки в епоху Відродження

Потужний імпульс для розвитку розвідувальної справи дала епоха Ренесансу. Це був час формування сильних національних держав, створення абсолютних монархій, які володіли значними матеріальними ресурсами для ведення великої політичної гри в масштабах усієї Європи. Народжувалася політика, вільна від релігійних, моральних чи інших стримуючих чинників, яка брала до уваги лише реальні інтереси. Її проводили іспанські, французькі, англійські королі, котрі відіграли особливо важливу роль у створенні потужних національних держав. Виникнення таких держав диктувалося усім ходом соціально-економічного розвитку, який поступово призвів до заміни феодального ладу капіталістичним.

На зламі XV–XVI ст. держави Західної Європи еволюціонують. Територіальне об'єднання, політична централізація, формування нового типу державної влади – необмеженого особистого правління монарха – сприяли консолідації і зміцненню цих держав як суб'єктів міжнародних відносин. Розгалужена система органів центрального і місцевого управління давала змогу монархам ефективно керувати державою і

здійснювати свою політику. У XVI – першій половині XVII ст. зростає кількість бюрократичних відомств, поглиблюється їхня спеціалізація. До державних канцелярій, судових палат і казначейств – основних органів державного апарату епохи середньовіччя – додаються адміралтейства, торгові палати, управління армії, управління у справах колоній. На основі цих відомств у XVII ст. формуються перші міністерства. Все більше виокремлюються і професіоналізуються дипломатична служба і розвідка.

Завдання розвідки були найрізноманітнішими. Її агенти в іноземних державах намагалися дізнатися про чисельність і озброєння військ, про стан скарбниці, обсяги й основні напрями зовнішньої торгівлі, про співвідношення сил в оточенні монархів, багатство і вплив церкви у цих державах і т. д. Складність роботи розвідників полягала у віддаленості країни, куди вони були направлені, у численних небезпеках на шляху до місця призначення, незнанні чужої мови, відсутності можливості передати добуті дані на батьківщину. Часто розвідники виконували функції, які у наступні століття ставали обов'язками послів, консулів, купців, журналістів, вчених (географів, етнографів чи економістів).

З XVI ст. загальною практикою стало утримання постійних посольств при іноземних дворах. Такі посольства давали змогу розгортати розвідувальну роботу за кордоном на постійній основі. Водночас почало швидко розвиватися мистецтво контршпіонажу. Воно базувалося на перлюстрації кореспонденції підозрюваних у шпигунстві осіб. Наприклад, у 1520-х рр. міністр англійського короля Генріха VIII кардинал Уолсі наказував перехоплювати депеші іноземних послів, діяльність яких викликала підозри. Через десять років міністр Генріха VIII Томас Кромвель велів перехоплені листи копіювати і відсилати за призначенням, продовжуючи, тим самим, “таємну гру”. А в другій половині XVI ст. навчилися так відкривати листи, що адресат і не здогадувався, що вони побували у чужих руках.

Важливі таємні повідомлення пересилали у зашифрованому вигляді, що додавало роботи “перехоплювачам”. Винайдення нових кодів і шифрів змушувало займатися вдосконаленням мистецтва дешифрування. Сьогодні таку діяльність називають криптографією і криптоаналізом відповідно¹. Тогочасні шифри були відносно простими шифрами заміни: кожен символ відкритого тексту замінювали якимось певним знаком. Розгадати такий шифр було нескладно, якщо знати мову, якою писалося зашифроване повідомлення. Оскільки частота повторів певних букв

¹ Криптографія (гр. *kryptos* – таємниця, *graphos* – письмо) – це наука таємного написання повідомлень. Криптоаналіз – процес перетворення зашифрованих чи закодованих повідомлень на відкритий текст.

у кожній мові – величина постійна і її легко визначити, не складало труднощів ідентифікувати буквенне значення тих знаків, які найбільш часто траплялися у зашифрованому повідомленні, а потім визначити і решту букв. Характерною рисою шифрів було те, що більшість з них не змінювалась упродовж тривалого періоду, що полегшувало роботу дешифрувальників. Щоправда деякі шифри XVI ст. “не піддавалися” спеціалістам з криптоаналізу десятками років. Наприклад, посол Венеції при дворі англійської королеви Марії Тюдор (1553–1558 рр.) використовував такий шифр, який розгадали лише у 1868 р., через більш ніж три століття.

Листування посольств з їхніми дипломатичними відомствами на батьківщині забезпечувала не лише пошта, а й дипломатичні кур’єри. Їм часто доводилося перетинати територію третіх держав, уряди яких усіляко намагалися проникнути у чужу кореспонденцію. Тому посольські звіти готували у декількох екземплярах і надсилали різними шляхами, сподіваючись, що хоча б одне повідомлення дійде за призначенням. Знаючи про перехоплення звітів, послы часто направляли депеші навмисне з хибними даними для дезінформації “перехоплювачів”, заздалегідь повідомляючи про цю хитрість свій уряд.

Роботу розвідки великою мірою активізувало відкриття Америки. Іспанці зі своїх володінь у Новому Світі вивозили величезну кількість золота і срібла. Купці й авантюристи інших європейських країн хотіли привласнити хоча б частину цієї непомірної здобичі. Після завоювання іспанцями Мексики у 1519–1520 рр. французи почали організовувати піратські напади на кораблі, що перевозили золото з Америки в Іспанію. Французький корсар Жан Флері зумів перехопити багато скарбів імператора ацтеків Монтесуми II, які потрапили до рук Фернана Кортеса та інших іспанських завойовників. Для боротьби з французькими корсарами Мадриду довелося утримувати у французьких портах Ла-Рошелі, Нанті, Д’єппі та ін. своїх інформаторів, які добували відомості про відплиття піратських кораблів і про плани корсарів. Роботи в іспанських розвідників було досить, оскільки згодом за французькими піратами розгорнули діяльність пірати з Англії та інших країн. Ще тісніше перепліталися піратство і шпонаж у Середземному морі у ході тривалих воєн між європейськими державами (особливо Іспанією) та Османською імперією.

Що стосується церковної розвідки, то вона переживала період небувалої напруженості внаслідок початку Реформації. З римським престолом розривали свої відносини німецькі і швейцарські землі, Англія, Швеція, Данія, Норвегія. До нових протестантських церков і релігійних громад приєдналася частина населення Франції, Нідерландів, Польщі, Чехії, Угорщини. Католицька церква повела активну боротьбу з Реформацією,

водночас здійснюючи внутрішню реформу, яка почалася з оновлення монашої організації і появи нових орденів: театинців, капуцинів, кармелітів, барбанітів та ін. Особливої уваги заслуговує заснований у 1540 р. орден єзуїтів – “Товариство Ісуса”, як вони себе називали. Орден був створений насамперед для боротьби проти ворогів католицької церкви. Його заснував колишній військовий і доктор теології Ігнатій Лойола. Єзуїти вітали і заохочували спроби встановлення в Європі панування однієї (звичайно, католицької) держави, вважаючи, що створення такої універсальної монархії буде супроводжуватися перемогою католицизму над силами Реформації. Тому у другій половині XVI і на початку XVII ст. орден усіляко підтримував претензії іспанських та австрійських Габсбургів на європейську гегемонію.

На відміну від середньовічних монаших орденів, єзуїти не мали монастирів, вони могли жити світським життям і володіти нерухомістю. Єзуїти зобов’язувались підкорятися будь-яким розпорядженням папи і чітко виконували накази своїх духовних наставників. Складна організаційна структура ордену була побудована на основі максимальної централізації. Щоб стати повноправним членом ордену, необхідно було пройти чотири етапи навчання в єзуїтських колегіях. Вимоги до освіти майбутніх монахів були дуже високими, вони вивчали велику кількість предметів, у т. ч. іноземні мови, риторіку, праці античних і середньовічних філософів. Єзуїти при королівських дворах і в аристократичних колах вирізнялися освіченістю, вишуканими манерами, здатністю виконувати найделікатніші дипломатичні доручення і користувалися довірою і повагою.

Єзуїтські колегії стали невід’ємною частиною системи освіти у Франції, Іспанії, Португалії, Баварії, Австрії, Чехії та Угорщині. Окрім того, єзуїти активно займалися місіонерською діяльністю. Вони проникли в Абіссінію, Ост-Індію, Китай, Японію і Латинську Америку. Єзуїти розділили увесь світ на області – провінції. Глава єзуїтів такої області – провінціал – зазвичай керував і розвідувальною діяльністю у цьому районі. Орден також утримував контррозвідувальну службу для виявлення ворожих шпигунів у своєму таборі. Однак з часом єзуїтам довелося остерігатися не стільки чужих агентів, скільки перебіжчиків. З викриттям істинної діяльності “Товариства Ісуса” збільшувалася кількість членів, на вірність яких не можна було повністю покладатися. Були й такі, які відкрито залишали орден, а також розголошували його таємниці. Саме проти цих людей діяла єзуїтська контррозвідка.

Орден єзуїтів мав достатньо таємниць. Його розвідка була організатором десятків успішних змов, повстань, численних інтриг при королівських дворах, у ході яких вирішувалися важливі політичні питання, укладалися і розривалися союзи між державами, утверджувалися при владі

чи усувалися ті чи інші династії. Єзуїти прямо чи опосередковано брали участь у найбільш відомих політичних убивствах кінця XVI – першої половини XVII ст. Церква і політика були тісно пов’язані. Співпрацюючи з європейськими монархами, папство надавало величезні кошти, церковне майно, а також війська для підтримки боротьби проти Реформації.

3.4. Англійська розвідка у період Реформації

Конфлікт короля Англії Генріха VIII Тюдора (1509–1547 рр.) з римським папою почався через відмову папи оголосити шлюб короля з іспанською принцесою Катериною Арагонською недійсним і дозволити йому одружитися з англійкою Анною Болейн. Наміри Генріха VIII пояснювалися тим, що в багаторічному шлюбі з іспанською принцесою не народилося спадкоємця чоловічої статі, що ставило під сумнів долю престолу і самої династії Тюдорів. Але папа Климент VII (1523–1534 рр.) не насмілювався кинути виклик іспанському королівському дому. Через політичні, династичні й особисті причини Генріх VIII пішов на безпрецедентний крок: він самостійно анулював шлюб з Катериною Арагонською та одружився з Анною Болейн. Це призвело до відкритого конфлікту з Римом і до т. зв. “королівської реформації”. Було прийнято низку статутів, спрямованих на створення в Англії незалежної національної церкви, підпорядкованої королю. Результатом цієї діяльності став Акт про супрематію (1534 р.), що проголосив Генріха VIII верховним главою церкви Англії, яка почала називатись “англіканською”. Його владу оголошено імперською, що виключає підпорядкування будь-якому іншому суверену, у т. ч. і главі римо-католицької церкви¹.

Політичним результатом королівської реформації стало підпорядкування церкви монарху і залучення її до системи державних інститутів. Були розпущені монастирі і конфісковані їхні величезні земельні володіння, а також помістя багатьох дворян, які залишалися вірними католицизму. Основна частина цієї здобичі дісталася новій знаті, котра підтримувала короля і мала вагомі підстави побоюватися реставрації католицизму, що спричинило б повернення земель їхнім попереднім власникам.

У період правління Генріха VIII за активної участі його першого міністра Томаса Кромвелля були здійснені важливі реформи державного управління, внаслідок яких виник більш досконалий, розгалужений і

¹ История средних веков / Под ред. С. П. Карпова: В 2 т. – Т. 2: Раннее новое время. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2000. – С. 261–262.

професійний бюрократичний апарат. Головним адміністративним органом стала Таємна рада, сфера діяльності якої була практично необмеженою: рада визначала зовнішньо- і внутрішньополітичний курс держави, відала фінансами й обороною. Домінуючі позиції в ній займали не міністри королівського двору, а лорд-канцлер, лорд-казначей, державний секретар, лорд-адмірал і маршал королівства – чиновники вищого рангу, чиї функції були пов’язані з вирішенням загальнодержавних завдань. Упродовж XVI ст. все більшої ваги набувала посада державного секретаря: із слуги монарха, який видав особистою печаткою короля, він перетворився на координатора роботи Таємної ради, міністра, котрий наглядав за розвідкою і дипломатичним відомством.

Після смерті короля права на престол у його спадкоємців були досить невизначені (Генріх VIII був жонатий шість разів), що давало можливість суперницьким фракціям виставляти своїх кандидатів на престол. У 1547–1553 рр. Англією правив син Генріха Едуард VI (а фактично – протектори: спочатку герцог Сомерсет, пізніше герцог Нортумберленд), а потім престол перейшов до старшої доньки Генріха від шлюбу з Катериною Арагонською – Марії Тюдор (1553–1558 рр.). Марія відновила права католицької церкви в Англії, монаші ордени і попередні відносини з Римом. Однак королева утрималася від повної реституції конфіскованих у церкви земель, оскільки це могло призвести до невдоволення великої кількості нових власників, хоча і повернула ті землі, які опинилися під владою корони. Після смерті Марії на трон у 1558 р. зійшла Єлизавета I Тюдор, котра повела державну політику знову в руслі підтримки протестантизму. Єлизавета була донькою Генріха VIII від шлюбу з Анною Болейн, не визнаного папою. В очах католиків вона не мала прав на престол. Відтак, протистояння католиків і протестантів розгорілося з новою силою.

Шпіонаж став невід’ємною складовою боротьби католицизму і Реформації. Лідери ворогуючих вірувань намагалися всіма доступними засобами подолати суперника. Таїнства релігії і таємниці розвідки розширили арсенал таємної війни. Серед керівників розвідки Єлизавети I (1558–1603 рр.) перше місце належить Уїльяму Сесілу, лорду Берлі. Впродовж сорока років, аж до своєї смерті, Сесіл був фактично першим міністром королеви, займаючи посади державного секретаря, лорда-канцлера, а пізніше лорда-казначея.

Уїльям Сесіл мав значний досвід роботи на державних посадах. На нього звернув увагу ще Генріх VIII в останні роки свого правління. Сесіл вмів відстоювати ідею королівського верховенства у справах церкви. Після смерті Генріха VIII Сесіл став фаворитом герцога Сомерсета. Він також був членом Таємної ради і користувався довірою герцога Нортумберленда, який зосередив у своїх руках всю владу в державі після

загибелі герцога Сомерсета. Прихід до влади Марії Тюдор міг завершити політичну кар'єру Сесіла, але йому вдалося вчасно перейти на бік королеви і показати себе її прихильником. Щоправда, він не вірив у стійкість католицької контрреформації, яка явно суперечила інтересам буржуазії, і тримався на деякій відстані від нового уряду. Максимально проявити себе Сесіл отримав змогу під час правління Єлизавети I.

Це був державний діяч, усіма своїми інтересами, світоглядом і психологією пов'язаний з панівними класами тюдорівської епохи. Сесіл не намагався нав'язувати свою точку зору королеві, а навпаки підводив її до прийняття потрібного рішення самим ходом справ, які ним попередньо направлялися у потрібне русло. Сесіл був надзвичайно обережним, стриманим і повільним у роботі. Часто вчинки міністра навіть його колегам здавалися напівзаходами, хоча у тих випадках, коли необхідними були рішучі кроки, він умів діяти швидко. Це цілком відображає і характер англійської таємної служби, яку очолював Сесіл упродовж чотирьох десятиліть. Єлизавета I вилучила розвідку з відання Таємної ради, якій та підпорядковувалась з часів правління Генріха VIII, і передала у підпорядкування Сесілу. Він керував таємною службою спочатку особисто, а потім через інших міністрів, з якими деколи виникали суперечки щодо оцінення політичної ситуації. До найбільш успішних розвідників перших років правління Єлизавети належить Ніколас Трокмортон. Його не без підстав називають попередником і вчителем головного помічника Сесіла – Френсіса Уолсінгема – свого часу найвідомішої постаті в англійській розвідці.

Трокмортон був прихильником англіканської церкви, що сприяло його кар'єрі державного службовця. У травні 1559 р. Сесіл призначив Трокмортонна постійним послом у Парижі. Обертаючись у дипломатичних колах французької столиці, Трокмортон побачив, які вигоди може отримати для себе протестантська Англія, підтримуючи протестантські сили у різних країнах Європи, насамперед гугенотів у Франції. Допомога протестантам у релігійних війнах могла стати найкращим способом досягнення Лондоном своїх зовнішньополітичних цілей.

По-перше, Англія будь-що хотіла витіснити французів з Шотландії. Упродовж середньовіччя Шотландія відстоювала свою незалежність від посягань англійських королів, покладаючись на підтримку Франції. Перші Тюдори спробували порушити франко-шотландський союз за допомогою династичного шлюбу: Генріх VII одружив свою доньку з королем Шотландії Яковом IV Стюартом, але це не забезпечило бажаного миру й англо-шотландські війни продовжилися під час правління Генріха VIII. У 1542 р. після смерті Якова V Стюарта шотландську корону успадкувала правнучка Генріха VII малолітня Марія Стюарт. Вона була заручена з наступником французького престолу, який пізніше

став королем Франциском II. А Шотландією правила її мати – регентша Марія Лотаринзька, представниця французького аристократичного роду Гізів. Вона спиралася на французькі війська, розквартировані у Шотландії, французи також займали основні державні посади. Такі зв'язки Шотландії з Францією суперечили інтересам протестантської Англії не лише у площині боротьби сил Реформації проти католицизму. Як родичка Тюдорів, Марія Стюарт претендувала на англійський престол. Її підтримували англійські католики, папа римський і католицькі монархи Європи. Це безпосередньо перетворювало її на основну суперницю королеви Єлизавети.

По-друге, Лондон хотів повернути втрачений у війні з французами 1558 р. порт Кале, яким володів ще з XIV ст. Крім того, для Англії було досить небезпечним зближення іншої пари католицьких держав – Франції та Іспанії, які у 1559 р. уклали Като-Камбрійський мир після тривалої війни між собою за італійські території і зобов'язалися викоринити інакодумство у своїх державах.

Коли у 1559 р. королем Франції став Франциск II, чоловік Марії Стюарт, Гізи встановили повний контроль над урядом і підготували значні французькі військові сили для висадки у Шотландії. В цей час там розгорілася війна між протестантами і католицьким дворянством, на допомогу якому скеровувались французькі війська. Трокмортон відразу повідомив Лондон про ці події. Використовуючи його депеші, Сесіл переконав Єлизавету здійснити військову інтервенцію в Шотландію. Рішуче втручання у внутрішні справи держави-сусіда було спричинено ще й особистим викликом Єлизаветі з боку Марії Стюарт (вона, за сприяння римського престолу, офіційно прийняла титул англійської королеви). Восени 1559 р. Трокмортонна відкликали з Парижа, а в березні 1560 р. розпочалися військові дії. Англійський флот допоміг шотландським протестантам здобути вирішальну перемогу. У 1560 р. був підписаний Единбурзький договір, за яким французькі війська залишали Шотландію, а керівництво країною передавалося Раді у складі дванадцяти вищих лордів королівства. Домогтися ратифікації договору з боку Марії Стюарт Єлизавета доручила Трокмортону, який знову відбув до Парижа, однак Марія Стюарт не визнала умови договору і не відмовилась від своїх прав на англійський престол.

На той час Трокмортон був уже помітною постаттю на європейській дипломатичній сцені. Він зумів створити надійну розвідувальну організацію і регулярно направляв Сесілу детальні звіти про будь-які зміни у французькій політиці. Після смерті Франциска II у грудні 1560 р., французький престол перейшов до його брата Карла IX (1560–1574 рр.). Мати короля – Катерина Медичі, яка фактично керувала Францією, встановила постійне стеження за Трокмортонем. Почався новий період

протистояння між Англією і Францією, між їхніми політичними та релігійними колами, що виливалося у численні змови, інтриги, заколоти і навіть убивства. Це все було спричинене гострою боротьбою за владу. Саме розвідка залишалася правою рукою людей, які вели державну політику.

3.5. Френсіс Уолсінгем – засновник першої у світі професійної розвідувальної служби

У 1572 р. Уільям Сесіл, лорд Берлі, зайняв посаду лорда-канцлера – глави уряду королеви Єлизавети I і передав безпосереднє керівництво розвідкою Френсісу Уолсінгему, зберігши за собою загальне керівництво. Уолсінгем здобув юридичну освіту в Англії та Італії. Він поступив на королівську службу у 1568 р. і відразу завоював довіру Сесіла. Уолсінгем займався питаннями внутрішньої безпеки, зокрема аналізував інформацію, що надходила від агентів з-за кордону про підготовку замаху на королеву, яку вели Гізи. Він домовився з лордом-мером Лондона про щотижневе складання переліку іноземців, які винаймали приміщення в столиці, щоб виявити серед них можливих змовників. У грудні 1568 р. Уолсінгем писав Сесілу, що за ситуації, що склалася, надлишкові заходи безпеки не завадять і що “нема нічого більш загрозливого, ніж (видима) безпека”¹.

З 1570 по 1573 р. Уолсінгем був послом у Парижі, де, як і його попередник Ніколас Трокмортон, вербував агентів для стеження за діями французького уряду, а також за інтригами англійців та ірландців у Парижі, які належали до табору ворогів Єлизавети. У цей час Уолсінгем переважно керував людьми, найнятими на службу лордом Берлі, а вже у наступні роки почав створювати власну розвідувальну мережу.

Уолсінгем був прихильником безкомпромісної боротьби проти короля Іспанії Філіппа II Габсбурга (1556–1598 рр.). Єлизавета цілком довіряла розуму і досвіду свого шефа таємної служби, хоча і критикувала його за намагання пришвидшити війну проти Іспанії. Слід зазначити, що Філіпп II раніше був одружений з англійською королевою Марією Тюдор. Цей шлюб мав на меті об'єднати католицькі сили обох держав у боротьбі проти Реформації. Однак через чотири роки після шлюбу Марія Тюдор померла, не залишивши спадкоємця престолу, а королева-протестантка Єлизавета I не прийняла нових шлюбних пропозицій від іспанського короля.

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Международ. отношения, 1991. – С. 35.

У 1570–1580 рр. Філіпп II та його союзники – німецький імператор, папа римський і всі сили католицької контрреформації – намагалися знищити початки інакодумства в голландських і бельгійських володіннях іспанської корони. Для цього необхідно було позбавити Нідерланди можливості отримувати англійську допомогу, усунути Єлизавету від влади і посадити на англійський престол Марію Стюарт. Прогнозований шлюб Філіппа II з Марією Стюарт утверджував повну гегемонію Іспанії і католицизму в Європі. Якщо б не вдалося позбутися Єлизавети з допомогою таємної війни, резервним варіантом була висадка в Англії іспанської армії. Що ж стосується Франції, то вона не могла стати серйозною перешкодою на шляху здійснення цих планів через послаблення внаслідок внутрішніх релігійних воєн.

Звичайно, Англія намагалася зірвати наміри іспанців та їхніх союзників насамперед організуванням неперервної війни проти іспанського судноплавства. Захоплення і пограбування іспанських кораблів англійськими піратами послаблювали Іспанію і помітно збільшували ресурси Англії. Таємна служба Уолсінгема займалася збором інформації, яка полегшувала англійським піратам війну на морі, відстежувала процес підготовки іспанської армії до висадки в Англії, а також працювала на попередження змов проти королеви Єлизавети. Розвідники й агенти загалом досить успішно виконували покладені на них завдання.

На службі в Уолсінгема працювали спеціалісти різного профілю: розвідники, шпигуни-провокатори, дешифрувальники, майстри з підробки листів і печаток. Одним з кращих розвідників був Ентоні Менді – відомий актор і драматург. Він народився у 1560 р. в сім'ї лондонського книготорговця і вже у молоді роки досягнув успіху на сцені. У 1578 р. за дорученням Уолсінгема Менді поїхав до Рима і під виглядом католика і вигаданим ім'ям вступив до Англійського коледжу, який готував місіонерів для засилання в Англію. Менді вчився добре, отримував від римських наставників усілякі заохочення і водночас складав детальні звіти для своїх лондонських керівників. У цих звітах він повідомляв імена вихованців коледжу, плани католицьких змовників. Після повернення до Англії Менді у 1581–1582 рр. взяв участь у розшуку своїх “однокласників”, яких добре знав в обличчя. Послуги Менді були відповідно оцінені, його серед інших особливо заслужених розвідників нагородили посадою при дворі. Багато його п'єс ставили у столичних театрах.

Уолсінгем не мав засобів для утримання численної агентури, він звертав увагу насамперед на професійні якості своїх розвідників, що давали їм змогу отримувати доступ до основних джерел політичної і військової інформації у Римі, Мадриді, в іспанських гаванях, Нідерландах, де намісники Філіппа II готували усунення Єлизавети з престолу

і підкорення Англії. Свого часу Уолсінгем отримував інформацію від 12 резидентів у Франції, 9 – в Німеччині, 3 – у Нідерландах, 4 – в Іспанії, 4 – в Італії.

Його розвідувальна мережа складалася з довірених, постійно використовуваних людей, кількість яких була порівняно невеликою, та агентів, яких використовували час від часу за невелику платню. “За потрібну інформацію ніколи не можна платити надто дорого” – такий був девіз Уолсінгема. Англія ще не була тою багатою країною, якою стала згодом. Ощадлива Єлизавета рахувала державні гроші і не дуже щедро виділяла їх на таємну службу. Неодноразово її послали, та і самому Уолсінгему, доводилося розраховуватися з інформаторами своїми грішми. Тим не менше, коли йшлося про боротьбу на основних напрямках таємної війни, грошей не шкодували. У 1587 р. Уолсінгем отримав 3 300 ф. ст. – найкрупніше асигнування на таємну службу за весь час правління Єлизавети. Найбільш успішним розвідникам давали у винагороду пенсії і придворні посади.

Уолсінгем не мав чиновницького апарату, якому міг би передовірити керівництво своєю складною організацією. Він сам підтримував зв'язок з усією агентурою. Найближчими помічниками Уолсінгема були його особисті секретарі – Френсіс Міллс і Томас Феліппес, а також довірений експерт Артур Грегорі. Зокрема, Томас Феліппес знав багато іноземних мов і був спеціалістом з шифрування і дешифрування кореспонденції, а Артур Грегорі спеціалізувався на непомітному відкриванні листів і підробці печаток. Саме за часів Уолсінгема в Англії утвердилася практика таємної перлюстрації внутрішньої і зовнішньої кореспонденції, яку відкривали, перечитували (або копіювали для дальшого дешифрування), знову закривали і направляли за призначенням.

Жоден з методів таємної війни чи шпіднажу не залишався Уолсінгемом поза увагою. Так було і з використанням гороскопів, астрологічних передбачень і т. п. – звичайно, у руслі державних інтересів Англії.

3.6. Таємна війна католицизму проти сил Реформації

Протистояння між прихильниками англіканської церкви і католицьким світом особливо загострилося, коли у лютому 1570 р. папа Пій V виголосив буллу про відлучення Єлизавети I від католицької церкви (до якої вона і не належала). Ця булла звільняла англійців від присяги на вірність королеві, оголошеній еретичкою, а всіх прихильників Єлизавети засуджувала як відступників. У 1580 р. Рим оголосив, що кожен, хто

вб'є Єлизавету “з благочестивим наміром здійснити божу справу, не винен у гріху і, навпаки, заслуговує схвалення”¹.

Єзуїтський орден продовжував наполегливу роботу з навернення англійців у католицьку віру. До Англії направлялися єзуїтські розвідники, які таємно проповідували проти еретички-королеви і займалися консолідацією всіх католицьких сил, підготовкою змов на користь Марії Стюарт і заколотів, які б сприяли запланованому вторгненню іспанської армії Філіппа II на Британські острови. За різними підрахунками, до 1600 р. понад 1000 молодих священиків зі “спеціальною” підготовкою були направлені Римом до Англії. Зокрема, у 1580 р. таку таємну єзуїтську “місію” очолював отець Роберт Парсонс – визнаний організатор змов й основний противник Френсіса Уолсінгема у таємній війні. Парсонс займався планом майбутнього державного устрою Англії після перемоги Філіппа II. Католицькі єпископи мали отримати право призначати членів палати громад англійського парламенту, вводилася інквізиція і т. д.

Викриття змов проти королеви стало першочерговим завданням англійської розвідки. Оптимальним варіантом припинення постійних католицьких інтриг лорд Берлі та Уолсінгем вважали усунення Марії Стюарт і її претензій на англійський престол. Але стратити формальну шотландську королеву, ув'язнену за “антианглійську” діяльність, можна було не інакше, як здобувши беззаперечні докази її участі у змові з метою вбивства Єлизавети. Тому лорд Берлі та Уолсінгем вирішили сфабрикувати таку змову. Блискуче продумана й технічно забезпечена операція принесла очікуваний результат – 8 лютого 1587 р. Марію Стюарт було страчено як державну зрадницю. Операція також викрила значну підтримку католицьких кіл в Англії з боку іспанського короля Філіппа II. Єлизавета направила до Іспанії ескадру під командуванням адмірала Ф. Дрейка, яка розгромила порт Кадіс. З цього моменту таємна війна між двома державами стала відкритою. Іспанія почала готувати величезну ескадру для висадки на Британських островах. Тепер для Філіппа II повалення Єлизавети було не лише справою честі, а й питанням англійського престолу, який безпосередньо переходив до нього, адже Марія Стюарт оголосила його своїм наступником.

Завдання розвідувального забезпечення запланованої висадки в Англії було покладене Філіппом II на дона Бернардіно де Мендосу. Він вирішив діяти випробуваним способом підкупу. Потрібні люди в Англії почали отримувати іспанські гроші. Мендоса заслав своїх агентів у Лондон і мав постійних інформаторів у багатьох портових містах. Він

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 51.

також користувався допомогою англійської католицької еміграції. У 1586–1588 рр. Філіпп II володів достатньою інформацією про сили англійського флоту, пересування кораблів, будівництво нових суден і т. д. Щоправда, ця інформація не завжди була точною, оскільки встигала застаріти, поки потрапляла до Мадрида.

На цей час припадає зрада англійського посла у Парижі лорда Стаффорда. Філіпп II дозволив Мендосі підкупити посла, запропонувавши йому “дві тисячі крон або діаманти”. Своєю чергою, не довіряючи Стаффорду, Уолсінгем встановив за ним стеження. Таке доручення отримав агент Роджерс, який виявив, що посол контактує з відомим емігрантом-католиком Чарльзом Пейджетом. Пізніше Роджерс повідомив Уолсінгему, що Стаффорд підкуплений і працює на католиків. Тим не менш, Уолсінгем не застосовував жодних заходів проти Стаффорда, знатного вельможі і родича королеви Єлизавети. Посол залишався на своїй посаді, а Уолсінгем використовував його для дезінформації своїх противників. Після повернення Стаффорда в Англію йому не було пред’явлено жодних обвинувачень.

З огляду на цей випадок Уолсінгем почав створювати агентурну мережу, обминаючи офіційних дипломатів. Однак наприкінці століття англійська розвідка знову повернулася до системи, при якій послы були одночасно керівниками розвідувальної діяльності у державі акредитації, а часто і в сусідніх країнах, де не було офіційних представників корони. Іспанці також віддавали перевагу шпіонажу під прикриттям дипломатії, деколи навіть призначаючи з цією метою по декілька послів в одну столицю. Так, у Відні в певний період було чотири офіційні представники іспанського короля.

У своїй розвідувальній роботі лорд Берлі та Уолсінгем широко використовували досвід англійських купців, які торгували з Іспанією. Основні зусилля таємної служби зосереджувалися на збиранні інформації про підготовку іспанської армії і флоту – т. зв. “Непереможної армади” – до війни з Англією. За рік після розгрому порту Кадіс Іспанія оснастила 130 кораблів з 18 тис. солдат на борту¹. Інформація, яка надходила до Уолсінгема від його агентів з різних куточків Європи, загалом створювала досить повну і точну картину того, що відбувалося в Іспанії. Уолсінгему вдалося скористатися зв’язками англійських купців і ювелірів з північноіталійськими банкірами і домогтися, щоб ті відмовили в кредитах Філіппу II. Це певною мірою затримало його військові приготування. Остаточний звіт про стан “Непереможної армади”, складений для іспанського короля, теж потрапив до Уолсінгема.

¹ История средних веков / Под ред. С. П. Карпова: В 2 т. – Т. 2: Раннее новое время. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2000. – С. 272.

Наприкінці травня 1588 р. “Непереможна армада” почала свій шлях до британських берегів. У Дюнкерку до неї мали приєднатися сили зі складу іспанської армії в Нідерландах. На всій протяжності Атлантичного узбережжя Франції, вздовж якого просувалася армада, була організована мережа англійських агентів. Уолсінгем точно знав про шлях іспанських галеонів і де знаходилися в конкретний момент кораблі Філіппа II. Капітанам англійських кораблів заздалегідь повідомляли, коли з’явиться ворог, і вони могли маневрувати на підході до галеонів, щоб не потрапити у зону вогню іспанських гармат. Тактика англійців полягала у неперервних нападах на армаду на шляху до британських берегів, тоді як іспанці розраховували не на морську битву, а на висадку десанту і боротьбу сухопутних армій. Упродовж місяця адмірал Дрейк з невеликими силами атакував іспанців, змусивши їх зупинитися у французькому порту Кале, де завдав їм вирішального удару. “Непереможна армада” Філіппа II зазнала повної поразки, але католицька контрреформація ще довго відмовлялася визнати невдачі своєї “англійської справи”. У 80-х рр. XVI ст. Англія перетворилася на європейського лідера протестантських держав, підтримуючи активні дипломатичні контакти з німецькими князями-протестантами, направляючи експедиційні корпуси на допомогу повсталим Нідерландам і французьким гугенотам.

Невдовзі після розгрому іспанської армади помер Уолсінгем, а ще через кілька років пішов з життя лорд Берлі. На чолі англійської розвідки Уолсінгема змінив молодший син лорда Берлі Роберт Сесіл. Понад два десятиліття керуючи таємною службою, він не хестував жодними засобами для зміцнення свого впливу. Сесіла відрізняла величезна працездатність. Його розвідники добували інформацію про підготовку в Іспанії нових армій проти Англії. Часто в інструкціях агентам вказували на необхідність встановити, на чю допомогу в Англії розраховували іспанці у випадку висадки на Британських островах. Так забезпечувалися і контррозвідувальні інтереси.

Роберт Сесіл вів жорстку боротьбу проти єзуїтів. З іншого боку, у 1601 р. він налагодив контакти з шотландським королем Яковом VI Стюартом (сином Марії Стюарт), який мав шанси на наслідування англійського престолу. Сесіл вирішив здобути прихильність Якова як найбільш перспективного, на його думку, претендента. На таємній зустрічі з представниками шотландського короля був узгоджений код для листування між обома сторонами. Яків позначався цифрою 30, Єлизавета – 24, Сесіл – 10, всі інші відомі особи теж отримали свої номери. Сесіл фактично підказував Якову, як правильно діяти, тим самим забезпечивши собі прихильність майбутнього короля Англії і позбувшись інших можливих претендентів (особливо іспанської принцеси Ізабелли, якій Філіпп II передав свої “права” на англійський престол). Сесіл вів

листування з Яковом у глибокій таємниці, у цьому випадку головний розвідник Єлизавети діяв проти самої королеви. Цей зв'язок тривав аж до її смерті. У 1603 р. Яків VI шотландський зійшов на англійський престол під іменем Якова I, а через два роки Роберт Сесіл, який носив титул барона Ессендена, став графом Солсбері.

Яків I (1603–1625 рр.) об'єднав під своєю владою Англію, Шотландію та Ірландію, поклавши початок становлення королівства Великої Британії. Але вже у перші роки правління Якова виявилось, що англійський абсолютизм перестав відігравати провідну роль у внутрішньодержавних перетвореннях. Він вступав у все більші протиріччя з інтересами буржуазії і нового дворянства. Корона починає шукати підтримки у своїх недавніх ворогів – у тих прошарків дворянства, яких не зачепив капіталістичний розвиток країни і які тяжіли до старих феодальних порядків, а також робить кроки до примирення з католицькою церквою. Починає змінюватись і зовнішня політика Англії. У 1604 р. припинилося майже двадцятилітнє протистояння з Іспанією. Прагнення Якова встановити всезагальний мир між протестантськими і католицькими державами Європи фактично перекреслювало попередню роботу англійської розвідки. Вона не була переорієнтована на нові завдання і поступово занепадала. Роберт Сесіл отримував велику пенсію від іспанського королівського двору. Його наступники на чолі таємної служби більше використовували її для власної вигоди, ніж в інтересах держави.

Натомість суттєво активізувалася діяльність іспанської розвідки в Англії. Іспанський посол в Лондоні Гондомар швидко здобув довіру Якова I і вплив при дворі короля. Гондомар керував в Англії розгалуженою шпигунською мережею, основу якої становили професійні розвідники. Тим не менше, таємна діяльність іспанського посла була відома Якову. Депеші Гондомара, які він направляв до Мадрида, здобував англійський посол в Іспанії сер Джон Дігбі, який їх розшифровував і пересилав назад у Лондон. Це відбувалося впродовж багатьох років. У Лондоні інформатори регулярно повідомляли Гондомару, що його чергова депеша у Мадрид потрапила до англійського короля. Посол змінював шифри і кур'єрів, у Мадриді його донесення передавали лише довіреним особам. Керівник іспанської розвідки дон Андре Веласкес де Веласко постійно засилав нових агентів в англійське посольство, однак джерело витоку інформації так і не було виявлено. Після завершення своєї каденції сер Дігбі зізнався, що депеші перехоплювали і копіювали, поки кур'єр відпочивав на останній поштової станції неподалік від іспанської столиці. Залишається здогадуватися, наскільки правдивими були його слова.

Ще одне, використавши донесення Гондомара, сер Дігбі отримав можливість скласти повний перелік знатних осіб Англії, яким виплачу-

вали таємні пенсії з Мадрида. Серед них було багато людей з найближчого оточення Якова I. З тактичних міркувань сер Дігбі не включив у цей список самого короля, який також отримував чималу іспанську субсидію.

Отже, можна зробити висновок, що розвідка має властивість проникати всюди. Насамперед ця здатність залежить від індивідів, які нею керують, їхніх моральних якостей та інтересів. Розвідувальна служба має забезпечувати інтереси держави, але разом з тим це паралельно зводиться до відстоювання інтересів окремих осіб. Середні віки, і особливо епоха Відродження, стали беззаперечним свідченням цього. Першість особистості, яка стоїть при владі, визначає не лише основний напрям політики держави, а й пріоритети розвідувальної діяльності.

Контрольні питання

1. Які характерні особливості мала розвідка у середні віки?
2. Опишіть організування розвідувальної служби у Візантійській імперії.
3. Які засоби і методи таємної дипломатії використовував у своїй діяльності король Франції Людовік XI?
4. Як працювала розвідувальна служба римського престолу?
5. Як розвивалася розвідувальна справа в епоху Відродження?
6. Опишіть діяльність англійської розвідки під керівництвом Уїльяма Сесіла.
7. Охарактеризуйте роботу Френсіса Уолсінгема на чолі розвідувальної служби Англії.
8. Яку роль відігравала таємна війна у протистоянні католицизму і сил Реформації в Європі?

Список рекомендованої літератури

1. *Дмитрієва О. В.* Єлизавета I. – М.: Янус-К, 1998.
2. *Греков Б. Д., Якубовський А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. – М.: Изд-во АН СССР, 1950.
3. *История Византии / Отв. ред. С. Д. Сказкин: В 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1967.*
4. *История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941.*
5. *История средних веков / Под ред. С. П. Карпова: В 2 т. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2000.*

6. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1972.
7. Карсавин Л. П. Монашество в средние века. – М.: Высш. школа, 1992.
8. Коммин Ф. Мемуары / Пер. Ю. П. Малинина. – М.: Наука, 1986.
9. Прокопий Кесарийский. Война с персами. – Кн. 2 // Доступно на: http://www.gumer.info/ibliotek_Buks/istory/rokop1/02.php
10. Хара-Даван Э. Чингисхан как полководец и его наследие. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991 // Доступно на: <http://vlastitel.com.ru/chingis/hd/index/html>
11. Хейг К. Елизавета I Английская. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1997.
12. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991.
13. Fraser A. Mary. Queen of Scots. – London: World Books, 1970.
14. Mattingly G. The Defeat of the Spanish Armada. – London: J. Cape, 1959.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК РОЗВІДКИ У XVII ст.

У XVII ст. політичну гегемонію на європейському континенті здобула Франція. До своєї могутності вона пройшла досить непростий шлях. Після безплідних італійських воєн, що завершилися у 1559 р., ситуація в країні була вкрай нестабільною. Виникнення протестантських рухів на тлі Реформації в Англії, а також слабкість монаршої влади – малолітніх королів Франциска II (1559–1560 рр.) і Карла IX (1560–1574 рр.) – призвели до розколу суспільства і тривалої боротьби між католиками і гугенотами, які представляли не лише протилежні релігійні угруповання, а й різні політичні сили. Зокрема, католики підтримували правлячу династію Валуа (короля Генріха III (1574–1589 рр.)), а гугеноти – претендентів на французький престол з династії Бурбонів. Після затяжної політичної кризи і релігійних воєн стабілізувати ситуацію в країні вдалося королю Наварри Генріху Бурбону, котрий став правити Францією під іменем Генріха IV (1594–1610 рр.).

Генріх IV не лише домогся припинення ворожнечі між католиками і гугенотами (за Нантським едиктом від 13 квітня 1598 р. гугенотам були надані права, рівні з правами католиків), а й зумів відстояти інтереси Франції в Європі проти гегемоністських зазіхань Іспанії (за умовами Вервєнського мирного договору, підписаного 2 травня 1598 р., Іспанія втрачала всі свої попередні завоювання на території Франції без жодних компенсацій). Успішні реформи Генріха IV всередині країни і налагодження державного механізму зміцнили Францію, яка вже у 1610 р. стала однією з провідних держав Європи.

4.1. Кардинал Рішельє і його розвідка

Після вбивства Генріха IV у травні 1610 р. могутність Франції дещо послабилася. Престол перейшов до малолітнього сина Генріха, який став королем Людовіком XIII, але все керівництво державою зосередилося у руках королеви-матері Марії Медичі. Утвердившись при владі, Марія Медичі, всупереч курсу Генріха IV, почала проводити проабсбурзьку зовнішню політику. Насамперед вона організувала укладення двох династичних шлюбів: своєї доньки, принцеси Єлизавети (молодшої сестри Людовіка XIII), і спадкоємця іспанського престолу, принца Астурійського, а також Людовіка XIII і доньки короля Іспанії Філіппа III Анни Австрійської. Після укладення шлюбу Людовіка XIII та Анни Австрійської у листопаді 1615 р., Марія Медичі призначила духовним наставником юної королеви єпископа Люсонського Рішельє. Так почалася придворна і політична кар'єра одного з найвідоміших в історії Франції державних діячів.

У 1616 р. Арман Жан дю Плессі де Рішельє став державним секретарем з іноземних і військових справ. Уже в перші роки перебування при владі він зацікавився розвідкою і контррозвідкою, і з часом цей інтерес постійно поглиблювався. Практика використання таємних агентів була поширена у Франції задовго до Рішельє, однак саме йому належить заслуга в організуванні французької таємної служби.

Після державного перевороту у квітні 1617 р. і переходу влади до рук Людовіка XIII Марія Медичі та її оточення були змушені залишити Париж. Рішельє втратив свою посаду і виїхав разом з королевою-матір'ю у замську резиденцію. Там він очолив раду королеви-матері і зайняв чільне положення при її дворі. Водночас Рішельє налагодив таємне листування з фаворитом короля Альбером де Люїнем, запропонувавши інформувати монарха про настрої в оточенні королеви-матері. Однак досить скоро така діяльність обернулася для Рішельє вимушеним поверненням у Люсонську єпархію до церковних обов'язків. Перша спроба підкорити політичний олімп Франції для Рішельє виявилася невдалою.

Нестабільність у країні і дальша боротьба за владу між оточенням Людовіка XIII і прихильниками Марії Медичі дали змогу Рішельє знову вийти на політичну арену. Примирення короля і королеви-матері, у чому головну роль відіграв її перший радник єпископ Люсонський, сприяло його утвердженню при дворі. За всебічної підтримки Марії Медичі наприкінці 1622 р. Рішельє отримав кардинальський сан. В умовах послаблення влади монарха, несприятливої ситуації в державі і падіння її міжнародного престижу Людовік XIII у серпні 1624 р. призначив кардинала Рішельє своїм першим міністром. На цій посаді

колишній єпископ Люсонський упродовж 18 років, аж до самої своєї смерті, залишався фактично необмеженим правителем Франції.

Політика Рішельє стала продовженням виконання програми Генріха IV: зміцнення держави, її централізація, забезпечення першості світської влади над церквою і центру над провінціями, ліквідація аристократичної опозиції, протидія іспансько-австрійській гегемонії в Європі. Послідовно проводячи курс на консолідацію королівської влади та усунення будь-яких перешкод для здійснення її управлінських функцій в державі, Рішельє переконав Людовіка XIII у тому, що така політика зумовлена насамперед інтересами Франції і короля. Людовік XIII зрозумів, що без свого першого міністра не зможе ефективно керувати державою. Вміле ведення кардиналом державних справ, його авторитет в очах короля та абсолютна довіра дали змогу Рішельє зосередити у своїх руках основні важелі впливу і влади. Однак не лише сумлінна і виснажлива праця на службі державних інтересів Франції, беззастережним провідником яких був Рішельє, давала змогу йому утримуватися весь час на чільній посаді в державі. Розвідка і її практично необмежені можливості стали запорукою не лише особистої безпеки кардинала, а й створювали необхідні умови для втілення в життя його внутрішньо- і зовнішньополітичних планів.

Значущість розвідки і володіння таємною інформацією Рішельє зрозумів ще на початку своєї кар'єри. Слід зазначити, що його батько, Франсуа дю Плессі де Рішельє, займав посаду головного прево Франції під час правління королів Генріха III і Генріха IV. В епоху релігійних воєн головний прево фактично об'єднував в одній особі верховного суддю, міністра юстиції і керівника таємної служби королівства. А перед сином колишнього головного прево – чинним першим міністром Франції, головою Королівської ради Людовіка XIII – стояли набагато серйозніші завдання.

Рішельє створив найпотужну на ті часи розвідувальну службу, що мала виявляти його суперників і ворогів всередині держави, а також обслуговувати зовнішню політику. Завдяки ефективній діяльності аген-тури кардинал став одним з найвпливовіших політичних і державних діячів Європи. Керівником таємної служби Рішельє і, напевно, єдиною людиною, якій довіряв кардинал упродовж свого перебування при владі, був монах капуцинського ордену отець Жозеф.

Франсуа Леклерк дю Трамбле, барон де Манфлієр, відмовився від успішної політичної і дипломатичної кар'єри для служіння католицькій церкві, постригшись у монахи і ставши отцем Жозефом. Завдяки своїм здібностям він за два роки пройшов чотирирічний курс навчання в семінарії капуцинів у Руані, навчався в Орлеані і Парижі. З 1603 р. у віці 26 років отець Жозеф почав викладати богослов'я і філософію для

монахів ордену. Досить швидко він став відомим як ерудований теолог і талановитий проповідник. Отець Жозеф також був духовним наставником тітки Генріха IV принцеси крові Елеонори де Бурбон, абатство якої – Фонтевро – входило до єпархії єпископа Люсонського.

Наприкінці 1609 р. відбулася перша зустріч Рішельє та отця Жозефа, яка засвідчила повне взаєморозуміння між ними. Високоосвічені, наполегливі і працелюбні, віддані своєму покликанню, наділені виваженим розумом і даром впливати на оточуючих, вони інтуїтивно відчували, що вдало доповнюють один одного і, отже, потрібні один одному. Обидва володіли необхідними якостями для того, щоб відігравати провідні ролі в державі, лише з єдиною різницею – отець Жозеф надавав перевагу неопублічній діяльності, такій, що здійснюється за лаштунками, а Рішельє був втіленням державного функціонера найвищого рівня. Їхня взаємодовіра і співпраця стали безпрецедентними серед численних змов та інтриг – характерних рис політичного життя тогочасної Франції.

Отець Жозеф до кінця своїх днів вірно служив і допомагав Рішельє. Його називали “сірою тінню” кардинала, або просто “сірим кардиналом”. Буквально щодня Рішельє з отцем Жозефом обговорювали розвідувальну інформацію, що надходила від багатьох їхніх агентів, і складали вказівки своїм розвідникам. Слід зазначити, що Рішельє користувався послугами таємної служби приватного характеру, оплачуючи діяльність агентів з власних коштів. Він цілком міг собі це дозволити, володіючи статками на суму в 20 млн ліврів, що еквівалентно 15 т золота¹.

Розвідка Рішельє забезпечувала його інформацією з усіх країн Європи. Отець Жозеф завербував на таємну службу багатьох монахів зі свого ордену, котрі вдало поєднували пропагування основ католицької віри з виконанням таємних місій. Вони проникали практично всюди і саме з їхньою допомогою Рішельє міг втілювати в життя всі свої політичні задуми. Наприклад, кілька шпигунів-капуцинів перебувало в Лондоні у найближчому оточенні дружини короля Англії Карла I Генрієтти-Марії (доньки Генріха IV і сестри Людовіка XIII). Завдяки їм Рішельє знав про настрої і наміри англійського керівництва.

Агенти отця Жозефа провели надзвичайно важливу роботу під час придушення гугенотського повстання в м. Ла-Рошель у 1626–1628 рр. Монахи-капуцини не лише проповідували, доглядали за пораненими і зміцнювали бойовий дух солдатів французької армії, що тримала в облозі Ла-Рошель, вони активно діяли у таборі повсталих, збираючи необхідну інформацію, поширюючи різні чутки серед захисників міста і розхитуючи їхню рішучість до опору. Після падіння Ла-Рошелі Людовік XIII

¹ Черкасов П. П. Кардинал Ришельє. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 364.

запропонував отцю Жозефу зайняти там єпископську кафедру на знак подяки за заслуги у досягненні перемоги, але капуцин відмовився від такої високої честі. Його цілком влаштувала роль “сірого кардинала” при Рішельє.

Ревні служителі католицької церкви і борці з інакодумством всередині країни, у зовнішній політиці кардинал Рішельє та отець Жозеф покладалися насамперед на державні інтереси, розділяючи поняття “церква” і “державна”. Дипломатичні маневри і поведінка Франції під час Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) безпосередньо були продиктовані державними інтересами: послабити вплив Габсбургів у Європі і попередити появу біля Франції, особливо на її німецьких кордонах, сильної держави. За допомогою численних емісарів-розвідників Рішельє організував антигабсбурзькі коаліції, вступаючи у союзи з протестантськими державами (німецькими князівствами, Республікою Об’єднаних провінцій, Данією, Швецією), у результаті чого католицька Франція таємно протистояла Священній Римській імперії німецької нації¹. Водночас він вів таємну боротьбу проти іспанських Габсбургів, намагаючись підірвати їхні позиції в Південних Нідерландах і Північній Італії, а також завадити розгортанню спільних іспанських та австрійських військових дій на німецьких землях. Разом з тим Рішельє не міг допустити абсолютної перемоги протестантизму над католицизмом, що суперечило інтересам католицької Франції.

Складна дипломатична гра, яку вів Рішельє відразу на кількох шахівницях з основними гравцями міжнародних відносин тогочасної Європи, повністю забезпечувалася таємною службою кардинала. Про можливість й ефективність французької розвідки свідчить такий приклад. Після переможного для Габсбургів завершення т. зв. данського періоду Тридцятилітньої війни, імператор Священної Римської імперії Фердинанд II у 1630 р. скликав у Регенсбургу загальнонімецький сейм з метою пошуку шляхів повного умиротворення Німеччини. Для підтримки протестантських німецьких князів у Регенсбург прибув емісар Рішельє – отець Жозеф. Він швидко зорієнтувався у ситуації і використав в інтересах Франції не лише давніх союзників-протестантів, а й вождя Католицької Ліги² Максиміліана Баварського. Отець Жо-

¹ Священна Римська імперія німецької нації була заснована у 962 р. східно-франкським королем Оттоном I і припинила своє існування у 1806 р. з волі імператора Франції Наполеона I. З 1439 р. імперією правила династія Габсбургів. У період найвищого розквіту до складу імперії входили німецькі землі, Північна і Середня Італія, Швейцарія, Бургундське королівство, Нідерланди, Чехія, Сілезія, Ельзас і Лотарингія.

² Католицька Ліга – об’єднання католицьких князівств Німеччини у складі Баварії, Кельна, Тріра, Майнца, Вюрцбурга, що виникло у 1609 р. на противагу Свангельській Унії протестантських німецьких князівств.

зеф побачив недоброзичливе ставлення герцога Баварського до героя військової кампанії, головнокомандувача імперської армії Альбрехта Валленштейна і, не змовляючись з Максиміліаном, почав діяти заодно з ним. Відмінність лише в тому, що герцог Баварський наполягав суто на відставці Валленштейна, який став надто популярним завдяки своїм перемогам, а отець Жозеф переслідував глибшу мету – послаблення військової могутності Габсбурзької імперії.

Монах-капуцин переконав Фердинанда II у тому, що після такої серйозної перемоги істинної віри над протестантським інакодумством не було жодної потреби утримувати величезну армію і тим більше довіряти її такому агресивному головнокомандувачу, як Валленштейн. В обмін на скорочення чисельності імперської армії емісар Рішельє від імені Франції обіцяв зберігати нейтралітет, тобто не підтримувати ворогів імперії. Важко сказати, що більше вплинуло на імператора – обіцянки отця Жозефа чи тиск Максиміліана Баварського, якого підтримала більшість німецьких князів, але Фердинанд II скоротив армію і дав відставку Валленштейну, чим обеззброїв себе напередодні зіткнення з новою антигабсбурзькою коаліцією на чолі зі Швецією, таємно створеною французькою дипломатією.

У ході війни Рішельє за допомогою отця Жозефа і таємної служби субсидував ворогів своїх ворогів, застосовував підкуп, розпалював бунти і використовував усі інші засоби, необхідні для ведення війни чужими руками. 1 квітня 1635 р. Франція оголосила війну Іспанії через вторгнення її військ у Трірську область, яка перебувала під протекторатом Людовіка XIII. Однак ніхто, навіть сам Рішельє, не міг передбачити, що цей конфлікт триватиме двадцять чотири роки. У 1648 р. буде підписаний Вестфальський мирний договір, завершиться Тридцятилітня війна, а Франція з Іспанією воюватимуть аж до 1659 р., коли наступник Рішельє і продовжувач його політики, кардинал Джуліо Мазаріні, укладе Піренейський мирний договір.

За умовами Вестфальського і Піренейського мирних договорів було встановлено нову систему міжнародних відносин в Європі. Як свідчить історія, Рішельє обрав правильну для Франції зовнішньополітичну стратегію протидії папсько-габсбурзькій гегемонії. Після цих воєн Франція стала найбільш впливовою країною в Європі. Починаючи з Піренейського миру й аж до революційних подій, тобто майже сто тридцять років, Франція не знала іноземних вторгнень, і в цьому теж немала заслуга Рішельє.

Влада, безпека і вся діяльність Рішельє спиралися на його таємну службу, рівної якій за ефективністю не мав у той час ніхто. Протидіючи зовнішнім ворогам Франції, він паралельно боровся проти особистих ворогів всередині держави, які постійно намагалися усунути його від влади і підірвати довіру до нього Людовіка XIII. Численні інтриги і змови, в

яких брали участь мати короля Марія Медичі, дружина короля Анна Австрійська, брат короля герцог Гастон Орлеанський та інші принци крові, не кажучи вже про впливових вельмож, вдавалося викривати завдяки надійній розвідці. Показовим можна вважати викриття наприкінці 1637 р. змови проти Рішельє, яку організувала Анна Австрійська з метою розбити тандем короля і кардинала й отримати змогу впливати на керівництво державою. Рішельє дізнався про таємне листування Анни Австрійської з її родичами в Мадриді і Брюсселі ще восени 1636 р. і наказав перлюструвати всю кореспонденцію королеви. Сам факт такого листування не був нічим особливим, якби не дві обставини: по-перше, Франція перебувала у стані війни з Іспанією, а по-друге, зміст листів свідчив, що Анна Австрійська мала наміри схилити Людовіка XIII до не вигідного для Франції миру з Габсбургами, попередньо домігшись усунення від влади Рішельє. Королева переслідувала власні інтереси і не особливо зважала на інтереси Франції.

Рішельє ретельно приховував від Анни Австрійської, що знає про її наміри. Кардинал хотів отримати якнайбільше інформації і доказів. У листуванні зі своїми помічниками й агентами Рішельє з міркувань конспірації називав королеву “месьє де Генелль”, продовжуючи уважно стежити за її кореспонденцією. Анна Австрійська переконувала своїх братів, короля Іспанії Філіппа IV (1621–1665 рр.) і дона Хуана Австрійського, у тому, що війна скоро завершиться. Усі листи королеви відправляли у Брюссель на ім'я маркіза Мірабеля, колишнього посла Іспанії в Парижі. Анна Австрійська навіть не підозрювала, що деякі з її довірених слуг, яким вона доручала доставку листів, завербовані отцем Жозефом.

Зібравши достатньо компрометуючих доказів, Рішельє надав усю інформацію королю, який наказав канцлеру Сег'є особисто допитати королеву. Анна Австрійська змушена була у всьому зізнатися, назвати прізвища своїх спільників, канали зв'язку і т. д., а також визнати антидержавний характер її “сімейного” листування. Однак Рішельє пішов ще далі. Він не виправдовував королеву, але зумів переконати короля помиритися з нею. Анна Австрійська написала продиктоване кардиналом письмове покаяння і зобов'язання надалі бути абсолютно лояльною щодо Людовіка XIII і Франції. Таким чином Рішельє зумів не лише утвердити своє становище при дворі і в очах короля. Зберігаючи шлюб Людовіка XIII і Анни Австрійської, він зводив до мінімуму шанси на престол Гастона Орлеанського – свого небезпечного противника. У вересні 1638 р. у королівській сім'ї народився наступник престолу – майбутній “король-сонце” Людовік XIV. Тепер трону Людовіка XIII нічого не загрожувало, позиції Гастона Орлеанського і тих, хто на нього орієнтувався, відразу послабилися. Хресним батьком дофіна став папа

Урбан VIII, а необхідні функції в обряді хрещення в Парижі виконав від його імені спеціальний легат Джуліо Мазаріні.

Наприкінці 1638 р. помер отець Жозеф, що стало великою втратою і для Рішельє, і для короля, котрий ставився з глибокою повагою до монаха. “Сьогодні я втратив найвідданішого з усіх своїх служителів, а пан кардинал – свою довірену людину і помічника”, – сказав Людовік XIII у день смерті отця Жозефа¹. З часом найближчим помічником Рішельє стане Мазаріні, якого кардинал запросить на французьку службу. Неодноразові зустрічі і тривалі бесіди з папським легатом, який відіграв важливу роль у врегулюванні конфлікту між Парижем, Мадридом і Віднем у Північній Італії (1630–1632 рр.), переконали Рішельє, що це саме та людина, яка зможе замінити отця Жозефа. Мазаріні побачив для себе очевидні перспективи у пропозиції Рішельє і погодився перейти на французьку службу. У січні 1640 р. він прибув у Париж і з того часу справа Рішельє стала його справою. Саме Мазаріні кардинал Рішельє призначив своїм єдиним наступником.

Можна впевнено говорити про те, що Рішельє віддав усі сили на справу возвеличення Франції і досягнув результату. Він працював до останніх своїх днів і пішов з життя з почуттям виконаного обов'язку. Після себе Рішельє залишив світ, який кардинально відрізнявся від того, в який прийшов він сам, і започаткував політику, яку здійснювала Франція впродовж століть після нього. У день смерті кардинала 4 грудня 1642 р. Людовік XIII викликав до себе Мазаріні й оголосив, що призначає його головою Королівської ради. Державні секретарі Рішельє залишилися на своїх посадах. Губернаторам провінцій і парламентам було відправлено повідомлення, в якому вказувалося, що король прийняв рішення зберегти і підтримувати всі настанови Рішельє, продовжувати всі проекти, вироблені з його участю, як у внутрішніх, так і зовнішніх справах, без жодних змін. “Я залишив у своїй Раді тих самих людей, які мені там вже служили, і залучив до себе на службу кардинала Мазаріні, у здібностях і відданості якого я мав можливість переконатися ...”². Рішення короля стало кращим визнанням життєво важливої ролі Рішельє та його політики для Франції.

4.2. Таємні війни кардинала Мазаріні

Джуліо Мазаріні став гідним наступником кардинала Рішельє, якого вважав ідеалом державного діяча. Очолюючи уряд Франції і

¹ Черкасов П. П. Кардинал Ришелье. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 326.

² Там само. – С. 373.

фактично керуючи державою з 1643 по 1661 рік (з перервами через внутрішню політичну нестабільність), Мазаріні здійснював політику реалізації національних інтересів, механізм якої був закладений кардиналом Рішельє.

Після смерті Людовіка XIII у 1643 р. почався період регентства королеви Анни Австрійської, оскільки наступнику престолу не було ще й п'яти років. Анна Австрійська порушила заповіт Людовіка XIII, за яким у випадку неповноліття його сина керувати державою мала регентська рада. Королева стала одноосібною правителькою Франції, а влада в державі, по суті, перейшла до її фаворита Мазаріні.

Доктор права, капітан папської армії, кращий легат папи Урбана VIII і за сприяння Рішельє з 1641 р. кардинал, Мазаріні, прийнявши французьке підданство, усі свої здібності і таланти спрямував на службу французькій короні. Холоднокровність, вміння вести переговори і досягати компромісу, обережність і витримку вважали основними козирами першого міністра Франції. У своїй роботі він, як і Рішельє, використовував розвідку. Главою таємної служби кардинала Мазаріні став єпископ Фрежюський Ондедей, розвідники якого не поступалися майстерністю розвідникам отця Жозефа. Мазаріні мав своїх інформаторів і таємних агентів у багатьох державах. Наприклад, кардинал регулярно отримував інформацію з найближчого оточення генерала Олівера Кромвеля, що допомагало йому вести переговори з Англією про союз у боротьбі проти Іспанії.

Розвідка Мазаріні основні зусилля спрямовувала на виявлення намірів його ворогів у Франції. Як ставленик Рішельє, Мазаріні об'єднав проти себе всіх противників свого попередника. Таємні служби обох кардиналів працювали в одному напрямі, але за різних обставин. Якщо проти Рішельє постійно організовували змови, то діяльність опозиції проти Мазаріні вже вилілася у п'ятирічну громадянську війну (1648–1653 рр.) – т. зв. Фронду, яка була найбільш серйозним випробуванням як для розвідки, так і для політики Мазаріні загалом.

У результаті Тридцятилітньої війни Франція здобула не лише важливу політичну перемогу і територіальні надбання. Безпосереднім наслідком для країни стала економічна і фінансова криза. Постійне зростання податків для потреб війни змушувало французів виказувати своє невдоволення. Починаючи з 1623 р. і до середини XVII ст., жоден рік не минав без міських повстань. У 1620–1640 рр. у південних, західних і північних провінціях Франції пройшли селянські виступи. Затягування Тридцятилітньої війни дедалі більше загострювало внутрішню ситуацію в країні. Обставини потребували від Мазаріні застосування непопулярних заходів для її врегулювання. У 1647 р. було введено нові податки, додаткові збори і відмінено привілеї, що викликало незадо-

волення тих прошарків населення, яких безпосередньо стосувалося. Проти Мазаріні виступили купці, ремісники, селяни, представники феодальної знаті на чолі з паризьким парламентом. Почалася довга серія змов і контрзмов.

Мазаріні спробував зупинити опозицію, арештувавши двох її лідерів у парламенті – Бланменіля і Брусселя. У відповідь на це в ніч з 26 на 27 серпня 1648 р. у Парижі почалося масове збройне повстання, всі вулиці столиці були перекриті барикадами. Королівські війська стримували повстанців, але зрештою Мазаріні довелося звільнити арештованих членів парламенту і піти на поступки опозиції. У жовтні 1648 р. кардинал оприлюднив королівську декларацію, в якій заявлялося про прийняття більшої частини вимог паризького парламенту. Однак насправді Мазаріні таємно готувався до контрнаступу, намагаючись виграти час для виведення Франції з Тридцятилітньої війни, щоб мати можливість перекинути французьку армію на придушення бунту всередині держави. Після підписання Вестфальського миру 24 жовтня 1648 р. королева з малолітнім наступником престолу і Мазаріні таємно виїхали зі столиці до замського замку Рюель. Тим часом, один з кращих французьких полководців, Луї де Бурбон, принц Конде, почав стягувати королівські війська до Парижа.

Перебіг подій, а особливо їхній результат, багато в чому залежали від роботи таємних служб не лише Мазаріні, а й численних його ворогів. Зокрема, заслуговує на увагу таємна діяльність паризького коад'ютора (помічника єпископа) Поля де Гонді. Намагаючись посилити свій вплив при дворі, Гонді з допомогою власної розвідки встигав підбурювати заворушення в столиці, пропонувати королеві своє посередництво у переговорах з бунтівниками і водночас брати активну участь в організуванні опозиції уряду Мазаріні та Анни Австрійської. Розуміючи, що сил паризьких повстанців було недостатньо для боротьби проти корони, коад'ютор навіть склав інструкцію для таємних переговорів з губернатором Іспанських Нідерландів про допомогу. Однак їх було відкладено, оскільки у Гонді з'явилася можливість залучити на свій бік принца Конде, котрий охоче вступив у таємні переговори з фрондерами. Підтримуючи народні виступи й опозицію, принц і коад'ютор мали намір чинити тиск на королеву, дискредитувати в її очах Мазаріні і здобути владу в країні. Конде розраховував зайняти місце Мазаріні на чолі уряду, а далі, придушивши Фронду, ще більше зміцнити свої позиції. Однак, як принц крові, а також через надто радикальні настрої паризького парламенту щодо аристократії, Конде не наважився піти на розрив з короною. По-перше, ніхто не міг гарантувати успіх його співпраці з Гонді, а по-друге, на чолі армії він міг отримати значно більше, не зраджуючи королеву. Королівський двір,

не без відома Мазаріні, щедрими обіцянками зумів залишити принца Конде на своєму боці.

Перебуваючи за межами столиці, Мазаріні зрікся всіх обіцянок, які він дав парламенту і народу. Париж вибухнув новим повстанням, у країні почалася громадянська війна. З грудня 1648 до березня 1649 р. війська принца Конде утримували в облозі столицю. Ворогуючі табори використовували всі можливі засоби для посилення своїх позицій. І королівський двір, і паризькі фрондери направляли численних кур'єрів до віконта де Тюренна, котрий очолював французьку армію, що стояла на Рейні у бездіяльності після завершення Тридцятилітньої війни. Тюренн був братом герцога Буйонського, який підтримував фрондерів, і тому погодився виступити на боці паризьких повстанців. Але Мазаріні за допомогою своїх агентів устиг підкупити офіцерів і солдатів Тюренна. У критичний момент війська оголосили себе «вірними короні», а їхній командувач був змушений шукати притулку в Голландії.

Однак і ця армія не дала ще Мазаріні вирішальної переваги над фрондерами. Перемогу кардиналу принесли суперечки і розкол у лавах повстанців, різномірність інтересів яких проявилася досить швидко. Буржуазія на чолі з паризьким парламентом не була зацікавлена в радикальних перетвореннях у державному устрої Франції, до чого закликали народні маси під впливом революційних подій в Англії. Парламент вступив у таємні переговори з Мазаріні і 15 березня 1649 р. був оголошений мирний договір, який, по суті, засвідчив капітуляцію парламенту. Французька буржуазія виявилася неспроможною очолити революцію в країні. Парламентська Фронда завершилась і королівський двір урочисто повернувся до столиці. Політика Мазаріні виправдала себе.

Однак результати парламентської Фронди не влаштували більшість аристократії, що протистояла Мазаріні та його уряду і намагалася на фоні нещодавніх заворушень задовольнити свої особисті претензії. На початок 1650 р. внаслідок таємних домовленостей і перерозподілу сил сформувалося два фрондерські аристократичні угруповання, одне з яких очолив принц Конде, а друге – герцог Орлеанський, хоча фактично цим угрупованням керував коад'ютор Гонді.

Принц Конде надав великі послуги королівському двору під час парламентської Фронди і тепер сподівався, що йому вдасться відтіснити Мазаріні на другий план і навіть усунути його від влади. Задуми принца не мали успіху, оскільки кардинал за допомогою агентів уміло вів таємну боротьбу і захищав свої позиції від чужих посягань. Щоб утримати Конде від відкритого виступу проти уряду, перший міністр робив вигляд, що йде на поступки принцу. Мазаріні поширював чутки про своє бажання відійти від державних справ і залишити Францію,

роздавав Конде і його родичам різні обіцянки, а тим часом таємно готував арешт принца.

У грудні 1649 р. Мазаріні організував замах на Конде і звинуватив у цьому угруповання Гонді. Прихильники коад'ютора, своєю чергою, вирішили, що це було здійснено за домовленістю між принцом і кардиналом. Взаємна недовіра між Конде і Гонді була вигідна Мазаріні, оскільки розділяла його основних ворогів. На початку січня 1650 р. відбулося кілька таємних зустрічей Мазаріні й Анни Австрійської з коад'ютором та іншими фрондерами. За згоду на арешт принца Конде Гонді пообіцяли кардинальський сан, а також заплатили його борги. Вдалося підкупити й інших фрондерів, включно з герцогом Орлеанським. Вже 18 січня 1650 р. принца Конде арештували, що спричинило початок т. зв. Фронди принців (1650–1653 рр.).

Мазаріні дещо прорахувався у наслідках своїх дій. Він не поспішав виконувати обіцянки, дані Гонді та його соратникам за недавню підтримку, а також не пішов на союз із прихильниками Конде, таємно запропонований герцогом Ларошфуко, котрий очолив угруповання принца після його арешту. Така поведінка кардинала призвела до того, що герцоги Ларошфуко та Орлеанський уклали між собою договір про союз. Об'єднання двох угруповань проти Мазаріні змусило його у лютому 1651 р. покинути Париж, а згодом і країну, оскільки паризький парламент оголосив кардинала ворогом Франції та французького народу і наказав залишити королівство.

Мазаріні продовжував за лаштунками керувати подіями у Франції, перебуваючи у містечку Брюле біля Кельна (Німеччина). Його задуми, спрямовані на розкол опозиції, втілювала в життя Анна Австрійська. Майже щодня Мазаріні обмінювався листами з королевою. Цю таємну кореспонденцію забезпечували агенти єпископа Ондедея. Кардинал був досить впевнений у своїх агентах і не вважав за потрібне шифрувати листи. Лише прізвища позначали цифрами або псевдонімами. Наприклад, королеву називали “серафимом”, або її позначали цифрою “15”, Мазаріні – “небом”, або “16”, коад'ютора Гонді – “боягузом”, або “німим”.

За вказівкою Мазаріні Анна Австрійська почала таємні переговори з принцом Конде, який після звільнення з-під варті і за відсутності кардинала на деякий час став господарем Парижа. Королева намагалася схилити його на свій бік і домовитися про повернення кардинала. За співпрацю принцу пропонували губернаторства для нього і його брата – принца Конті, грошові винагороди для їхніх соратників. Однак ці переговори не мали успіху через недовіру Конде до королівського двору. Тоді Анна Австрійська уклала союз з коад'ютором Гонді проти Конде, основою якого стало прагнення обох сторін не допустити до вла-

ди угруповання принца. Отже, Мазаріні знову зумів роз'єднати своїх противників, причому, так би мовити, “заочно”.

У вересні 1651 р. принц Конде остаточно розірвав відносини з королівським двором і вирішив розпочати збройну боротьбу за владу. В листопаді у Мадриді він підписав з іспанським королем Філіппом IV договір про допомогу. Підтримав Конде і герцог Орлеанський. Наприкінці року на чолі найманого німецького війська повернувся до Франції Мазаріні. В країні почалася громадянська війна. Боротьба тривала з перемінним успіхом, поглиблювалося загальне розорення Франції. Роз'єднаність у лавах фрондерів, спричинена владними амбіціями їхніх лідерів, не давала змоги перемогти сили корони. Врешті-решт королівський двір домовився з головними фрондерами про припинення ворожнечі, надавши одним почесні титули, другим – прибуткові губернаторства, а третім – грошові винагороди. Королівськими деклараціями Парижу дарували амністію. За вказівкою Мазаріні був арештований Поль де Гонді, а в серпні 1653 р. – придушений останній осередок опору в Бордо. Фронда принців завершилася, загрозу абсолютній владі у Франції було усунуто, а Мазаріні зміцнив своє положення у керівництві державою і став ще більш впливовим, ніж будь-коли. Робота його таємної служби під час усіх цих подій свідчить сама за себе.

Розвідка давала Мазаріні змогу не лише забезпечувати особисті інтереси, утримувати владу і гарантувати власну безпеку. З її допомогою перший міністр вміло залагоджував справи державної ваги, з якими не завжди могла впоратися дипломатія. Фронда була надзвичайно виснажливою для Франції, яка продовжувала вести війну з Іспанією, що розпочалася ще за часів Рішельє. У ситуації внутрішньої політичної кризи і війни зовнішньої Франція гостро потребувала союзників. Мазаріні успішно переграв іспанців у справі залучення на свій бік Англії. У ході тривалих переговорів між лордом-протектором Англії Олівером Кромвелем і Мазаріні, які почалися у 1652 р. і велися через посередників, виявилось, що Англія готова надати притулок кардиналу у випадку його поразки у боротьбі з фрондерами, а Французьке королівство – визнати Англійську республіку¹. Державні інтереси взяли гору над політичними амбіціями і релігійними обмеженнями. У 1655 р. католицька Франція та протестантська Англія підписали договір про союз проти католицької Іспанії. Згодом, у 1657 р., Франція та Англія уклали між собою військовий союз.

Війну між Францією та Іспанією завершив Піренейський мир 1659 р., який став черговою дипломатичною перемогою Мазаріні. Окрім роз-

¹ Унаслідок революції і страти короля Карла I у 1649 р. Англія була проголошена республікою.

ширення французької території і перегляду французько-іспанського кордону, в тексті договору одним з пунктів став шлюб короля Франції Людовіка XIV і старшої доньки короля Іспанії Філіппа IV Марії Терезії. Людовік XIV був двоюрідним братом Марії Терезії (його мати Анна Австрійська і Філіпп IV – це рідні сестра і брат). Тут Мазаріні працював задля забезпечення прав французького двору на іспанський престол, оскільки у випадку припинення чоловічої лінії іспанських Габсбургів ці права отримували французькі Бурбони. Щоб уникнути такої загрози, іспанський уряд зобов'язався за відмову Марії Терезії від прав на корону виплатити Франції 500 тис. золотих екую як придане нареченої. Однак через повоєнне розорення країни Мадрид не встиг сплатити всю суму у встановлений термін. Мазаріні заздалегідь прорахував цю ситуацію і при підписанні Піренейського миру залишив за Францією право вимагати від Іспанії компенсацію за несплачене придане¹. Згодом це призвело до низки воєн між двома державами, а пізніше пред'явлення прав Франції на іспанський престол вилилося у війну “за іспанську спадщину” 1701–1714 рр. Проте, успішно розіграна Мазаріні “іспанська” партія була програна королем Людовіком XIV (1643–1715 рр.). Слід зазначити, що незважаючи на офіційне завершення періоду регентства у 1651 р., король взяв повноту влади у свої руки лише після смерті Мазаріні у 1661 р.

Кардинал Мазаріні залишив Людовіку XIV сильну державу, яка, подолавши внутрішні і зовнішні труднощі, прямувала до свого розквіту. Його ефективна зовнішня політика, вигідні договори з Англією та Іспанією забезпечили Франції першість на політичній арені тогочасної Європи, вона не мала суперників, з якими мусила рахуватися. Мазаріні зумів захистити і зміцнити абсолютну владу короля у Франції від посягань опозиційних сил. Втілювати усе це в життя давала змогу розвідка, що поступово функціонально трансформувалася. Якщо раніше, у XVI і першій половині XVII ст., основним завданням розвідки вважали боротьбу проти внутрішніх ворогів королівської влади, то з другої половини XVII ст. головний акцент переноситься на забезпечення зовнішньополітичних інтересів монархії. Особливу роль у виконанні розвідувальних функцій відводили довіреним особам короля та його оточення. Розвідкою також займалися військове і поліцейське відомства, не полишаючи своїх безпосередніх службових обов'язків. Основним завданням розвідки стало збирання інформації, що давало змогу уряду Франції за допомогою військових, політичних, дипломатичних та інших заходів впливати на сусідні держави. Визначальною для характеру роз-

¹ Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 40.

відувальної діяльності була соціально-економічна і політична ситуація, що створювала функціональні обмеження для таємних служб. Вони могли виконати лише ті завдання, які за своєю суттю не суперечили закономірному процесу історичного розвитку.

4.3. Діяльність розвідувальної служби Олівера Кромвеля

Англійська таємна служба переживала період застою під час правління короля Якова I Стюарта і особливо його сина Карла I, який наслідував престол у 1625 р. Внутрішньополітична криза, що назрівала в країні у результаті трансформування феодального ладу і переходу до капіталістичних форм виробництва, вимагала від королівського двору інших засобів регулювання, ніж методи таємної війни.

Друга половина XVI і перша половина XVII ст. позначені в Англії інтенсивним розвитком економіки. Зростання виробничих потужностей унаслідок запровадження технічних і технологічних винаходів, збільшення об'ємів виробництва як у промисловості, так і сільському господарстві зумовили пошквдження внутрішньої та особливо зовнішньої торгівлі. Зовнішня торгівля суттєво розширилася після розгрому іспанської “Непереможної армади” у 1588 р. За перші сорок років XVII ст. обсяг англійської зовнішньої торгівлі зріс удвічі. Активізувалася діяльність на земельному ринку Англії, змінювалися форми землеволодіння і землекористування.

Однак цей історично зумовлений прогресивний розвиток гальмувався політикою абсолютизму. На початку XVII ст. англійська зовнішня торгівля набула монопольного характеру. Торгувати з іноземними державами мали право окремі компанії, яким за значні суми видавалися королівські патенти на торговельну монополію у цих країнах. Наприклад, торгівля з Африкою була зосереджена в руках Марокканської компанії (створена у 1575 р.), з Близьким Сходом – Левантійської компанії (1581 р.), з Ост-Індією – Ост-Індійської компанії (1600 р.) та ін. Завдяки системі монополій і митній системі збагачувався королівський двір і великі купці-олігархи. На основі права верховної королівської власності на землю функціонувала система землеволодіння й оподаткування землекористування. Феодальні права корони забезпечували фіскальні інтереси королівського двору. Така діяльність, спрямована на утримання феодальних порядків в умовах переходу до капіталістичного ладу, викликала протест не лише представників нового дворянства – буржуазії, а й широких мас

населення, рівень життя яких вкрай знизився внаслідок економічних нововведень і перетворень.

Опозиція королівській владі виникла в особі пуританської партії в парламенті Британії. “Ранню пуританську партію” створили англійські емігранти, які залишили Англію у період католицької реформації при королеві Марії Тюдор й осіли у різних містах Німеччини та Швейцарії. Емігрантів підтримувала і фінансувала велика англійська буржуазія. Пуританізм розвивався як течія всередині англіканської церкви і прагнув до її реорганізації та “очищення” від залишків католицизму. Звідси і його назва – “пурус” у перекладі з латинської мови означає “чистий”. Після приходу до влади королеви Єлизавети I пуритани розгортають свою діяльність безпосередньо на території Англії. Про сутність цієї діяльності яскраво свідчать слова самої королеви. У 1590-х рр. Єлизавета писала своєму майбутньому наступнику на престолі, а в той час королю Шотландії Якову Стюарту: “Дозвольте мені застерегти Вас: як у Вашому, так і в моєму королівстві виникла секта, яка загрожує небезпечними наслідками. Вони б хотіли, щоб зовсім не було королів, а лише пресвітери, вони намагаються зайняти наше місце, заперечують наші привілеї, прикриваючись словом божим. За цією сектою потрібно ретельно слідкувати”¹. Своєю чергою, Яків I і Карл I вважали пуритан основною причиною усіх бунтів, незадоволення і непокори в країні.

Посилення пуританської опозиції у 20–30-х рр. XVII ст., підтриманої народними масами, спричинило відповідну реакцію з боку королівської влади. Для придушення масових проявів непокори вживали жорсткі адміністративні заходи, вводили репресивне законодавство, згідно з яким впроваджували нову систему судочинства, постійно робилися спроби розширити обсяг прав і повноважень короля, які він міг здійснювати незалежно від парламенту. Саме питання прерогативи королівської влади, що гостро постало в умовах необхідності регулювання ситуації в країні і зіштовхнулося з протидією парламентської опозиції, призвело до конфлікту між короною і парламентом, а згодом і до відкритого розриву.

Король Карл I (1625–1649 рр.) був переконаний, що у сферу королівської прерогативи входить збір податків, тлумачення законів, обов’язковість санкції короля при прийнятті чи відміні парламентом тих чи інших законів, і заявляв про недопустимість будь-якого порушення королівської прерогативи парламентом. Тому в 1629 р. король розпустив “непокірний” парламент і почав керувати державою особисто за

¹ Лавровський В. М., Барг М. А. Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – С. 155.

допомогою своїх найближчих радників графа Страффорда (з цивільних справ) та архієпископа Лода (з релігійних справ). Однак без підтримки парламенту абсолютна влада втрачала свою фінансову базу, оскільки основні матеріальні ресурси країни знаходилися в руках буржуазії. Політика Карла I, спрямована на зміцнення королівської скарбниці, не лише не дала бажаних результатів, а ще більше дискредитувала владу. Загострилися відносини Англії з Ірландією і Шотландією, у 1639 р. почалася англо-шотландська війна. Військові невдачі і нестача коштів для утримання армії змусили Карла I скликати парламент. Проте усі спроби знайти порозуміння між королем та опозицією і виробити конституційні основи для дальшої співпраці виявилися марними. Влітку 1642 р. почалася громадянська війна між королем і парламентом, між прихильниками феодально-абсолютистського порядку і силами капіталістичного ладу, який прийшов йому на зміну.

Саме в цей час активізується діяльність розвідки, причому обох ворогуючих таборів. Хід таємної війни відображав загальну картину реальної боротьби, що тривала з перемінним успіхом, а також характер протистояння сил усередині парламентського табору, де пресвітеріани прагнули до компромісу з королем, а інDEPENDENTI вимагали ведення бойових дій до повної перемоги над Карлом I. Керівником військової розвідки парламенту в 1643 р. був призначений член палати громад Самуель Льюк. Його помічники – майори Френсіс Роу, Леонард Уотсон, Джеймс Пітсон – направляли роботу розвідки у різних графствах країни, де вели бойові дії парламентські армії. Зокрема, розвідувальна інформація Льюка сприяла вирішальній перемозі військ генерал-лейтенанта Олівера Кромвеля над армією Карла I у битві при Нейзбі 14 червня 1645 р.

Громадянська війна завершилась на початку 1646 р., однак військова перемога над Карлом I мала бути закріплена політично. З цього почалися нові проблеми. Поки король перебував під вартою у таборі шотландців (союзників англійського парламенту за договором від 1643 р.), до яких він таємно прибув “у полон” з метою у своїх інтересах використати політичні і релігійні суперечки між ними та англійцями, політика пресвітеріан, які переважали в англійському парламенті і виступали за примирення з королем і відновлення монархії, призвела до розриву між парламентом та армією. Заступник головнокомандувача армією, лорда Фердинанда Ферфакса, Олівер Кромвель, розуміючи всю складність політичної гри і цінність її гравців, організує влітку 1647 р. загін з 500 кавалеристів на чолі з корнетом Джойсом для звільнення з-під парламентської варти і перевезення Карла I у штаб-квартиру армії – Ньюмаркет. Тепер полонений король, переданий шотландцями англійському парламенту в лютому 1647 р., був більше потрібен армії. Однак

використати Карла I як козир Кромвелю так і не вдалося, оскільки король сам вів подвійну гру, намагаючись скористатися конфліктом між армією і парламентом. І поки між ними тривали суперечки щодо майбутнього політичного устрою країни і розподілу владних повноважень, розвідувальна служба короля 11 листопада 1647 р. успішно організувала втечу Карла I з нового місця утримання – маєтку Гемптон-Корт у Лондоні – на острів Уайт. У грудні король уклав угоду з шотландцями, що призвело до другої громадянської війни в Англії.

У січні 1648 р. парламент ухвалив рішення про остаточний розрив відносин з Карлом I, а будь-які спроби налагодити стосунки з королем оголошувалися державною зрадою. Цього разу парламентські армії досить швидко подолали осередки роялістських бунтів, а після розгромної поразки шотландців при Престоні 17 серпня 1648 р. друга громадянська війна в Англії фактично завершилася. Перемогу при Престоні Кромвель святкував завдяки вірній тактиці (побудованій на розвідувальній інформації), яка допомогла його армії змусити капітулювати втричі більшу за кількістю шотландську армію герцога Гамільтона.

Карла I Стюарта судили 20 січня 1649 р. як зрадника, який підняв та підтримував громадянську війну проти парламенту і королівства, а згодом стратили за вироком Верховного суду справедливості, створеного парламентськими індепендентами і вищими офіцерами армії після витіснення пресвітеріан з палати громад у грудні 1648 р. (т. зв. “Прайдова чистка”).

У травні 1649 р. Англія була проголошена республікою. Кромвель став членом Державної ради і згодом її очолив (тобто зайняв посаду глави уряду). У серпні того ж року йому довелося почати складну військову кампанію з метою підкорення Ірландії, більшу частину території якої тримали під контролем вороги англійського парламенту – роялісти, а в липні 1650 р. – розв’язати війну проти Шотландії, де прихильники страченого Карла I об’єдналися навколо його старшого сина, котрого проголосили королем Карлом II. Військові перемоги Кромвеля перетворили Ірландію і Шотландію на складові Англійської республіки, однак не ліквідували роялістську опозицію. Боротьба з активним роялістським підпіллям стала одним з основних завдань Кромвеля, якого за новою конституцією 16 грудня 1653 р. проголосили лордом-протектором Англії, Шотландії та Ірландії. Роялісти вели таємні переговори з усіма угрупованнями, незадоволеними режимом протекторату, організували повстання, готували замах на Кромвеля. Йому довелося посилити особисту охорону і навіть носити під одягом тонку кольчугу. Основними інструментами у боротьбі проти роялістів були армія і розвідка лорда-протектора.

Кромвель особисто розробив деякі принципи роботи своєї розвідувальної служби, наприклад, увів правило, за яким жоден агент не має знати нічого понад те, що необхідно для здійснення його функцій, і особливо не повинен знати без крайньої потреби про роботу інших агентів. Ще у 1649 р. керівництво розвідкою було покладене на Томаса Скота, який мав агентів по всій країні. Скот використовував не лише шпигунів, а й провокаторів, які підштовхували роялістів до поспішно організованих виступів, легко придушуваних владою. Енергійним помічником Скота згодом став капітан Джордж Бішоп, який займався організуванням шпідонажу всередині країни.

У 1653 р. загальне керівництво розвідкою перейшло до державного секретаря Кромвеля Джона Терло, хоча Скот і Бішоп продовжували працювати у розвідці. Колишній адвокат з допомогою лорда-протектора створив таку спецслужбу, яка перетворилася на найефективнішу розвідувальну організацію Європи того часу. Саме відомство Терло отримало назву розвідувального управління, що вперше в Англії була офіційно застосована щодо урядового органу. Займаючи послідовно (а деколи і за сумісництвом) вищі державні посади: державного секретаря, міністра внутрішніх справ, шефа поліції, міністра закордонних справ, військового міністра і міністра фінансів, Терло успішно керував і внутрішньою службою безпеки, і службою зовнішньої розвідки. Для потреб зовнішньої розвідки він використовував англійських консулів і дипломатів, але доповнював їхню роботу послугами своїх таємних агентів. На Терло працювали агентурні мережі у багатьох столицях Європи, його агенти діяли у Леванті, Індії, французьких, іспанських, португальських, голландських колоніях в Америці. Витрачаючи на потреби розвідки досить солідні на той час суми – понад 70 тис. ф. ст. на рік, він щедро оплачував послуги своїх шпигунів, а тому не мав суттєвих труднощів з їхнім вербуванням¹. Серед агентів Терло були роялісти, готові перейти на бік Кромвеля, священники і проповідники, чоловіки і жінки, молодь і люди похилого віку. Голова таємної служби рятував засуджених до смертної кари за умови, що вони стануть шпигунами лорда-протектора. Терло, без сумніву, був найздібнішим керівником таємної служби Англії з часів Френсіса Уолсінгема.

Як директор пошт, Терло організував усередині країни масову перлюстрацію вхідної і вихідної кореспонденції, яка з точки зору контррозвідки діяла бездоганно. Головним криптографом Терло став священник, математик, професор Оксфордського університету Джон Уолліс, який очолював дешифрувальний відділ англійської розвідки. Люди

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 43.

Уолліса виявляли таємні донесення з маси перехопленої кореспонденції роялістів та їхніх прибічників. Було розкрито більшість шифрів і кодів роялістів. Канцлер Карла II Гайд довго не вірив, що роялістські шифри розкривав Уолліс, він був переконаний, що ключі до шифрів видали кромвелівській розвідці роялісти-зрадники. Лише після відновлення на англійському престолі короля Карла II у 1660 р. Гайд визнав талант дешифрувальника, ознайомившись зі зразками його роботи. Уолліса запросили на королівську службу, а згодом він став духовним наставником короля. Слід зазначити, що Уолліс не особливо переймався політикою і займався дешифруванням більше в інтересах науки.

Таємна служба Терло забезпечила одну з найбільших перемог англійського флоту під командуванням адмірала Роберта Блейка. Йдеться про розгром у квітні 1657 р. іспанської ескадри, що везла дорогоцінні метали з колоній у Новому Світі. Від свого агента на Ямаїці Терло отримав повідомлення про підготовку ескадри до відплиття ще задовго до того, як вона вийшла в море. Адмірал Блейк упродовж шести місяців терпляче вичікував свою здобич, яка нарешті потрапила до його рук після повної перемоги над іспанцями у битві в гавані Санта-Крус (о. Тенеріфе). Блейк прорахував, що іспанці не підуть прямо у свій порт Кадіс, який блокували англійці, а зупиняться по дорозі, щоб дізнатися про місцезнаходження англійського флоту. Найоптимальнішим варіантом для зупинки ескадри були Канарські острови, де її і застав Блейк. Успіх адмірала остаточно довершив розгром іспанського флоту і засвідчив початок гегемонії англійського флоту на морях.

Завдяки чітко налагодженій роботі розвідки Кромвелю вдавалося придушувати виступи роялістів, розкривати їхні змови й уникати замахів. Систематичний збір інформації, організований Терло, давав змогу ефективно вести як внутрішню, так і зовнішню політику. Однак сама Англія виявилася непередготовленою до прийняття режиму протекторату як державної форми правління. Після смерті Кромвеля у 1658 р. і зречення звання лорда-протектора його сином Річардом у 1659 р., в Англії було відновлено монархію. Терло залишався державним секретарем і керівником розвідки під час протекторату Річарда Кромвеля, а після реставрації Стюартів у травні 1660 р. його арештували, обвинувативши у державній зраді. Оточення короля розуміло, що суд над Терло призведе до оприлюднення такої інформації, яка серйозно зашкодить багатьом провідним роялістам. Тому наприкінці червня його звільнили за умови, що у випадку необхідності він допомагатиме новому уряду. Решту свого життя Терло присвятив аналітичній діяльності у сфері зовнішньої політики.

4.4. Англійська розвідка у другій половині XVII ст. Вільгельм III Оранський і його таємна війна

Зайняти англійський престол Карлу II допоміг генерал Джордж Монк, який після смерті лорда-протектора став відігравати провідну роль в армії. У квітні 1660 р. генерал Монк налагодив таємні переговори з Карлом, який у той час перебував в еміграції у Брюсселі, і запевнив, що готовий підкоритися королівським наказам. За порадою Монка Карл переїхав до Голландії, де видав т. зв. Бредську декларацію, в якій проголошував готовність надати англійському парламенту вирішальне слово у визначенні державного устрою, якщо йому запропонують корону. Між тим, вибори до нового парламенту в Англії засвідчили перемогу роялістів і в травні палата громад прийняла закон про передання влади Карлу II. Наприкінці травня Карл у супроводі генерала Монка урочисто в'їхав у Лондон.

Правління Карла II (1660–1685 рр.) визначалося обмеженням повноважень і залежністю від парламенту, що надав йому владу. Зважаючи на досвід батька, Карл II для втілення в життя своєї політики не йшов на загострення відносин з парламентом, а вичікував сприятливої ситуації і здійснював рішучі кроки, лише маючи підтримку у палаті громад. Наприклад, обраний у 1662 р. парламент був настільки відданим королю, що на наступні вибори король погодився тільки у 1679 р. За правління Карла II в Англії остаточно склалася парламентська система й утворилися дві партії – торі (беззастережні прихильники короля та англіканської церкви, які представляли інтереси земельної аристократії і дворянства) і віги (перебували в опозиції до короля, визнавали важливе значення торгівлі, розвитку мореплавства і проповідували віротерпимість).

Політичні перетворення в країні і внутрішньодержавні проблеми знівеливали для Карла II потребу у розвитку професійної розвідувальної служби як державної інституції. Таємна служба втратила централізованість, як за часів Олівера Кромвеля, і її було поділено на окремі структури, між якими часто виникали суперечки. Політичні партії, придворні кола, окремі міністри і послі організовували власну таємну службу. Наприклад, перші радники Карла II граф Арлінгтон і лорд Ешлі вели широку розвідувальну діяльність. Їхні таємні служби не лише конкурували, а й шпигували одна за одною. На Арлінгтона працював Томас Скот та інші розвідники О. Кромвеля, а Ешлі отримував від своїх агентів детальну інформацію про таємні французькі субсидії, виплачувані Карлу II.

Оскільки фінансування англійського короля безпосередньо залежало від парламенту, який досить прагматично підходив до питання грошо-

вого забезпечення монарха, Карл II не відмовлявся від “додаткових” доходів. Його двоюрідний брат, король Франції Людовік XIV¹, користався цією ситуацією у власних інтересах. Він був готовий щорічно надавати Карлу II крупні субсидії з метою зміцнити його положення щодо парламенту, а головне – забезпечити підтримку чи принаймні нейтралітет Англії у тих війнах, які вела Франція для утвердження своєї гегемонії в Європі. Карл II приймав допомогу Людовіка XIV і не перешкоджав його політиці². Однак це не означало, що англійський король знаходився повністю під впливом французького, інакше розвідці “короля-сонця” не довелося б докладати стільки зусиль для здобуття лояльності Лондона стосовно зовнішньополітичного курсу Парижа.

Французька дипломатія і розвідка намагалися будь-якою ціною контролювати зовнішню політику Англії. З цією метою, окрім таємної субсидії, яку виплачували Карлу II, агенти Людовіка XIV встановили особисті контакти і постійно робили грошові подарунки англійським міністрам і навіть їхнім секретарям. Водночас французькі агенти підкуповували лідерів опозиції в англійському парламенті, котрі звинувачували уряд у сприянні завойовницьким планам Франції, а також критикували політику Карла II всередині країни. Це робилося для того, щоб загострити внутрішньополітичну ситуацію в Англії, зосередити уряд і опозицію на протистоянні між собою і зменшити активність Лондона на міжнародній арені.

Французька розвідка не обмежувалася підкупом англійських політиків. Людовік XIV намагався впровадити в оточення Карла II своїх агентів. Зокрема, з 1671 р. фавориткою англійського короля стала французька Луїза де Керуаль, яка приїхала в Лондон, супроводжуючи сестру Карла II Генрієтту Орлеанську. Вона зуміла здобути і зберігала вплив при дворі Карла II понад п'ятнадцять років, хоча весь цей час залишалася платним французьким агентом і король про це знав. Зміцнення англо-французького союзу багато в чому залежало від зусиль Луїзи де Керуаль, котра отримала від Карла II титул герцогині Портсмутської, а від Людовіка XIV – сан герцогині д'Абіньї. На цьому прикладі видно, що королівські двори Англії і Франції досить мирно співіснували.

Доступність перших осіб Англії зовнішнім впливам пояснювалася не лише активністю суб'єктів, які цей вплив здійснювали, а й пасив-

¹ Батько Людовіка XIV Людовік XIII і мати Карла II Генрієтта-Марія – це рідні брат і сестра.

² Наприклад, з 1681 по 1684 рік Карл II отримав від Франції 5 млн ліврів. Це була величезна сума. Для порівняння: витрати Людовіка XIV на будівництво Версальського палацу сягали 60 млн ліврів (*Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 103*).

ністю англійської розвідки. Ставши децентралізованою, вона перестала виконувати функцію захисту державних інтересів і спрямовувала всю роботу на забезпечення інтересів окремих людей. Карл II був дуже обережним і намагався не створювати ситуацій, які могли б загрожувати його перебуванню на престолі. Він правив так, як дозволяв парламент, і не намагався будь-що утримати владу, яку йому, по суті, “подарували”. Через свій характер він також не проводив завойовницької політики. З огляду на це, Карл II не мав потреби в утриманні сильної державної розвідувальної служби і, більше того, не мав необхідних ресурсів на забезпечення її діяльності. Як наслідок, англійська розвідка як єдина державна структура фактично розпалася після смерті Карла II у вересні 1685 р.

Серед небагатьох здібних розвідників англійського уряду часів реставрації був Джордж Даунінг – відомий дипломат і колишній таємний агент Джона Терло в Голландії. Коли Даунінгу було п'ятнадцять років, його сім'я емігрувала до Америки через переслідування урядом Карла I пуритан. Даунінг закінчив Гарвардський університет і у віці двадцяти двох років повернувся на батьківщину. Займався політикою, розпочав військову кар'єру на боці О. Кромвеля, служив під керівництвом голови військової розвідки парламенту С. Льюка. У 1651 р. за дорученням Дж. Терло Даунінг розгорнув діяльність з виявлення і переслідування роялістських шпигунів в Англії, а в 1657 р. був направлений послом у Гаагу. Основними функціями посла стали посередництво і підтримка дружніх відносин з протестантськими державами Європи, захист англійських торговельних інтересів, а в таємних інструкціях зазначалося про стеження за діями англійських роялістів-емігрантів та інформування свого керівництва. Одного разу через своїх агентів Даунінг дізнався про таємний приїзд до Голландії Карла II на зустріч зі своєю сестрою Марією – дружиною голландського правителя принца Вільгельма II Оранського. Оскільки Карл не визнавав режим протекторату в Англії і заявляв про свої права на престол, уряд Кромвеля сприймав його ворожо. Даунінг провів з голландським урядом конфіденційні переговори про видачу Карла, поінформував про все своє керівництво, а потім таємно зустрівся з Карлом у готелі, де той зупинився під чужим іменем, і попередив його про запланований арешт. Не дивно, що після реставрації династії Стюартів на англійському престолі Даунінг зберіг свою дипломатичну посаду в Гаазі, де водночас продовжував займатися далекими від дипломатії справами. Він передав королю Карлу II усі депеші та інструкції, які надсилав йому Терло, і почав виконувати свої попередні функції стеження, тільки тепер вже за англійськими емігрантами-республіканцями, серед яких були його колишні співробітники та друзі.

У Голландії Даунінг створив розгалужену розвідувальну мережу, що давала йому змогу “прислужитися” королю. Відомо, що його агенти мали доступ до таємних документів верховного правителя Голландської республіки Яна де Вітта. У 1665 р. Даунінга навіть вислали з країни за інтриги і шпигунську діяльність. Щоправда від активності його агентури не було багато користі, оскільки направлені ним у Лондон таємні повідомлення і звіти часто залишалися просто не прочитаними королівськими міністрами. За свої заслуги Даунінг отримав від Карла II титули рицаря і баронета, а також земельну ділянку під забудову у королівському районі Уайт-холл. Будинок, збудований Даунінгом, дав назву відомій в усьому світі вулиці – Даунінг-стріт, на якій з 1732 р. і донині знаходиться резиденція британських прем’єр-міністрів. Так сер Джордж Даунінг вписав своє ім’я в історію.

Карл II мав багато позашлюбних дітей (визнав себе батьком чотирнадцяти), однак у законному шлюбі з донькою короля Португалії Жуана IV Катериною Браганською він не залишив нащадків, тому після смерті короля на престол зійшов його брат, герцог Йоркський, який став королем Яковом II. Це був останній англійський монарх з династії Стюартів по прямій чоловічій лінії. У період громадянських воєн в Англії він тривалий час перебував в еміграції. Зокрема у Франції, де вступив на королівську військову службу і брав участь у придушенні Фронди. Після укладення у 1655 р. угоди між Мазаріні та О. Кромвелем герцог Йоркський був змушений залишити Францію, перейшов на іспанську службу і вже у військових кампаніях 1657–1658 рр. виступав проти французів. Повернувся до Англії після реставрації монархії у 1660 р. й очолив адміралтейство. Реорганізував морське відомство і, командуючи оновленим британським флотом, проявив себе у ході англо-голландських воєн за панування на морях і контроль над світовою торгівлею. Зокрема, у 1664 р. голландці були змушені віддати англійцям Нью-Амстердам, який перейменували на Нью-Йорк на честь герцога Йоркського. Військові успіхи принесли герцогу популярність в Англії, а його вплив настільки збільшився, що він фактично очолював уряд в останні роки правління Карла II.

Зійшовши на престол, Яків II (1685–1688 рр.) почав проводити політику на відновлення абсолютної монархії і прав католицької церкви у протестантській Англії. Згодом це призвело до утворення проти короля союзу, який на антикатолицькій основі об’єднав представників різних політичних та релігійних течій. Як торі, так і опозиціонери-віги не схвалювали політику Якова II. Англія досить довго боролася проти католицизму, насадженого з Риму, і відновлення його позицій тепер було абсолютно не на часі.

У червні 1688 р. в королівській сім’ї народився наступник престолу – син Яків (Джеймс), що суттєво вплинуло на розстановку політичних сил. Якщо раніше наслідувати престол мала старша донька короля від першого шлюбу – протестантка Марія¹ та її чоловік Вільгельм III Оранський, то поява наступника, якого, очевидно, виховують у католицькій вірі, стала реальною перспективою повернення Англії до католицизму. Це підштовхнуло опозицію до рішучих кроків. Наприкінці червня 1688 р. лідери партій вігів і торі звернулися до зятя Якова II – штатгальтера Голландської республіки принца Вільгельма III Оранського з пропозицією прибути до Англії і разом з дружиною Марією зайняти королівський престол. Необхідно зазначити, що це звернення не було відкритим “запрошенням” для Вільгельма стати королем Англії. У ньому насамперед висловлювалося прохання “захистити протестантську релігію” в країні і гарантувалася повна підтримка у разі висадки військ принца на Британських островах. Умови державного перевороту в Англії, який планувалося здійснити мирним шляхом у вигляді “сімейної перестановки” правлячих осіб, були заздалегідь відомі Вільгельму Оранському. Ще з квітня 1687 р. він вів таємне листування з лідерами обох політичних партій Англії. Вільгельм погоджувався після вступу на англійський престол не розширювати королівські права за рахунок парламенту, за що у відповідь вимагав залучення всіх військових ресурсів країни для боротьби проти Франції.

Що стосується Якова II, то його розвідка, яка залишалася дезорганізованою ще з часів правління Карла II, не змогла викрити переговори впливових англійських політиків з Вільгельмом Оранським. Хоча король утримував шпигунів у Голландії, Римі та Франції, проте їхня діяльність не стала йому в пригоді. На відміну від Якова II, далекоглядний політик і досвідчений полководець Вільгельм Оранський добре розумів, яку роль у ситуації, що склалася, мала відіграти його розвідка. На її чолі він поставив близького друга і довіреного радника Ганса Віллема, барона Бентінка (згодом графа Портленда). Бентінк був природженим дипломатом і з успіхом виконував доручення Вільгельма Оранського. Наприклад, ще у 1677 р. провів переговори в Англії щодо укладення шлюбу між принцом Оранським і донькою Якова II Марією. З 1687 р. Бентінк був посередником у переговорах між Вільгельмом та англійськими політиками, а також організатором висадки військ принца Оранського на Британських островах.

¹ Доньки Якова II Марія та Анна від першого шлюбу з Анною Хайд (донькою першого міністра Карла II Едварда Хайда, графа Кларендона) виховувалися у протестантській вірі за наполяганням Карла II.

Головним агентом Бентінка в Англії був колишній британський послик в Гаазі Генрі Сідні. Він сам запропонував свої послуги Вільгельму Оранському, а восени 1687 р. повернувся до Лондона, звідки почав передавати інформацію. Сідні мав широкі зв'язки в англійських урядових і придворних колах, зокрема через свого племінника Роберта Спенсера, графа Сандерленда – міністра Якова II, який згодом зрадив короля. Крім Сідні, в Англії працювали Джон Хаттон, Джеймс Джонсон та інші таємні агенти Бентінка, детальна інформація яких давала Вільгельму Оранському повне відображення наростаючої політичної кризи в країні.

Для успішної висадки на Британських островах Вільгельму Оранському була необхідна прихильність англійської громадської думки, щоб уникнути тавра “іноземного завойовника”. Бентінк зі своїми агентами розгорнув широку пропагандистську кампанію в Англії на підтримку Вільгельма, а сам принц 10 жовтня 1688 р. оприлюднив Гаазьку декларацію, в якій зазначалося, що він виступає на захист англійських законів, постійно порушуваних чинним королем, і на захист віри, яка зазнає очевидних утисків. Вільгельм Оранський запевняв, що не має завойовницьких намірів, а його єдиною метою є проведення вільних і легітимних парламентських виборів в Англії і подання всіх суспільних справ на розгляд цього парламенту. Готуючи сприятливий ґрунт всередині Англії, Вільгельм водночас заручився підтримкою, чи принаймні нейтралітетом, щодо своїх планів з боку континентальних правителів, зокрема імператора Священної Римської імперії Леопольда I, герцогів Ганноверського і Саксонського та інших німецьких принців. Бентінк організував укомплектацію експедиційних військ, а також фінансове забезпечення операції.

Вільгельм Оранський скористався шансом здобути корону Англії, щоб кинути спільні англо-голландські зусилля на боротьбу проти католицької Франції і загарбницької політики її короля Людовіка XIV. На початку листопада 1688 р. Вільгельм висадився зі своїми військами у порту Торбей (південно-західна Англія), а 18 грудня урочисто вступив у Лондон, не зустрівши на шляху ніякого серйозного спротиву. Хоча армія Якова II налічувала близько 40 тис. осіб, що майже вдвічі перевищувало сили принца Оранського, проте король не зміг нічого вдіяти для збереження своєї влади. Головнокомандувач англійської армії Джон Черчилль (згодом герцог Мальборо), міністри і члени королівської сім'ї перейшли на бік Вільгельма. Англійський народ відвернувся від короля-католика, який був змушений емігрувати до Франції. Новими королями Англії (як співправителі) стали Марія II Стюарт і Вільгельм III Оранський. Так завершилася т. зв. “Славна революція” в Англії, що стала переломним етапом в еволюції політичного життя країни – її поступового переходу від абсолютної монархії до конституційної.

Діяльність розвідувальної служби Вільгельма III Оранського не обмежилася організаціями і забезпеченням успішної висадки на Британських островах. Тепер усі її зусилля були спрямовані на боротьбу проти якобітів – прихильників поваленого короля Якова II, який знайшов притулок при французькому королівському дворі. Вільгельму довелося не лише протистояти поширенню гегемонії Франції в Європі. Загроза його короні й особистій безпеці йшла з тої самої Франції, звідки направлялися дії якобітів. Англійська розвідка працювала у двох основних напрямках: по-перше, виявляла державні плани Франції, а по-друге, викривала змовницькі наміри якобітів.

Разом з Бентінком і Генрі Сідні активну розвідувальну діяльність вело відомство закордонних справ на чолі з Даніелем Фінчем, графом Ноттінгемом. У 1692 р. він доручив гугенотському пастору П'єру Жюр'є налагодити шпіднаж у французьких портах. Бюро, створене Жюр'є в Роттердамі, отримувало від своїх агентів інформацію про якобітів і пересилало її в Лондон. Вистежуючи якобітів, англійська розвідка водночас намагалася добути детальні дані про армію і флот Людовіка XIV. Для цього створювалися розвідувальні групи, які вербували матросів у французьких портах, а також гугенотів, засуджених до каторжної праці на галерах за відмову перейти у католицьку віру. Інформацію добували всіма можливими способами – стежили і допитували підозрілих осіб, співставляли добровільно передані дані, перехоплювали кореспонденцію іноземних дипломатів. Однак якобітам вдалося викрити роботу роттердамського бюро завдяки інформатору Джону Сімпсону – фавориту Вільгельма III.

Якобітська агентура організувала численні змови проти короля. У відповідь англійська таємна служба у ці роки неодноразово застосовувала випробуваний тактичний прийом. Не володіючи прямими доказами проти тих чи інших підозрюваних осіб як активних учасників якобітського підпілля, вона намагалася скомпрометувати їх за допомогою агентів-провокаторів, а якщо і це не вдавалося – домогтися засудження на підставі сфабрикованих свідчень. Тому неодноразово траплялося так, що справжніх якобітів, які активно діяли проти Вільгельма III Оранського, судили за участь у змовах, вигаданих провокаторами, у чиїх свідченнях фрагменти правдивої інформації перепліталися з фантазіями. Таким чином розвідувальній службі короля вдавалося відвертати якобітські змови і перешкоджати діяльності якобітської розвідки.

Вільгельм III також зумів на деякий час приборкати завойовницькі плани Людовіка XIV. У війні Франції проти Аугсбурзької ліги¹,

¹ Аугсбурзька ліга – таємний оборонний союз, створений завдяки дипломатичним зусиллям Вільгельма Оранського у 1686 р. проти Франції у складі Священної Римської імперії, Голландської республіки, Іспанії, Баварії, Пфальцу, Саксонії, Швеції. У 1689 р. до ліги приєдналася Англія.

яка формально велася за територію Іспанських Нідерландів (сучасна Бельгія) і тривала впродовж дев'яти років з перемінним успіхом, перемогу, щоправда більше політичну, ніж військову, все таки святкував Вільгельм. За Рісвікським мирним договором 1697 р. Франція була змушена повернути союзникам захоплені нею території, а Людовіку XIV довелося відмовитися від підтримки Якова Стюарта і визнати Вільгельма III Оранського королем Англії. Франція залишалася найсильнішою державою Європи, але не панівною, у чому і полягав основний зміст політики “європейської рівноваги”, яку проводив Вільгельм. І розвідка йому в цьому успішно допомагала.

Отже, розвиток розвідки та її діяльність у XVII ст. засвідчили таку закономірність: чим сильніша особистість керувала державою, від якої залежало прийняття всіх важливих рішень, тим ефективнішою була робота її розвідувальної служби. Про це яскраво свідчать приклади кардиналів Ришельє і Мазаріні, а також Олівера Кромвеля і Вільгельма III Оранського. Вперше розвідка набула офіційного статусу державного органу, що сталося в Англії — батьківщині класичної розвідки, тої, якою вона залишається і до сьогодні, тільки у вдосконаленому варіанті.

Контрольні питання

1. Які основні пріоритети мала розвідка провідних європейських держав у XVII ст.?
2. Охарактеризуйте діяльність розвідувальної служби кардинала Ришельє.
3. Яку роль відіграла французька розвідка у Тридцятилітній війні?
4. Як проявила себе таємна служба Мазаріні під час Фронди у Франції?
5. Вкажіть основні напрями діяльності розвідки Олівера Кромвеля.
6. Охарактеризуйте роботу розвідувального управління Джона Терло.
7. Яке місце займала розвідка у підготовці і здійсненні “Славної революції” в Англії?
8. Опишіть діяльність таємної служби Вільгельма III Оранського.

Список рекомендованої літератури

1. *Андреев А. Р.* Гений Франции, или жизнь кардинала Ришелье: Документальное историческое исследование. – М.: Белый волк, 1999.
2. *Барг М. А.* Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М.: Мысль, 1991.

3. *Барг М. А.* Кромвель и его время. – М.: Учпедгиз, 1960.
4. *Борисов Ю. В.* Дипломатия Людовика XIV. – М.: Междунар. отношения, 1991.
5. *Даллес А.* Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992.
6. История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941.
7. История средних веков / Под ред. С. П. Карпова: В 2 т. – Т. 2: Раннее новое время. – М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2000.
8. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1972.
9. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
10. *Ковард Б.* Оливер Кромвель. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1997.
11. *Лавровский В. М., Барг М. А.* Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958.
12. *Леви Э.* Кардинал Ришелье и становление Франции / Пер. с англ. – М.: АСТ, 2008.
13. *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
14. *Поршнев Б. Ф.* Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. – М.: Наука, 1970.
15. *Черкасов П. П.* Кардинал Ришелье. – М.: Междунар. отношения, 1990.
16. *Черняк Е. Б.* Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991.
17. *Auchincloss L.* Richelieu. – N. Y.: Viking Press, 1972.
18. Britain after the Glorious Revolution, 1689–1714 / Ed. by Holmes G. – London: Macmillan, 1969.
19. *Lafue P.* Le père Joseph, capucin et diplomate. – Paris: Hachette, 1947.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ У XVIII ст. /

Наприкінці XVII ст. наймогутнішою державою Європи вважалася Франція. Перемоги у т. зв. “деволюційній” (1667–1668 рр.) і “голландській” (1672–1678 рр.) війнах сприяли престижу держави, а її король Людовік XIV міг диктувати свою волю європейським дворам. (Між іншим, Німвегенський мир 1678 р., підписанням якого завершилася “голландська” війна, став першим міжнародним договором, написаним не латинською мовою, як це було прийнято в Європі, а французькою, що свідчило про значущість Франції у тогочасних міжнародних відносинах. Лише після війни Аугсбурзької ліги (війни за пфальцьку спадщину) (1688–1697 рр.), у якій проти Франції виступали майже всі європейські держави, намітився початок її послаблення. Незважаючи на це, Людовік XIV вирішив взяти реванш у боротьбі за іспанську корону.

5.1. Війна за іспанську спадщину
і таємні війни її учасників

Завойовницька політика Людовіка XIV спонукала його до вдосконалення своєї розвідки і контррозвідки. Король щедро субсидував як військову і політичну розвідку, так і контррозвідувальну діяльність, яка входила до компетенції поліцейського відомства. Завдяки розвідці Людовік був добре обізнаний з планами своїх реальних і потенційних ворогів.

Напередодні війни за іспанську спадщину (1701–1714 рр.) французька розвідка проявляла особливу активність, насамперед у самій Іспанії. Людовік XIV не без підстав вважав себе спадкоємцем іспанських

володінь. Оскільки мадридський королівський двір не виконав своїх зобов'язань за шлюбним “контрактом” Людовіка XIV і Марії Терезії, складеним ще кардиналом Мазаріні, іспанська принцеса зберігала права на престол при бездітному королі Карлі II. Іспанська спадщина у руках Людовіка не лише кардинально порушила європейську “політичну рівновагу” на користь Франції, а й дала їй, фактично, світову гегемонію. Окрім самої Іспанії, спадкоємець мав отримати італійські, нідерландські, а також численні африканські та американські володіння іспанської корони.

Однак у справі спадкоємства в Людовіка XIV з'явився конкурент – австрійський ерцгерцог Карл Габсбург (молодший син імператора Священної Римської імперії Леопольда I і Маргарити Терези, сестри Карла II Іспанського). Розуміючи, що не так легко буде отримати всю іспанську спадщину, Людовік XIV активізував свою дипломатію і роботу таємних служб на посилення позицій французького двору у цій справі стосовно претензій австрійських Габсбургів. Вже наприкінці XVII ст. Людовік вів переговори з Англією і Голландією про поділ іспанської спадщини, розраховуючи виступити з ними проти Габсбургів і, таким чином, перешкодити можливому виникненню антифранцузької коаліції. Посли Франції в Лондоні і Гаазі переконували уряди приймаючих держав у тому, що необхідно не допустити порушення балансу сил в Європі на користь Габсбургів. Їхні зусилля увінчалися підписанням між Францією та Англією Гаазької (1698 р.) і Лондонської (1700 р.) угод про майбутню долю іспанських володінь. Причому угоди підписували без урахування позицій Леопольда I, а також таємно від самого Карла II.

Інтереси Франції у Мадриді забезпечували французькі агенти, основною метою діяльності яких було переконати іспанський королівський двір передати престол французьким Бурбонам, а не австрійським Габсбургам. В оточенні іспанської королеви Марії-Луїзи, яка була французькою і підтримувала плани версальського двору, шпигунські функції виконувала племінниця кардинала Мазаріні, свого часу фаворитка Людовіка XIV Олімпія Манчіні, графиня Суассон. Передчасна смерть Марії-Луїзи у лютому 1689 р. (ймовірно від отруєння) стала, швидше за все, результатом таємної війни, яку вели проти королеви прихильники австрійської партії, хоча непричетність графині Суассон не можна назвати беззаперечною.

Після смерті Марії-Луїзи французька партія ще більше посилювала свою активність за допомогою агентів, які за наказом Людовіка XIV направлялися до Мадрида. Серед них велику роль відіграла Анжеліка ле Кутельє, маркіза Гюдан, яка у співпраці з іншими французькими агентами добувала детальну інформацію про справи іспанського королів-

ського двору і пересилала її в Париж. Одним з найважливіших завдань, доручених маркізі Гюдан, було залучення на бік Франції гессенської баронеси Берлепш, фаворитки нової королеви Анни-Марії Нейбурзької. Баронеса Берлепш мала великий вплив на королеву, яка, своєю чергою, мала ще більший вплив на Карла II. Маркізі Гюдан вдалося підкупити баронесу, яка за відповідну винагороду працювала на Людовіка XIV до 1700 р., коли прихильники австрійської партії нарешті домоглися її почесного віддалення від двору. Маркізу Гюдан за шпигунську діяльність вислали з Іспанії ще раніше, у 1698 р.]

Однак усе це не допомогло “проавстрійцям” подолати французьку партію при іспанському дворі. У результаті інтриг французької дипломатії і роботи таємних агентів 2 жовтня 1700 р. Карл II підписав заповіт, за яким після його смерті Іспанією з усіма її володіннями мав правити внук Людовіка XIV герцог Філіпп Анжуйський¹. У заповіті містилося застереження стосовно недопущення злиття іспанської та французької корон. За рішенням Карла II, у тому випадку, якщо Філіпп Анжуйський зійде на французький престол, іспанський мав перейти до його молодшого брата герцога де Беррі. Далі у списку наступників після герцога Анжуйського і де Беррі йшов ерцгерцог Карл Габсбург.

Карл II помер 1 листопада 1700 р. і Людовік XIV опинився перед двома взаємно протилежними можливостями, створеними його ж власною дипломатією. Прийняття спадщини означало війну майже з усією Європою, а дотримання договорів 1698 і 1700 років про її поділ могло призвести до війни з Іспанією, яка не хотіла бути поділеною. У заповіті Карла II вказувалося, що герцог Анжуйський має отримати або всю Іспанську імперію, або нічого. Отже, рішення Людовіка XIV було цілком логічним: Філіпп Анжуйський оголошувався королем Іспанії Філіппом V, а французький король урочисто обіцяв, що Франція та Іспанія ніколи не будуть об’єднані під єдиним керівництвом. Однак дальші дії Людовіка розходилися з його словами. На початку 1701 р. він видав спеціальний указ, за яким права герцога Анжуйського на французький престол залишалися недоторканими, а також відкинув вимоги Англії і Голландії про надання їм торгових привілеїв в іспанських колоніях і ввів французькі гарнізони у фортеці нідерландських провінцій Іспанії. У відповідь на це у вересні того ж року Англія, Голландія і Священна Римська імперія підписали Гаазьку угоду, створивши т. зв. “Великий альянс” з метою протистояти гегемоністським планам Франції. Своєю чергою, Людовік XIV, всупереч власному визнанню Вільгельма III Оранського королем Англії, офіційно заявив, що наступником англійського престолу може бути

¹ Філіпп Анжуйський був другим сином Людовіка Великого Дофіна – сина Людовіка XIV і прямого наступника французького престолу.

лише син вигнаного короля Якова II Джеймс (“Старий претендент”). Війна ставала неминучою. Проти Франції почала формуватися коаліція у складі майже всіх західноєвропейських держав, як це вже було у 80-х рр. XVII ст.

Війна за іспанську спадщину, що почалася навесні 1701 р., була невдалою для Франції. Військові дії відбувалися одночасно в Нідерландах, Іспанії, Італії, на берегах Рейну і на морях. Франції протистояли війська союзників під командуванням двох великих полководців – герцога Мальборо і принца Євгенія Савойського. Союзники здобули низку гучних перемог у битвах при Гохштедті (Бленімі, 1704 р.), Рамійї (1706 р.), Ауденарді (1708 р.), Мальплаку (1709 р.). Але здобута французами перемога в Іспанії при Альмансі (1707 р.) дала змогу Філіппу V зберегти іспанську корону. В останній період війни внаслідок послаблення антифранцузької коаліції через внутрішні протиріччя французьким військам на чолі з герцогом де Вилларом вдалося дещо покращити свої позиції, і Людовік XIV у 1713 р. зміг підписати не зовсім принизливий для Франції Утрехтський мир з Англією і Голландією. У 1714 р. був підписаний Раштадтський мир зі Священною Римською імперією.

У ході війни сторони вели запеклу боротьбу і на таємному фронті. На боці Людовіка XIV діяв єзуїтський орден і його розвідка. Для французького короля ця підтримка була дуже важливою, оскільки єзуїти мали великий вплив у Відні при дворі імператора Леопольда I – одного з головних противників Людовіка. У 1708 р. єзуїтська розвідка намагалася здійснити замах на імператорського полководця принца Євгенія Савойського. Під час облоги Лілля (Північна Франція) командувач австрійськими військами отримав листа, адресованого “Його Пресошвенству принцу Євгенію”. Це відразу викликало підозри, оскільки титул “преосвященство” вживався при звертанні до осіб, посвячених у сан кардинала, а принц кардиналом не був. Ця помилка, по суті, врятувала життя Євгенію Савойському: конверт містив папір, насичений отруйними речовинами, і якби не обережність принца, наслідки могли бути фатальними. Савойський відкрито звинуватив єзуїтів у замаху на його життя, і це звинувачення ніколи не було спростоване.

Дипломати і таємні агенти Людовіка XIV активно діяли у напрямку послаблення антифранцузької коаліції і внесення розколу в її ряди. Майже після кожної військової кампанії французькі послы намагалися налагодити відносини з голландцями, переконуючи їх у тому, що інтереси Голландської республіки розходяться з гегемоністськими планами Англії і Священної Римської імперії. Голландія не мусить витрачати свої ресурси на непотрібну їй війну, а має лише обумовити безпеку своїх кордонів з боку Франції і продовжувати займатися торговельними справами.

Водночас французький королівський двір підтримував підготовку повстань якобітів у Шотландії, які після смерті Якова II не припинили своєї боротьби за відновлення на англійському престолі “законної” династії Стюартів, відстоюючи тепер права його сина. Виступи у Шотландії мали змусити англійський уряд відкликати з континента значну частину військ. Причому французів мало цікавив кінцевий результат самих повстань, основне, щоб у Лондоні їх сприйняли як загрозу політичній стабільності країни і були змушені реагувати.

Французи також направляли в Англію численних розвідників для зондування можливостей висадки військ Людовіка XIV на Британських островах, однак ці плани так і не здійснилися. Утримуючи своїх людей в Англії, французькі таємні служби залучали до співпраці англійських чиновників і розвідників. У цьому контексті особливу увагу привертає справа Уїльяма Грега – британського розвідника, якого наприкінці 1707 р. арештували, звинувативши у шпигунстві на користь Франції. Грег працював у відомстві королівського міністра Роберта Харлі¹ і займався перлюстрацією листів, які писали на батьківщину полонені французькі офіцери. Досить швидко на нього звернула увагу французька розвідка, оскільки Грег жив розкошуючи, хоча сам мав великі борги. Виходом з такої ситуації для нього стала “прибуткова” співпраця з французькою таємною службою.

У відомстві Р. Харлі майже не дотримувалися правил таємності, міністр довіряв підлеглим, оскільки особисто набирив штат своїх працівників. У кабінет, де працював Грег, приносили таємне листування міністерства з іноземними країнами, і йому було нескладно і добувати важливу інформацію, і передавати її у вигляді звичайних листів до Франції, вкладаючи їх у перевірені ним же мішки з листами французьких полонених. Таким чином Грег передав у Париж копію меморандуму Р. Харлі про ступінь залученості Голландії у війні, інформацію про таємні засідання англійського парламенту, копію листа королеви Анни до імператора Священної Римської імперії з проханням направити принца Євгенія Савойського з військами в Іспанію, на один з головних театрів військових дій, і багато іншої цінної інформації. Розслідування англійської контррозвідки, що почалося за фактом витоку інформації, привело до викриття Грега. Він визнав свою вину і був страчений, а міністру Харлі довелося у 1708 р. подати у відставку.

Слід зазначити, що англійська розвідка переграла французьку у ході “таємної” війни за іспанську спадщину. Розвідувальна діяльність становила значну кількість обов’язків усіх британських послів. Часто

¹ Роберт Харлі, граф Оксфордський, був спікером палати громад і міністром закордонних справ в уряді герцога Мальборо-С. Годольфіна, а в 1711–1714 рр. очолював уряд Англії.

дипломатичні доручення були лише офіційним прикриттям. Наприклад, полковник Мітфорт Кроу, призначений у 1705 р. послом у Геную, офіційно мав займатися питаннями торговельних відносин між Англією та Генуєю, а насправді його основним завданням був збір інформації про хід повстання в Каталонії проти мадридського уряду і про пересування ворожого флоту. Крім збору інформації, британські послы здійснювали спроби організування придворних переворотів у державах перебування, усунення міністрів, які проводили не вигідну для Лондона політику і т. п.

Шпіонажем займалися різні державні відомства, причому їхні розвідувальні органи мали тенденцію перетворюватися наполовину чи цілком на особисту розвідку керівників цих відомств (військового, морського, закордонних справ та ін.). Найчастіше це відбувалося тоді, коли на чолі різних міністерств стояли люди, розділені гострим суперництвом у боротьбі за владу. В такому випадку отриману розвідувальну інформацію не повідомляли іншим міністрам, а тому вона не “працювала” на користь держави. Розпорошеність розвідувальних служб завжди спостерігалася при слабких правителях, коли створювалися сприятливі умови для боротьби різних міністрів за владу і вплив на монарха. Саме така ситуація склалася за правління королеви Анни (1702–1714 рр.), яка зійшла на англійський престол після смерті Вільгельма III Оранського¹. Внутрішньополітична боротьба між основними суб’єктами англійської політичної арени – партіями торі і вігів, загострена суперництвом їхніх розвідок, безпосередньо відображалася на ході військових дій англійців у війні за іспанську спадщину.

Головнокомандувачем англійських військ був призначений Джон Черчіль, герцог Мальборо, який став одним з найвидатніших полководців в історії Англії. За свою кар’єру він не зазнав жодної серйозної військової поразки, а численні виграні битви завдячують не лише його військовим талантам, а й дипломатичним здібностям. Мальборо не раз вдавалося залагоджувати суперечки між головними учасниками антифранцузької коаліції і виробляти з ними спільні стратегії, що втілювалися в успішних військових кампаніях на різних фронтах війни за іспанську спадщину. Мальборо добре розумів життєву важливість таємної дипломатії і розвідки. Саме він на чолі англійської армії у 1688 р. перейшов на бік Вільгельма Оранського, зрозумівши безперспективність на той момент захисту престолу Якова II. Водночас після коронації Вільгельма Мальборо намагався налагодити стосунки з Яковом на ви-

¹ Оскільки шлюб Вільгельма III Оранського і Марії II Стюарт був бездітним, за законом про престолонаслідування королевою Англії стала молодша сестра Марії Анна.

падок успішного виступу якобітів і відновлення колишнього короля на англійському престолі. За таку “подвійну гру” в 1692 р. Мальборо був позбавлений своїх посад (члена Таємної ради, головнокомандувача сухопутною армією) і заарештований, однак переконливих доказів його зради не було знайдено, тому суд його виправдав. Поступово Мальборо повернув свій вплив при дворі, а зі вступом на престол королеви Анни у 1702 р. перед ним відкрилися широкі перспективи як військового, так і державного діяча. Дружина Мальборо Сара була найближчою подругою королеви, а він сам став першим лордом казначейства¹ і перебував на цій посаді до 1710 р. Після призначення у 1702 р. головнокомандувачем англійської армії у війні за іспанську спадщину, Мальборо передав ведення внутрішньодержавних справ своєму другу лорду-казначей С. Годольфіну.

Вплив Мальборо в державі, а також першість на театрах військових дій забезпечувала ефективна таємна служба. Він розділив розвідку на військову і політичну. Військовою розвідкою керував майор (пізніше генерал) Уільям Кадоген, а політичною – Адам Кардоннел. Робота розвідки давала змогу Мальборо здійснювати непередбачувані маневри і втілювати в життя найсміливіші плани у ході війни за іспанську спадщину. “Не можна, – наголошував герцог, – успішно вести війну без завчасно отриманих точних даних розвідки”². Разом з талановитим головнокомандувачем імперських військ принцом Євгенієм Савойським Мальборо вдавалося злагоджено вести бойові дії відразу на кількох фронтах, а при потребі – передислокувати та об’єднувати війська для спільного нанесення ударів по французах.

За допомогою розвідки Мальборо дізнавався про військові плани Людовіка XIV, про місцезнаходження і маневри французьких армій. Документи з військового міністерства Франції та багато іншої цінної інформації надходили герцогу від особистого секретаря курфюрста Брауншвейзького Робтона, котрий за згодою курфюрста працював на англійську розвідку. Мальборо щедро оплачував послуги Робтона, а той, своєю чергою, упродовж кількох років постачав англійське командування детальними розвідувальними даними, які отримував з Парижа. Наприклад, Робтон зумів добути і дешифрувати французький план військової кампанії на 1704 р. й обхідними шляхами через Францію та Німеччину переслати його у штаб Мальборо. Англійська розвідка отримувала цінну інформацію і від завербованих слуг при дворі Людовіка XIV, а також з його найближчого оточення. З 1708 по 1710 рік

¹ Перший лорд казначейства – посада глави уряду в Англії. У 1730 р. була замінена на посаду прем’єр-міністра.

² Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 167.

у штаб Мальборо надійшло близько 400 таємних депеш з надважливою інформацією. Здобутки англійської розвідки і розвідки Євгенія Савойського, який мав багато агентів у Парижі, включно з королівським поштмейстером, створювали цілісну картину про наміри французів і розстановку їхніх сил, даючи можливість союзникам формувати свою виграшну стратегію.

Мальборо високо цінував роботу розвідки і витрачав на неї величезні на той час кошти. Його політичні суперники в Англії вимагали звітності про використання асигнувань на таємну службу, але отримували відмову на підставі необхідності збереження військової таємниці. Згодом це призвело до прямих звинувачень Мальборо у розкраданні державних коштів, коли в Англії відбулася зміна кабінету і до влади у 1710 р. прийшли торі – противники продовження війни. Незважаючи на протест головнокомандувача, новий англійський уряд поспішав припинити затяжну війну не лише з огляду на фінансові втрати, яких зазнавала держава. Це рішення було продиктовано також зміною міжнародної ситуації. У квітні 1711 р. імператором Священної Римської імперії став ерцгерцог Карл¹, котрий претендував і на іспанську корону. Тепер у випадку капітуляції Франції у війні за іспанську спадщину виникала загроза відновлення гегемонії Священної Римської імперії в Європі, що було не вигідно Англії. Тому англійський уряд розпочав таємні переговори з французьким міністром закордонних справ маркізом де Торсі про укладення сепаратного миру. Переговори велися за посередництва англійського поета і дипломата Метью Прайора та французького абата Франсуа Голтьє і в жовтні 1711 р. завершилися укладенням перемир’я між Англією та Францією. Мальборо відкликали в Англію і замінили герцогом Ормондом, який почав виведення британських військ з континенту, що дало можливість французам у 1712 р. повернути більшість з втрачених територій. Дипломатична місія принца Євгенія Савойського до Лондона на початку 1712 р., метою якої стало повернення попередніх узгоджень у діях союзників і доведення війни до переможного кінця, була безуспішною, оскільки Мальборо вже втратив свій вплив при дворі королеви і не мав можливості підтримати принца, а міністри-торі не вважали продовження війни в інтересах Англії.

У квітні 1713 р. був підписаний Утрехтський мирний договір, за яким Англія і Голландія вийшли з війни проти Франції і визнали Філіппа Анжуйського королем Іспанії Філіппом V без прав на французький престол. Імператор Священної Римської імперії не приєднався до цього

¹ Після смерті імператора Леопольда I Габсбурга Священною Римською імперією правив його старший син Йосип I (1705–1711 рр.), а потім – молодший син Карл під іменем Карла VI (1711–1740 рр.).

договору і вів війну проти Франції ще впродовж року до підписання Раштадтського миру (1714 р.), за яким був змушений відмовитися від претензій на іспанську корону, Війна за іспанську спадщину дала змогу утвердити першість Англії на морях і закласти основи для британської колоніальної експансії, убезпечити Голландію від французьких посягань, посилити могутність Австрії за рахунок іспанських володінь в Італії і Нідерландах, звести значимість Іспанії до рівня другорядної держави і ліквідувати гегемонію Франції в Європі. Хоча Франція та Іспанія, якими правили тепер монархи з династії Бурбонів, стали союзницями, це не принесло Людовіку XIV тих дивідендів, на які він сподівався на початку війни. Дипломатичні прорахунки і військові поразки Франції нівелювали її провідну роль у європейських справах, яку вона відігравала з часів Тридцятилітньої війни. Зовнішня політика Людовіка XIV коштувала Франції трьох мільйонів осіб (близько 20 % населення країни), величезного державного боргу (2,6 млрд франків при річних прибутках у 117 млн франків)¹, що не могло не позначитися на її міжнародному становищі. Людовік XIV був змушений остаточно відмовитися від підтримки прав на англійський престол наступників Якова II і визнати королеву Анну.

На політичній арені Європи встановилася відносна рівновага сил, за якої жодна з держав не мала абсолютної переваги над іншими.

5.2. Методи і засоби роботи розвідки у XVIII ст.

Розвідка у XVIII ст. працювала відповідно до поставлених перед нею завдань і залежала насамперед від державного керівництва, яке її утримувало і було в ній зацікавлене. Робота розвідки полягала у відверненні тих чи інших загроз безпеці держави або її владної верхівки й, отже, значною мірою була пов'язана з міжнародною ситуацією, в межах якої виникали ці загрози і визначалися основні способи боротьби з ними. Активність розвідки безпосередньо залежала від її керівника і стабільності його положення у вищих колах державної влади, а характер діяльності – від статусу: чи це приватна таємна служба, чи відповідна ланка у державному механізмі. Приватні служби з'являлися при потребі, працювали в інтересах утримувачів і займалися збором інформації, інтригами й організуванням змов на користь своїх власників. Розвідувальні структури, створені монархами для забезпечення

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1972. – С. 272.

державних інтересів, діяли у значно ширшому обсязі завдяки державній підтримці і можливостям, що випливали з їхнього “особливого” статусу. Такі служби володіли агентурними мережами у багатьох іноземних державах, мали доступ до дипломатичного листування і займалися перлюстрацією кореспонденції.

У XVIII ст. шпіонаж став невід'ємною складовою сфери державних інтересів, що спричинило появу постійних розвідувальних органів. Батьком-засновником державної таємної служби у Британії вважається письменник і журналіст Даніель Дефо, який у 1703 р. запропонував свої шпигунські послуги спікеру палати громад Р. Харлі. Дефо склав план реорганізації британської розвідки, в основі якого лежало створення всезагальної шпигунської мережі як всередині Англії для боротьби з ворогами уряду, так і за її межами. На думку Дефо, система урядового шпіонажу мала бути централізованою, а не розбитою на окремі ланки у складі різних державних структур, як це було раніше. Особисто для лорда Харлі такий підхід до ведення розвідувальної діяльності давав змогу посилити свої позиції в уряді, оскільки відкривав йому двері до прихованої інформації, а значить, і до влади. Так Дефо став організатором таємної служби під наглядом лорда Харлі.

Дефо зайнявся внутрішньою розвідкою і створив для цього широку агентурну мережу всередині країни. У нього було понад 60 агентів в Англії, котрі постійно їздили країною, добуваючи потрібну інформацію. Він сам під іменем торговця Александра Голдсмита багато подорожував, виявляючи опонентів влади і розслідуючи змови якобітів. Основним об'єктом розвідувальної діяльності Дефо була Шотландія, сепаратистські прагнення якої суперечили інтересам англійського уряду. З 1706 по 1714 рік Дефо здійснив сімнадцять поїздок до Шотландії з метою формування її суспільної думки, прихильної до дій англійського уряду. Діяльність його таємної служби відіграла значну роль у підготовці і втіленні в життя Акту про унію 1707 р., внаслідок якого парламенти Англії і Шотландії об'єдналися. Водночас Дефо вдалося настільки увійти в довіру до якобітів, що він навіть редагував їхню газету, викриваючи через неї їхні наміри. Таким чином, постійна загроза якобітських виступів, осередком яких була Шотландія, поступово нівелювалася.

Дефо реорганізував і зовнішню розвідку Англії, створивши агентурні мережі за кордоном і центри збору інформації у таких французьких містах, як Париж, Дюнкерк, Брест, Тулон. Однак більшу увагу Дефо приділяв контррозвідці. На його думку, таємна служба була надзвичайно цінною для державних справ і тому потрібно було постійно стежити, щоб ворожі шпигуни у неї не проникли. Дефо часто говорив про необхідність створення широкої мережі таємних агентів, яка б охоплювала всю країну і постачала уряд достовірною інформацією про

все, що відбувається. У цьому контексті він рекомендував завести досьє на кожного підданого корони, який мав певну вагу в суспільстві, щоб заздалегідь знати про наміри таких людей і виявляти серед них недоброзичливців.

Роботу в англійській розвідці Дефо завершив після видання художнього роману про Робінзона Крузо (1719 р.), який приніс йому світову популярність. До речі, справжнє прізвище письменника-розвідника – Фо, а Дефо – це транскрипція його підпису “Д. Фо”¹.

Наприкінці XVIII ст. вже чітко проявилася різниця між діяльністю із забезпечення внутрішньої безпеки держави і збором розвідувальних даних про іноземні країни. Це спричинило поділ єдиної розвідки на різні служби, які мали відмінні завдання й різних керівників. У 1782 р. в Англії повноваження королівського міністра були розділені на внутрішні і зовнішні. Відомство внутрішніх справ стежило за порядком у державі, а відомство закордонних справ проводило зовнішню політику. Відтак таємні служби першого відомства займалися питаннями забезпечення внутрішньої безпеки держави, а розвідка у межах другого відомства – збором розвідувальної інформації за кордоном.

Дипломатичні і розвідувальні функції тісно перепліталися, а пріоритетність їхнього забезпечення визначалася специфікою поставлених завдань і статусом їхніх виконавців. Якщо посол в іноземній державі займався розвідувальною діяльністю, то її ефективність залежала насамперед від його впливовості і соціального положення у своїй державі. Такий дипломат міг отримати від свого керівництва достатню свободу дій, а також добути необхідні кошти для ведення розвідки.

Часто послами в іноземні держави направляли саме представників таємних служб. У таких випадках не виникало запитань щодо пріоритетності їхньої роботи. Деколи дипломатичними посадами нагороджували за успішне виконання шпигунських завдань. Наприклад, у 1712 р. англійський капітан Джеймс Дефріз був направлений у штаб армії Карла XII, щоб інформувати Лондон про похід шведського короля на Росію, а після успішного виконання місії його призначили британським дипломатичним представником у Швеції. Траплялося й так, що послы не мали ніякої влади над розвідниками своєї країни в державі перебування і могли навіть не знати їхніх справжніх прізвищ. Тоді дипломати лише забезпечували швидке надсилання розвідувальної інформації у центр через доступні їм канали зв'язку.

Слід зазначити, що надійні засоби доставки даних для розвідки – це найважливіша складова успішності її роботи, оскільки добування роз-

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 223.

відувальної інформації без своєчасного донесення до замовника не має сенсу. Цінність розвідувальної інформації полягає не стільки в самому факті її отримання, скільки у можливості її ефективного використання. Причому збереженість інформації на шляху від агента до розвідувального центру була і залишається одним з основних пріоритетів у процесі розвідувальної діяльності.

В епоху, коли ще не був розвинений залізничний транспорт, поштова служба доставляла офіційну кореспонденцію з Парижа і Гааги до Лондона за 3 дні, з Мадрида – за 18, з Рима і Стокгольма – за 21, а з Константинополя – за 40. Найбільш важливі повідомлення передавалися кур'єрами, однак це рідко приводило до суттєвого скорочення термінів доставки. Як і раніше, гострою проблемою залишалася збереженість депеш. Пересилання їх поштою було майже рівноцінне мовчазній згоді на ознайомлення з ними іноземних урядів. Щоб цього уникнути, англійська дипломатія вела своє ділове листування альтернативними шляхами, оминаючи пошту, – через Францію і Голландію. Функції каналів зв'язку виконували англійські торгові доми. Надсилання депеш зі спеціальними дипломатичними кур'єрами було настільки дороге, що такий спосіб застосовували лише за особливої потреби. Проте й він не гарантував надійної доставки. Надважливу інформацію, що стосувалася таємної війни, повідомляли усно довіреним особам, яких направляли до адресата.

У XVIII ст. широко розвинулася практика перлюстрації кореспонденції. Це був час розквіту “чорних кабінетів”, діяльність яких започаткував ще у перше десятиліття XVI ст. імператор Священної Римської імперії Максиміліан I Габсбург (1493–1519 рр.). У цих кабінетах державні службовці відкривали чужі листи, перечитували їх, запечатували і направляли за призначенням. Така практика потребувала спеціалістів, які вміли непомітно відкривати листи і відновлювати зламані печатки. Зміст зашифрованих послань “розкривали” спеціалісти з криптоаналізу. І хоча перлюстрацію кореспонденції засуджували й офіційно вона була заборонена у різних країнах, така практика ніколи не припинялася.

В Англії упродовж XVIII ст. кореспонденцію іноземних дипломатів ретельно переглядали. Депеші розшифровували і їхні копії передавали міністру закордонних справ. Крім того, читали будь-які інші підозрілі листи, що могли містити важливу для уряду інформацію. Для “обробки” кореспонденції була створена організація, яку зазвичай називали таємним бюро, а офіційно – іноземним секретаріатом. Організація безпосередньо підпорядковувалася міністру закордонних справ. З розширенням таємного бюро у його межах був створений особливий дешифрувальний відділ, до складу якого входили не лише експерти з криптоаналізу, а й перекладачі, спеціалісти з відкривання листів без пошкодження пакетів чи конвертів, гравери, котрі вміли робити печатки, хіміки, котрі

вміли проявляти невидиме чорнило, різні спеціалісти з підроблення листів і документів. На початку XVIII ст. в Англії була створена посада офіційного дешифрувальника, яку зайняв Уїльям Бленкоу, внук відомого дешифрувальника О. Кромвеля Джона Уолліса. Їхню справу з 1716 р. достойно продовжив священик Едуард Уїллес, у родині якого ця посада передавалась у спадок аж до початку XIX ст.

У Франції перлюстрація кореспонденції стала “професійною” ще за правління короля Генріха IV, котрий у 1590 р. заснував поштову службу, що й дало поштових до створення “чорних кабінетів”¹. Розвиваючи мистецтво “непомітного читання” чужих листів, а також шифрувальну справу, Франція поступово стала світовим лідером у цій галузі шпигунства. Особливого значення “чорний кабінет” набув за Марка-Рене д’Аржансона, який з 1697 р. займав посаду генерал-лейтенанта поліції, а з 1718 р. був призначений президентом фінансової ради і став фактичним главою уряду регента Філіппа Орлеанського (1715–1723 рр.)¹. Завдяки роботі “чорного кабінету” д’Аржансон зумів безпрецедентно розширити систему стеження і шпionageу, а відтак, і можливості французької розвідки. За французьким прикладом запрацювали “чорні кабінети” інших європейських держав, які могли утримувати по декілька таких організацій у різних містах. Наприклад, австрійський канцлер Венцель Кауніц (1753–1792 рр.) заснував “чорні кабінети” у Франкфурті, Нюрнбергу, Аусбургу, Майнці, Ейзенаху та інших містах.

Необхідно зазначити, що “чорні кабінети” займалися не лише кореспонденцією, яка проходила через поштове відомство їхньої країни. “Сировину” для перлюстрації добували різними шляхами. Дипломатичну кореспонденцію перехоплювали завдяки поштовим відомствам держав-союзниць, через які вона проходила. Наприклад, у Лондоні могли “читати” дипломатичне листування Парижа і Стокгольма, яке проходило через ганноверську пошту. Оскільки англійський король Георг I (1714–1727 рр.)²

¹ Після смерті Людовіка XIV французький престол перейшов до його правнука Людовіка XV (син короля Людовік Великий Дофін помер у 1711 р., його старший син Людовік, герцог Бургундський, помер у 1712 р. разом зі своїм старшим сином герцогом Бретонським через хворобу. Отже, молодший син герцога Бургундського став Людовіком XV). Оскільки наступнику престолу не було ще й шести років, за заповітом Людовіка XIV керувати державою мала регентська рада з фіксованим особовим складом і правом приймати рішення більшістю голосів. Але заповіт не відіграв жодної ролі, бо 2 вересня 1715 р., на наступний день після смерті короля, паризький парламент оголосив його недійсним. Завдяки інтригам, підкупам, обіцянкам та іншим методам регентство здобув племінник Людовіка XIV герцог Філіпп Орлеанський.

² За актом про престолонаслідування (1701 р.) після смерті королеви Анни королем Англії став представник Ганноверської династії Георг I.

був водночас курфюрстом Ганновера, його піддані не мали перешкод для співпраці.

Для отримання доступу до чужих листів таємні служби широко застосовували підкуп поштмейстерів та інших поштових чиновників різних міст. Зокрема, перший лорд казначейства, а згодом англійський прем’єр-міністр Р. Уолпол таємно отримував від директора брюссельської пошти копії листів, в яких був зацікавлений. Таємні угоди про подібну співпрацю були укладені з поштмейстерами багатьох країн.

Масштабна перлюстрація кореспонденції використовувалася урядами європейських держав не лише з розвідувальною метою, а й для контршпionageу, нагляду за власними дипломатами і таємними агентами. Пошта ставала засобом доставлення тої чи іншої інформації, але не вважалася надійною. Шифрування депеш не гарантувало закритості інформації, бо разом з криптографією розвивався криптоаналіз і будь-який шифр з часом “розгадувався” спеціалістами-криптоаналітиками. Уникнути “чорних кабінетів” і зберегти таємність інформації при доставленні можна було за допомогою спеціальних кур’єрів, однак і цей спосіб не був абсолютно надійним. Досить часто кур’єрів підкупували. Наприклад, розвідка австрійського канцлера В. Кауніца оплачувала “послуги” майже всіх пруських кур’єрів. На австрійському кордоні вони передавали свої депеші агентам канцлера для зняття з них копій, а потім продовжували свій шлях до адресатів. Копії надходили у Відень, де їх розшифровували.

Важливе значення для роботи розвідки мало належне фінансування. У XVIII ст. визначальну роль у шпигунській діяльності, як зрештою і в попередні часи, відігравали гроші, а всі інші мотиви залишалися на другорядних ролях. Ефективність роботи розвідувальних служб залежала від їхньої спроможності оплачувати “послуги” таємних агентів. Саме це ставало причиною величезних фінансових витрат європейських держав на ведення розвідки.

Загальноприйнятою практикою вважався підкуп іноземних міністрів, дипломатів, інших державних службовців. Все організовувалося таким чином, щоб приховати основного ініціатора і джерело грошей, що було в інтересах обох сторін. Значно простіше і дешевше купувалася лояльність тих осіб, які самі прихильно ставилися до політичного курсу зацікавленої у їхній підтримці держави, ніж категоричних противників такого курсу. Однак це правило зовсім не стосувалося тих державних діячів, чії симпатії та антипатії повністю визначалися величиною грошових “компенсацій”, які вони отримували. Їхню лояльність перекупували за рахунок суттєвого збільшення винагороди. Звичайною формою підкупу був цінний подарунок. Великі суми грошей також оформляли

як субсидії (пенсії), програвали в карти (особисто або через підставних осіб), давали в борг. Не менш важливим за підкуп іноземних державних службовців був підкуп іноземних шпигунів, яких перетворювали на подвійних агентів.

У XVIII ст. розвідкою займалися різні державні відомства: внутрішніх справ, закордонних справ, військово-морське, поштове. У сферу контррозвідки втручалися час від часу митні, поліцейські, судові органи. Паралельно працювали недержавні розвідувальні і контррозвідувальні служби. Пірати, работорговці, кримінальні угруповання активно користувалися послугами розвідки. Наприклад, у Парижі на початку XVIII ст. діяла злочинна організація відомого бандита Картуша, яка налічувала близько двох тисяч осіб. Награбувавши великі суми грошей та багато цінних речей, Картуш підкупив і перетворив на своїх агентів багатьох поліцейських, суддів, працівників в'язниці і навіть лікарів, які доглядали за пораненими членами організації. Угруповання діяло практично безперешкодно. Картуш у різних містах мав своїх інформаторів. Вони завчасу повідомляли його про поїздки багатих людей, агентів уряду чи працівників торговельних фірм, котрі перевозили великі суми грошей, а члени його організації їх грабували. Сотні власників трактирів зберігали і перекупували крадене майно.

Сам Картуш мав багато двійників для ускладнення стеження за ним з боку поліції. Але навіть ті поліцейські, які не були підкуплені, не дуже поспішали його ловити, тому що поки він був на волі, їм виплачували підвищену зарплату за участь у пошуках відомого бандита. Картуша схопили лише через зраду одного з членів його організації – заарештований намагався врятувати собі життя, викривши ватажка. Перебуваючи у в'язниці, Картуш сподівався, що спільники організують його втечу, але їм не вдалося це зробити. Після страти відомого бандита у Парижі були проведені сотні арештів. Організація Картуша перестала існувати, а її розвідувальний досвід перейняли нові покоління злочинців.

Розвідка XVIII ст., вдосконалюючи свою роботу, давала поштовх до розвитку нових можливостей у широкому політичному полі. Спрямовуючи основні зусилля на забезпечення державних інтересів, вона поступово перетворювалася на державну інституцію постійного характеру, без діяльності якої досить важко було у тогочасному світі таємних і реальних воєн ефективно втілювати в життя державну політику. Однак методи і засоби розвідувальної роботи, застосовувані у XVIII ст., свідчать про те, що розвідка ще не мала того професійного рівня, який би забезпечив їй пріоритетне значення у складному механізмі функціонування держави.

5.3. Австро-пруське протистояння і таємний фронт Семилітньої війни

Унаслідок війни за іспанську спадщину так і не було встановлено стабільності на європейському континенті. Англо-французьке протистояння продовжувалося. Щоправда у період регентства Філіппа Орлеанського Франція намагалася налагодити відносини з Англією. Такий курс був вигідний Філіппу Орлеанському, котрий розраховував на підтримку англійського короля Георга I проти Філіппа V – іспанського короля і внука Людовіка XIV, який теж пред'являв права на регентство. Водночас герцогу Орлеанському доводилося відмежовуватись від традиційної підтримки діяльності якобітів, які не полишали своїх намірів встановити на англійському престолі “законного” короля (Якова Стюарта). Філіппу Орлеанському вдалося утримати регентство у своїх руках, а англійська розвідка за сприяння французької успішно перешкоджала антидержавній діяльності якобітів, аж до їхнього остаточного розгрому у 1745 р.

Після смерті Філіппа Орлеанського Францією почав правити король Людовік XV (1723–1774 рр.), основним змістом зовнішньої політики якого знову стало суперництво з Англією, що проявлялося в економічних змаганнях, протистоянні на морях і війнах у колоніях. Що стосується європейських справ, то політику французького керівництва складно назвати послідовною. “Війни розкоші”, які вів Людовік XV: за польську спадщину (1733–1735 рр.), за австрійську спадщину (1740–1748 рр.) і Семилітня війна (1756–1763 рр.), не були настільки потрібні і виправдані державними інтересами Франції, щоб обов'язково брати в них участь. Ці події серйозно послабили позиції Франції на континенті, а ще вона втратила важливі колонії у Північній Америці та свій вплив в Індії. А за рахунок Франції посилювалася Англія.

Слід зазначити, що зовнішню політику Людовік XV проводив досить дивно. Після смерті у 1743 р. першого міністра, абата Флері, який був поруч з королем ще з його дитячих років, Людовік XV почав самостійно активно займатися державними справами, однак через поступливість свого характеру він легко піддавався стороннім впливам і ніколи не наполягав на власній думці. Не довіряючи міністрам і побоюючись тиску з їхнього боку на свою волю, Людовік створив особливий таємний кабінет, який з 1743 р. очолював принц Конті. Цей кабінет керував роботою таємних агентів короля, котрі працювали в іноземних державах паралельно з послами Франції. Зв'язок короля з агентами здійснювався конспіративним шляхом без відома міністрів. Серед таємних агентів були відомі дипломати: граф Бройлі, Бретейль, Вержен. Часто за на-

казом Людовіка вони вели протилежну політику тій, яку проводили офіційні представники французького уряду в іноземних державах. Виходило, що король власноруч шкодить роботі своїх міністрів. Звичайно, що така політика не йшла на користь Франції.

Відомо також, що з 1745 р. впродовж майже двадцяти років країною фактично керувала фаворитка короля маркіза де Помпадур. Її вважають некоронованою королевою Франції. Маючи необмежений вплив на Людовіка XV, а також вирішальний голос при призначенні і звільненні міністрів, маркіза сприяла переорієнтації французької зовнішньої політики від традиційного союзу з Пруссією до союзу з Австрією.

Що стосується Австрії і Пруссії, то їхнє протистояння, поряд з англо-французьким, стало другою віссю, визначаючою міжнародні відносини у XVIII ст. У межах Німеччини, політична роздробленість якої була остаточно утверджена Вестфальським миром 1648 р., Австрія довгий час не мала конкурентів. Поступове нарощування могутності Пруссії змінило політичну ситуацію. “Велику Пруссію” утворювали курфюрство Бранденбурзьке і власне Пруссія (або колишні землі Тевтонського ордену), що належали династії Гогенцоллернів. Наприкінці XVII ст. Бранденбург–Пруссія виходить на міжнародну арену і стає суперницею Австрії у межах Німеччини. Постійне прагнення збільшення території перетворило її на потужну військову державу. Найбільші успіхи у цій справі належать королю Фрідріху II (1740–1786 рр.), завойовницька політика якого привела до розширення території Пруссії майже вдвічі.

Фрідріх II був сином Фрідріха Вільгельма I (1713–1740 рр.) і Софії Доротеї Ганноверської, рідної сестри короля Англії Георга II (1727–1760 рр.). Фрідріха Вільгельма I називали “солдатським королем” (Soldatenkönig). Він створив ефективний, максимально централізований військово-бюрократичний апарат у державі, спрямований виключно на підтримку політичної і військової могутності Пруссії, і цілеспрямовано відстоював інтереси своєї династії. Однак цей бездоганний, з точки зору державного управління, механізм не став перешкодою для іноземної розвідки. Генерал, а пізніше прем’єр-міністр фон Грумбков, котрого вважали головною довіреною особою Фрідріха Вільгельма, був платним французьким шпигуном. Згодом його перекупив посол Священної Римської імперії у Берліні граф Зекендорф, після чого до Відня почала регулярно надходити таємна дипломатична кореспонденція пруського уряду, а також придворні новини. Крім фон Грумбкова, посол Зекендорф отримувал інформацію і від інших довірених осіб пруського короля.

Цікаво, що діяльність австрійських агентів на території Пруссії не була таємницею для Фрідріха Вільгельма. Він вважав такий стан справ майже невідворотним і не перешкоджав своїм посадовцям отримувати

“іноземні субсидії” за інформацію, якою вони ділилися з “вербувальниками”. Король був переконаний, що подібна діяльність не впливає на державні справи загалом, однак він не знав, що Відень підкупив і його сина Фрідріха – наступника престолу. Фрідріх ніяк не міг змиритися зі “солдатським вихованням”, яке насаджував йому батько. Він захоплювався філософією і мистецтвом і не цікавився кар’єрою військового. Конфлікт між королем і принцом використовувала у своїх інтересах австрійська розвідка. За наказом її керівника – відомого полководця принца Євгенія Савойського – Фрідріху почали виплачувати гроші за поведінку, вигідну Австрії. Наприклад, за згоду з планами батька одружити його з племінницею австрійського імператора Єлизаветою Христиною Брауншвейзькою, що і сталося у 1733 р.

Після смерті батька Фрідріх II успадкував розвинуту, ефективно функціонуючу державу із впорядкованими фінансами і добре організованою, вишколеною армією. Володіючи таким потенціалом, Фрідріх II не став обмежуватися внутрішньодержавними справами, а почав будувати завойовницькі плани, щоб здобути для Пруссії гідне місце серед великих держав Європи. Обставини сприяли цим планам, в яких одну з основних ролей мала відіграти розвідка. За наказом Фрідріха всі пруські послы в іноземних державах були зобов’язані утримувати таємних агентів. За статусом і видами діяльності агенти поділялися на чотири категорії. До першої входили важливі агенти – високопосадові особи, чиновники, які мали доступ до державних таємниць, придворні. Другу категорію становили бідні люди, яких наймали за невелику плату для виконання того чи іншого конкретного завдання. До третьої категорії входили ті особи, котрих з тих чи інших причин змушували займатися шпигунством. І четверта категорія – це подвійні агенти, яких використовували для підкидання дезінформації противнику. Розширюючи діяльність своєї розвідки, Фрідріх вживав усіх заходів безпеки, щоб не допустити проникнення ворожих агентів у її роботу. Наприклад, він завжди спалював розвідувальні звіти після ознайомлення з ними.

На думку німецьких істориків, Фрідріх II був першим німецьким монархом, який створив справжню пропагандистську машину. Він регулярно публікував статті з поясненням своєї політики і зобов’язував своїх впливових чиновників робити так само. Фрідріх також змушував газети друкувати інспіровані ним повідомлення, за допомогою чого маніпулював громадською думкою в країні. У праці “Головні принципи війни” і письмових інструкціях генералам Фрідріх вказував на необхідність формування в іноземців прихильного ставлення до пруських військ. Він писав: “Якщо війна ведеться в нейтральній державі, то головне полягає в тому, яка з воюючих сторін заслужить дружбу і довіру населення. Необхідно зберігати строгу дисципліну ... Потрібно виставляти ворога

у несприятливому світлі і звинувачувати у всіляких задумах проти цієї держави ... ”¹. Тобто необхідно будь-що схилити населення на бік своїх військ, переконати, що його пригнічують у власній державі, закласти у його свідомість ідею свободи, яку можна реалізувати за допомогою прусських військ. Практичне втілення цієї теорії можна було спостерігати щодо підкореної Пруссією Нижньої Сілезії у жовтні 1741 р. Фрідріх скасував податкові борги селян, видав їм зерно пшениці для посіву, обіцяв католикам повну недоторканість їхніх прав і володінь, строго стежив за дотриманням порядку і не допустив грабежів. Населення Сілезії оцінило його доброту, порівняно з попередньою австрійською владою, і надалі залишалось вірним прусському монарху.

Як відомо, пропаганда відіграла вагомий роль в історії, вона безпосередньо доповнювала роботу розвідки як засіб масштабного впливу на противника, спрямований на спонукання його до тих чи інших дій, вигідних ініціатору пропагандистської кампанії.

Дисциплінована армія та ефективна розвідка, майстерна дипломатія і продумана пропаганда дали можливість Фрідріху здобути перемогу у війні за австрійську спадщину 1740–1748 рр. Після смерті імператора Священної Римської імперії Карла VI престол перейшов до його доньки Марії-Терезії (1740–1781 рр.)². Фрідріх II передбачив, що Баварія та інші держави будуть оспорювати права Марії-Терезії на австрійські спадкові землі і вирішив скористатися явною слабкістю Австрії. Всупереч обіцянці свого батька визнати права Марії-Терезії на престол, він почав вимагати за це офіційно передати Пруссії провінцію Сілезію. Марія-Терезія відкинула претензії Фрідріха, на що він у грудні 1740 р. заявив австрійському посланнику, що Австрія незаконно утримує Сілезію, яка по праву належить Пруссії. Гогенцоллери давно висували претензії на сілезькі землі Егерсдорф, Лігніц, Бріг і Волау, однак австрійські імператори їх ігнорували, тому що права Пруссії на ці землі були не зовсім такі безсумнівні, як це хотів подати Фрідріх. Скориставшись сприятливою ситуацією, прусський король вирішив захопити Сілезію силою.

У війні за австрійську спадщину на боці Пруссії воювали Франція, що традиційно виступала проти Габсбургів, Іспанія, Баварія, Саксонія, Неаполь, Сардинія і Швеція. Антипруську коаліцію утворили Австрія, Англія (вступила у війну в 1744 р.), Голландія і Росія (вступила у війну в 1747 р.). У протистоянні Пруссії та Австрії перемогу здобув Фрідріх II.

¹ Волковський Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Полигон, 2003. – С. 136.

² Прагматичною санкцією 1713 р. Карл VI проголосив спадкові землі Габсбургів нероздільними і встановив порядок престолонаслідування, коли можливий перехід корони до доньки імператора у тому випадку, якщо він не мав сина.

За Аахенським мирним договором 1748 р. Сілезію було передано Пруссії, а Фрідріх визнавав Марію-Терезію та її чоловіка Франца I імператорами Священної Римської імперії. Що стосується протистояння між Англією і Францією, то останній ця війна не принесла жодних здобутків. Унаслідок низки поразок від англійців на морях і в колоніях Франція ще більше послабилася, була змушена черговий раз визнати права Ганноверської династії на англійський престол і відмовитися від підтримки інших претендентів, а також вивести свої війська із зайнятих ними голландських територій.

Отже, політична ситуація сприяла зближенню двох держав, що прагнули реваншу, – Австрії і Франції, та іншої пари – Пруссії й Англії, в інтересах яких велось дальше послаблення основних суперниць. Європа стояла на порозі нової війни, а її потенційні учасники вже “воювали” на таємному фронті. На той час Фрідріх II створив велику шпигунську організацію. За його словами, знаючи завжди і завчасно наміри ворога, можна отримати перевагу над ним навіть при чисельно слабшій армії¹. Тому основні зусилля прусського короля були спрямовані не лише на розбудову армії і створення чіткого внутрішньодержавного механізму для забезпечення її ефективного функціонування, а й на масштабну розвідувальну діяльність.

Серед важливих агентів Фрідріха варто виокремити Максиміліана фон Вайнгартена, секретаря австрійського посольства в Берліні, якому король виплачував чималі суми грошей за співпрацю. Англійського посла в Пруссії графа Гайндфорда прусська розвідка вміло використовувала для дезінформації Лондона. Посол підкупив одного з довірених агентів Фрідріха і був переконаний, що отримує від нього цінну таємну інформацію, а насправді її спеціально готували для британського дипломата. Важливим джерелом інформації для прусської розвідки був чиновник саксонського архіву Менцель. Він переслав у Берлін копію таємного російсько-австрійського договору 1756 р. (про який союзники повідомили Саксонію), а також передавав багато актуальної інформації, що надходила від саксонських дипломатів з Відня і Петербурга. Від політичної не відставала і військова розвідка, утримуючи агентів в арміях ворожих для Пруссії держав (наприклад, в австрійській армії). Це давало змогу Фрідріху коригувати свої військові плани.

Австрійську розвідку вважали достойною суперницею прусській. Канцлер Венцель Кауніц широко застосовував методи таємної війни. Перебуваючи на австрійській дипломатичній службі з 1740 р., Кауніц набув досвіду “дипломатичної гри” при правлячих дворах Сардинії та

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 258.

Нідерландів. Після Аахенського мирного конгресу 1748 р., на якому він талановито відстоював позиції Відня, його ідея австро-французького союзу не знайшла підтримки у Марії-Терезії. Однак, перебуваючи з 1750 р. на посаді посла у Парижі, Кауніц почав налагоджувати потрібні контакти, а ставши канцлером у 1753 р., спрямував усі зусилля на реалізацію пріоритетного для Австрії завдання – усунення Пруссії як чинника великої європейської політики. Здійснити цей задум було можливо завдяки створенню сильної антипруської коаліції. Улітку 1755 р. почалися переговори між Віднем і Парижем. Кауніц зумів переконати Марію-Терезію звернутися до маркізи Помпадур з проханням посприяти укладенню між двома державами договору про нейтралітет. Його розрахунок виявився вірним та успішним, тим більше, що Фрідріху II не вдалося у цей же час підкупити маркізу Помпадур.

Зближення Австрії і Франції, які впродовж трьох століть ворогували між собою, було тривалим політичним і дипломатичним процесом, каталізатором якого став Уайтхоллський договір, укладений між Англією і Пруссією у січні 1756 р. Досі Англія, як суперниця Франції, підтримувала в Європі австрійських Габсбургів. З XVIII ст. союз Лондона і Відня ще більше зміцнів, оскільки Австрія допомагала захищати від французів Ганновер – родинне володіння нової англійської королівської династії. Однак вже після війни за австрійську спадщину стало очевидним послаблення Австрії порівняно з Пруссією, більше того, Марія-Терезія за захист Ганновера виставляла надто високу ціну, а якість цього захисту ніхто не міг гарантувати. Тому англійці відмовилися платити Марії-Терезії і спробували залучити на свій бік Фрідріха II. Союз з англійцями давав прусському королю нейтралітет з боку Росії, яка була пов'язана з Англією військовим договором від 1755 р. Водночас Фрідріх не хотів розривати відносини з Францією і розраховував на дивіденди від посередництва в англо-французькому протистоянні. Тому переговори між Англією і Пруссією велися у глибокій таємниці. Тим не менше, австрійській розвідці вдалося дізнатися про англо-пруський договір і Відень поінформував про це Людовіка XV через маркізу Помпадур. Король дав згоду на укладення оборонного союзу, і 1 травня 1756 р. Франція та Австрія підписали Версальський договір. Наприкінці року до нього присєдналася Росія, відмовившись, фактично, від договору з Англією 1755 р. Французькі дипломати залучили на свій бік також курфюрста саксонського і короля польського Августа III, а в 1757 р. до антипруської коаліції приєдналася Швеція. Це був триумф дипломатії Кауніца – Фрідріх II опинився в оточенні сильних європейських держав, а основна його союзниця Англія могла надавати лише фінансову допомогу і забезпечувати підтримку на морях. Однак все виявилось не так просто, як здавалося на перший погляд.

Прологом до війни, яку пізніше назвали “Семилітньою”, стало англо-французьке суперництво на морях і в колоніях. У 1752 р. англійські війська під командуванням лорда Клайва завдали низки поразок французам в Індії. В Америці точилися суперечки і відбувалися збройні сутички через Антильські острови і невизначений кордон між англійськими колоніями і Французькою Канадою та Луїзіаною. Улітку 1755 р. ці сутички переросли у відкритий збройний конфлікт, а 17 травня 1756 р. Англія офіційно оголосила Франції війну. Своєю чергою, Фрідріх II, знаючи завдяки розвідці про плани антипруської коаліції напасти на його володіння у 1757 р., вирішив завдати удару на випередження. Наприкінці серпня 1756 р. Фрідріх здійснив вторгнення у Саксонію. Почалася Семилітня війна – наймасштабніший збройний конфлікт XVIII ст., в якому взяли участь усі великі, більшість середніх і малих держав Європи, а театри військових дій поширилися за межі європейського континенту на Північну Америку, країни Карибського басейну, Індію та Філіппіни.

Досить швидко положення Пруссії стало критичним. Їй доводилося, по суті, самій протистояти більш ніж удвічі переважаючим силам противника, які постійно отримували нові резерви. Фрідріх II проявив себе талановитим полководцем, завбачливим тактиком і мудрим стратегом. Користуючись тим, що жодна з держав антипруської коаліції не була зацікавлена у повному знищенні Пруссії, розраховуючи у перспективі використати її у своїх інтересах, Фрідріх намагався встигати розбивати ворогів по одному. Він завдав низки поразок австрійським та французьким військам (при Лобозиці, Лейтені, Росбаху, Торгау та ін.), багато в чому завдячуючи розвідці, інформація якої давала змогу йому здійснювати успішні маневри. Однак значні поразки від російських військ при Грос-Егерсдорфі (1757 р.) і Кунерсдорфі (1759 р.), постійний натиск австрійців і французів настільки виснажили пруську армію, що їй не вдалося завадити вступу росіян у Берлін 9 жовтня 1760 р. Лише незгода серед учасників антипруської коаліції, спричинена їхніми суперечливими інтересами, відвела від Пруссії вирішальний удар і дала змогу вистояти у нерівному протиборстві.

У критичний момент для Пруссії, коли Фрідріх II активно зондував через посередників можливість початку мирних переговорів, померла російська імператриця Єлизавета Петрівна¹. У січні 1762 р. на російський престол зійшов її син Петро III, котрий і врятував від поразки Пруссію, уклавши перемир'я з Фрідріхом, своїм давнім кумиром. Новий імператор відмовився від усіх завоювань Росії у цій війні, наказав своїм

¹ Єлизавета Петрівна, донька імператора Петра I, правила Росією у 1741–1762 рр. і була непримиримою противницею Фрідріха II.

військам відділитися від австрійських і надав військову допомогу Пруссії (корпус під командуванням графа З. Чернишова). Така різка зміна у розстановці сил виявилася переломною для результату війни. Навіть після усунення Петра III з престолу внаслідок змови і приходу до влади його дружини Катерини II (1762–1796 рр.), яка відкликала корпус Чернишова, але не поновила війни проти Пруссії, ситуація не змінилася. У військовій кампанії 1762 р. Фрідріх II завдав низки поразок військам Австрії і Франції, які, без підтримки Росії і через виснаження власних сил, були змушені підписати перемир'я з Пруссією.

Потрібно зазначити, що про зміни у російському керівництві було задалегідь відомо в Лондоні і Берліні. Таємна агентура Англії і Пруссії зуміла проникнути у державний апарат Росії і навіть використати майбутню імператрицю Катерину II – німецьку принцесу, посприявши її приходу до влади. Мати Катерини була агентом Фрідріха II, поки її не вислали з Росії за наказом імператриці Єлизавети Петрівни. Абсолютно непопулярна політика Петра III, яку не підтримали ні державне керівництво, ні народ, згуртувала основних впливових осіб при дворі навколо його дружини, котрі за підтримки військових здійснили переворот і віддали російський престол німецькій принцесі. Великі кредити, які Катерина II таємно отримувала від англійського короля, давали їй змогу спрямовувати російську політику у сприятливе для Англії русло.

Вихід Росії із Семилітньої війни приніс перемогу Пруссії. Австрія без Росії вже не могла успішно протистояти військам Фрідріха II, а Франція, зазнавши важких поразок від англійців у колоніях і втративши свій флот, навіть не мала підстав розраховувати на успіх в Європі у такій ситуації. На початку лютого 1763 р. Англія і Франція уклали Паризький мирний договір, за яким Франція втрачала Канаду і володіння на лівому березі р. Міссісіпі, Луїзіану, деякі острови Карибського моря, а також основну частину своїх колоній в Індії (крім п'яти міст). Водночас Пруссія, Австрія і Саксонія підписали Губертусбурзький мирний договір, яким було засвідчено права Пруссії на Сілезію.

Отже, Семилітня війна завершилася перемогою англо-пруської коаліції. Англія стала домінуючою колоніальною державою, а Пруссія остаточно здобула статус провідної європейської держави. Франція втратила свій військовий престиж, флот і колонії, а її лідерство в Європі було повністю дискредитоване. Австрія назавжди втратила Сілезію і була змушена визнати першість Пруссії на німецьких землях. Росія, що вийшла з війни, відмовившись від усіх завоювань, посилила свій міжнародний авторитет і позиції в Європі. Стало очевидним, що це саме та держава, яка здатна кардинально змінювати баланс сил на континенті. Розвідка і таємна дипломатія повною мірою проявили себе у ході війни. Успіхи прусської розвідки проти австрійської та

англійської проти французької були прямо пропорційними результатам військових дій. Глибоко продумана дипломатична гра і перегруповання альянсів свідчили про гнучкість тогочасної міжнародної системи, основою взаємозв'язків у якій залишався відстоюваний ще кардиналом Рішельє державний інтерес.

5.4. Розвідувальна діяльність під час війни американських колоній за незалежність

Після Семилітньої війни суперництво між головними європейськими державами не припинилося. Австрія і Пруссія продовжували змагання за першість у межах Священної Римської імперії, свідченням чого став Перший поділ Польщі (1772 р.) і спір за баварську спадщину (1777–1779 рр.), а Франція прагнула реваншу і повернення втрачених колоній. Такий шанс для французького королівського двору з'явився у ході війни американських колоній за незалежність від Англії (1775–1783 рр.). У цій війні були залучені не лише збройні сили ворогуючих сторін, а й чималі дипломатичні і розвідувальні зусилля, завдяки яким Сполучені штати Америки здобули перемогу і вперше заявили про себе на міжнародній арені. Саме тоді і почалася історія американської розвідки.

Першим керівником американських спецслужб вважають Джорджа Вашингтона – головнокомандувача континентальної армії у роки війни за незалежність. Ще в юності, проходячи службу в англійській армії і беручи участь у війнах з французами та індіанцями, він зрозумів важливість розвідки для успіху військових кампаній. Тепер, на чолі армії повсталих американських штатів, Вашингтон робив усе можливе, щоб запрацювала його розвідка. На початку вересня 1776 р. головнокомандувач писав одному зі своїх генералів Уільяму Хіту: “Оскільки наші успіхи безпосередньо залежать від наявності розвіданих про противника, я благаю Вас докласти усіх зусиль для отримання цих дуже потрібних даних”¹. Вашингтон особисто керував роботою своїх таємних агентів, навчав їх техніці тайнопису, давав їм інструкції і завдання, а також виплачував гонорар за виконану роботу. Він ретельно записував усі суми, витрачені на придбання даних розвідувального характеру, для звітності перед Континентальним конгресом. З фінансових звітів Вашингтона стає очевидно, що на збір таємної інформації в роки війни

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 143.

за незалежність він витратив близько 17 тис. дол. – величезну на ті часи суму¹.

У 1776 р. за наказом Вашингтона підполковник Томас Нолтон сформував спеціальний підрозділ для добування розвідувальної інформації – першу офіційну службу військової розвідки американської армії. Членів спецпідрозділу називали “Рейнджерами Нолтона”. Першим американським розвідником-героєм вважається Натан Хейл – шкільний вчитель, капітан американської армії, котрий у вересні 1776 р. таємно перетнув лінію фронту і проник на Манхеттен для збирання інформації в тилу англійців. Однак через непродуманість операції і брак досвіду Хейла його місія завершилася провалом. Англійці арештували розвідника під час перетину лінії фронту на зворотному шляху до свого табору і стратили.

Трагічна доля Хейла спонукала Вашингтона до створення професійної агентурної розвідки. За рік його спецслужба встановила прямий зв'язок з патріотичними комітетами безпеки, що діяли у кожній американській колонії, і налагодила чітке керівництво своїми агентами. На територіях, окупованих британськими військами, виникло декілька розвідувальних груп з агентурою, яка працювала на континентальну армію. Коли англійці захоплювали те чи інше місто, в ньому залишалися довірені люди Вашингтона, котрі передавали йому інформацію про передислокацію сил і наміри противника.

Після того, як англійські війська на чолі з генералом Генрі Клінтоном окупували Нью-Йорк (червень 1778 р.), Вашингтон доручив майору Бенджаміну Толмеджу створити розгалужену шпигунську мережу в тилу противника. Відома як “Група Калпера”, ця мережа стала найбільш успішною та ефективною у роки війни. Безпосередньо керував нею Толмедж, який передавав агентам особисті розпорядження Вашингтона. Основу групи утворили колишні однокурсники Толмеджа з Йельського університету, котрі проживали у Нью-Йорку. Вони не були знайомі з розвідувальною діяльністю, але швидко зуміли вжитися у свої нові ролі. Усі мали конспіративні імена і ніхто в американській армії, крім Толмеджа, не знав їхніх справжніх прізвищ.

Назва групи з'явилася пізніше на основі псевдоніма її провідних агентів: Авраама Вудхалла (“Семюел Калпер”, або “Калпер-старший”) і Роберта Таунсенда (“Калпер-молодший”). Вудхалл і Таунсенд жили і працювали у тилу ворога і мали змогу постійно спостерігати за його діяльністю. Таунсенд керував торговельною фірмою, що займалася доставкою у Нью-Йорк продуктів харчування від фермерів навколишніх

районів. Його клієнтами були англійські військові та їхні дружини, з розмов яких він виокремлював важливі для американської армії дані. Інформацію, що заслуговувала уваги, Таунсенд надсилав у штаб Вашингтона у Вестчестері. За вказівкою головнокомандувача, агенти “Групи Калпера” намагалися частіше перебувати у місцях скупчення англійських офіцерів, біженців, а також особливу увагу приділяли всім пересуванням військових частин противника у Нью-Йорку та його околицях. Оскільки англійці утримували місто, район порту і переправи через р. Гудзон під строгим контролем, інформація від Таунсенда та інших агентів групи потрапляла в американський штаб обхідним маневром: на північний берег острова Лонг-Айленд і через протоку на узбережжя Коннектикута, де її отримував Толмедж і перенаправляв Вашингтону. Таунсенд кодував свої звіти і писав їх тайнописом за допомогою невидимого чорнила, як це вимагалось за інструкціями головнокомандувача. Для кодування і розкодування повідомлень послуговувалися спеціальними книгами кодів. Серед основних кодів варто виокремити такі: 711 – генерал Вашингтон, 712 – англійський генерал Клінтон, 722 – Вудхалл, 723 – Таунсенд, 745 – Англія, 592 – кораблі¹.

У 1780 р. на допомогу американцям прибули французькі війська. Вони висадилися у Ньюпорті, штат Род-Айленд, і мали намір приєднатися до військ Вашингтона. Щоб завадити цим планам, англійський генерал Клінтон вирішив направити до Ньюпорта більшу частину своїх сил й атакувати французів. Але приготування англійців виявили агенти Таунсенда, про що доповіли Вашингтону. Американський головнокомандувач здійснив відволікаючий маневр, створюючи враження у противника, що починає наступ на Манхеттен. Генерал Клінтон не розгадав справжнього задуму свого візаві і переорієнтував солдат на оборону. Атака американців так і не відбулася, а завдяки успішній операції з дезінформації Вашингтон забезпечив собі повноцінну допомогу з боку французів.

Американський головнокомандувач також налагодив ефективну роботу контррозвідки. Найбільш вагомим успіхом розвідки і контррозвідки Вашингтона вважають т. зв. справу “Арнольда-Андре”. Американський генерал Бенедикт Арнольд був військовим губернатором Пенсильванії, однак через небезпідставні звинувачення в нечесних бізнесових аферах подав у відставку. За рішенням Континентального конгресу, що розглядав цю справу, генералу було висловлено лише “незадоволення”. Військово-польовий суд після розгляду звинувачень проти Арнольда у

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 54.

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 283; Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 199.

здійсненні військових злочинів, у січні 1780 р. визнав його винним у “нерозсудливих діях” і засудив до публічної догани з боку Дж. Вашингтона¹. Головнокомандувач оголосив цю догану і висловив переконання, що Арнольду ще буде надана можливість проявити свої військові таланти і відновити репутацію. У серпні 1780 р. Арнольда знову зачислили до армії і призначили комендантом Вест-Пойнта – важливої фортеці, де були зосереджені крупні інтендантські склади. Англійська розвідка пильно стежила за “справою Арнольда” і генерал Клінтон регулярно направляв у Лондон інформацію про її хід. Можливість привернути на свій бік відомого американського генерала була використана англійською розвідкою у повній мірі, тим паче, що він сам шукав з нею контактів, керуючись міркуваннями особистого збагачення і “вислуги” перед майбутніми переможцями у війні – англійцями (у чому Арнольд не сумнівався). Керівник англійської розвідки в Америці майор Джон Андре через свого резидента у Філадельфії Джона Стенсбері налагодив зв’язок з Арнольдом. Крім того, Андре листувався також з дружиною американського генерала актрисою Пеггі Шиппен. Англійці були готові щедро оплачувати важливі для них послуги. Що конкретно передбачали ці послуги, вказувалось в інструкціях, які Стенсбері передавав Арнольду, а також у листах Андре до Пеггі Шиппен. Штаб генерала Клінтона цікавило багато речей, а саме: кого з впливових політиків можна залучити на бік англійців, зміст дипломатичної кореспонденції конгресу, дислокація американської армії, підготовка резервів, місцезнаходження військових складів, можливі шляхи і способи завдання ударів по англійським позиціям та ін. Суму гонорару за послуги Арнольда завжди обумовлювали попередньо. Ставши комендантом Вест-Пойнта, американський генерал таємно повідомив англійську сторону, що готовий здати фортецю за 20 тис. ф. ст.² Щоб організувати цю операцію, майор Андре у вересні 1780 р. особисто поїхав на переговори до коменданта Вест-Пойнта.

По дорозі Андре відвідав полковника Сімко, котрий разом з іншими англійськими офіцерами поселився у будинку одного з невеликих містечок, окупованих англійськими військами. За збігом обставин, будинок належав Роберту Таунсенду, а опікувалася ним його сестра Сара. Під час вечері полковника Сімко і майора Андре останньому передали лист на ім’я Джона Андерсона, що не могло не пройти повз увагу господині будинку. Вона відразу надіслала брату у Нью-Йорк записку зі своїми підозрами. Отриману інформацію Таунсенд направив Толмеджу. Дещо

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 285.

² Там само. – С. 287.

раніше до Толмеджа прийшов лист від коменданта Вест-Пойнта генерала Арнольда. Той повідомляв, що до нього має прибути близький друг Джон Андерсон, який не ознайомлений з місцевістю, і просив надати для його супроводу кілька солдатів. Лист коменданта Вест-Пойнта не викликав підозр у Толмеджа, поки він не отримав донесення від Таунсенда з Нью-Йорка. Стало зрозуміло, що під іменем Джона Андерсона приховується керівник англійської розвідки Джон Андре і що він має таємні контакти з комендантом Вест-Пойнта.

Толмедж наказав затримати і допитати Андре, однак англійському розвіднику вдалося проникнути у Вест-Пойнт. Його арештували на зворотному шляху вже після переговорів з Арнольдом, котрий, дізнавшись про арешт свого “друга”, дезертирував у табір англійців. Андре за вироком суду був страчений у жовтні 1780 р., а Арнольд отримав чин англійського генерала, значний гонорар від англійського уряду і забезпечено дожив свої дні у Лондоні. Невідомо, як змова Арнольда–Андре могла вплинути на результат війни американських колоній за незалежність, якби не була викрита.

Що стосується американської політичної розвідки, то її функції виконував Комітет таємного листування, створений Континентальним конгресом 29 листопада 1775 р.¹ Формально цей орган був рівнозначним міністерству закордонних справ. Оскільки конгрес не наважувався відкрито просити про допомогу іноземні держави, комітет мав робити це таємно. Було офіційно оголошено, що новий орган створений з єдиною метою – підтримувати зв’язок з друзями американців у Великій Британії, Ірландії та інших країнах світу². Насправді комітет виконував функції зі збирання розвідданих, а його голова Бенджамін Франклін повністю поділяв погляди генерала Вашингтона щодо необхідності і важливості ведення розвідки.

Комітет таємного листування 3 березня 1776 р. направив до Франції члена Континентального конгресу Сайласа Діна з таємною місією домогтися допомоги від королівського двору. У Франції з ентузіазмом сприйняли повстання американських колоній проти Англії, оскільки це давало Парижу шанс на реванш за поразку в Семилітній війні. Відомості від таємних агентів Людовіка XVI (1774–1792 рр.) в Америці, а також інформація, що надходила від агентів американських колоній у Лондоні, засвідчували непевність позицій Англії в її американських володіннях і спонукали Францію підтримати повстанців. Однак Людовік XVI не наважувався відкрито виступити на підтримку американських колоній,

¹ Комітет таємного листування у квітні 1777 р. був замінений Комітетом із закордонних справ, а у 1781 р. було створено Департамент закордонних справ.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 590.

які повстали проти “свого монарха” – англійського короля Георга III (1760–1820 рр.). Тому, за планом міністра закордонних справ Франції графа Вержена, було вирішено надавати таємну допомогу американським колоніям, а пізніше укласти з ними військовий союз, щоб завадити їхньому можливому замиренню з метрополією. План Вержена повністю підтримав іспанський король Карл III (1759–1788 рр.) – рідний дядько Людовіка XVI. Затяжна війна Англії з її американськими колоніями і виснаження сторін були цілком вигідні як Франції, так і Іспанії.

У травні 1776 р. Людовік XVI з власних коштів асигнував мільйон ліврів для таємної допомоги американським повстанцям. Згодом французькі субсидії і кредити Сполученим штатам перевищили 8 млн дол.¹ Крім того, Людовік XVI дозволив продавати американцям за низькими цінами надлишкове озброєння, що зберігалось у французьких арсеналах. Це озброєння закупувала й організовувала його відправку за океан фірма “Родріго Горталес і К^о” – підставна фірма, яку створив і очолював під іменем Дюрана відомий французький драматург, автор “Севільського цирюльника” і “Весілля Фігаро”, підприємець і таємний агент французького уряду П’єр Огюстен Карон де Бомарше. Усі справи, пов’язані з французькою допомогою американцям, було доручено вести Бомарше. Людовік XVI і Вержен не могли підтримувати прямий контакт із Сайласом Діном, за діями якого ретельно стежила англійська розвідка, бо будь-які зв’язки керівництва Франції з представником американських штатів спричинили б міжнародний скандал з Англією. Зокрема, англійська розвідка дізналася про прибуття Сайласа Діна до Парижа, і британський посол у Франції лорд Стормонт висловив з цього приводу протест Вержену. Отже, необхідно було відвести тінь підозр від французького уряду, що успішно й виконував Бомарше, зав’язавши контакти з Діном.

Таємна фінансова допомога американським колоніям постійно зростала як за рахунок асигнувань французького та іспанського урядів, так і за рахунок кредитів від приватних осіб – судновласників і купців. Діяльність Бомарше і Діна під прикриттям фірми “Родріго Горталес і К^о” забезпечила американцям на жовтень 1776 р. 30 тис. рушниць, 200 гармат, 100 т пороху, великі запаси гарматних ядер та інших видів військового спорядження, що було доставлено на восьми кораблях в Америку². У 1777 р. вже понад 100 французьких кораблів брало участь

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1972. – С. 308.

² История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941. – С. 305; Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Международ. отношения, 1991. – С. 292.

у контрабандній доставці зброї американським колоніям. Англійське міністерство закордонних справ, добре обізнане з діяльністю “Родріго Горталес і К^о”, оголосило протест і дало дозвіл на захоплення кораблів, зафрахтованих цією фірмою.

Після проголошення Декларації незалежності 4 липня 1776 р. Сполучені штати отримали змогу направити до Франції свого офіційного представника. Ним став учений зі світовим ім’ям, відомий мислитель і громадський діяч Бенджамін Франклін, який у грудні 1776 р. очолив американську дипломатичну місію в Парижі. Популярність у французькій столиці, громадські симпатії і підтримка, встановлення дружніх відносин з представниками французького уряду і дипломатичного корпусу сприяли Франкліну в досягненні його основного завдання – залученні Франції на бік Сполучених штатів у війні проти Англії. До складу американської місії, окрім Франкліна, входили Сайлас Дін, верховний суддя штату Нью-Йорк Джон Джей, член конгресу, делегат від Вірджинії Артур Лі і відомий вчений доктор Едуард Банкрофт. Саме Банкрофт, який взяв на себе функції секретаря місії, виявився платним агентом англійської розвідки. Банкрофт грав на біржі і регулярні гонорари від британської таємної служби були важливим джерелом прибутку в його нестабільних фінансових справах. Зрозуміло, що ця сфера діяльності Банкрофта була відома небагатьом.

Коли Сайлас Дін відправлявся до Франції ще як таємний агент, Франклін та інші американські політичні діячі рекомендували йому заручитися підтримкою впливового доктора Банкрофта, вірного справі американських колоній. Банкрофт був другом і учнем Франкліна, за ініціативою якого у 1773 р. став членом Королівського наукового співтовариства Великої Британії. Контакт з ученим, котрий у той час проживав у Лондоні, давав Діну цінну інформацію з вищих політичних кіл британської столиці. Звичайно, що ця інформація “фільтрувалася” англійською розвідкою, яка, своєю чергою, отримувала від Банкрофта достовірну інформацію про діяльність Сайласа Діна у Франції.

Тепер доктор Банкрофт, не викликаючи підозр і підкріпивши свою репутацію прихильника американських повстанців вимушеним від’їздом з Лондона через “переслідування” британської поліції (що було чітко сплановано англійською розвідкою), перебував у складі американської дипломатичної місії в Парижі. Банкрофт таємно повідомляв англійців про хід переговорів між Франкліном і урядом Людовіка XVI, про французьку допомогу американським колоніям, позицію Іспанії з цього приводу і т. п. Така інформація була надзвичайно важливою для Лондона, що намагався перешкодити укладенню франко-американського союзного договору і безпосередньо надходженню французької допомоги американським колоніям. Зв’язок Банкрофта з англійською розвідкою

здійснювався через розвідника Пола Уентворта, який і залучив його до таємної діяльності. Задля конспірації доктора називали Едуардом Едвардсом.

Однак успішна діяльність Банкрофта у ролі англійського агента не змогла критично вплинути на результат роботи американської місії в Парижі. Бенджамін Франклін добре знав, що оточений численними шпигунами, сприймав це як належне і спокійно до цього ставився. Він мав особистих агентів у Лондоні, які займали досить високі посади, судячи з інформації, що від них надходила. Наприклад, на початку 1778 р. Франклін дізнався про зміст донесення англійського генерала Корнуоліса стосовно ситуації в Америці менш ніж через місяць після офіційного подання документа в Лондоні. Суть донесення зводилась до того, що перемога Англії в Америці неможлива. Не виключено, що ті самі агенти могли повідомляти Франкліна про витік інформації з його місії.

Розвідка завжди була і залишається лише допоміжним засобом ведення мирної чи військової політики, успіх якої залежить не тільки від вдалих розвідувальних операцій. Бенджамін Франклін досяг основної цілі своєї місії як завдяки таємній дипломатії і розвідці, так і завдяки об'єктивним причинам. Наприкінці листопада 1777 р. у Париж прийшла перша звістка про значну перемогу армії Сполучених штатів під Саратоґою – взяття у полон англійських військ під командуванням генерала Бурґойна. До цього моменту надходили новини лише про перемоги англійців, що перешкоджало французькому королівському двору зайняти чітку і відкриту позицію на підтримку американських повстанців. Тепер, коли стало очевидним, що Англія не може виграти війну, в Парижі почали побоюватися, що Лондон піде на поступки задля укладення миру зі своїми колишніми колоніями, і Франція втратить шанс повною мірою скористатися слабкістю Англії. Тому на початку грудня 1777 р. міністр закордонних справ Франції Вержен повідомив американську делегацію про готовність французького уряду розпочати переговори про союз. На початку лютого 1778 р. між Францією і Сполученими штатами Америки був підписаний договір, за яким Франція визнавала незалежність Сполучених штатів і зобов'язувалась підтримати їхні територіальні претензії на британські володіння на американському континенті. Своєю чергою, Сполучені штати зобов'язувались підтримати французькі претензії на англійські колонії у Вест-Індії.

У 1779 р. Франція у союзі з Іспанією вступила у війну проти Англії. Позиції останньої ще більше похитнулися, коли у 1780 р. Росія, Голландія, Данія і Швеція оголосили про свій збройний нейтралітет. До них у 1781 р. приєдналися Пруссія та Австрія, у 1782 р. – Португалія, а в 1783 р. – Королівство Обох Сицилій. Ці держави були готові всту-

пити у війну проти Англії у випадку порушення нею їхньої морської торгівлі. Отже, Лондон не міг заблокувати торгівлю своїх противників з нейтральними державами.

Англійські війська зазнали вирішальної поразки у битві під Йорктауном 19 жовтня 1781 р. Генерал Корнуоліс зі своєю армією здався у полон американському головнокомандувачу Вашингтону, котрий за допомогою французької ескадри позбавив противника можливості відступу морем. У той час до влади в Англії прийшли віги, які виступали за припинення війни з колоніями. Переговори про мир завершилися підписанням у вересні 1783 р. Версальського договору, за яким Англія визнавала незалежність тринадцяти американських колоній і повертала Іспанії Флориду. Договором було засвідчено право Франції на острови Тобаґо і Сент-Люсія з групи Антильських островів, міста Пондішері, Чандернагор і факторії Каріхал, Янаон і Мае в Індії, повернено Франції Сенегал і Горе в Африці. Проте значних дивідендів з поразки Англії Франція не отримала не тому, що поразка не виявилась розгромною (чого, в принципі, і не могло бути), а тому, що Франція вже не була настільки могутньою, щоб змінити співвідношення сил у тогочасному світі на свою користь.

Після завершення війни генерал Вашингтон урочисто попрощався з армією і вже без привертання лишньої уваги розпустив своїх таємних агентів. Що стосується британського уряду, то він продовжував здійснювати вплив у колишніх колоніях, щоправда, вже через розвідку. Англійським резидентом у Нью-Йорку був призначений досвідчений розвідник Д. Беквіт. Він зумів розгорнути активну розвідувальну діяльність завдяки агентурній мережі, організованій ним ще у роки війни за незалежність. У 1787 р. Беквіт встановив контакт з американським міністром фінансів Александром Гамільтоном, який для англійської розвідки став агентом "№ 7". За допомогою Гамільтона британські правлячі кола змогли відновити тісні економічні зв'язки з колишніми колоніями і знайшли можливість впливати на політику Сполучених штатів у тих питаннях, що безпосередньо стосувалися англійських інтересів.

У війні за незалежність американська розвідка проявила себе з позитивного боку і багато в чому посприяла остаточному результату боротьби Сполучених штатів проти Англії. Зрозуміло, що з точки зору повноцінної розвідувальної одиниці вона поступалася своїй британській суперниці як за професійним рівнем і досвідом, так і за масштабами роботи і стратегічним плануванням діяльності.

Отже, жодна з держав, активно залучених до міжнародного політичного життя, не обходилася без розвідки. У XVIII ст. розвідувальна служба функціонувала як структура, що згодом перейшла з розряду приватної одиниці

тимчасового характеру у державний орган. Розвідувальні функції були розділені на внутрішні і зовнішні, що дало початок виникненню служб внутрішньої і зовнішньої розвідки, а також контррозвідки. Постійне вдосконалення методів розвідувальної роботи стало проявлятися у її результативності. Це безпосередньо підвищувало значення розвідки в очах державного керівництва і доводило необхідність у дальшому розвитку такого виду діяльності.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте діяльність розвідки Людовіка XIV напередодні і під час війни за іспанську спадщину.
2. Яку роль відіграв Джон Черчилль, герцог Мальборо у розвитку англійської розвідки?
3. Опишіть основні методи і засоби роботи розвідки у XVIII ст.
4. Як змінилася англійська таємна служба після реформи Данієля Дефо?
5. Розкрийте специфіку і значення роботи “чорних кабінетів”.
6. Які особливості мала діяльність недержавних розвідувальних організацій?
7. Що було характерно для пруської розвідки Фрідріха Вільгельма I і Фрідріха II?
8. Як працювала австрійська розвідка за часів канцлера Венцеля Кауніца?
9. Опишіть боротьбу провідних європейських держав на таємному фронті Семилітньої війни.
10. Які успіхи здобула американська розвідка під час війни американських колоній за незалежність від Англії?

Список рекомендованої літератури

1. Архенгольц И. В. История Семилетней войны / Пер. с нем. – М.: АСТ, 2001.
2. Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. – М.: Междунар. отношения, 1991.
3. Волковский Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Полигон, 2003.
4. Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992.
5. История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941.
6. История США / Под ред. Г. Н. Севостьянова: В 4 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1983.

7. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1972.
8. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
9. Кони Ф. Фридрих Великий. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1997.
10. Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
11. Рамбо А. Русские и пруссаки: История Семилетней войны. – М.: Воениздат, 2004.
12. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991.
13. Яковлев Н. Н. Европа накануне Семилетней войны. – М.: ИВИ РАН, 1997.
14. Asprey R. Frederick the Great. The Magnificent Enigma. – N. Y.: Ticknor and Fields, 1986.
15. Britain after the Glorious Revolution, 1689–1714 / Ed. by Holmes G. – London: Macmillan, 1969.
16. Kamen H. The War of Succession in Spain, 1700–1715. – Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1969.

РОЗДІЛ 6

РОЗВІДКА ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ. ХІХ СТОЛІТТЯ

Завершальним акордом історії ХVІІІ ст. стала Велика французька революція, яка спричинила кардинальні зміни у розстановці політичних сил на європейському континенті. І хоча ці зміни виявилися тимчасовими і теоретично були знівельовані рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 рр., саме вони зумовили потребу у створенні нового міжнародного порядку, заснованого на принципах легітимізму і балансу сил. Що стосується прогресивного розвитку людства, то Велика французька революція стала каталізатором у складному процесі переходу від феодальних форм господарювання до капіталістичних, що не могло не позначитись на політиці провідних держав тогочасного світу.

6.1. Таємні війни проти революційної Франції

Велика французька революція засвідчила кризу феодально-абсолютистської форми правління у Франції. Занепад монархії – наймогутнішої у Європі держави Людовіка ХІV – почався з останніх років його перебування на престолі. Внутрішня і зовнішня політика королів Людовіка ХV та Людовіка ХVІ не дала змоги налагодити ефективну роботу державного механізму. Глибокий розрив між правлячою верхівкою, привілейованою кастою і народними масами, що становили дев'ять десятих населення Франції, призвів до всезагального бунту проти влади всередині країни. Внаслідок революції, провідником якої стала буржуазія, підтримана селянами і плебеями, було обмежено королівську владу і розширено права простого населення.

Політичні зміни у Франції привернули увагу інших європейських держав, оскільки не лише стали потенційною загрозою інституту абсолютної монархічної влади, а й безпосередньо зачіпали їхні інтереси. Зокрема, в Ельзасі було кілька дрібних володінь німецьких князів. Революція знищила там старі феодальні порядки, через що князі вимушено шукали підтримки в Австрії і Пруссії для відновлення своїх прав і привілеїв. Водночас конфіскація церковних земель, здійснена Національними установчими зборами, – революційним органом народовладдя у Франції – спричинила її конфлікт з римським папою. Революція поширилася і на заселену французами територію Авіньона, що належала папі. У квітні 1791 р. населення Авіньона почало вимагати його воз'єднання з Францією, що і було здійснено за Декретом Національних зборів від 14 вересня того ж року. Це стало прецедентом для реалізації принципу суверенітету нації при вирішенні територіальних питань, уведеного в міжнародну політику французькою революцією. Звичайно, європейські монархії не схвалювали таких перспектив.

Поки Людовік ХVІ перебував при владі у Франції, зовнішню політику продовжувало здійснювати «його» міністерство закордонних справ. Для контролю за дипломатичними справами революційні сили створили спеціальний постійний комітет, який очолив граф Мірабо. За допомогою цього комітету Національні збори могли впливати на офіційну дипломатію короля і міністерства. Оскільки «старий» дипломатичний персонал працював на Людовіка ХVІ і забезпечував таємні зв'язки короля з іноземними дворами, а він шукав підтримки для відновлення своєї абсолютної влади, виникла необхідність заміни французьких послів за кордоном. Незважаючи на опір графа Мірабо, який отримував таємні субсидії від короля, у березні 1791 р. було замінено семеро послів і встановлено спеціальну присягу для дипломатичних представників, котрих направляли в іноземні держави.

Своєю чергою, європейські монархи вели активну підготовку до відкритого вторгнення у Францію на підтримку Людовіка ХVІ. Розвідувальна діяльність стала дуже актуальною. Важливим агентом австрійської розвідки у Франції був граф де Ламарк – депутат Національних зборів і друг Мірабо. Йому вдалося залучити до шпигунської діяльності колишнього секретаря Мірабо Пеллена. Ламарк понад двадцять років працював на віденський королівський двір, здійснюючи таємні розвідувальні місії, зокрема в Німеччині і Польщі, за досить пристойний гонорар – 7 тис. ліврів на рік¹. Шпигунську мережу у Франції створив і російський посол барон Сімолін. Через секретаря посольства Мешкова

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 312.

він завербував на таємну службу одного з чиновників міністерства закордонних справ Франції. З його допомогою Сімолін отримав і надіслав у Петербург шифр, яким користувалися у своєму листуванні міністр закордонних справ Франції граф Монморен і французький повірений у справах в Росії Жене. Отже, у російській столиці без проблем могли читати французьку дипломатичну пошту.

Австрія і Росія були певною мірою причетні до організування втечі Людовіка XVI з Франції у червні 1791 р. Королева Марія-Антуанетта вела таємне листування з австрійським та іншими королівськими дворами, розраховуючи на їхню підтримку. Її брат, імператор Священної Римської імперії Леопольд II (1790–1792 рр.), обіцяв військову допомогу, як тільки королівська сім'я залишить територію Франції. Австрійський двір підтримував французьких аристократів, які емігрували з Франції з початком революції й осіли поблизу кордонів, зокрема у Брюсселі, Мангеймі, Кобленці та інших містах, очікуючи можливості скорого повернення з відновленням порядку у державі. Перебуваючи у вимушеній еміграції, прихильники абсолютної монархії (роялісти) акумулювали сили і намагалися залучити на свій бік іноземні війська для здійснення контрреволюції у Франції. Очолити контрреволюційні сили мав Людовік XVI, для чого йому належало таємно залишити Францію.

План втечі королівської сім'ї був ретельно продуманий. У Парижі проживала вдова російського полковника баронеса Корф, яка вирішила залишити революційну столицю з міркувань безпеки. Міністерство закордонних справ Франції на прохання російського посла Сімоліна видало баронесі дублікат паспорта, бо оригінал було втрачено. Баронеса виїжджала з дітьми і прислугою і ніщо не викликало підозр, оскільки патрулі національної гвардії, які контролювали дороги, не могли знати, що справжня баронеса Корф вже встигла виїхати з Франції. Роль підставної баронеси грала вихователька королівських дітей герцогиня де Турзель. Людовік XVI зображав лакея, а Марія-Антуанетта і сестра короля – покоївка баронеси. Карету супроводжували під виглядом лакеїв ще троє дворян, а задля безпеки на деякій відстані від неї пересувався кавалерійський загін. Однак у невеликому містечку біля Варенна поштмейстер Жан Батіст Друе помітив велику схожість між лакеєм баронеси Корф і портретом короля Людовіка XVI, зображеним на грошах. Його підозри посилювалися через те, що коні, запряжені у карету, були найвищої породи. Крім того, екіпаж супроводжувала кавалерійська охорона. За попередженням Друе подорожуючих затримала у Варенні національна гвардія. Кавалерійський загін відмовився охороняти короля і перейшов на бік народу. Арештовану королівську сім'ю направили назад у Париж.

Авторитет монархії був підірваний. Короля тимчасово усунули від влади. Міністра закордонних справ графа Монморена звинувачували в організуванні втечі королівської сім'ї. Майже всі іноземні двори припинили відносини з послами Франції. І хоча у вересні 1791 р. Людовік XVI був поновлений на престолі і заявив про свою солідарність з Національними установчими зборами, насправді його політика кардинально відрізнялася від офіційних заяв. Кілька наближених до короля аристократів утворили таємний комітет, який допомагав йому готувати контрреволюцію. На фінансування комітету Людовік витрачав невідомі фонди міністерства закордонних справ. Таємні агенти короля у Пруссії та Австрії перешкоджали роботі французьких дипломатичних місій, направлених у ці держави для нормалізації стосунків, і спонукали прусського та австрійського монархів до швидшого збройного виступу проти Франції. Така діяльність Людовіка не сприяла його підтримці серед французьких революційних сил, хоча вони ще залишали короля при владі. В країні посилювався рух за встановлення республіки, що прискорило утворення першої коаліції європейських держав проти революційної Франції у 1791–1792 рр. Головними організаторами коаліції виступили Австрія, Пруссія і Росія.

Не чекаючи ворожого нападу, 20 квітня 1792 р. Національні законодавчі збори (замінили Національні установчі збори у жовтні 1791 р.) схвалили пропозицію короля про оголошення війни¹. Перші військові невдачі та очевидна зрада короля стали поштовхом до повалення монархії. У серпні 1792 р. Людовіка XVI було остаточно усунуто від влади, а після перемоги революційної армії над військами коаліції у вересні поблизу селища Вальмі, Франція була проголошена республікою. До 1793 р. республіканські війська звільнили територію Франції від інтервентів, зайняли Савойю, Ніццу, лівий берег Рейну, Південні Нідерланди і відкрили для французької торгівлі устя річки Шельди, що належало Голландії. Посилення французького впливу і поширення революції в Голландії безпосередньо зачіпало інтереси Англії, що і спонукало її приєднатися до антифранцузької коаліції, а згодом очолити боротьбу європейських монархій проти Французької республіки. Після страти Людовіка XVI у січні 1793 р. майже всі держави розірвали дипломатичні відносини з Францією. У березні антифранцузьку коаліцію утворили Англія, Австрія, Пруссія, Росія, Іспанія, Голландія, деякі німецькі князівства, Сардинія, П'ємонт і Неаполь.

¹ За рішенням Національних установчих зборів від 24 травня 1790 р. оголосити війну й укласти мир від імені Франції могли лише Національні збори за пропозицією короля.

Саме у цей період спостерігається помітна активність англійських розвідувальних служб у Франції. Участь Лондона в антифранцузькій коаліції і відновлення війни навесні 1793 р. спонукали британський уряд розширити, по можливості, межі своєї обізнаності про військово-політичну ситуацію на континенті. Насамперед англійська розвідка суттєво збільшила свою агентуру у Франції. Як розвідувальну і диверсійну організацію англійці використовували французьке контрреволюційне підпілля і фінансували підривну діяльність роялістів проти Французької республіки. Крім того, під керівництвом командувача англійськими військами на острові Джерсі було створено розвідувальну мережу під назвою “Корреспонданс”, яка з 1794 р. перетворилася на розгалужену шпигунську організацію. Однією з найбільш небезпечних форм активності “Корреспонданс” для Франції було поширення на її території фальшивих асигнацій, які ще з 1791 р. друкувалися у спеціальних майстернях в Лондоні. Крім Англії, подроби асигнації виготовляли в Нідерландах, Швейцарії та Італії. Фальшивими грошима постачали роялістів, а також намагалися спричинити фінансовий хаос у Франції. Агентів “Корреспонданс” засилали на французьку територію для збирання інформації, необхідної для підготовки висадки роялістських військ у Франції, постачали грошима контрреволюційні виступи в окремих містах держави, влаштовували пожежі і вибухи на зброярнях, арсеналах і військових складах. У відповідь на це Національний конвент (прийшов на зміну Національним законодавчим зборам у вересні 1792 р.) постановив арештовувати всіх підозрілих іноземців у Франції. Проти “Корреспонданс” працювала французька розвідка, засилаючи на острів Джерсі своїх людей під виглядом емігрантів, які зривали таємні плани англійців.

Крім “Корреспонданс”, у Франції діяли й інші організації розвідувального характеру, які займалися збиранням інформації і підготовкою змов для повалення республіки. Вони функціонували незалежно одна від одної і намагалися не обмежуватися суто шпіонажем, а встановлювати зв'язки з впливовими політиками в Парижі і провінціях для внесення розколу в роботу революційного уряду і підривання його єдності. Однією з таких організацій була шпигунська мережа роялістського підпілля, якою керував барон де Батц. На початку революції де Батц був депутатом Національних установчих зборів, потім емігрував і через деякий час таємно повернувся до Франції. Підтримуючи монархію, він передавав великі суми грошей Людовіку XVI, а після повалення короля виїхав до Англії. Повернувся до Парижа вже в ролі розвідника емігрантів і, ймовірно, таємного агента англійського уряду – якщо зважити на джерело фінансових ресурсів барона. Спільники де Батца підкуповували депутатів Конвенту, а також намагалися організувати втечу короля з в'язниці, однак не змогли завадити його страті.

Активно діяв шпигунський центр під керівництвом графа д'Антрега, відомий як “Паризьке агентство”. Луї Емануель Анрі Александр де Лоней, граф д'Антрег на початку революції був прихильником конституційної монархії, однак в еміграції змінив свої погляди на підтримку відновлення абсолютної монархії. Д'Антрег керував своїм розвідувальним агентством зі Швейцарії, де займав посаду аташе в іспанському посольстві, а пізніше – з Північної Італії, де представляв інтереси легітимного для французьких емігрантів короля Людовіка XVIII¹ при російському посольстві у Венеції. Агенти надсилали графу листи на ім'я Марко-Поло Філіберті на різні заздалегідь обумовлені адреси у Швейцарії, а д'Антрег зі своїми помічниками за допомогою хімічних реактивів проявляв депеші, написані невидимим чорнилом, і передавав розвідувальну інформацію у Лондон, Мадрид та іншим “замовникам”.

Головним резидентом д'Антрега у Франції був Жан Крістоф Сандр'є де Поммеле – представник багатого провінційного дворянства, підполковник і близький друг члена Конвенту Тальєна, одного з організаторів термідоріанського перевороту 27 липня 1794 р. Інший активний діяч “мануфактури”, або “машини”, як називали “Паризьке агентство” в цілях конспірації, адвокат П'єр Жак Леметр був вихідцем з багатой буржуазної сім'ї, але після революції зазнав значних фінансових збитків через втрату посади, що і привело його до табору роялістів. Невдараз був заарештований – спочатку за виступи проти зазіхань королівської влади на права провінційних парламентів (у 1772, 1785 і 1788 рр.), а вже після революції – за підозрами у пророялістській діяльності. Провідним членом “Паризького агентства” був друг Леметра абат Андре Шарль Бротье, котрий видавав газету “Журналь генераль де Франс”. Важливим агентом для д'Антрега був також Франсуа Ніколя Сурда – колишній керівник поліції провінційного міста, а в майбутньому – подвійний шпигун, судовий чиновник у період консульства і правління Наполеона I. Цим головним особам “Паризького агентства” допомагали десятки асистентів та інформаторів. Усі четверо керівників “мануфактури” діяли під вигаданими іменами або позначалися цифрами чи окремими буквами. Де Поммеле назвався Тібо або Ле Капораль, Леметр – Летремом, або Буассі, Бротье позначив себе буквами QQ, або цифрою 99, Сурда – ВВ². Діяльність організації фінансувала англійська розвідка.

“Паризьке агентство” припинило свою роботу після невдалого бунту 4–5 жовтня 1795 р., організованого роялістами проти термідоріанського

¹ У червні 1795 р. французькі емігранти проголосили брата Людовіка XVI графа Прованського королем Франції Людовіком XVIII.

² Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 336.

конвенту. Після придушення цього виступу, один із затриманих видав Леметра, який брав активну участь у підготовці бунту. Арешт Леметра й аналіз його кореспонденції призвів до затримання Бротье і кількох інших членів “мануфактури”. Леметр і Бротье заперечували знайомство один з одним, але Бротье видав ім'я, на яке направляв кореспонденцію до Швейцарії. Таким чином і були викриті канали зв'язку, що унеможливило дальшу комунікацію графа д'Антрега зі своєю організацією. Леметра засудили до страти, інших затриманих членів “Паризького агентства” – до різних термінів ув'язнення, а Бротье звільнили через “недостатність звинувачень”, але скоріше за все, завдяки співпраці зі слідством.

Незважаючи на усі виклики і проблеми, що постали перед Французькою республікою (інтервенція військ коаліції, контрреволюційні виступи всередині країни, підривна діяльність роялістів та іноземних розвідок, конкуренція і непорозуміння між правлячими революційними групами та їхніми лідерами, необхідність налагодження функціонування державного механізму відповідно до здобутків революції), вона вистояла і зуміла захистити себе. Військові поразки Франції після відновлення війни з європейською коаліцією навесні 1793 р. і невдалі спроби послабити її дипломатичним шляхом призвели до зміни керівництва і встановлення у червні того ж року якобінської диктатури. Якобінці створили могутню армію, що остаточно перемогла першу антифранцузьку коаліцію у битві біля селища Флерюс (Південні Нідерланди) 26 червня 1794 р. Однак внутрішні суперечності серед французьких правлячих кіл і розходження у позиціях щодо дальшого політичного курсу зумовили черговий переворот, відомий як “термідоріанський”, унаслідок якого наприкінці липня 1794 р. до влади прийшли представники крупної буржуазії. За мирними договорами, підписаними з учасниками коаліції, Франція приєднала Південні Нідерланди і лівий берег Рейну, а Голландія була перетворена на залежну від Франції Батавську республіку. Отже, Французька республіка не тільки дала відсіч іноземній інтервенції, а й змогла за рахунок успішної війни розширити свою територію. У період правління Директорії (1795–1799 рр.) нова військова система принесла Франції чергові перемоги над європейськими державами. Водночас не припинялася боротьба і на таємному фронті.

Часті зміни урядів у Франції були якщо не прямим, то опосередкованим наслідком діяльності іноземних розвідувальних служб і роялістського підпілля. Результати революції намагалися закріпити різні політичні сили, але між ними не було єдності щодо остаточного вибору форми правління в державі (конституційна монархія чи республіка). Не виключалася можливість повернення і до абсолютної монархії, зважаючи на тиск роялістських сил ззовні. У цей складний для Франції період

з порядку денного не сходило питання про майбутню долю дофіна – сина страченого Людовіка XVI і прямого спадкоємця престолу. Восьмирічного Шарля Луї, герцога Нормандського, разом зі сестрою Марією-Терезою утримували у в'язниці Тампль під надійною охороною. Його безпека безпосередньо була в інтересах республіканців, які як варіант збереження здобутків революції розглядали можливість часткової реставрації монархії. У цьому випадку Францією керували б легітимний король (номінально) і регентська рада у складі представників революційних сил. У такий спосіб республіканці залишали б за собою всю повноту влади, певною мірою повертаючи на свій бік прихильників монархії і убезпечуючи себе від роялістських повстань та іноземного втручання, які вже б не мали підстав, – законний король на престолі. З іншого боку, дофіна та його сестру республіканці розглядали як заручників, яких можна було обміняти на полонених французьких революціонерів, які знаходилися в руках іноземних держав. Своєю чергою, для роялістів маленький Шарль Луї був стимулом для боротьби проти революції, а для європейських королівських дворів – виправданням їхнього втручання у цю “справедливу” боротьбу. Зрозуміло, що республіканці докладали всіх зусиль, охороняючи дофіна у в'язниці, а роялісти намагалися його викрасти.

Спроби організування втечі дофіна з Тампля здійснювалися неодноразово членами шпигунської організації барона де Батца та “Паризького агентства” графа д'Антрега. Інсценуація викрадення Шарля Луї була вигідна також уряду республіки для гарантованого утримання наступника престолу у своїх руках і водночас для нівелювання планів роялістів щодо реставрації королівської влади. Тим не менше, 8 червня 1795 р. дофін помер у в'язниці через хворобу так само, як ще до революції помер його старший брат Луї Жозеф Ксав'є Франсуа. Усі причини й обставини смерті дофіна досі не з'ясовані. Відомо багато підтверджень версії про підміну Шарля Луї у в'язниці іншим хлопчиком, який там і помер, ймовірно, від отруєння. Свідки, котрі б могли прояснити ситуацію, за різних обставин помирали незадовго до чи після смерті хлопчика, утримуваного в Тамплі, або їхні покази містили стільки суперечностей, що їх складно назвати правдивими. Інші відомі деталі “таємниці Тампля” викликають чимало запитань. Наприклад, старша сестра дофіна, котра утримувалася разом з ним у в'язниці і, як найближча родичка, мала засвідчити смерть брата, як це вимагалось за законом, взагалі не була допущена до тіла. Розкопки на кладовищі Сен-Маргарет – місці поховання дофіна, проведені після реставрації монархії у Франції, нібито виявили його могилу, однак останки так і не вдалося ідентифікувати. Король Людовік XVIII (1814–1824 рр.) досить дивно ставився до пам'яті свого племінника. У різні роки 8 і 9 червня

король неодноразово влаштовував бали, хоча дати смерті батьків Шарля Луї – Людовіка XVI і Марії-Антуанетти – були днями національного трауру. Так само є багато підтверджень версії про підміну сестри дофіна Марії-Терези, яку Директорія у грудні 1795 р. обміняла на депутатів Конвенту, які перебували в австрійському полоні.

Чутки про підміну і викрадення дофіна з в'язниці не могли не викликати появу претендентів, які запевняли, що кожен з них є справжнім наступником французького престолу. У різні часи зголосилося близько 40 претендентів. Усі вони виявлялися шахраями і були викриті без особливих труднощів. На прикладі нерозкритої “таємниці Тампля” можна зрозуміти глибину таємної війни, що велася у період республіки у Франції водночас з війною традиційною.

Після поразки першої антифранцузької коаліції у Південних Нідерландах війну проти Франції продовжили Австрія та Англія. Не припиняли своїх виступів і роялісти, підтримувані з Лондона. У червні 1795 р. вони організували висадку своїх військ на півострові Кіберон (Бретань). Операцію повністю профінансувала англійська розвідка через англійського повіреного у справах в Берні Уільяма Уїкхема. Його неофіційним, але основним завданням було керівництво роялістськими угрупованнями, що прагнули ліквідувати республіку у Франції. Військами емігрантів командував граф Жозеф Пюїзе, який серед французького населення розгорнув широку пропагандистську кампанію із закликами переходити на бік роялістів, боротися проти незаконного уряду і повернути колишню велич Франції. У відповідь керівники термідоріанського Конвенту направили у Бретань армію, очолену генералом Гошем, яка до кінця липня розгромила війська емігрантів. Було захоплено велику суму фальшивих французьких ліврів, озброєння для сорокатисячної армії, а з числа захоплених у полон відразу розстріляно 750 осіб.

Однак після такого розгрому роялісти не зупинилися і вже на початку жовтня виступили у самому Парижі. Повстання 13 вандем'єра (5 жовтня) було тим більше загрозливим для Конвенту, тому що його провідною силою стали не стільки роялісти, скільки представники крупної буржуазії, невдоволеної положеннями нової конституції щодо перерозподілу влади. Конвент урятував помічник командувача збройних сил Парижа молодий генерал Наполеон Бонапарт. Придушення повстання 13 вандем'єра підняло популярність Бонапарта у військових колах, де його вже знали як героя взяття Тулона¹, а також зробило відомим

¹ У серпні 1793 р. в Тулоні почалося контрреволюційне повстання, яке підтримав англійський флот, що крейсував у західній частині Середземного моря. Облога Тулона республіканською армією не давала результату, поки капітан Бонапарт не розробив план штурму укріплень міста. 17 грудня республіканці підкорили Тулон.

серед вищих правлячих кіл республіки. Бонапарт став командувачем паризького гарнізону, а навесні 1796 р. був направлений на чолі військ Директорії в Італію.

Військові успіхи італійської кампанії генерала Бонапарта поповнилися важливою перемогою і на таємному фронті. Окупація Венеції французькими військами у 1797 р. змусила колишнього керівника “Паризького агентства” графа д’Антрега прийняти російське підданство і виїхати з міста в оточенні російського посла Мордвінова. Однак у Трієсті його арештували французи і під охороною доставили у Мілан, де на той час перебував генерал Бонапарт. Захоплені документи д’Антрега містили беззаперечні докази зрадницької діяльності голови вищої законодавчої влади Французької республіки генерала Пішегрю, зокрема свідчення про його таємні переговори з Луї Фош-Борелем – агентом командувача військ роялістів принца Конде. Чергова роялістська змова проти Директорії була очевидною. Генерал Бонапарт направив викривальні документи директору Баррасу, а також військовий загін на чолі з генералом Ожеро на допомогу Директорії. На початку вересня 1797 р. Баррас санкціонував масові арешти і виселення роялістів з країни, чим випередив реалізацію їхніх планів. Французька республіка була вкотре врятована від контрреволюційного перевороту. Що стосується графа д’Антрега, то генерал Бонапарт дозволив йому “вислизнути” з-під варти і дістатися до Швейцарії.

Слід зазначити, що у період правління Директорії генерали республіки, котрі командували французькими арміями на фронтах, зосереджували у своїх руках велику владу. По-перше, саме вони захищали республіку від іноземної інтервенції, по-друге, від їхніх військових успіхів залежали політичні перемоги Франції, і по-третє, їм підпорядковувалася військова сила, яку можна було застосувати не тільки в державних інтересах. У випадку з генералом Бонапартом відбувалося ще й фінансування діяльності Директорії та її рейнської армії, можливе внаслідок розгрому австрійських військ, завоювання Північної Італії і частини папських володінь. Тому перемир'я і договори, що уклалися генералами на театрах військових дій, сприймалися Директорією як належне. Показовим у цьому контексті був мирний договір між Францією та Австрією, укладений Бонапартом з австрійською стороною 17 жовтня 1797 р. у містечку Кампо-Форміо. За договором австрійці поступилися своїми володіннями в Італії, які захопив Бонапарт, і на Рейні, де вони ще навіть не були розбиті французькими військами. Як компенсацію за поступки на Рейні Австрія отримала частину підкореної Бонапартом Венеції. Таким чином були закріплені успіхи італійської кампанії і врятована прогашна рейнська кампанія французької армії.

Авторитет генерала Бонапарта став незаперечним як серед керівництва республіки, так і серед французького народу.

Саме в цей час Наполеоном Бонапартом зацікавилася англійська розвідка, а особливо після його призначення головнокомандувачем французької армії, що мала діяти проти Англії. Розуміючи, що у Франції недостатньо ресурсів, щоб атакувати Британські острови через Ламанш, генерал Бонапарт вирішив завоювати Єгипет і створити на Сході плацдарм для дальшої загрози англійським володінням в Індії. В Європі знали, що французи готують велику морську експедицію, більше того, в Лондоні були детально поінформовані щодо активної діяльності у південнофранцузьких портах, про те, що туди постійно прибувають війська і що керує експедицією генерал Бонапарт. Однак місце призначення експедиції залишалось невідомим. Бонапарт вміло поширив дезінформацію, що планує пройти через Гібралтар, обігнути Іспанію і дістатися до Ірландії. Це дало можливість його експедиції уникнути зустрічі у Середземному морі з англійською ескадрою адмірала Нельсона, захопити Мальту і прибути до Єгипту 30 червня 1798 р.

У ході єгипетської кампанії генерала Бонапарта англійська розвідка зробила першу спробу організування замаху на його життя. Єгипет був переповнений агентами англійської розвідки, які пильно стежили за французькою армією. За захопленими французами портами вели спостереження спеціальні сторожові фрегати англійського флоту. Ідея позбавити французькі війська їхнього головнокомандувача виникла в одного з керівників англійської розвідки в Єгипті Джона Барнета. Для цього планувалося використати перехопленого англійцями французького кур'єра Фуре. Барнет намагався схилити Фуре до співпраці за допомогою делікатної інформації, добутої англійською розвідкою про зрадницьку поведінку його дружини (нібито з генералом Бонапартом). Англійці майже переконали Фуре у необхідності помститися, з чим він і повернувся до французької армії, однак здоровий глузд і офіцерська честь спонукали його відмовитися від цієї "місії". Фуре вийшов у відставку і повернувся до Франції. Тим не менше, на цьому спробі англійської розвідки позбутися Наполеона Бонапарта не припинилися.

Єгипетську кампанію генерала Бонапарта можна вважати наполовину вдалою. Він підкорив Єгипет після перемоги над основними силами мамелюків¹ у битві біля пірамід 20 липня 1798 р., однак його похід на Сирію наступного року завершився безуспішно. Крім того, Бонапарту довелося передати командування армією генералу Клеберу і терміново

¹ Мамелюки – добре озброєна кіннота, верхівка якої – беї-мамелюки – фактично правила Єгиптом і володіла кращими землями в країні. Беї-мамелюки сплачували данину турецькому султану як верховному правителю, але, по суті, мало від нього залежали.

повернутися до Парижа, оскільки, поки він завойовував Єгипет, Англія, Австрія, Росія і Неаполітанське королівство почали війну проти Франції в Європі, утворивши разом з Туреччиною другу антифранцузьку коаліцію. Завоювання Бонапарта в Італії були втрачені, самій Франції загрозувала іноземна інтервенція. Директорія опинилася у критичній ситуації через свою невдалу як зовнішню, так і внутрішню політику. Все це призвело до політичного перевороту 18 брюмера (9 листопада 1799 р.), внаслідок якого замість Директорії був установлений режим консульства на чолі з Наполеоном Бонапартом, який поступово став одноосібним правителем Франції.

6.2. Розвідувальні служби Наполеона Бонапарта і їхня діяльність

Наполеон Бонапарт почав організовувати свою розвідку ще під час італійської кампанії 1796–1797 рр. Така служба була необхідна не лише для стеження за ворогом і виявлення його планів, а й для інформування головнокомандувача про ситуацію у його власній армії. Війська, яким належало завоювати Північну Італію і здобути мільйони золотою монетою, перед походом перебували у злиденному становищі, не мали елементарного спорядження і необхідного обмундирування, через що були повністю дезорганізовані. Генералу Бонапарту потрібно було навести жорстку дисципліну в армії, а після її перших перемог – чітко відстежувати і карати несанкціоноване привласнення здобичі окремими воєначальниками. Необхідною інформацією головнокомандувача забезпечували його агенти.

Бонапарт часто повторював, що не знає своєї справи той генерал, який, діючи не в пустелі, а в населеній місцевості, недостатньо обізнаний зі своїм ворогом. Його генерали, засвоївши ці вказівки, неодноразово навіть особисто виконували функції розвідників напередодні вирішальних боїв. Бонапарт мав численних інформаторів з усіх прошарків суспільства і щедро оплачував їхні послуги. Він також широко практикував допит полонених і вербування їх в якості своїх агентів. Полоненим офіцерам обіцяли велику винагороду, якщо вони залучать на французьку службу вищі військові чини свого табору. У штаб армії Бонапарта надходила також розвідувальна інформація, здобута французькими дипломатами та міністром закордонних справ Шарлем Делакура, а з липня 1797 р. – Шарлем Морісом де Талейраном.

У травні 1796 р. після битви при Лоді і взяття Мілана замість розвідувальних організацій, які були при головному штабі армії та штабах

окремих генералів, Бонапарт створив “Таємне бюро”, керівником якого призначив командира кавалерійського полку Жана Ландре. На Ландре працювала велика кількість агентів різних професій: монахи, інженери, світські дами і навіть колишні злочинці. Їх направляли у Неаполь, Рим, Флоренцію, Турин, Венецію, Відень, а також в австрійську армію. “Таємне бюро” складало для Бонапарта кілька звітів щодня, які, крім головнокомандувача, міг читати лише начальник штабу Бертъе. “Таємне бюро” займалось і розвідкою, і контршпіонажем. Ландре мав своїх агентів у Парижі, до обов’язків яких входило стеження за тими, кого Директорія призначала на різні посади у французьку армію, що воювала в Італії.

“Таємне бюро” було достатньо забезпечене коштами для оплати роботи своїх агентів. Воно також вело складну гру з подвійними агентами, одним з яких була, наприклад, графиня Палестріна. Через неї австрійцям передавали дезінформацію. У грі брав участь сам генерал Бонапарт. Неодноразово у присутності графині він “проговорювався” про важливі речі, симулюючи напади гніву чи пориви радості. Акторські здібності перетворювали таку хитрість Бонапарта на правдивий “витік” інформації.

“Таємне бюро” застосовувало і провокації. Саме його співробітники організували збір “компрометуючих матеріалів” проти Венеції, територія якої була потрібна Бонапарту як компенсація австрійцям за умовами Леобенського перемир’я (травень 1797 р.). Нейтральна Венеціанська республіка робила все можливе, щоб не спровокувати французів до вторгнення. Тоді необхідний генералу Бонапарту привід створили штучно. “Народні виступи” проти венеціанського уряду із закликами до французьких військ прийти на допомогу, організовані агентами “Таємного бюро”, а також кілька вбивств поранених французьких солдатів зробили Бонапарта “невблаганним”. Прохання венеціанського дожа про особисту зустріч і з’ясування ситуації були відхилені. “Я не можу Вас прийняти, з Вас капає французька кров”, – відповідав Бонапарт¹. У червні 1797 р. Венеція була завойована. Цікава деталь: Бонапарт обіцяв Венеціанську республіку австрійцям у травні, коли вона ще була незалежною державою.

У певний момент Бонапарт перестав довіряти людині, яка в його армії знала все. Ландре був змушений подати у відставку і повернутися з Італії до Франції. У роки правління Наполеона йому порадили не висловлюватися про роботу “Таємного бюро” і заборонили займати будь-яку державну посаду. Слід зазначити, що під час єгипетської кампанії Бонапарт не зміг створити розвідувальну службу, рівну за ефективністю “Таємному бюро” Ландре.

¹ Тарле Е. В. Наполеон. – М.: Изд-во АН СССР, 1957 – С. 47.

Терміново повернувшись з Єгипту до Франції у жовтні 1799 р. і заставши Директорію скомпрометовану і недієздатну, генерал Бонапарт зрозумів, що настав момент взяти владу в державі у свої руки. Більше того, підтримуваний не лише у військових колах, а й серед політиків, заможної буржуазії і простого населення, він мав усі можливості для цього. Свої послуги Бонапарту запропонували экс-міністр закордонних справ Талейран і міністр поліції Фуше. Талейран безпосередньо переконав директора Барраса добровільно піти у відставку і безпечно залишити столицю, чим практично ліквідував для Бонапарта можливість протистояння з боку Директорії, тому що інші директори Сійєс і Роже-Дюко були з ним у змові, а Гойє і Мулен через інтриги Фуше взагалі не розуміли, що відбувається. Потрібно зазначити, що міністерство поліції, залишаючись пасивним, відіграло чи не основну роль у перевороті 18 брюмера. Реорганізована поліцейська структура, ядром якої була “таємна поліція”, що виконувала функції французької розвідки і підпорядковувалася особисто Жозефу Фуше, давала міністру повну інформацію про те, що діється у вищих ешелонах влади. Його контакти з впливовими політиками, зав’язані під час попередньої активної революційної діяльності, давали змогу орієнтуватися у всіх потаємних лабіринтах складного державного механізму Франції. Про рівень обізнаності Фуше стосовно планів перевороту 18 брюмера можна судити з того, що одним з джерел інформації для нього була дружина Бонапарта Жозефіна. Сам Фуше зазначав, що переворот провалився б, якби він виступив проти¹. Очевидно, що політичні перетворення в державі його цілком влаштовували.

Отже, спираючись на війська відданих йому генералів та підтримку з боку міністерства поліції, прихильність багатьох впливових депутатів законодавчих органів – Ради п’ятисот і Ради старійшин – і при паралізованій Директорії, генерал Бонапарт під гаслом необхідності “захисту республіки від роялістської змови” здійснив державний переворот, унаслідок якого всю владу у Франції було передано трьом консулам – Бонапарту, Сійєсу і Роже-Дюко. Законодавчі органи були розпущені, а міністерські посади розподілені між прихильниками і помічниками Бонапарта. Міністром внутрішніх справ став брат Бонапарта Люсьєн, Фуше залишився міністром поліції, а міністерство закордонних справ знову очолив Талейран. Про зміну влади в державі і встановлення режиму Консульства французький народ дізнався з прокламації міністра поліції від 19 брюмера, в якій зазначалося: “Уряд був надто слабким,

¹ Егоров А. А. Министр наполеоновской полиции Фуше // Новая и новейшая история, 1990. – № 4–5 // Доступно на: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/FOUCHE.HTM>

щоб підтримувати славу Республіки за кордоном і забезпечити права її громадян всередині країни. Потрібно було знайти спосіб надати Республіці силу і велич”¹.

За новою конституцією, затвердженою на референдумі 25 грудня 1799 р., Наполеон Бонапарт призначався першим консулом республіки, наділений усією повнотою влади, два ж інші консули мали право дорадчого голосу. Бонапарт фактично легітимно став правителем Франції. Першочерговим завданням нового керівника держави було утвердження влади і створення відповідного адміністративного апарату для її підтримання. Водночас необхідно було терміново стабілізувати ситуацію і навести порядок в країні, бо навесні Бонапарта чекала військова кампанія проти другої антифранцузької коаліції. Боротьба з грабежем і бандитизмом у регіонах, переслідування роялістів і придушення антивладних виступів були основними функціями міністерства поліції. Для підвищення результативності роботи свого відомства Фуше створив широку шпигунську мережу по всій країні. Шпіонаж набув статусу важливої суспільної функції. Шпигували скрізь – у кафе, театрах, громадських місцях, світських салонах. Найважливіші агенти Фуше в цілях конспірації передавали йому свої донесення непідписаними через третіх осіб. Міністр поліції мав агентів і за кордоном – при дворах європейських монархів, а також серед наближених графа Прованського. Свою численну агентуру Фуше утримував за рахунок коштів, асигнованих на міністерство поліції першим консулом. Бонапарт розумів, що не закони і конституція, а саме поліція Фуше могла забезпечити його надійне перебування при владі, і тому не обмежував свого міністра у засобах. Слід зазначити, що цими ж грошима Фуше розраховувався за інформацію про самого першого консула, яку отримував від особистого секретаря Бонапарта Фовеле Бур’ена і дружини Жозефіни.

Зі свого боку, Бонапарт знав Фуше, і якщо той був незамінний для забезпечення його безпеки, то у такій тонкій і життєво важливій справі, як розвідка, покладатися на одну людину для першого консула було нерозсудливо. Бонапарт мав довірених людей, які шпигували за Фуше, а також агентів, які стежили за ними – на випадок, якщо міністр поліції виявить стеження і захоче когось з них підкупити. Розвідувальні і контррозвідувальні обов’язки були покладені, окрім “таємної поліції” Фуше, на бюро незалежного від нього префекта паризької поліції Дюбуа, на персональних агентів Бонапарта, які створювали власні розвідувальні організації. Серед таких агентів були досвідчені військові, майбутні

¹ Егоров А. А. Министр наполеоновской полиции Фуше // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4–5 // Доступно на: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/FOUCHE.HTM>

маршали і міністри імперії Наполеона: Дюрок, Даву, Ланн, Жюно, Саварі. Своїх інформаторів мали і міністр внутрішніх справ Люсьєн Бонапарт, і міністр закордонних справ Талейран.

З часом розвідка Наполеона Бонапарта наwerbувала агентів у всіх столицях і багатьох крупних містах європейських держав. Для добування інформації вони отримували великі суми грошей, особливо коли в районах їхньої діяльності потрібно було активізувати розвідувальні зусилля.

Що стосується інформації загалом, то, на думку Бонапарта, вона мала бути під контролем вищої влади в державі, оскільки саме керівництво могло правильно зрозуміти і розпорядитися цією інформацією. Спеціальною постановою від 17 січня 1800 р. перший консул наказав закрити 60 із 73 газет, що друкувалися на той час у Франції, а решту 13 передати під нагляд міністра поліції (згодом з цих тринадцяти залишилося всього чотири). Так Бонапарт ставив засоби масової інформації собі на службу. Було введено жорстку цензуру, визначено перелік тем, заборонених для обговорення в пресі. Наприклад, не дозволялося писати про революцію, про страчених Бурбонів, пізніше рекомендувалося менше писати про папу римського і т. д. відповідно до потреб керівництва держави у тій чи іншій політичній ситуації. Засоби масової інформації мали стати опорою правлячого режиму та інструментом переконання народних мас у раціональності його дій. Бонапарт говорив, що кожен раз, коли трапляється щось неприємне для уряду, не слід про це писати доти, доки сама подія не стане добре відомою. Потім тим паче не потрібно нічого публікувати, тому що все і так вже всім відомо¹. Інформація на шляху до користувача мала бути ретельно профільтована. Засобами масової інформації керував Фуше за прямими вказівками і під контролем першого консула. Причому це здійснювалося таємно для створення уявлення про вільну пресу.

За той короткий час, що був у розпорядженні Бонапарта перед відновленням війни проти другої антифранцузької коаліції, йому вдалося закласти основи державного управління своєї майбутньої імперії. Однак, покидаючи Париж 8 травня 1800 р., він добре розумів, що його дальше перебування при владі повністю залежало від результатів розпочатої військової кампанії. Перемога над австрійцями при Маренго 14 червня 1800 р. відкрила першому консулу шлях до утвердження диктатури у Франції. Повернувшись до столиці, він активізував боротьбу проти своїх основних ворогів – яacobінців і роялістів. І якщо для яacobінців Бонапарт був очевидно загрозою здобуткам революції, то роялісти у

¹ Волковський Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Полигон, 2003. – С. 156.

встановленні диктатури вбачали сприятливий момент для відновлення монархії. Вважалося, що Наполеон Бонапарт – саме та людина, яка здатна повернути династії Бурбонів французький престол. Тому граф Прованський, проголошений Людовіком XVIII, і до, і після Маренго звертався до першого консула з таким проханням. За це Бонапарт міг вимагати будь-яких нагород для себе і своїх друзів. Відповідь першого консула більше не залишала ілюзій: “... Ви не повинні бажати свого повернення у Францію: вам довелося б пройти через сто тисяч трупів. Пожертуйте вашими інтересами для спокою і щастя Франції: історія вам це зарахує”¹. Пряма відмова Бонапарта категорично налаштувала роялістів проти нього.

Викриття організування замахів на життя першого консула як з боку якобінців, так і з боку роялістів, було прерогативою міністерства поліції. Люди Фуше ефективно виконували свою роботу, своєчасно попереджаючи можливі змахи, однак один випадок став винятком з цього правила. Коли перший консул 25 грудня 1800 р. у своїй кареті поспішав до театру, на вузькій вулиці Сен-Нікез, яку він проїжджав, зірвалася бомба. Лише швидкість, з якою мчав екіпаж, врятувала Бонапарта. Вибух пролунав за мить після того, як карета консула проїхала небезпечне місце, і був такої сили, що пошкодив 46 прилеглих будинків. Були вбиті і поранені. Як довело згодом слідство, замах організували роялісти, однак за наказом Бонапарта Фуше проводив масові арешти і карав як роялістів, так і якобінців, щоб завдати потужного удару по опозиції.

Потрібно зазначити, що ця змова не була останньою. Бонапарт безпомилково відчував, що головним ініціатором такої діяльності виступала Англія. Реакція першого консула на вбивство російського імператора Павла у березні 1801 р., що сталося якраз після налагодження дружніх відносин між правителями Франції і Росії, була прямолінійною: “Англіїці схибили по мені в Парижі, але вони не схибили по мені у Петербурзі”². І коли Ам’єнський мир, підписаний між Францією та Англією 26 березня 1802 р., виявився, по суті, коротким перемир’ям і війна між державами відновилася у травні 1803 р., у Лондоні визрів новий план вбивства Наполеона Бонапарта. Цей план, на думку англійського прем’єр-міністра Вільяма Пітта-молодшого, був ефективніший за організування третьої антифранцузької коаліції, що могла виявитися запізнілою, – Бонапарт у Булонському лісі на березі Ла-Маншу вів активну підготовку до висадки десанту на Британських островах.

¹ *Тарле Е. В.* Наполеон. – М.: Изд-во АН СССР, 1957 – С. 113.

² Там само. – С. 119.

Операція англійської розвідки передбачала викрадення першого консула з його замського палацу у Мальмезоні і вбивство. Здійснення операції покладалося на вождя шуанів¹ Жоржа Кадудалю. З ліквідацією Бонапарта владу в державі брав у свої руки генерал Жан-Віктор Моро і запрошував Бурбонів на французький престол. Однак Моро – один з найталановитіших генералів французької армії, герой розгрому австрійців при Гогенліндені в Баварії (грудень 1800 р.), хоча і був в опозиції до Бонапарта і погоджувався діяти проти нього, все ж не хотів мати справу з Кадудалем і, тим більше, служити Бурбонам. Посередником між Моро і Кадудалем став колишній генерал Пішегрю, котрий нелегально перебував у Парижі (після вдалої втечі з Гвіани, куди його вислали за зрадницьку діяльність ще у 1797 р., Пішегрю проживав в Англії). Поки між трьома ключовими особами змови тривали наради і переговори, таємні служби Бонапарта зуміли їх викрити. Вже 15 лютого 1804 р. арештували генерала Моро, через вісім днів – Пішегрю, а в березні – Кадудалю та інших учасників змови. Більшість з них страшили, Пішегрю знайшли мертвого у тюремній камері, а генерала Моро засудили до позиттєвого вигнання з Франції. Так провалилася чергова спроба англійської розвідки ліквідувати Наполеона Бонапарта.

Слід зазначити, що ці події відбувалися саме у короткий період відставки Фуше. Ставши позиттєвим консулом у серпні 1802 р. й уклавши мирні договори з усіма зовнішніми ворогами, Бонапарт вирішив обмежити повноваження міністерства поліції і передати його у відання міністерства юстиції. І хоча таємні служби першого консула викрили змову Кадудалю–Пішегрю–Моро без Фуше, було очевидно, що не варто ризикувати, відмовляючись від його послуг. У липні 1804 р. міністерство поліції знову стало незалежним відомством на чолі з Фуше.

Наполегливі спроби англійської розвідки руками роялістів убити Бонапарта, особливо остання змова, спонукали його до помсти. Він вирішив залякати Бурбонів та їхніх прихильників, арештувавши герцога Енгієнського – сина принца Конде і близького родича графа Прованського. Бонапарта не зупинило ні те, що герцог жив не у Франції, а в герцогстві Баден, ні те, що він не був причетний до змови Кадудалю–Пішегрю–Моро. У ніч з 14 на 15 березня 1804 р. загін французьких військ жандармерії порушив кордон герцогства Баден, ввійшов у місто Еттенгейм, оточив будинок, арештував герцога Енгієнського і вивіз його до Франції. Незабаром герцог вже був у Парижі, ув’язнений у Венсенському замку. Військовий суд звинуватив його у тому, що він отримував гроші від Англії і воював проти Франції в лавах роялістської армії, а

¹ Шуани – селяни-повстанці з південної частини Нормандії, які вели партизанську боротьбу проти всіх урядів революційної Франції.

отже, був залучений до змов проти Наполеона Бонапарта. За вироком суду о третій годині ночі 21 березня герцога Енгієнського розстріляли. Реакція усієї монархічної Європи була обурливою, однак відкрито її не демонстрували. Формальну ноту протесту щодо порушення баденського кордону Бонапарту надіслав лише російський імператор Олександр I (1801–1825 рр.). Відповідь першого консула, оформлена Талейраном, зводилася до того, що він би не протестував, якби Олександр, дізнавшись, що вбивці його батька, імператора Павла, знаходяться на чужій території, вдався до порушення кордону для їхнього арешту. Це був публічний докір Олександрові. В Європі знали, що імператора Павла вбили після змови з Олександром, хоча відкрито про це не висловлювалися. Зійшовши на престол, Олександр нічого не зробив щодо вбивць свого батька – графа Палена, барона Беннігсена, князя Зубова, генерал-лейтенанта Талізіна, хоча вони проживали у Петербурзі, а не на “чужій території”, на що і натякав Бонапарт. Такий поворот справи визначив участь Росії у третій антифранцузькій коаліції, яку формувала Англія.

Невдовзі у керівних колах Франції стало зрозуміло, що залежність майбутнього держави від життя однієї людини, тобто першого консула, є надто ризикованою, і це постійно провокуватиме ворогів до організування нових замахів на Бонапарта. Було вирішено змінити форму правління з пожиттєвого консульства на спадкову монархію. 2 грудня 1804 р. у соборі Нотр-Дам у Парижі перший консул Франції Наполеон Бонапарт прийняв титул імператора. Що стосується англійської розвідки, то титул Наполеона ніяк не вплинув на пріоритети її діяльності. У Лондоні продовжували розробляти нові плани замаху на імператора Франції так само, як і на першого консула. Щоправда, після змови Каду-даля–Пішегрю–Моро французька поліція успішно і завчасно викривала підривну роботу англійських агентів. Загалом проти Наполеона було організовано понад 30 замахів.

Як у роки консульства, так і в період імперії французька контррозвідка продовжувала боротьбу з англійською розвідувальною організацією “Корреспонданс”. Англійські агенти здобували інформацію про підготовку французької армії до висадки на Британських островах, а після проголошення Наполеоном континентальної блокади у 1806 р. розвідувальна діяльність “Корреспонданс” тісно перепліталася з контрабандними операціями – ввезенням у Францію та інші держави заборонених товарів. Ретельна робота французької контррозвідки до літа 1808 р. знешкодила шпигунську мережу “Корреспонданс” унаслідок арештів її численних агентів, викриття таємних квартир, засобів зв’язку і доставки інформації.

Розвідці і контррозвідці Наполеона допомагали “чорні кабінети”, організовані у межах спецслужб і різних відомств. Ще в період консульства один з іноземних послів поскаржився Талейрану, що його кореспонденцію перечитують. Міністр закордонних справ холонокровно відповів: “Пане посол, я впевнений лише в одному: Ваші депеші прочитав той, хто цікавився їхнім змістом”¹. Особливо активно діяв “чорний кабінет” під керівництвом досвідченого розвідника, міністра пошт Лаваллета. У 1811 р. філіали головного “чорного кабінету” були засновані у багатьох містах Французької імперії – Турині, Генуї, Флоренції, Римі, Амстердамі, Гамбурзі. Лаваллет фактично став другим міністром поліції й одним з керівників наполеонівської контррозвідки. За його сприяння у Наполеона з’явилося багато високооплачуваних агентів, які постачали імператору таємну інформацію про настрої різних кіл французької буржуазії і бюрократії. Свої звіти у закритих конвертах агенти передавали Наполеону через Лаваллета. Наскільки важливими для розвідувальної справи (і не тільки) були можливості пошти, свідчать коментарі Наполеона на острові Сент-Хелен від 9 січня 1817 р. “Паризьку поліцію бояться більше, ніж вона того заслуговує. Пошта – хороше джерело інформації, але я не впевнений, що ця перевага компенсувала затрати. Не було можливості читати кожен лист, хоча кореспонденцію вказаних мною осіб і моїх міністрів перечитували. Фуше, Талейран ніколи не писали, зате писали їхні друзі й агенти, і за такими посланнями можна було бачити, що Талейран чи Фуше мали на увазі”². Ці слова засвідчують те, що Наполеон контролював діяльність своїх міністрів за допомогою різних таємних служб, які працювали безпосередньо на нього.

Важливим видом зброї для Наполеона у таємній війні стало використання фальшивих банкнот своїх основних ворогів. У 1806 р. в Парижі налагодили “виготовлення” австрійських та англійських грошей. Фальшиві банкноти друкували у типографії на Монпарнаському бульварі, кліше виготовляв гравер військового відомства Даль, а весь процес контролювали міністерство поліції і таємна канцелярія імператора. Нові банкноти навмисне забруднювали, щоб вони виглядали як такі, що були в обігу. Пізніше, за наказом Наполеона, у Парижі, Дрездені, Варшаві були надруковані фальшиві російські асигнації на десятки мільйонів рублів, що диктувалося потребами військового походу французів на Росію.

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 433.

² Корсиканец. Дневник жизни Наполеона в его собственных словах. Остров Святой Елены / Пер. А. Ю. Тонкошкурова // Доступно на: http://history.scps.ru/lib/napSt_Helena_ru.htm

Розгалужена система таємних служб Наполеона, широкі агентурні мережі, активна робота численних “чорних кабінетів”, цілеспрямована пропаганда, фінансове забезпечення – це невід’ємні складові успіхів імператорської розвідки загалом. А досягнення найвідомішого розвідника Наполеона Карла Шульмейстера стало взагалі безпрецедентним в історії розвідки. Шульмейстер займався торгівлею і контрабандою, що давало йому змогу створювати враження заможного аристократа. У 1799 р. він познайомився з французьким полковником Саварі – майбутнім герцогом Ровіго, генералом, міністром поліції після Фуше (з 1810 р.) і керівником розвідки. Саварі відразу помітив схильність Шульмейстера до розвідувальної діяльності. Ставши генерал-ад’ютантом Наполеона, Саварі залучив Шульмейстера до таємної служби, першим досвідом для якого стала участь у справі герцога Енгієнського. З 1805 р. Шульмейстер виконував функції постійного таємного агента Наполеона.

Утворення третьої антифранцузької коаліції у складі Англії, Австрії і Росії перешкодило планам Наполеона здійснити десантну операцію на Британські острови і змусило його наприкінці серпня 1805 р. кардинально змінювати диспозиції своєї армії для війни на південно-східному фронті проти австрійських і російських військ. Коаліція ретельно готувалася завдати вирішального удару Наполеону. Головні сподівання пов’язували з австрійською армією під командуванням генерала Карла Мака, призначеною для першого зіткнення з французькими військами. Генерал Мак вже зазнавав поразок від французів у 1800 р. і особливо прагнув реваншу.

Задовго до початку військової кампанії 1805 р. до Відня був направлений Шульмейстер із завданням дізнатися про плани австрійського командувача. За легендою, Шульмейстер грав роль угорського аристократа, якого вигнали з Франції за підозрою у шпигунстві на користь Австрії. Добре обізнаний з багатьох важливих питань, що стосувалися внутрішнього положення у Франції, а також її армії, Шульмейстер швидко здобув довіру і симпатії в аристократичних колах Відня і був представлений генералу Маку. Перекоаний монархіст, генерал взагалі не розумів реальної політичної ситуації у Франції, не вірив, що народ і насамперед армія підтримують Наполеона, якого він називав “корсиканським узурпатором”, і був упевнений, що серед французьких офіцерів більшість таємних прихильників “законної” династії Бурбонів. Цим скористався Шульмейстер, видавши себе за представника роялістської опозиції.

Виявилося, що австрійський генерал та “угорський аристократ” однаково “вважали” Наполеона бездарним військовим, якому просто щастить, і були “переконані” у необхідності зміни влади у Франції і відновленні справедливості. Інформація про французьку армію,

якою володів Шульмейстер (з дозволу Наполеона), вражала генерала Мака. За короткий час французький розвідник став довіреною особою австрійського командувача. Генерал Мак рекомендував Шульмейстера у привілейовані офіцерські клуби Відня, посприяв отримати офіцерський чин і зробив його членом свого штабу. Зрозуміло, що за таких сприятливих обставин Шульмейстер вже міг постачати Наполеона цінною інформацією про все, що відбувалося в австрійській армії. Більше того, згодом йому запропонували те, чого до нього жоден з розвідників не досягав. Шульмейстер став начальником військової розвідки Австрії – держави, в яку його самого направили шпигувати.

Отже, ще до війни Наполеон мав у своєму розпорядженні всю таємну інформацію стосовно планів австрійського командування. Шульмейстера щедро фінансували з французького штабу, щоб він міг оплачувати послуги своїх агентів. Крім прямих обов’язків французького розвідника, Шульмейстер виконував і безпосередні обов’язки начальника австрійської розвідки: “добував” і постачав генерала Мака і його штаб дезінформацією про дії і плани Наполеона. Зокрема, Шульмейстер запевняв австрійського командувача, що у французькій армії зростає незадоволення серед солдатів, а в самій Франції назріває антинаполеонівський переворот. Свої слова начальник розвідки підтверджував “перехопленими” листами “незадоволених” французьких солдатів (насправді їх писали спеціально підібрані люди, у т. ч. французькі журналісти), а також французькими газетами, нібито добутими з великими труднощами (за наказом Наполеона в одному екземплярі друкували паризьку газету, яка містила потрібні для Шульмейстера статті про неспокій і заворушення у Франції). Завдяки Шульмейстеру, повністю дезінформований генерал Мак “виконав” усі необхідні маневри для того, щоб французькі війська оточили його армію при Ульмі. Наполеон направив до австрійського командувача послання з вимогою капітулювати, інакше французи візьмуть фортецю штурмом і тоді нікого в живих не залишать. Наприкінці жовтня 1805 р. генерал Мак і вся його армія (32 тис. чол.) здалися у полон.

Після ганебної ульмської капітуляції третя антифранцузька коаліція, по суті, прогнала війну. А 13 листопада Наполеон в’їхав у Відень і поселився у Шонбруннському імператорському палаці. Шульмейстер вийшов з прикриття і був призначений комісаром віденської поліції. Остаточний розгром австрійських і російських військ стався 2 грудня у битві під Аустерліцом. Цього разу Наполеон майстерно виконав ту ж саму роботу, яку провів Шульмейстер з генералом Маком. Імператору було не вигідно затягувати кампанію, бо (за даними розвідки) Пруссія погодилася приєднатися до коаліції і вже направила свій ультиматум Наполеону. Тому він зробив усе можливе, щоб пришвидшити генераль-

ну битву з австрійцями та росіянами. Імператор розіграв російського посередника – князя Петра Долгорукова, який повірив у вразливість французької армії, невпевненість і бажання її командувача будь-що укласти мир з коаліцією, і тим самим спровокував виступ австро-російських військ. Імператор Олександр не хотів втрачати “реальний” шанс розгромити Наполеона і не дослухався до порад російського командувача Кутузова відводити війська, маневрувати й ухилятися від вирішальної битви. Ця битва для Олександра та імператора Франца II (1792–1806 рр.) завершилася повною катастрофою. Більше того, у липні 1806 р. із західних і частково центральних земель Німеччини, які підпорядковувались австрійській короні, Наполеон створив Рейнський союз, став його протектором і змусив Франца II відмовитися від титулу “імператора Священної Римської імперії”. Так Священна Римська імперія припинила своє майже тисячолітнє існування, а її імператор став називатися австрійським імператором Францом I (1806–1835 рр.).

Блискавична військова кампанія Наполеона в Пруссії, яка врешті вирішила виступити на захист своїх інтересів проти французького імператора, завершилася розгромом пруських армій під Іеною та Ауерштедтом 14 жовтня 1806 р. й абсолютною капітуляцією держави Фрідріха-Вільгельма III (1797–1840 рр.). Французькою розвідкою проти Пруссії керував досвідчений Шультейстер. Водночас розвідувальну інформацію про суперника постачав Наполеону і Талейран. Наприклад, 23 вересня 1806 р. у листі до французького дипломатичного представника в Касселі (Гессен) барона Біньона він висловлює незадоволення з приводу того, що дипломат не помітив відкликання пруських солдатів з регулярних відпусток, і наказує йому з'ясувати не лише плани Гессенського курфюрства, а й усі деталі про переміщення пруських сил у Геттінгені, Оснабрюнці і загалом у Вестфалії, Ганновері і на саксонських кордонах¹. Таким чином політична розвідка допомагала роботі військової.

На порятунок Пруссії виступила Росія, сформувавши четверту антифранцузьку коаліцію. Англія наполегливо просила Росію продовжити боротьбу й обіцяла фінансову підтримку, оскільки не могла допустити втілення в життя планів Наполеона щодо континентальної блокади, проголошеної декретом від 21 листопада 1806 р. Лондон звертався і до Відня, однак Австрія ще не відновилася після аустерліцького розгрому і не була готова до нової військової кампанії, на відміну від Росії. Наполеон знав про переговори Англії з Росією, про настрої керівництва останньої і підготовку армії від своїх розвідників. Діяльністю французької агентури у Петербурзі керував незмінний Шультейстер. На

¹ Шедивы Я. Меттерних против Наполеона / Пер. с чешск. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 76.

нього “працювали” графи, князі, світські дами, а також лакеї, поштові чиновники, лікарі, кур’єри та люди інших професій. Їхня різноманітність давала змогу здобувати комплексну інформацію про розвідуваний об’єкт, що й допомагало Наполеону заздалегідь вивчити суперника і виявити його наміри.

У військовій кампанії, що почалася наприкінці 1806 р. і завершилася у червні 1807 р., росіяни не мали успіху. Після низки зіткнень з французькою армією на території Польщі і Пруссії і розгрому у битві під Фрідландом 14 червня російський головнокомандувач Беннігсен був змушений просити перемир’я. Наполеон не мав сенсу продовжувати війну (до масштабних операцій на російській території армія ще не була готова, хоча 19 червня вже стояла на кордоні Російської імперії) і вирішив задовольнитися розгромленою Пруссією і згодою Олександра присднатися до континентальної блокади Англії. Зміни на політичній карті Європи внаслідок здобутків Наполеона у боротьбі проти четвертої антифранцузької коаліції були офіційно затверджені у статтях Тильзитського мирного договору від 8 липня 1807 р. Водночас французький та російський імператори уклали таємну угоду про оборонний і наступальний союз.

У цій ситуації Англія, знаючи про домовленості Наполеона та Олександра через своїх розвідників, втрачала, по суті, опору на європейському континенті і в протистоянні з Францією могла покладатися лише на свій флот. Наполеон послідовно стискав кільце блокади навколо Англії зі суші¹, намагаючись спричинити її економічний крах. У листопаді 1807 р. французькі війська підкорили Португалію, а в березні 1808 р. увійшли до іспанської столиці, що ще більше обмежувало можливості збуту англійських товарів. Однак іспанський народ не підкорився французьким завойовникам і почав партизанську війну. Це дало поштовх до озброєння Австрії, яка розраховувала вийти з-під контролю Наполеона, відкривши проти нього другий фронт. Навесні 1808 р. Австрія почала таємно готуватися до нової війни, а її посол у Франції Клеменс Меттерних намагався усіляко це замаскувати, поширюючи дезінформацію про те, що у Відні переважають мирні настрої і що імператор Франц I не планує жодних військових дій. Своєю чергою, наполеонівська шпигунська служба, створена Шультейстером, вчасно сигналізувала про зміну австрійської політики. Французький посол у Відні граф Андреоссі також повідомляв у Париж про помітне прагнення реваншу серед

¹ Наполеон втратив флот у морській битві з англійцями при Трафальгарі 21 жовтня 1805 р., тому не міг втілити в життя плани висадки на Британських островах і вирішив здолати Англію за допомогою континентальної блокади. До речі, тривалий час французькій пресі заборонялося писати про Трафальгарську поразку.

керівних кіл Австрії. Крім того, поліція Фуше, підкуповуючи кур'єрів, перехоплювала і читала дипломатичні депеші Меттерніха, направлені до Відня. В середині серпня 1808 р. у резиденції Сен-Клу на прийомі на честь свого дня народження Наполеон прямо запитав Меттерніха: “То чого ж хоче імператор?” І голосно, щоб усі почули, додав: “Мене ніщо не застане зненацька!”¹

Наполеон, проводячи за допомогою керівника своєї особистої поліції Дюрока дезінформаційну кампанію щодо планів і боєготовності французької армії, водночас намагався продемонструвати Австрії міцність французо-російського союзу, щоб вгамувати її войовничість. У вересні–жовтні 1808 р. у німецькому місті Ерфурті відбулася зустріч імператорів Франції і Росії. Основною ціллю Наполеона було домогтися від Олександра зобов'язання виступити проти Австрії у випадку французо-австрійської війни, проте досягти цього йому так і не вдалося. Наполеон не розумів непоступливості Олександра, пояснюючи її затьяжною і проблемною іспанською кампанією французів. Однак причина була зовсім в іншому, і навіть Шульмейстер і його люди, які ретельно стежили за перебуванням російського імператора в Ерфурті, не зуміли її розгадати.

Наполеона зрадив Талейран, вступивши у таємні переговори з Олександром. Князь Талейран, який після Тильзитського миру вийшов у відставку з посади міністра закордонних справ і виконував функції верховного церемоніймейстера при імператорському троні, в Ерфурті мав допомагати Наполеону редагувати тексти домовленостей з російським імператором. Він дійшов висновку, що дальші завоювання Франції постійно провокуватимуть нові війни проти неї, оскільки підкорені народи рано чи пізно почнуть відстоювати свої права, як це було видно на прикладі Іспанії. Отже, імперська політика Наполеона могла призвести до загибелі всієї Франції, тому що жодна імперія не була спроможна тривалий час розширювати свої кордони та утримувати під контролем нові території. До цього додавалася ще й континентальна блокада Англії, яку, незважаючи на економічні втрати для обох сторін, будь-що намагався втілити в життя Наполеон за допомогою васальних держав і союзників. Свою позицію зі словами, що російський імператор має врятувати Європу від Наполеона, Талейран виклав Олександр у невимушеній бесіді під час “випадкової” неофіційної зустрічі. Він говорив, що Франції потрібні лише її кордони по Рейну, Альпах і Піренеях, а від усіх завоювань Наполеона – Іспанії, Португалії, Італії, Нідерландів, майже всієї Німеччини, половини Австрії, Польщі і частини Балкан –

¹ Шедивы Я. Меттерних против Наполеона / Пер. с чешск. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 92.

необхідно відмовитися задля встановлення миру. “Російський правитель цивілізований, а російський народ не цивілізований, французький правитель не цивілізований, а французький народ цивілізований. Потрібно, щоб російський правитель і французький народ вступили між собою в союз”¹, – це була пряма пропозиція змови за спиною Наполеона.

Спочатку Олександр не міг визначитися, побоюючись провокації з боку Талейрана, відомого своїми інтригами. Більше того, саме Талейран був автором тієї образливої ноти – відповіді на реакцію російського імператора щодо справи герцога Енгієнського, яку Олександр не міг вибачити Наполеону. Однак, оцінивши вигоди таємної двосторонньої співпраці, російський імператор прийняв пропозицію Талейрана. Невдовзі той став платним російським агентом і на наступних таємних зустрічах радив Олександр, як і в чому можна не поступатися Наполеону, щоб не викликати розриву у відносинах. Для французького імператора переговори в Ерфурті закінчилися формальною демонстрацією французо-російського союзу, на який він не міг покладатися. Очевидність близької війни з Австрією потребувала термінового завершення справ у непокірній Іспанії, куди і вирушив Наполеон у листопаді 1808 р.

Що стосується Талейрана, то після Ерфурта було налагоджене його таємне листування з російським імператором через спеціального представника при російському посольстві у Парижі графа Нессельроде, котрий, за дорученням Олександра, тримав ці контакти у таємниці від російського посла Куракіна. У російському дипломатичному листуванні Талейрана називали “юрисконсультом”, “книгопродавцем”, “другом”, “двоюрідним братом Анрі”, “красенем Леандром” і навіть “Анною Іванівною”. Свою інформацію для Петербурга він доповнював даними поліції Фуше, якого залучив до співпраці ще на початковому етапі іспанської кампанії. Запеклі конкуренти в оточенні Наполеона, Талейран і Фуше, зійшлися у негативному ставленні до постійного збільшення масштабів завоювань імператора. Вони розуміли, що кожна наступна військова кампанія могла стати останньою для Наполеона, а на такий випадок необхідно організувати уряд у державі. Талейран і Фуше намагалися повернути на свій бік неаполітанського короля маршала Йоахіма Мюрата, одруженого на сестрі Наполеона Кароліні. У випадку передчасної смерті імператора Мюрата пропонували зібрати армію і підтримати новий уряд у Франції, натякаючи, що він сам міг би зайняти вакантний імператорський трон. Однак не дарма Наполеон утримував різні таємні служби, які стежили не лише за усім, що відбувається, а й одна за одною. Послання до Мюрата були перехоплені людьми міністра пошт Лаваллета, про зміст яких відразу повідомили Наполеону в Іспанію.

¹ Тарле Е. В. Наполеон. – М.: Изд-во АН СССР, 1957 – С. 228.

Зрада Талейрана і Фуше була очевидною. У січні 1809 р. Наполеон залишив французькі війська під командуванням маршалів завершувати іспанські справи і поспіхом повернувся до Парижа. Наприкінці січня в імператорському палаці у присутності всього двору, міністрів і головних чиновників, які зібралися за наказом Наполеона, відбулася відома сцена викриття продажності і зрадницької діяльності Талейрана. Наполеон звинувачував князя у тому, що він налаштував його на арешт і страту герцога Енгієнського, кричав, що той все життя всіх обманював і продавав, був здатен на будь-яку підлість, дорікав у критиці зовнішньої політики, особливо що стосується військової кампанії в Іспанії, хоча насправді сам підштовхував до таких дій. “Ви заслуговуєте, щоб я роздав Вас як шматок скла! У моїй владі так вчинити з Вами, але я надто зневажаю Вас, щоб взяти на себе таку турботу!”¹ – і це ще не найміцніші слова, що були адресовані Талейрану. Однак той залишався незворушним, адже основне звинувачення так і не прозвучало. Наполеон не знав про зраду Талейрана в Ерфурті і таємний канал зв'язку з російським імператором, інакше відразу б його арештував. Що стосується Фуше, то він залишився поза увагою. Тактичний хід Наполеона приніс свої плоди – міністр поліції, як міг, намагався переконати імператора, що його “союз” із Талейраном полягав лише в забезпеченні інтересів династії Бонапартів. Але Наполеон добре знав Фуше і його спроби виправдати себе були марними, якщо не жалюгідними. З іншого боку, обставини диктували правила гри, а такі люди, як Талейран і Фуше, свого не упускали. Не упускав свого й Наполеон, і якщо Талейран вже був у відставці, то відставка Фуше була питанням часу.

Після ганебної сцени в імператорському палаці Талейран запропонував таємні послуги австрійському уряду. Таке джерело інформації для Відня напередодні війни з Францією було безцінним. Австрійський посол у Парижі граф Меттерніх писав імператору Францу I щодо оплати послуг Талейрана: “Якою б великою не здавалася названа сума, вона все одно менша за ті жертви, до яких ми звикли, і результати того, що ми його найняли, будуть безмірними ... Прошу Вашу Величність вести розрахунки на найвищому рівні...”². Імператор Франц погодився на все. “Х”, як називали Талейрана у таємних депешах, надавав австрійцям не лише важливу політичну інформацію і поради, а й інформацію військову, зокрема, про плани і передислокацію французьких армій. Меттерніх завбачливо подбав про організування листування з Талейраном під час війни, бо розумів, що буде змушений залишити Париж. Після початку

¹ Шедивы Я. Меттерніх против Наполеона / Пер. с чешск. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 92.

² Там само. – С. 100.

бойових дій у квітні 1809 р. зв'язок відбувався через довірену особу у Франкфурті, а коли Австрія програла війну, до нового австрійського посла в Парижі князя Шварценберга направили “помічника” Флоре, завданням якого було пересилати повідомлення Талейрана до Відня.

Австрійську кампанію Наполеон завершив черговою перемогою. Після розгрому у битві під Ваграмом 6 липня 1809 р. Австрія була змушена прийняти всі умови французького імператора і за Шонбруннським миром від 14 жовтня перетворилася, по суті, на другорядну державу. За виступи на підтримку Австрії Наполеон позбавив папу римського усіх його володінь, які були приєднані до Французької імперії. Англійська експедиція, організована наприкінці липня з метою через острів Вальхерн здійснити висадку у Південних Нідерландах, також зазнала фіаско. П'ята антифранцузька коаліція, як і попередні чотири, залишилася у програті.

Під час австрійської кампанії Наполеон був поранений, а також пережив черговий замах на своє життя. Ці події посилили переконання імператора у необхідності утвердження його династії у Франції, інакше усі війни, які він вів і ще буде вести задля звеличення цієї держави, не матимуть сенсу, коли йому доведеться уступати престол іншій людині. Оскільки дружина Наполеона Жозефіна не могла дати йому спадкоємця, було вирішено розірвати цей шлюб і укласти новий. Найоптимальнішим варіантом, з точки зору політичних розрахунків, вважалось одруження з російською великою княжною – однією зі сестер Олександра. Саме французько-російський союз міг довести континентальну блокаду до логічного і такого бажаного для Наполеона результату – фінансового банкрутства Англії. Однак, поки у Петербурзі поспіхом видавали заміж Катерину Павлівну за принца Георга Ольденбургського і затягували з відповіддю щодо Анни Павлівни (з огляду на її юний вік), австрійський двір, зі свого боку, активно зондував серед оточення французького імператора можливість його шлюбу з австрійською ерцгерцогинею, донькою Франца I, Марією-Луїзою. Це була ідея Меттерніха, котрий у жовтні 1809 р. очолив міністерство закордонних справ Австрії. І хоча союз із Францією не давав гарантії на тривалий мир, все ж такий варіант для Відня був кращий, ніж залишатися у “таборі ворогів” Франції і допустити її зближення з Росією. З французького боку “австрійську партію” для свого чоловіка підтримувала сама Жозефіна, сподіваючись, у такому випадку, зберегти свій вплив при дворі. Внаслідок таємних переговорів, що велися у січні 1810 р. на офіційному і неофіційному рівнях, плани Меттерніха і Жозефіни були втілені у життя.

Імператор Франц I без вагань ратифікував шлюбний договір Наполеона і Марії-Луїзи, складений за зразком шлюбного договору Людовіка XVI і рідної тітки теперішньої нареченої Марії-Антуанетти, і вже

22 лютого начальник генерального штабу французької армії маршал Берт'є виїхав до Відня виконувати роль “жениха” під час урочистостей. Берт'є мав формально просити руки Марії-Луїзи і супроводжувати її до церкви, а австрійський ерцгерцог Карл, на прохання Наполеона, мав стояти поряд з нареченою під час богослужіння. Так весілля відбулося без присутності жениха, котрий вперше побачив свою наречену лише 27 березня, зустрічаючи почесний кортеж нової імператриці Франції у Комп'єні, неподалік від Парижа. Під час весільної подорожі до Голландії, де правив Людовік Бонапарт, Наполеон дізнався про таємні переговори, які вів за його спиною Фуше з англійцями щодо можливостей замирення між Францією та Англією. Переговори велися через Голландію, причому голландський король був переконаний, що Фуше діяв за згодою Наполеона. Викриття міністра поліції призвело до його відставки. На початку червня 1810 р. новим міністром поліції був призначений командир жандармерії Саварі, герцог Ровіго. Однак Фуше не поспішав передавати міністерство своєму наступнику і за кілька днів, необхідних нібито для “впорядкування справ”, знищив усю цінну документацію. Документи, що стосувалися найважливішої таємної агентури, були вивезені в особисті архіви Фуше, інші – спалені. Своїх численних агентів – військових, чиновників, придворних, священників – Фуше не хотів віддавати Наполеону. На його вимоги повернути викрадені матеріали, Фуше відповідав, що все спалено в цілях конспірації, однак під тиском і загрозою ув'язнення віддав документи, що стосувалися особисто імператора та його сім'ї. Саварі залишилася інформація про другорядних агентів, які без основних ланок розвідувальних мереж не мали жодного значення. Незважаючи на такі серйозні втрати, новому міністру поліції поступово вдалося налагодити роботу відомства у повному обсязі, особливо його розвідувальний механізм.

Зближення Франції та Австрії внаслідок династичного шлюбу дало Наполеону свободу дій щодо Росії. На континенті ця держава залишалася єдиною, на яку могла поклатися Англія у боротьбі проти французького імператора. Зважаючи на те, що він не міг завдати безпосереднього удару Англії, вся його увага почала поступово концентруватися на підкоренні Росії. І хоча ще наприкінці лютого 1810 р. французький міністр закордонних справ Маре, герцог Бассано, надіслав усім дипломатичним представникам за кордоном циркуляр, в якому було вказано, що відносини з Росією не послаблюються і залишаються незмінними, Талейран у своїх шпигунських записках до імператора Олександра під назвою “Про ситуацію в англійському землеробстві” (так умовно позначалося внутрішнє положення у Франції) висловлював занепокоєння щодо майбутньої перспективи французо-російських відносин. Вже

з 1810 р. Наполеон наказав доставити йому книги з інформацією про Росію, її історію та особливості. Розпочалася активна розвідувальна підготовка до російського походу. Відповідальним за збирання інформації було призначено міністра закордонних справ Маре і командувача французькими військами у Північній Німеччині маршала Даву. Французькі шпигунські центри засиляли на російську територію своїх розвідників під виглядом купців, подорожуючих, артистів, священників. Розвідувальною діяльністю займалися і французькі дипломати. Наприклад, французький представник в Росії Лористон зібрав детальні дані про сили і місця дислокації російської армії, а також здобув граверні дошки, з яких друкували таємні військові карти.

У грудні цього ж року Талейран поінформував Олександра, що, за його даними, Наполеон готується до походу на Росію. Про це так само було повідомлено й Меттерніха, хоча у Відні вже впродовж осені отримували подібні дані від австрійського посла в Парижі Шварценберга.

Розрив між Францією і Росією став очевидним у 1811 р. після введення Росією нового митного тарифу, що негативно відобразилося на імпорті французьких товарів до держави. Росія не дотримувалася умов континентальної блокади і це зводило нанівець зусилля Наполеона в економічній війні проти Англії. З кінця 1811 р. активізували свою діяльність військово-розвідувальне бюро маршала Даву та особливе бюро барона Біньона у Варшаві, зокрема, його спеціальний відділ військового і політичного шпіонажу проти Росії. До країни засиляли резидентів, які мали створити розвідувальні мережі у Петербурзі, Москві, головних містах прибалтійських провінцій, укріплених центрах, на основних дорогах, якими французька армія планувала здійснювати наступ. Усі зібрані дані систематизували в інформаційному відділі міністерства закордонних справ Франції. Його очолював Лелорнь д'Ідевіль, який раніше працював у французькому посольстві у Петербурзі і знав російську мову. Водночас Наполеон помітно активізував дипломатичну діяльність у Туреччині, Персії та Єгипті. До цих країн у 1811–1812 рр. були направлені дипломатичні представники і спеціальні агенти з офіційними місіями і таємними дорученнями з метою ведення розвідки для майбутньої експедиції у ці місця французьких військ. Наполеон у своїх планах не обмежувався завоюванням Росії. Саме з Єгипту і Сирії мали надійти допоміжні сили для походу французів на Індію. Одному зі своїх приближених, графу Нарбонну, Наполеон пояснював: “Александр Македонський досяг Гангу, вийшовши з такого ж далекого пункту, як Москва ... Припустіть, що Москва захоплена, Росія підкорена, цар погодився на перемир'я чи загинув внаслідок якоїсь двірцевої змови, і скажіть мені, невже неможливий тоді доступ до Гангу для армії фран-

цузів і допоміжних військ, а Гангу достатньо торкнутися французькою шпагою, щоб впала ця споруда меркантильної величі” (Англії)¹.

Проте далекосяжним планам Наполеона не судилося збутися. Ні він, ні його розвідка не змогли передбачити того розвитку подій, якого набула ця провальна для французів війна. Незважаючи на те, що у битві при Бородіно 7 вересня 1812 р. Наполеон змусив російську армію відступити і зайняв Москву, йому не вдалося закріпити свій успіх. Російська армія не була остаточно розгромлена і потенційно загрожувала у будь-який сприятливий момент завдати удару. Мирне населення спалювало все, що могло стати здобиччю французів, а само вело партизанську війну. Три звернення Наполеона до Олександра з пропозиціями укласти мир залишилися без відповіді. У такій ситуації подальше перебування французької армії на ворожій території у віддаленості від своїх основних комунікацій було ризикованим, що змусило Наполеона прийняти рішення залишити Москву і відступити з території Росії. Саме зворотний шлях до р. Неман, переправою через яку розпочався у червні 1812 р. російський похід, став фатальним для французької армії. З майже 600-тисячного війська у грудні того ж року дісталися до Немана невеликі окремі групи солдат, з яких вже в Пруссії і Польщі вдалося сформувати лише 30-тисячний загін. Основна маса французької армії, не рахуючи полонених, загинула у боях, а більше всього від холоду, голоду, виснаження і хвороб під час відступу.

Після невдалого російського походу імперія Наполеона почала розпадатися за “принципом доміно”. Васали і “союзники” не виконували волю імператора, на підкорених територіях розгорнувся визвольний рух. І хоча після повернення до Парижа 18 грудня 1812 р. Наполеон зумів зібрати нову армію і завдати важких поразок російським і пруським військам, що виступили проти нього навесні наступного року, було очевидно, що це тимчасові успіхи. До союзу Росії і Пруссії (укладеного у лютому 1813 р.) поступово приєдналися Австрія, Англія, Баварія, Швеція, які разом з Іспанією утворили шосту антифранцузьку коаліцію. У кривавій битві під Лейпцігом 16–18 жовтня 1813 р. Наполеон три дні утримував позиції проти майже вдвічі сильнішого противника, але, зазнавши важких втрат, був змушений відступити. Не маючи достатньо ресурсів, щоб ефективно протистояти численним військам коаліції, імператору довелося відтягнути наявні сили і мобілізувати всі резерви на кордонах Франції. Втративши понад півмільйона солдатів у військовій кампанії 1812 р., а також десятки тисяч у кампанії 1813 р. (лише під Лейпцігом французи втратили щонайменше 65 тис. чол.), у 1814 р. Наполеон міг розраховувати на успіх проти переважаючих сил противника

¹ *Тарле Е. В.* Наполеон. – М.: Изд-во АН СССР, 1957 – С. 282.

лише у межах Франції. Нічого іншого йому, по суті, не залишалось, оскільки він відкидав мирні пропозиції з боку коаліції як до, так і після Лейпціга, вважаючи їх неприйнятними для себе, а мирні переговори у Празі (липень–серпень 1813 р.) і Шатильоні (лютий–березень 1814 р.) завершувалися безрезультатно з тієї ж причини.

З кінця січня 1814 р. Наполеон розгорнув активні військові дії проти коаліції, і поки Талейран у Парижі організовував опозицію і готував повернення на французький престол Бурбонів, а Англія, Австрія, Пруссія і Росія підписували Шомонський трактат, за яким зобов’язувалися вести війну проти Наполеона до переможного кінця, він розбивав їхні війська при Сен-Дізьє, Брієнні, Ла Ротьєрі, Шампобері, Монмірайлі, Шато-Тьєрі, Вошані, Мормані, Вільневі, Монтеро, Краонні, Реймсі, Арсі-сюр-Об. У цій ситуації держави коаліції вирішили прислухатися до порад Талейрана, таємно переданих через його емісара графа Вітроля. Талейран наполегливо радив Олександрю і його союзникам вести війська на Париж, незважаючи на солдатів Наполеона у тилу і на фланзі. З перехоплених росіянами листів імператриці Марії-Луїзи і міністра поліції Саварі до Наполеона було зрозуміло, що настрої у Парижі не ті, які б загрожували союзним військам народним спротивом, і їхній вступ до французької столиці відразу завершить війну поваленням імператора. Більше того, з перехопленого листа Наполеона до Марії-Луїзи від 23 березня 1814 р. союзники дізналися про його плани після Арсі-сюр-Об йти до р. Марни і, загрожуючи їхнім комунікаціям у тилу, відтягнути війська коаліції далі від Парижа¹. Отже, союзники мали шанс увійти до французької столиці раніше, ніж встигне повернутися Наполеон з головними силами.

Шлях до Парижа закривали маршали Мармон і Мортьє і генерали Пакто та Аме з приблизно 25-тисячним військом. У битві при Фер-Шампенуазі 25 березня 100-тисячна армія союзників перемогла французів і відтіснила їх до столиці. У нерівному бою під Парижем і під впливом Талейрана маршал Мармон 30 березня капітулював. Наполеон дізнався про неочікуваний маневр союзників 27 березня, коли вів бої між Сен-Дізьє та Бар-сюр-Об. Він прибув у Фонтенбло 30 березня, де й отримав звістку про капітуляцію Парижа. Імператор до останнього вірив у свій успіх, плануючи всі сили спрямувати на столицю і розраховуючи на підтримку її гарнізону, однак зрада Мармона і перехід його військ на бік “тимчасового уряду” Франції на чолі з Талейраном знівельювали шанси Наполеона. Він розумів, що набагато раніше програв кампанію 1814 р. – у політичному і стратегічному відношеннях. Наполеон зрікся престолу

¹ *The World’s Great Letters. From Ancient Days to Our Own Time / Ed. by M. Lincoln Schuster. – N. Y.: Simon and Schuster, 1940. – P. 207.*

6 квітня 1814 р., підписавши документ з такими рядками: “Оскільки союзні держави проголосили, що імператор Наполеон є єдиною перешкодою для встановлення миру в Європі, то імператор Наполеон, вірний своїй присязі, оголошує, що відмовляється за себе і за своїх спадкоємців від трону Франції і від трону Італії, тому що нема тої особистої жертви, навіть жертви життям, яку б він не був готовий принести в інтересах Франції”¹. За домовленостями, укладеними міністром закордонних справ Наполеона Коленкуром зі союзниками в особі російського царя Олександра I у Парижі і Фонтенбло, Наполеон зберігав імператорський титул, йому передавали у повне державне володіння острів Ельбу в Середземному морі, виділяли щорічну пенсію, він отримав корабель і право мати батальйон особистої гвардії, а його дружина Марія-Луїза і син Наполеон Франсуа Жозеф Шарль (Наполеон Франц Йосиф Карл) отримали у володіння герцогство Пармське.

Острів Ельба до квітня 1814 р. належав герцогству Тосканському, одному з васальних італійських володінь Наполеона. Тепер це була його імперія. Поки він облаштувався на Ельбі, куди прибув 3 травня 1814 р., у Франції відновлювали свою владу “легітимні” Бурбони, а Талейран готував мирний договір з європейськими державами і намагався повною мірою використати їхні суперечки стосовно повоєнного устрою Європи. “Велика четвірка” – Англія, Австрія, Росія і Пруссія – ділила сфери впливу і визначала політичну карту континенту на Віденському конгресі 1814–1815 рр. Через своїх інформаторів Наполеон був обізнаний з роботою конгресу, він бачив очевидний розкол між колишніми союзниками, які не могли знайти компроміс у розв’язанні польського і саксонського питань. Водночас Наполеону стало відомо про те, що з ініціативи Людовіка XVIII і Талейрана “велика четвірка” таємно обговорює можливість його переміщення подалі від кордонів Франції. Як альтернативу Ельбі розглядали Азорські острови або острів Сент-Хелен. Непопулярність політики Бурбонів у Франції, зростання незадоволення буржуазії і селянства, роздратування в армії, змушеної служити колишнім ворогам, перетворювали імператора Ельби на реальну загрозу королівській владі Людовіка XVIII. Сам Наполеон був добре поінформований про внутрішню ситуацію у Франції завдяки зв’язкам зі своїми родичами і керівниками бонапартистського підпілля, що утворилося після його зречення. Доповідь емісара Флері де Шабуллона, котрий у середині лютого 1815 р. прибув на Ельбу від герцога Бассано (колишнього міністра закордонних справ Наполеона), підтвердила припущення імператора про те, що французький народ, окрім невеликої кількості дворян-аристократів і прихильників короля, чекає його повер-

¹ *Тарле Е. В.* Наполеон. – М.: Изд-во АН СССР, 1957 – С. 376.

нення і готовий служити йому, як і раніше. Усі ці чинники спонукали Наполеона скористатися сприятливим моментом і спробувати здобути французький престол вдруге.

Відома версія, висунута англійським істориком П. Бартелом про те, що саме таємні служби Англії та Австрії спровокували Наполеона залишити Ельбу і повернутися до Франції. Так у Лондона і Відня з’являвся привід для заслання імператора подалі від європейських берегів або можливість остаточно його позбутися руками роялістів. Водночас викликає підозри легкість, з якою Наполеону вдалося дістатися французького узбережжя, і пасивність англійської та австрійської сторін, агентура яких повідомляла про приготування імператора до відплиття з Ельби. Щоправда, для повного обґрунтування цієї версії бракує доказів, як і для багатьох інших, пов’язаних з “легендою Наполеона”.

Так чи інакше, Наполеон таємно залишив Ельбу і 1 березня 1815 р. висадився на півдні Франції у бухті Жуан. Імператора супроводжували 1100 бійців – його особиста гвардія і солдати з гарнізону острова. А вже через 19 днів Наполеон увійшов до Парижа на чолі великої французької армії, бо всі війська, направлені на його стримання, без вагань переходили на бік імператора. Селяни з усіх місцевостей, через які пролягав шлях Наполеона до столиці, йшли за ним і його солдатами живим ескортом від міста до міста. Ніколи ще французький народ не зустрічав свого імператора так віддано і з такою радістю – ні після його блискучих військових перемог, ні після великих завоювань. “Політ орла”, як називають в історії тріумфальне повернення Наполеона з Ельби, змусив Бурбонів рятуватися втечею з країни. Імперія у Франції була відновлена, почалися відомі “Сто днів” правління Наполеона.

Стрімкий розвиток подій у Франції шокував учасників Віденського конгресу, які, незважаючи на свої попередні суперечки, вирішили докласти усіх зусиль, щоб остаточно позбутися Наполеона – порушника всезагального миру. Імператору не вдалося розколоти коаліцію дипломатичними засобами. Безуспішними виявилися спроби залучити на свій бік Талейрана – лише він міг примирити Наполеона та європейських монархів і досягти прийнятних умов для його дальшого правління. Намагання підкупити Меттерніха з тим, щоб Австрія вийшла з коаліції, теж не дали результату. Отже, все мало вирішитися на полі бою. Наприкінці травня 1815 р. сьома за рахунком антифранцузька коаліція оголосила Наполеону війну.

У битві під Ватерлоо, що неподалік від Брюсселя, 18 червня 1815 р. англійські війська під командуванням Веллінгтона і пруські під командуванням Блюхера перемогли французьку армію Наполеона. Імператор добровільно і безповоротно зрікся престолу 22 червня, відмовившись від продовження боротьби. Дальше протистояння було приречене, ос-

кільки сама Франція вже не мала достатньо сил для ефективної відсічі військ коаліції, а єдиний союзник Наполеона – неаполітанський король Мюрат – був розбитий австрійцями ще до початку останньої військової кампанії імператора. Наполеон вирішив залишити Францію і відплисти до Америки, однак англійська ескадра заблокувала вихід двом його фрегатам у відкрите море. Він був змушений зупинитися біля острова Екс, що на північному заході від французького порту Рошфор, і розпочати переговори з англійцями. Капітан англійського корабля “Беллерофон” Метленд заперечив можливість пропуску французьких фрегатів – Англія побоювалася нового повернення Наполеона. Відмовившись від пропозицій співників вивезти його таємно до Сполучених Штатів Америки і від плану силового прориву англійської блокади, Наполеон вирішив довірити свою долю Англії. У листі до принца-регента Георга¹ від 14 липня 1815 р. він пише: “Я віддаю себе під захист законів англійського народу і прошу цього захисту у Вашої Високості як у найбільш могутнього, вірного і великодушного з моїх ворогів”². Наступного дня Наполеон зійшов на борт “Беллерофона” і наприкінці місяця прибув до Англії, де йому повідомили про призначене для нього місце перебування – острів Сент-Хелен в Атлантичному океані. Географічне положення острова, який знаходиться на відстані майже двох тисяч кілометрів від найближчого берега (африканського), стало визначальним для англійського уряду, поглинутого проблемою, як найоптимальніше позбутися Наполеона і загрози в його особі для Європи.

Незважаючи на протести Наполеона, що з ним не мають права поводитися як з полоненим, обмежувати його свободу і силою розпоряджатися його особою проти волі, він був змушений залишити “Беллерофон” і зійти на борт фрегата “Нортумберленд”, який 15 жовтня 1815 р. привіз свого пасажера-арештанта на Сент-Хелен. Інформація про перебування Наполеона на острові містить чимало суперечливих моментів, що породило низку гіпотез про останні роки його життя. Відомо, що 5 травня 1821 р. Наполеон помер за офіційною версією від спадкової хвороби шлунку, від чого у віці всього сорока років помер і його батько. Неодноразово висловлювалася й думка про те, що смертельною для Наполеона стала особлива тропічна хвороба, якою він заразився ще під час єгипетсько-сирійської кампанії і яка розвинулась у тропічному кліматі на острові Сент-Хелен. Паралельно існує версія

¹ Король Англії Георг III (1760–1820 рр.) у 1811 р. став недієздатним внаслідок втрати зору і загострення психічної хвороби. Правити країною почав регент – старший син короля Георг, принц Уельський, який після смерті батька став королем Георгом IV (1820–1830 рр.).

² Дюма А. Генрих IV. Наполеон / Пер. с фр. – М.: “Русь” ИнтерРОКС, 1992. – С. 310–311.

про поступове отруєння Наполеона миш’яком, за якою усі підозри за цей злочин падають на графа Монтолона – одного з наближених людей імператора, які супроводжували його на Сент-Хелен. Неймовірною виглядає гіпотеза про те, що члени таємної бонапартистської організації зуміли викрасти Наполеона з-під варти, залишивши на острові надзвичайно подібного на нього капрала Франсуа Робо, який і помер на Сент-Хелен у травні 1821 р. Аргументи прихильників тої чи іншої версії досі не доведені і разом з тим остаточно не спростовані, що дає право на їхню чинність.

Такою була таємна війна, що велася навколо особи Наполеона – однієї з найвеличніших особистостей в історії. Що стосується розвитку розвідувальної справи, то правління Наполеона стало яскравим прикладом того, що розвідка здатна ефективно працювати доти, доки перед нею стоять реальні завдання, масштаби досягнення яких не руйнують природу національних інтересів держави.

6.3. Особливості роботи американської розвідки під час Громадянської війни (1861–1865 рр.)

Американська розвідка зробила свій внесок у розвиток розвідки XIX ст. Специфіку її діяльності визначало насамперед середовище, в якому вона реалізувала свої функції. Поки монархічна Європа переживала “революційний бум”¹ і намагалася силою зупинити прогресивні перетворення, що диктувалися світовим суспільним розвитком і необхідністю заміни феодальних форм господарювання капіталістичними, у Північній Америці тривав процес формування нової, відмінної за своєю природою, держави. Впродовж першої половини XIX ст. шляхом прямих захоплень або купівлі земель інших держав Сполучені Штати Америки розширили свою територію до Мексиканської затоки на півдні і до узбережжя Тихого океану на заході. Така політика привела до утворення великої континентальної держави з потужним ресурсним потенціалом. Однак дві різні системи господарювання – капіталістична фермерська, що переважала у північних штатах, і рабовласницька плантаційна – основа економіки південних штатів, – гальмували розвиток державотворчих

¹ Після правління Наполеона у Франції хвиля буржуазних революцій і громадянських воєн прокотилася більшістю європейських держав: Іспанією (1820–1823, 1834–1843, 1854–1856 рр.), Португалією (1820–1823, 1826–1834 рр.), Францією (1830, 1848 рр.), Італією (1820–1821, 1831, 1848–1849 рр.), Австрією (1848 р.), Угорщиною (1848–1849 рр.), регіоном Південно-Західної Німеччини і Пруссією (1848–1849 рр.).

процесів, оскільки регулювання економічних відносин часто вступало у конфлікт з політичними засадами демократичного суспільства.

Коли на президентських виборах 1860 р. перемогу здобув Авраам Лінкольн – противник рабства, великі рабовласники Півдня за сприяння свого ставленика (чинного президента Джорджа Б'юкенена) доклали усіх зусиль для зміцнення свого впливу і становища до вступу нового президента на посаду у березні 1861 р. Керівники міністерства фінансів і військового департаменту перевели федеральні кошти у банки Півдня, передали південним штатам 500 тис. рушниць, передислокували федеральні військові частини з Півдня на Далекий Захід¹. Більше того, південні штати почали сецесію – відділення від Півночі, внаслідок чого 4 лютого 1861 р. була створена Конфедерація американських штатів зі столицею в Річмонді. Президентом нової рабовласницької держави став Джефферсон Девіс. Завдяки таким зусиллям утворилося два угруповання: Північ (23 штати) і Південь (11 штатів), основна політична проблема між якими щодо статусу рабства була вирішена лише у ході Громадянської війни 1861–1865 рр.

Війну розв'язали війська Конфедерації, які на початку квітня 1861 р. захопили форт Самтер (Південна Кароліна) і згодом завдали низки поразок армії Півночі. Особливістю цієї війни було те, що вона велася між регіонами однієї країни, в кожному з яких проживало багато таємних прихильників протилежного табору. Це не лише ускладнювало хід військових дій, а й безпосередньо впливало на розвідувальну діяльність обох сторін. З функціональної точки зору, рідне мовне і культурне середовище полегшує ведення шпionажу. Однак, якщо розвідники на “чужій” території знаходили підтримку з боку політичних опонентів місцевої влади, то на своїй території виявити такого розвідника було доволі складно.

Необхідно зазначити, що на початку війни жодна зі сторін не мала діючої розвідувальної організації. Командувачі армій користувалися послугами приватних детективів, агентів-добровольців, а також усіх інших людей, які поділяли політичні цілі того чи іншого табору і певним чином могли допомогти спільній справі. Першим незаперечним свідченням щодо необхідності створення розвідувальної і контррозвідувальної служби стала балтиморська змова 1861 р. з метою вбивства президента Лінкольна, викрита Аланом (Алленом) Пінкертоном. Колишній поліцейський і детектив, котрий у 1850 р. відкрив власну контору під назвою “Національне детективне бюро Пінкертона”, став досить відомим завдяки її діяльності. Контора спеціалізувалася на пошуку грабіжників

поїздів. Коли почався вихід південних територій зі складу Сполучених Штатів, залізничні шляхи стали безпосередньою мішенню для здійснення диверсій. Зокрема, у штаті Меріленд сепаратисти розгорнули активну підготовку до проведення на залізниці диверсійних операцій. У зв'язку з цим правління залізничної гілки Філадельфія – Уїлмінгтон – Балтимор звернулося до А. Пінкертона з проханням направити своїх людей у Балтимор і завадити розбійним планам. Підлеглі Пінкертона успішно виконали свою роботу, що привернуло до них увагу з боку найближчого оточення президента. Пінкертонові запропонували стати особистим охоронцем Авраама Лінкольна під час його проїзду територією Меріленду до Вашингтона на церемонію інавгурації.

Агентура Пінкертона у Балтиморі виявила, що сепаратисти готуються до замаху на життя президента. Були вжиті необхідні заходи безпеки. На усьому шляху до Вашингтона президента Лінкольна доставляли на залізничні станції у закритих каретах, тимчасово припиняли рух потягів, тому що президентський експрес йшов поза графіком. Агенти Пінкертона перерізали телеграфні кабелі, щоб змовники не встигали передавати інформацію про переїзди Лінкольна, підставні особи викупували більшість квитків на ті потяги, в які мав пересісти президент, за всіма потягами ретельно стежили. Час і маршрути проїзду президента вулицями тих чи інших міст змінювали для дезорієнтації організаторів змови. Самого Лінкольна невідступно охороняли. Така завчасна обізнаність і продумані заходи безпеки, вжиті командою Пінкертона, звели нанівець зусилля балтиморських змовників.

Після розв'язання Громадянської війни головнокомандувач північної армії генерал Дж. Макклеллан взяв Пінкертона на службу з метою організування розвідки і контррозвідки при штабі армії. Основні зусилля Пінкертона спрямовував на створення розвідувальної мережі у південних штатах і підвищення якості отримуваної інформації. “Головний розвідник” особисто під іменем майора Е. Дж. Аллена таємно відвідував території південних штатів для оцінення ситуації і здобуття розвідувальних даних. Серед кращих агентів Пінкертона варто виокремити Тімоті Уебстера і Дейва Грехема. Уебстер добував цінну інформацію у Вірджинії, однак згодом потрапив у полон і був страчений. Грехем працював у тилу армії Півдня під виглядом дрібного торговця і тривалий час постачав важливою інформацією війська Півночі.

Люди Пінкертона допитували дезертирів і перебіжчиків і, порівнюючи та підсумовуючи наявні розвідувальні дані, визначали кількість військ противника у кожному конкретному випадку, що було основним показником для генерала Макклеллана під час розроблення військової тактики. Відомо, що він не вступав у бій, коли сили противника кількісно перевищували його армію. Однак часто траплялося так, що

¹ Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000. – С. 268.

аналітичні оцінки розвідки розходилися з дійсністю. Наприклад, у липні 1862 р. Пінкертон підрахував, що командувач Вірджинською армією конфедератів генерал Роберт Лі має у підпорядкуванні понад 200 тис. солдатів. Натомість генерал-квартирмейстер Макклеллана, ретельно проаналізувавши газети Півдня, стверджував, що війська противника налічують від 60 до 105 тис. чол. Тобто цифри відрізнялися як мінімум удвічі. Пізніше виявилось, що під командуванням генерала Лі перебувало менше 90 тис. солдатів¹. Наскільки свідомо розвідка генерала Макклеллана завищувала кількісні показники військ противника судити складно. Очевидною залишається нерішучість і пасивність генерала, що згодом отримало вичерпне пояснення: Макклеллан більше схилився до укладення угоди з Півднем, ніж до безкомпромісної боротьби за ліквідацію рабства, і в 1864 р. виступив суперником Лінкольна на президентських виборах.

Якщо розвідувальна діяльність Пінкертона не вирізнялася особливими успіхами, то його контррозвідувальна робота давала більше результатів. У Вашингтоні була створена ефективна система з відстеження і викриття агентів південних штатів. Однак Пінкертон мав обмежені повноваження. Він міг арештовувати безпосередніх агентів Півдня, котрі шпигували проти Півночі, але не мав права зачіпати численних представників банківських і торговельних кіл, які вимагали миру з конфедератами, відкрито виступали проти прагнення остаточно придушити бунт рабовласників і звільнити рабів. Симпатичні Півдня могли майже до кінця війни безперешкодно займатися своєю діяльністю на території північних штатів, до якої додавалося таємне листування з лідерами Півдня, провокації антиурядових виступів у Нью-Йорку та інших містах, спроби перешкодити вербуванню солдатів на армійську службу. Саме це і було особливістю Громадянської війни.

Про розмах діяльності агентів Півдня у Вашингтоні свідчить такий приклад. У столиці неподалік від Білого дому мешкала заможна вдова Роза О'Ніл Грінхау. Вона мала багато знайомих серед вищих кіл Вашингтона. Коли почалася війна, більшість з них переїхали на Південь і зайняли важливі урядові посади в Конфедерації. На їхні місця у столиці прийшли інші впливові люди (серед них – державний секретар Уільям Сьюард), з якими місіс Грінхау теж налагодила контакти. Влаштуваючи розкішні світські прийоми, вона стала, по суті, керівником розгалуженого шпигунського центру у власному домі, де акумулювалася найрізноманітніша інформація про армію Півночі і яку переправляли уряду Конфедерації. Інформація місіс Грінхау багато в

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 483.

чому сприяла перемогам військ Півдня у перші місяці війни. Пінкертон доклав чималих зусиль для ліквідації цього шпигунського центру. Розу Грінхау врешті-решт арештували, але після нетривалого утримання у в'язниці відправили на територію Конфедерації, де її з почестями зустріли лідери Півдня. Так Громадянська війна у США засвідчувала свою внутрішню сутність – небезкомпромісну боротьбу правлячого класу з опозицією, що виникла в його межах.

Після того, як генерал Макклеллан не домігся успіху у битві при Антіетамі (вересень 1862 р.), вдвічі переважаючи сили противника і володіючи копією таємного плану вторгнення у Меріленд військ генерала Лі, президент Лінкольн відсторонив його від командування армією Півночі. Пінкертон вийшов у відставку разом зі своїм начальником, працював у сфері боротьби зі спекуляцією, а після війни повернувся до приватних розслідувань, відновивши роботу свого детективного бюро.

Крім Пінкертона, відомою постаттю в тогочасній американській розвідці був Ла Файетт Бейкер. На початку Громадянської війни він з власної ініціативи розгорнув шпигунську діяльність на користь Півночі. Під іменем “Сем Мансон” Бейкер їздив територіями південних штатів, граючи роль фотографа. Така професія давала йому можливість без підозр перебувати у тилу військ Конфедерації і паралельно з фотографуванням добувати інформацію військового характеру. В один момент Бейкера затримали за наказом президента Конфедерації Дж. Девіса, який особисто його допитував, однак розвіднику вдалося втекти з-під варти і повернутися на “свою” територію. Пізніше Бейкера призначили головою контррозвідки при державному департаменті, а згодом держсекретар Сьюард передав його команду у підпорядкування військового відомства. Бейкер став довіреною особою військового міністра Едвіна Стентона, за вказівками якого спрямував основні зусилля на виявлення і знешкодження таємних агентів південних штатів у Вашингтоні. Бейкеру вдалося вистежити і вислати зі столиці спекулянтів і хабарників з урядового апарату, арештувати кілька десятків осіб, які підозрювалися у симпатіях до південних штатів, серед них – відому шпигунку Белл Бойд.

Дівчина почала працювати на розвідку Конфедерації у сімнадцятирічному віці. Її рідне місто Мартінсберг (штат Вірджинія) зайняли північні війська, а в будинку сім'ї Бойд поселилися кореспондент газети “Нью-Йорк геральд” і кілька офіцерів армії Півночі, від яких Белл Бойд і дізнавалася про останні військові новини. Свою важливу інформацію у вигляді рапортів і донесень вона переправляла у штаб армії Півдня через довірених агентів, а в окремих випадках навіть особисто. Її ризикована діяльність давала можливість командувачам південних військ краще готуватися до бою з противником, перешкоджати реалі-

зації його тактичних планів. Одного разу донесення Белл Бойд потрапило до рук агента Півночі, який відразу направив його військовому міністру Стентону. Люди Бейкера арештували шпигунку і доставили її у Вашингтон, проте згодом Белл Бойд обміняли на арештованого на Півдні агента північних штатів. Така практика була досить поширена у роки Громадянської війни.

Бейкер успішно виконував свою роботу, однак вбивство президента Лінкольна 14 квітня 1865 р. на виставі у театрі Форда назавжди залишило негативний відбиток на його кар'єрі. Служба Бейкера не розкрила змову і не зуміла зашкодити виконавцям замаху. Президента вбив фанатичний прихильник рабовласництва й агент Конфедерації актор Джон Бут. Він утік з місця злочину, однак через кілька днів його вистежили і при затриманні застрілили. Восьмеро його спільників були засуджені – четверо до страти, інші до позбавлення волі, однак справжніх організаторів змови не змогли остаточно встановити ні тоді, ні в ході пізніших приватних розслідувань¹. Наступник президента Лінкольна Ендрю Джонсон не довіряв ні Бейкеру, ні його безпосередньому начальнику міністру Стентону, тому вони були звільнені з посад. Пізніше Бейкер видав мемуари про свою розвідувальну діяльність під назвою “Історія таємної служби Сполучених Штатів” (“The History of the United States Secret Service”, 1867).

Часто Бейкера називають наступником Пінкертон на посаді керівника розвідувальної служби північних штатів, хоча насправді вони деякий час працювали паралельно: Пінкертон – при штабі генерала Макклеллана, а Бейкер – на офіційній посаді начальника військової поліції при військовому департаменті. Жоден з них не був керівником розвідки північних штатів, тому що такої служби взагалі не було. Те саме стосувалося і південних штатів. Розвідка в Америці ще не вийшла на державний рівень і її застосовували передусім як тактичний прийом під час військових дій. Розвідку організовували при своїх арміях окремі командувачі, які розуміли її практичне значення.

Першою розвідувальною службою в армії Сполучених Штатів, яка фактично поставила ведення розвідки на професійну основу, було Бюро інформації. Його створили на початку 1863 р. за наказом командувача Потомаської армії північних штатів генерал-майора Джозефа Хукера. Бюро інформації підпорядковувалося начальнику військової поліції при Потомаській армії полковнику Джорджу Шарпу і мало займатися веденням тактичної розвідки. Агенти бюро (скаути) працювали у тилу армії Півдня, між ними і центром була налагоджена надійна система

¹ Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000. – С. 271–272.

зв'язку. На основі інформації, отриманої від агентів, військовопозовонених, біженців, з газет південних штатів, унаслідок спостереження з повітряних куль, регулярно складали звіти і розвідувальні оцінки.

Напевно найціннішим, причому добровільним, агентом для Півночі була впродовж усієї війни Елізабет ван Лью. Походження і суспільне положення Елізабет свідчили про її приналежність до правлячої на Півдні рабовласницької знаті. Двері родинного будинку ван Лью у Річмонді були відчинені для впливових чиновників, офіцерів та інших поважних осіб – носіїв політичної та військової інформації. Сама Елізабет була противницею рабства і не приховувала своїх поглядів: вона звільнила дев'ятьох власних рабів і викупила ще кількох, щоб возз'єднати їх з рідними, які перебували у власності її сім'ї. Відкритий аболіціонізм, схвалення політики північних штатів, допомога з медичним обслуговуванням і харчуванням військовопозовоненим армії Півночі, котрих утримували під вартою в Річмонді, сприймалися керівництвом Конфедерації як дивацтво, оскільки аристократка і корінна мешканка столиці просто не могла свідомо і настільки демонстративно нехтувати “справою” Півдня. Саме така “дивакувата поведінка” ван Лью стала вдалим прикриттям її розвідувальної діяльності, оскільки не просто запідозрити у шпигунстві людину, яка відкрито підтримує ворога.

Елізабет ван Лью створила розгалужену розвідувальну організацію. Вона керувала роботою не лише своїх агентів, а й розвідників, направлених до Річмонда з Півночі. Агентами ван Лью були чиновники з військового відомства Півдня, мимовільними інформаторами ставали численні гості її маєтку. Важлива інформація надходила від колишньої звільненої рабині Мері Браузер, котра прислужувала у резиденції президента Конфедерації Дж. Девіса. Завдяки “гуманітарній допомозі” був налагоджений постійний канал зв'язку з полоненими солдатами північних військ. Їхні практичні знання про тактику південних армій, особливості ведення бою, дислокацію, вразливі місця тощо мали важливе значення для командування армії Півночі. Зв'язок розвідувальної організації Елізабет ван Лью з центром – Бюро інформації Дж. Шарпа – здійснювався за допомогою агентів-кур'єрів, які направлялися з північного табору, або відданих слуг Елізабет, звільнених з рабства. Про значення роботи організації ван Лью свідчить подяка, отримана згодом від головнокомандувача армії Півночі генерала Улісса Гранта: “Ви прислали найцінніші дані з усіх, які надходили з Річмонда під час війни”¹.

Переломним моментом у ході Громадянської війни стала перемога північних військ над військами Конфедерації у битві 1–3 липня 1863 р.

¹ Дамаскин И. А. Сто великих разведчиков. – М.: Вече, 2003. – С. 171.

при Геттісберзі (штат Пенсильванія). Ключову роль у цих подіях відіграло Бюро інформації, агентам якого вдалося дізнатися про план наступу конфедератів через р. Потомак на Меріленд. Своєчасно поінформоване командування військ Півночі змусило противника прийняти бій при Геттісберзі у невідгодних для нього умовах, де він і був розбитий. У липні того ж року генерал Грант після шестимісячної облоги підкорив важливий опорний пункт на р. Міссісіпі – місто Віксберг. Після таких поразок армія Конфедерації, заблокована у східних районах і повністю відрізана від західних, де були значні людські і матеріальні ресурси, не мала шансів на успіх.

У 1864 р. генерал Грант як головнокомандувач армії Півночі ввів Бюро інформації до складу свого штабу, чим підняв статус таємної служби до державного значення. Однак після капітуляції армії Півдня у квітні 1865 р. і завершення Громадянської війни Бюро інформації було розформоване. У державі почався т. зв. період “реконструкції” (1865–1877 рр.): проведення буржуазно-демократичних перетворень на Півдні, усунення рабовласників від влади, конфіскація їхніх земель, надання колишнім рабам політичних, економічних і громадянських прав. Країна займалася своїми внутрішніми проблемами і розвідка, традиційно, відійшла на другий план. Однак через деякий час на флоті і в армії Сполучених Штатів були створені постійні розвідувальні структури, які вважаються офіційними попередниками військової розвідки США: Управління морської розвідки (1882 р.) та Управління військової інформації (1885 р.). Саме робота цих організацій дала поштовх до розгортання розвідувальної діяльності Сполучених Штатів і поступового її виходу на світовий рівень.

6.4. Місце і роль розвідки Пруссії у зовнішній політиці держави

Як відомо, за рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 рр. в Європі почалося встановлення нового порядку. Питання роздробленості німецьких земель було вирішено лише поверхнево. З 38 окремих суверенних володінь, включаючи Австрію і Пруссію, створено “Німецький союз”. Це було досить умовне об’єднання без спільної армії, суду, фінансів і зовнішньополітичного відомства. Єдиним загальнонімецьким органом став Союзний сейм у складі представників усіх німецьких правителів, однак його рішення не мали обов’язкової сили. Дві головні держави у союзі – Австрія і Пруссія – продовжували своє суперництво за першість на німецьких землях. Саме політика Пруссії, спрямова-

на на консолідацію німецьких земель під своєю владою та усунення Австрії від участі у німецьких справах, стала каталізатором створення Німецької імперії.

Ніщо суттєво не порушувало німецький сценарій “врівноваженої роздробленості”, вигідний насамперед Росії і Франції, до приходу до влади в Пруссії Отто фон Бісмарка. Ставши першим міністром у вересні 1862 р., Бісмарк зосередив у своїх руках практично всю зовнішню політику і дипломатію держави. Послідовне перебування на трьох важливих посадах: повноважного представника Пруссії у Союзному сеймі (Франкфурт-на-Майні), посла Пруссії у Петербурзі і пізніше в Парижі дало Бісмарку не тільки цілісне уявлення про внутрішньополітичний стан справ у Німецькому союзі, безпосереднє розуміння політики російського і французького дворів, а й особисті знайомства на вищому рівні і цінний досвід дипломатичної гри. Усвідомлюючи невідворотність інтеграційних процесів на німецьких землях, провідну роль у цих перетвореннях Бісмарк відводив Пруссії. Міністерське призначення дало йому змогу послідовно втілювати в життя ідею об’єднання Німеччини під егідою Пруссії.

Першим кроком у реалізації політичного курсу Бісмарка стала війна 1864 р. з Данією за німецькомовні землі Шлезвіг і Гольштейн¹. Він бездоганно підготував сприятливу політичну ситуацію для Пруссії, коли держави, які могли завадити її планам – Англія, Франція і Росія, залишилися нейтральними, а Австрія таємно погодилася виступити на боці Пруссії. Відстоюючи німецькі інтереси, Берлін і Відень 16 січня 1864 р. оголосили ультиматум королю Данії Христиану IX з вимогою відмінити нову конституцію, за якою Шлезвіг відділявся від Гольштейна і перетворювався на данську провінцію. Король відхилив ультиматум і для розв’язання конфлікту було застосовано зброю. Сили у війні виявилися надто нерівними і через чотири місяці Данія визнала свою поразку, так і не дочекавшись обіцяної підтримки з боку Англії та Франції. За мирним договором, підписаним у жовтні 1864 р., Австрія і Пруссія отримали герцогства Лауенбург, Шлезвіг і Гольштейн. Однак плани Бісмарка були більш далекоглядними: Пруссія мала володіти завойованими територіями одноосібно, без Австрії. Наступним логічним кроком прусського першого міністра став конфлікт з Віднем,

¹ Самостійні землі Шлезвіг і Гольштейн у 1386 р. були об’єднані гольштейнськими графами і з 1460 р. перебували під владою данської корони. Водночас герцогство Гольштейн формально залишалося у складі Священної Римської імперії. Після наполеонівських воєн за рішенням Віденського конгресу король Данії зберігав права на Шлезвіг–Гольштейн, а сам Гольштейн ставав членом Німецького союзу. У ході революційних подій 1848 р. тимчасовий уряд Шлезвіг–Гольштейна оголосив про відділення від Данії, його підтримала Пруссія. Однак дансько-прусска війна 1848–1850 рр. не змінила статусу Шлезвіг–Гольштейна.

причому від його результату залежав увесь хід дальшого об'єднання Німеччини. Почалася масштабна підготовка до вирішального зіткнення на усіх фронтах і на таємному зокрема. Організувати розвідувальну діяльність проти Австрії Бісмарк запропонував начальнику таємної пруської поліції Вільгельму Штіберу.

Штібер став кращим “менеджером” розвідувальної справи свого часу, перетворивши пруську розвідку на злагоджений механізм, робота якого була ключовою ланкою у процесі реалізації зовнішньополітичного курсу держави. Здібний адвокат, досвідчений працівник кримінальної поліції і служби безпеки Штібер заклав основи своєї “тіньової” діяльності ще до особистого знайомства з Бісмарком. За дорученням короля Фрідріха Вільгельма IV у 1854 р. розпочалася робота з налагодження шпіонажу проти Франції, Австрії та інших сусідніх держав, на що були виділені значні кошти. Однак перенесений королем у 1857 р. інсульт призвів до його недієздатності, внаслідок чого Штібер втратив підтримку монарха. З приходом до влади брата короля принца-регента Вільгельма (січень 1858 р.) Штіберу довелося взагалі залишити державну службу через звинувачення у незаконній діяльності. У відставці він зав'язав контакти з російськими впливовими особами у сфері безпеки, які доручили йому організувати іноземний філіал Охоронного відділу департаменту поліції – таємної служби царя Олександра II (1855–1881 рр.). За таємними домовленостями з царським урядом Штібер зобов'язувався стежити за російськими емігрантами на німецьких землях і забезпечувати безпеку монарха на території Німеччини під час його закордонних поїздок. Цей зв'язок (пізніше зі згоди Бісмарка) підтримувався практично до завершення професійної діяльності Штібера.

У 1863 р. друг Штібера Брасс, який був засновником проурядової газети “Норддойче альгемайне цайтунг”, познайомив його з першим міністром Пруссії Бісмарком. З цього часу починається новий злет кар'єри Штібера. За допомогою своїх агентів він зумів викрити і знешкодити спроби замаху на життя Бісмарка, після чого йому доручили організувати таємну поліцію для охорони короля та уряду, а також для розслідування антидержавної діяльності різних опозиційних сил. Такої спеціальної контррозвідувальної служби не мала тоді ще жодна європейська держава. Водночас, на випадок війни, Штібер почав створювати таємну польову поліцію для забезпечення військового керівництва інформацією про потенційного противника. Для ефективного ведення розвідки і кращого вивчення розвідуваного об'єкта Штібер застосовував метод масового шпіонажу – впровадження у визначені райони на території противника великої кількості шпигунів, які добували детальну інформацію про всі аспекти його політичного і військового становища. Штібер вважав, що одинична розвідка, здійснювана окремими розвідниками, дає обмежені результа-

ти, оскільки ці люди звертають увагу на те, що важливе з їхньої точки зору, тоді як деталі залишаються осторонь як несуттєві. Насправді саме деталі досить часто мають вирішальне значення, оскільки дають цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт. Тому служба стеження Штібера залучала до роботи якнайбільшу кількість розвідників, обсяги інформації від яких давали можливість не лише перепроверити її достовірність, а й формувати правдиві знання про противника.

Готуючи війну проти Австрії, Бісмарк доручив Штіберу організувати агентурну розвідку в Богемії. У регіоні було створено розгалужену мережу таємних пруських агентів. На Штібера працювали військові у відставці, комерсанти, дрібні торговці, фермери, офіціанти, прислуга та люди інших професій. З квітня 1864 до травня 1866 р. він особисто відвідав усі важливі у військово-політичному значенні пункти Богемії. “Подорожуючи” під виглядом фотографа або торговця, Штібер вивчав настрої населення, збирав інформацію про дислокацію військових частин, розміщення укріплень і казарм, у потрібних місцях прилаштував своїх агентів. Пруське військово командування отримало цінні точні відомості про стан бойової готовності армії противника і театр військових дій, що суттєво полегшило планування військової кампанії і розроблення деталей окремих операцій. На австрійській території були створені шпигунські осередки, і коли пруські війська почали свій наступ, у кожному поселенні вони знаходили заздалегідь вказану людину, яка повідомляла детальну інформацію про дислокацію ворожих сил, місцеві ресурси продовольства і фуражу. Старання Штібера високо оцінили Бісмарк і командувач пруської армії генерал Мольтке.

Війна проти Австрії була набагато коротшою, ніж усі приготування до неї, і завершилася відразу після досягнення Пруссією її політичних інтересів. Так, 16 червня 1866 р. почалися військові дії, 3 липня пруська армія розбила австрійців у битві під Садовою (при Кеніггреці), а 26 липня у місті Нікольсбург було укладено перемир'я. За задумом Бісмарка, війна не мала бути розгромною для Австрії, інакше у “німецькі справи” втрутилися б інші великі держави, насамперед Франція, що загрожувало провалом для всіх його далекосяжних планів. Ретельна підготовка і тонке відчуття міжнародної ситуації дали змогу першому міністру Пруссії здобути ключову перемогу на шляху до об'єднання Німеччини. Лондонська газета “Таймс” у день битви під Садовою писала про Бісмарка: “Він єдина людина в Німеччині, яка знала, чого хоче. Без нього прагнення німців – народу морально несміливого – до єдності ніколи б не втілювалося у життя”¹.

¹ Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Метерних. – Сер. “Исторические силуэты” / Пер. с нем. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. – С. 81.

У результаті війни Пруссія отримала Шлезвіг і Гольштейн, королівство Ганновер, герцогство Нассау, частину курфюрства Гессен і місто Франкфурт-на-Майні. Замість Німецького союзу був створений Північнонімецький союз з німецьких держав, розміщених на північ від р. Майн, в який не входила Австрія. Головна роль у Північнонімецькому союзі була відведена Пруссії, його очолювали король Пруссії Вільгельм I (1861–1888 рр.) і союзний канцлер Бісмарк. З південними німецькими землями – Баденом, Вюртембергом, Баварією і Гессеном окремо укладено таємні договори про оборонний союз, за умовами яких ці держави зобов'язувалися приєднати свої армії до військ Північнонімецького союзу у випадку війни з третьою стороною. Отже, наступна успішна війна для Пруссії вела до можливого “добровільного” включення до складу Північнонімецького союзу південних німецьких земель, на що і розраховував Бісмарк. Тут “на допомогу” пруському канцлеру прийшов імператор Франції Наполеон III (1852–1870 рр.).

Для Франції посилення східного сусіда без жодних компенсацій за її “нейтралітет” в австро-пруській війні було реальною загрозою. Сподівання Наполеона III на поразку Пруссії, а також на тривалий і виснажливий характер війни для обох сторін не виправдали себе. Тепер наслідки непродуманої політики ставали відчутними і потребували “роботи над помилками”. Проте політичні проекти і дипломатичні ініціативи Франції не дали бажаних результатів. Наполеон III і Бісмарк свідомо вели свої держави до війни, тільки з однією різницею: французькому імператору війна була потрібна для зміцнення особистої влади і престижу в країні, а пруському канцлеру – для консолідації Німеччини. Завдяки дипломатичним прорахункам Наполеона III Бісмарк зумів повернути справу так, що Франція не лише опинилася у політичній ізоляції напередодні війни, а ще й виступила ініціатором конфлікту. Не задовольняючись відмовою Леопольда Гогенцоллерна зайняти іспанський престол¹, Наполеон III через свого посла Бенедетті почав вимагати від Вільгельма I, який у той час перебував на лікуванні в Емсі, письмових гарантій у цьому питанні і зобов'язання не посягати на інтереси і честь Франції у майбутньому. Про зміст переговорів з Бенедетті Вільгельм I повідомив Бісмарка депешею від 13 липня 1870 р., яка увійшла в історію. Канцлер так підкоригував текст повідомлення, що він набув образливих форм для Франції, з якою нібито не захотіли рахуватися, а потім “допустив” витік інформації, точніше, дозволив

¹ У ході революції 1868 р. в Іспанії королева Ізабелла II зреклася престолу, який урядом країни був запропонований принцу Леопольду Гогенцоллерну – представнику правлячої династії Пруссії. Проти цього рішення виступила Франція і пруський король Вільгельм I переконав свого родича відмовитися від іспанської пропозиції.

опублікувати цей текст. Так “Емська депеша” стала приводом до війни, яку Франція оголосила Пруссії 19 липня 1870 р.

Бісмарк виграв не лише дипломатичний раунд у франко-пруському протистоянні. Масштабна розвідувальна діяльність, яку розгорнув Штібер проти Франції відразу після австро-пруської війни, забезпечила домінування Пруссії над новим противником. За вказівкою Бісмарка, Штібер створив таку щільну розвідувальну мережу на французькій території, якої ще не знала історія шпіонажу. З вересня 1866 по жовтень 1869 р. головний пруський розвідник особисто чотири рази відвідав Францію. Він і його найближчі помічники – Зерницький і Кальтенбах, створюючи локальні центри пруської шпигунської організації у Франції, прожили в країні у сукупності понад рік кожен. Поступово на основних напрямках, намічених німецьким командуванням для вторгнення на територію противника, а саме: в департаментах верхнього і нижнього Рейну, Мозеля, Вогезів, Юри, Арденн, Верхньої Марни, Верхньої Савойї, Сени й Уази, Ельзасу та Лотарингії, розгорнули свою діяльність тисячі пруських агентів. Це були німецькі сільськогосподарські робітники, до яких прихильно ставилися французи як до дисциплінованих працівників (приблизно 3 тис. осіб), німецька жіноча прислуга, призначена переважно для обслуговування кафе, ресторанів, готелів (приблизно 9 тис. осіб), німецькі унтер-офіцери у відставці, влаштовані на різні французькі торговельні і промислові підприємства або просто у ролі комерсантів чи туристів (приблизно 1 тис. осіб). Крім того, майже 200 осіб німецької жіночої прислуги було влаштовано у французьких адвокатів, лікарів, чиновників та офіцерів, яких господарі цінували насамперед як вчителів німецької мови для своїх дітей¹.

Уся ця маса таємних агентів була чітко структурована, причому центральному розвідувальному органу безпосередньо підпорядковувалися лише дві довірені особи. Під їхнім керівництвом працювали чотири обласні інспектори з резиденціями в Берліні, Лозанні і Женеві. Райони інспекторів було поділено на окремі сектори з локальними центрами шпигунської мережі. Організацію будували з розрахунком на безперешкодну роботу і під час військових дій, більшість її агентів за заздалегідь продуманими легендами мали залишитися на своїх місцях.

Проте суто німецької агентури Штіберу було замало. Його досвідчені розвідники звернули увагу і на французів. За можливим способом вербування їх поділяли на такі категорії: 1. Представники бідних верств населення, які мріють про легкий заробіток; 2. Офіцери і чиновники,

¹ Звонарев К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 358.

які або потребують значних коштів (наприклад, для сплати своїх боргів), або прагнуть помсти (наприклад, за особисту образу чи з політичних міркувань); 3. Усі інші люди, яких можна змусити до шпигунства за допомогою шантажу. Незабаром у берлінський Центральний реєстр Штібера почали надходити сотні досьє на французів, які могли зацікавити прусську розвідку як інформатори. Пруські чиновники постійно поповнювали реєстр новими даними, формуючи необхідний фундамент для агентурної діяльності.

На початок франко-пруської війни агенти Штібера працювали у всіх великих французьких містах, спостерігали за портами і гарнізонами, здобували інформацію про укріплення і військові арсенали, стежили за поштовою і телеграфною кореспонденцією. Таємні зв'язки Штібера поширювалися і на вищі офіцерські чини Франції, він був навіть обізнаний з планами генерального штабу противника щодо стратегічного розгортання військ. Агенти Штібера цікавили не лише військові плани, озброєння, організування і дислокація французької армії, характер і сімейні зв'язки офіцерів і генералів. Штібер детально з'ясовував пропускну здатність усіх французьких доріг і мостів, розміщення продовольчих складів, рахував поголів'я худоби і домашньої птиці у кожному з районів, де мали відбуватися військові дії, оскільки пруські війська на французькій території планували утримувати себе за рахунок місцевого населення. Попередньо були встановлені розміри контрибуції, яку можна накласти на кожне місто і селище. У 1870 р. пруська армія вторглася у Францію, володіючи знаннями про все те, що могло знадобитися для захоплення і пограбування країни. Натомість французи, як пізніше визнав Наполеон III, не були настільки обізнаними. Наприклад, якщо пруська розвідка добула детальну інформацію про технічні характеристики нового озброєння армії противника, то французька нічого не знала про німецькі сталеві гармати, що виготовлялися на заводах відомого промисловця Альфреда Круппа і були вперше застосовані у франко-пруській війні. Вони мали вдвічі більшу, ніж французькі бронзові гармати, дальність стрільби і за влучністю та швидкістю стрільби перевершували всі наявні зразки такої зброї на той час.

Для організування масштабної розвідувальної діяльності Штібер користувався спланованим бюджетом. У вересні 1866 р. уряд асигнував на "забезпечення держави корисною інформацією" 160 тис. талерів, а в жовтні того ж року збільшив суму до 350 тис. Активізація агентурної роботи напередодні і під час війни 1870–1871 рр. призвела до збільшення бюджету таємної поліції до 19,5 млн франків¹. З початком війни

¹ Звонарев К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 360–361.

різко зросла кількість інформаторів і поліцейських агентів, зайнятих виключно стеженням за противником. Усі їхні дані зосереджувалися у III розвідувальному бюро пруської армії, яке очолював майор Краузе. З бюро тісно співпрацювала таємна польова поліція Штібера, що займалася питаннями агентури і боротьби з французьким шпіонажем. Штібер у кілька разів збільшив чисельність охоронних підрозділів таємної поліції, коли з французьких газет стало відомо про мільйонні винагороди, обіцяні за вбивство короля Вільгельма I і канцлера Бісмарка. Люди Штібера стежили за порядком на окупованих французьких територіях, жорстоко карали будь-які спроби диверсій, перешкоджали шпигунській діяльності з боку противника, боролися з повітряною розвідкою, здійснюваною за допомогою повітряних куль. Вони майстерно виконували і делікатні доручення. Наприклад, міністр закордонних справ Франції Жюль Фавр, скерований до Бісмарка для ведення переговорів про перемир'я, майже тиждень прожив у спеціально підготовлених апартаментах у Версалі (тогочасній головній ставці німецького командування) і навіть не запідозрив, що під виглядом обслуговуючого персоналу працювали агенти пруської таємної поліції. Вони мали доступ до кореспонденції міністра, про зміст якої відразу дізнавався Бісмарк. Відтак переговори з Фавром були для нього більш ніж прозорими.

Окрім розвідки, на службу державним інтересам Бісмарк також поставив цензуру і політичну пропаганду. Для цього було створено "Бюро преси" у складі внутрішнього і зовнішнього відділів. Їхня робота давала змогу впливати на громадську думку німецького і французького народів у потрібному для Бісмарка руслі.

Висока готовність до війни дала можливість німцям диктувати умови боротьби. Франція зазнала розгромної поразки внаслідок безпідставного завищення своїх можливостей, внутрішньої політичної нестабільності і практично повного ігнорування потужностей Пруссії. Підписане 28 січня 1871 р. перемир'я замінив прелімінарний мирний договір від 26 лютого, за яким Франція втрачала Ельзас і більшу частину Лотарингії і зобов'язувалася виплатити Німеччині військову контрибуцію у розмірі 5 млрд франків. Франкфуртський мирний договір 10 травня 1871 р. підтвердив основні умови прелімінарного договору.

Завдяки перемозі у війні в Бісмарка з'явилася можливість закінчити об'єднання Німеччини. Ще у вересні 1870 р. почалися переговори з південними німецькими землями про їхній вступ до Північнонімецького союзу, які завершилися підписанням відповідних угод з Баденом, Вюртембергом, Гессеном і Баварією. Згоду короля Баварії Людвіга II (1864–1886 рр.) на проголошення імператором Німецької імперії Вільгельма I довелося купувати пенсійним забезпеченням у розмірі

5,2 млн марок золотом (у вигляді щорічних виплат по 300 тис. марок золотом)¹. У день 170 річниці перетворення Бранденбурзького курфюрства на Пруське королівство, 18 січня 1871 р., у Версальському палаці на території переможеної Франції відбулося офіційне проголошення Німецької імперії на чолі з кайзером² Вільгельмом I. Це була федеративна держава у складі 22 монархій під верховенством Пруссії. Бісмарк став імперським канцлером і як вдячність за створення Німецької імперії отримав від кайзера подарунок – частину земель герцогства Лауенбург на схід від міста Гамбурга (маєток Фрідріхсруе).

Бісмарк добре розумів, що сильна, консолідована Німеччина внесе суттєві корективи у політичну ситуацію в Європі і в перспективі – у світі. Поява потужного гравця в центрі європейського континенту спричинила переформатування політичної гри, вироблення іншого співвідношення у балансуванні інтересів і впливів її основних суб'єктів. Сутність політики Німеччини в нових умовах Бісмарк сформулював так: “Будь-яка велика держава, яка намагається здійснювати тиск на політику інших держав, що є поза сферою її інтересів, і змінювати стан речей, зазнає краху, виходячи за межі, відведені їй Богом, проводячи політику влади, а не політику власних інтересів... Ми не будемо цього робити”³. Усі зусилля Бісмарк спрямовував на внутрішнє зміцнення Німецької імперії і нейтралізацію можливих зовнішніх загроз. Левову частку цієї роботи йому допомагали виконувати розвідка і контррозвідка.

Після війни 1870–1871 рр. Штібер почав організовувати агентурні мережі у багатьох європейських державах. Таємні фонди, що призначалися на розвідувальну діяльність, зросли у десятки разів. Удосконалення і розширення роботи агентури мало на меті створити ефективну службу не лише для здобування розвідувальних даних, а й здатну до активної диверсійної діяльності. Наприклад, у 1880 р. Штібер за дорученням генерального штабу створює у Франції спеціальну залізничну агентуру, яка б могла при потребі завадити роботі залізничного транспорту під час мобілізації військ потенційного противника. Водночас Штібер займався налагодженням системи поліцейського стеження в Німеччині, діяльність якої мала бути спрямована на виявлення політичної опозиції Бісмарку. За заслуги у розвідувальній справі Штібер отримав понад два десятки нагород. Його наступники не припиняли

¹ Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Сер. “Исторические силуэты” / Пер. с нем. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. – С. 99.

² Кайзер (лат. caesar) – цезар, цар.

³ Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Сер. “Исторические силуэты” / Пер. с нем. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. – С. 118.

активно працювати над удосконаленням німецької розвідки, що засвідчила масштабна готовність Німеччини на таємному фронті до Першої світової війни.

У 1890 р. Бісмарк вийшов у відставку через розбіжності у політичних поглядах з імператором Вільгельмом II (1888–1918 рр.). Тоді він сказав пророчі слова: “Через двадцять років після смерті Фрідріха II була Йена; через двадцять років після моєї смерті знову настане крах, якщо і далі будуть правити таким чином”¹. Як свідчить історія, побудована Бісмарком Німеччина вистояла після світових воєн, витримала іноземну окупацію і тривале перебування штучною моделлю біполярного світу під час “холодної війни”. Німецький моноліт “залізного канцлера” став одним з ключових гравців міжнародних відносин глобального масштабу.

ХІХ століття було досить продуктивним для розвитку розвідки. Її значення у сфері забезпечення національних інтересів і безпеки держави відчутно зросло. Розширився спектр методів і засобів розвідувальної діяльності, утвердилася практика утримання кількох таємних служб одночасно й успішного використання результатів їхньої незалежної роботи. У розвитку розвідувальної справи на один рівень з Англією і Францією вийшла Німеччина. Стимул до створення постійних розвідувальних органів з'явився і в керівництві Сполучених Штатів Америки.

Свою особливу нішу зайняла приватна розвідка. Наприклад, банківський дім Ротшильдів, який забезпечував переведення англійських субсидій державам – членам антифранцузьких коаліцій, збагатився не лише за рахунок фінансових трансакцій. Завдяки злагодженій системі комунікацій між основними філіями у Лондоні, Парижі, Гамбургу і Франкфурті, а також особистим зв'язкам (Натан Ротшильд користувався повагою серед правлячої верхівки Лондона, Амшел Ротшильд особисто знав К. Меттерніха) банкіри у нестабільний період наполеонівських воєн мали доступ до важливої інформації і змогу вчасно обмінюватись нею, що допомагало їм примножувати статки на біржових спекуляціях. Так, після битви під Ватерлоо Натан Ротшильд лише за один день збагатився на 1 млн ф. ст. Знаючи задовго до прибуття урядового кур'єра в Лондон про повну поразку французів, він почав грати на біржі на пониження вартості англійських державних облігацій. Агенти Ротшильда збували цінні папери, які падали у ціні через поширені чутки про розгром англійських військ на континенті. Інші біржовики внаслідок паніки почали також продавати свої облігації, побоюючись їхнього дальшого знецінення. Водночас Ротшильд через підставних осіб скупив величезну кількість цінних паперів за заниженою вартістю. Наступного дня стало відомо про перемогу

¹ Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Сер. “Исторические силуэты” / Пер. с нем. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. – С. 144.

над Наполеоном, курс англійських акцій різко зріс, а Натан Ротшильд завдяки “достроково” отриманій інформації блискавично збагатився. Слід зазначити, що англійський уряд часто користувався послугами приватної розвідки для виконання тих чи інших шпигунських завдань, що давало йому можливість уникати будь-якої відповідальності за її дії.

У політичній боротьбі, що передувала Першій світовій війні, всі, без винятку, великі держави послуговувалися результатами роботи своїх розвідувальних служб.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте діяльність іноземних розвідувальних організацій на території Франції у період революції 1789 р.
2. Як була побудована система розвідувальних служб Наполеона Бонапарта?
3. Вкажіть основні успіхи розвідки Наполеона I.
4. Яке значення для Франції мала таємна дипломатія Шарля Моріса де Талейрана?
5. Що призвело до провалу військової кампанії Наполеона I проти Росії?
6. Назвіть основні причини краху імперії Наполеона I.
7. Опишіть специфіку діяльності американської розвідки під час Громадянської війни 1861–1865 рр.
8. Наскільки прусська розвідка була залучена до процесу утворення Німецької імперії?
9. Вкажіть основні методи організування розвідувальної діяльності Вільгельма Штібера.

Список рекомендованої літератури

1. Вильгельм Штибер (Wilhelm Stieber) // Доступно на: http://www.peoples.ru/state/police/wilhelm_stieber/index.html
2. Волковский Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Полигон, 2003.
3. Галкин И. С. Создание Германской империи (1815–1871 гг.). – М.: Высш. школа, 1986.
4. Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992.
5. Дамаскин И. А. Сто великих разведчиков. – М.: Вече, 2003.
6. Дюма А. Генрих IV. Наполеон / Пер. с фр. – М.: “Русь” ИнтерРОКС, 1992.

7. Егоров А. А. Министр наполеоновской полиции Фуше // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4–5 // Доступно на: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/FOUCHE.HTM>
8. Ерусалимский А. С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. – М.: Наука, 1968.
9. Звонарев К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005.
10. История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 1. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1941.
11. История США / Под ред. Г. Н. Севостьянова: В 4 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1983.
12. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1973.
13. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
14. Коленкур А. Поход Наполеона в Россию. – Таллин–Москва: Скиф Алекс, 1994.
15. Корсиканец. Дневник жизни Наполеона в его собственных словах. Остров Святой Елены / Пер. А. Ю. Тонкошкурова // Доступно на: http://history.scps.ru/lib/napSt_Helena_ru.htm
16. Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
17. Саундерс Э. Сто дней Наполеона / Пер. с англ. – М.: АСТ, 2002.
18. Сироткин В. Г. Наполеон и Александр I. Дипломатия и разведка Наполеона и Александра I в 1801–1812 гг. – М.: Эксмо, 2003.
19. Тарле Е. В. Наполеон. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
20. Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Сер. “Исторические силуэты” / Пер. с нем. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1998.
21. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991.
22. Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000.
23. Шедивы Я. Меттерних против Наполеона / Пер. с чешск. – М.: Междунар. отношения, 1991.

РОЗДІЛ 7

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ ТАЄМНИЙ ФРОНТ

Перша світова війна стала ареною зіткнення інтересів основних гравців міжнародних відносин початку ХХ ст. Німецька імперія, розширивши своєю появою коло традиційно провідних держав світу, почала послідовну боротьбу за переділ колоніальних володінь і сфер впливу на планеті, тому що на розподіл останніх через історичні причини запізнилася. Утворення військово-політичних блоків – Троїстого союзу в 1882 р. (у складі Німеччини, Австро-Угорщини, Італії) та Антанти в 1907 р. (у складі Англії, Франції, Росії) – визначило конфігурацію ворогуючих таборів у невідворотному конфлікті. Загострення протиріч, заснованих на великодержавних інтересах учасників обох блоків, і неспроможність їх вирішити дипломатичним шляхом призвели до застосування сили. Військова потужність протилежних таборів, їхній політичний та економічний вплив розширили межі конфлікту до світового масштабу.

За рахунок війни кожен її учасник намагався досягти своїх цілей. Німеччина прагнула до гегемонії в Європі і світі, хотіла розгромити Англію і ліквідувати її першість на морях, завдати поразки Франції та анексувати її прикордонні промислові райони Лонгві і Бріей. У Берліні планували заволодіти англійськими, французькими, бельгійськими, португальськими колоніями, утвердитися в аравійських провінціях Туреччини, приєднати польські і прибалтійські губернії Росії, а також Україну. Австро-Угорщина завдяки переможній війні сподівалася зміцнити і зберегти імперію, яку підривали внутрішні національні чвари. У Відні розраховували захопленням Сербії і Чорногорії нейтралізувати антиавстрійський слов'янський рух і забезпечити своє панування на Балканах, а також готувалися відібрати у Росії частину польської території, Поділля і Волинь. Італія, що після тривалих “дипломатичних торгів” у квітні 1915 р. перейшла на бік Антанти, сподівалася утвердитися на Балканському півострові, вимагала передання їй у володіння

Трентіно і Південного Тіролю, Трієсту, Істрії, Далмації, частини Албанії, турецьких провінцій Анталії та Ізміру, африканських колоній Еритреї і Сомалі. Велика Британія мала намір усунути конкуренцію з боку Німеччини на світових ринках, нівелювати її претензії щодо перерозподілу колоній, а також планувала захопити у Туреччині Месопотамію і Палестину. Франція хотіла повернути Ельзас і Лотарингію, захопити німецькі землі на лівому березі Рейну і Саарську область, заволодіти Сирією та іншими арабськими територіями. Росія домоглася приєднання Галіції, Познані і Сілезії, поширювала свої претензії на протоки Босфор і Дарданелли, Константинополь та інші турецькі території¹. За ходом силового вирішення цього комплексу питань спостерігали Сполучені Штати Америки, які за умови тривалої боротьби і взаємного виснаження двох блоків могли автоматично увійти до кола головних держав світу.

До війни масштабно готувалися усі її потенційні учасники і насамперед Німецька імперія.

7.1. Особливості роботи німецької розвідки напередодні Першої світової війни

Розвідувальна діяльність Німецької імперії на початку Першої світової війни зосереджувалась у Відділі III-b Генерального штабу армії (Geheime Nachrichtendienst des Heeres). Назва відділу походить з часів франко-пруської війни, коли за збір розвідувальної інформації відповідала секція “b” III (французького) відділу Генерального штабу Пруссії. Відтоді відділ розвідки і контррозвідки німецького генштабу стали позначати III-b.

Крім розвідувальної роботи і контррозвідки, Відділ III-b займався зв'язками з пресою, політичною роботою в армії, стеженням за іноземними посольствами у Берліні, перлюстрацією кореспонденції і підпорядковувався начальнику генштабу генералу Гельмуту фон Мольтке-молодшому, котрий, своєю чергою, безпосередньо підпорядковувався імператору Вільгельму II. З 1913 р. Відділ III-b очолював майор Вальтер Ніколаї. Якщо В. Штібера вважають засновником німецької розвідки, який першим досяг вагомих успіхів у її практичному застосуванні, то В. Ніколаї заслуговує титулу теоретика та ідеолога німецької розвідки, творця її організаційної та кадрової структури. Про глибину розуміння

¹ Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000. – С. 459–460.

роботи таємних служб свідчать такі слова Ніколаї: “Уряд, чий генштаб може передбачити мінімальні коливання акцій на мідь, сталь, бавовну, шерсть на біржі, а також стежити за виробництвом бензину і харчових продуктів, потрібних для армії, – такий уряд виграє бій, ще не розпочавши війни”¹.

Будувати і вдосконалювати апарат німецької розвідувальної служби Ніколаї допомагав власний досвід, набутий за роки шпигунської роботи проти Росії у складі 1-го армійського корпусу в Кенігсбергу. Перед тим, як очолити Відділ III-b, Ніколаї відвідав також Францію. Саме французький і російський напрями були домінуючими у роботі німецької розвідки, проти своїх найближчих сусідів-противників Берлін вів основну агентурну діяльність.

Центральний апарат Відділу III-b поділявся на кілька бюро, кожне з яких відповідало за розвідку у сусідніх державах. На периферії діяли різні за статусом і повноваженнями розвідувальні “одиниці”. Наприклад, у прикордонних зонах при армійських корпусах працювали місцеві розвідувальні відділи, у таких містах, як Кенігсберг, Познань, Мец, Страсбург, Седан, Нансі, Гренобль та ін., діяли спеціальні розвідувальні бюро. У Бельгії і Швейцарії Відділ III-b утримував агентурні бюро для ведення розвідки на території інших держав. Індивідуальні завдання центру виконували його кадрові співробітники (розвідники-нелегали) та офіційні військові аташе. Така складна система розвідувальних “одиниць” працювала завдяки чіткому ієрархічному контролю. Очолював кожну з них керівник, який контролював роботу своїх людей (це не стосувалося тих розвідників, які працювали самостійно і підпорядковувалися центру). Роботу керівника контролював інспектор, відповідальний за розвідувальну діяльність у конкретному районі (райони були визначені за територіальним принципом). Інспектора району перевіряв спеціальний роз’їзний інспектор-контролер, призначений з центру.

Добуту німецькою агентурою інформацію направляли у відповідне бюро центрального апарату Відділу III-b. Побудова агентурних мереж і принцип поділу розвідуваної території на райони давали можливість легко перевіряти достовірність інформації, оскільки дані про ті чи інші важливі події надходили з декількох, незалежних одне від одного джерел. Таке дублювання цілком виправдовувало себе, зважаючи на масштаб розгортання німецької агентурної розвідки. У роботі застосовували метод масового шпіонажу В. Штібера. Вербували агентів з усіх верств суспільства, незалежно від національності, підданства чи статі.

¹Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 13.

Кандидатами в агенти ставали особи, які могли бути корисні німецькій розвідці і залучені до співпраці внаслідок матеріальної незабезпеченості чи матеріальних труднощів, схильності до легковажного життя, через невисокі моральні якості. Прийоми вербування – найрізноманітніші. Серед “новинок” – оголошення в газетах з пропозиціями цілком легальної роботи і високої зарплати (для офіцерів, чиновників у відставці), листи емігрантів, які проживали в Німеччині, на їхню рідну батьківщину до знайомих та друзів, до яких додавали записки від працівників німецької розвідки з пропозиціями надати певну інформацію за винагороду, шлюбні оголошення та ін.

Завербований агент, залежно від свого дальшого призначення, проходив курс спеціального навчання і практики, після чого міг працювати самостійно і вербувати собі помічників. З таким агентом німецька розвідка укладала контракт на кілька років й оплачувала його роботу. З обумовленої суми платні утримувався певний відсоток і депонувався на поточний рахунок агента. У випадку зради чи відмови агента працювати за контрактом, він втрачав утримані гроші. У випадку провалу чи хвороби агента він і його сім’я отримували з накопиченої суми грошову допомогу.

Об’єктом стеження німецьких агентів ставало практично все, що могло знадобитися військовому командуванню, – від особливостей місцевості потенційного противника, укріплених пунктів і фортець, телеграфних станцій, шляхів сполучення, чисельності особового складу армії, військових характеристик озброєнь, планів проведення військово-інженерних робіт і до звичайних чуток, які стосувалися війни. Поширюючись від німецьких кордонів углиб сусідніх держав, мережі німецьких агентів оперативно повідомляли центр про будь-які зміни, що відбувалися на територіях їхнього “покриття”.

Німецька розвідка також активно практикувала таємні поїздки своїх офіцерів у сусідні держави. Їх організовували і проводили систематично, кожна з них мала конкретне цільове направлення розвідувального характеру. Таємні поїздки доповнювали “звичайні” подорожі офіцерів генштабу за кордон під різними приводами: для вивчення мови, на лікування, до рідних, у відпустку і т. д. Розвідувальні поїздки (до Росії і Франції) здійснював і сам Вальтер Ніколаї.

Роботу німецької агентурної розвідки доповнювали офіційні військові аташе при посольствах Німеччини у різних країнах, яких з огляду на їхню діяльність вважали цінними постачальниками інформації. Легалізація статусу військових і морських уповноважених при дипломатичних місцях, визначення обсягу їхніх функцій на території держави перебування, включення до складу дипломатичного корпусу і наділення їх привілеями та імунітетом, що відбулося у другій поло-

вині XIX ст., не змінили неофіційної міжнародної практики: військові і морські аташе продовжували займатися розвідувальною діяльністю, незважаючи на офіційні заборони. Перед Першою світовою війною Німеччина мала своїх військових уповноважених у 14 державах (США, Англії, Франції, Швеції, Бельгії, Швейцарії, Іспанії, Італії, Австрії, Румунії, Туреччині, Росії, Китаї, Японії). Усі вони були офіцерами генштабу і спрямовували основні зусилля на визначення внутрішнього стану, сили і дисципліни армії потенційного противника. Для цього військові аташе особисто знайомилися з вищим військовим керівництвом держави перебування, зав'язували контакти з видатними людьми, відвідували військові навчання, відстежували й оцінювали матеріал військової літератури і доповідали про все у центр. Велика частка у їхній роботі припадала на таємну діяльність. Наприклад, показовою є справа полковника Шварцкоппена, розкрита у 1896 р. Шварцкоппен був німецьким військовим аташе у Франції і тісно співпрацював з австрійським та італійським колегами. Австрійський військовий аташе їздив до Швейцарії за шпигунськими дорученнями Шварцкоппена, а італійський військовий аташе часто виконував посередницькі функції між Шварцкоппеном і різними таємними агентами. Німецького аташе викрила банальна необережність¹. Варто зазначити, що ім'я Шварцкоппена фігурує у відомій справі Дрейфуса, про яку йтиметься далі.

Прикладів таємної роботи німецьких військових аташе можна наводити багато, але всі вони поступаються тому факту, що розвідкою займався особисто імператор Вільгельм II. Кайзер не лише давав директиви таємній службі і цікавився результатами її роботи. Він готував і направляв на завдання своїх агентів, докладав зусиль для звільнення викритих агентів, а також з огляду на німецькі інтереси дезінформував глав інших держав за допомогою особистих послань або анонімно, друкуючи “потрібні” статті у періодичній пресі. У відносинах з російським імператором Миколою II (1894–1917 рр.) Вільгельм досягав бажаних результатів наполегливістю і силою переконання, підкріпленими необхідними фактами, що створювались “на замовлення”. Наприклад, у жовтні 1895 р. кайзер дійшов висновку, що німецька агентурна мережа в Росії не дає достатньо інформації про настрої при російському царському дворі. Він вирішив виправити ситуацію, надіславши Миколі II листа з пропозицією відновити давній звичай, якого дотримувались їхні предки, а саме: мати при штабі один одного особистого ад'ютанта. Через цих довірених людей велися б, як і раніше, усі справи приват-

¹ Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 384.

ного характеру, що значно спростило б підтримання близьких відносин між монархами, оскільки для обміну листами чи повідомленнями не доводилося б постійно залучати складний механізм посольств¹.

Почесну місію особистого ад'ютанта Вільгельма II при дворі російського царя спершу виконував генерал Гельмут фон Мольтке², з чого логічно випливало, що спеціаліст такого рівня призначався не просто для пересилання імператорських листів приватного змісту. Не гірше справлялися з роботою і його наступники. Зокрема, генерал-лейтенант фон Хеліус – колишній військовий аташе у Римі і особистий друг Вільгельма II улітку 1914 р. передавав кайзеру цінну інформацію про мобілізаційні заходи російського командування.

Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Вільгельму II вдалося вмовити Миколу II на прибуття до його армії німецького принца Фрідріха-Леопольда як спостерігача з метою вивчення військового мистецтва. Російський монарх двічі погоджувався і двічі забирав свої слова назад під тиском військового відомства, яке переконувало його в очевидних шпигунських намірах німців. Але аргументи Вільгельма II виявилися переконливішими. Микола II дав дозвіл Фрідріху-Леопольду поїхати до російської армії на Далекий Схід. Якщо зважати на те, що водночас інший німецький принц Карл Гогенцоллерн був направлений до Японії, то можна зробити висновок, що про хід російсько-японського протистояння у Берліні знали практично “з перших рук”, оскільки статус високоповажних німецьких “спостерігачів” відкривав їм доступ до такої інформації, яку жоден звичайний шпигун отримати не міг.

Німецька розвідка використовувала всі можливості для розширення і поглиблення своєї обізнаності про сусідні держави. До розвідувальної справи залучали численних німецьких підданих, які проживали за кордоном. Наприклад, у Росії мешкало близько двох мільйонів німецьких поселенців. Ці люди не добували таємну інформацію, нікого не підкупували і нічого не вивідували. Їм просто пропонували інформувати Берлін про все, що відбувалося у місці їхнього проживання чи професійної діяльності. Своїх інформаторів центр підтримував фінансово, кожен з них мав визначену ділянку роботи і час від часу здійснював поїздки до Німеччини для звітування й отримання нових інструкцій.

¹ Переписка Вильгельма II с Николаем II. 1894–1914 гг. – М.: Гос. публич. истор. б-ка России, 2007. – Письмо № 11 от 25 октября 1895 г.; Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 390–391.

² З 1880 р. – особистий ад'ютант начальника німецького Генерального штабу Гельмута Карла Мольтке (старшого), з 1891 р. – особистий ад'ютант Вільгельма II, з 1906 р. – начальник німецького Генерального штабу.

Важливу інформацію у Берлін постачали німецькі промислові і торговельні підприємства, банки і страхові компанії за кордоном. При Генеральному штабі був заснований спеціальний промислово-статистичний відділ, який з 1903 р. почав отримувати звіти закордонних німецьких підприємств про їхню діяльність і співпрацю з іноземними підприємствами. Основним завданням німецьких промисловців у Росії, Франції та Англії була обізнаність про розвиток виробництва країни перебування, перешкоджання такому розвитку та агентурна розвідка. Стратегічне розміщення німецьких промислових підприємств на території іноземних держав сприяло їхній розвідувальній роботі і перетворювало їх на важливі джерела інформації у разі війни. Наприклад, у Франції німецькі заводи, фабрики, рудні копальні були розміщені від порту Кале у напрямку на Лілль, Реймс і далі – до східного кордону держави. У Росії німецькі підприємства зосереджувалися в містах уздовж російського західного кордону, а також у таких військових центрах, як Петербург, Москва, Київ, Одеса, Севастополь, Архангельськ, Владивосток та ін. Німецькі промисловці були добре обізнані з розвитком виробничих потужностей держави, в якій працювали, через пов'язаність своєї діяльності з відповідними галузями промисловості – невід'ємними складовими оборонного комплексу. Це виробництво електроенергії, металургія, хімічна, машинобудівна, суднобудівна промисловість, добування твердого і рідкого палива та ін. Наприклад, майже у кожній галузі промисловості Росії був наявний німецький капітал. Розвиток німецьких промислових підприємств за кордоном підтримувався за рахунок великих безвідсоткових позик імперського банку Німеччини (Deutsche Bank), які почали видавати з 1905 р.

Не залишалися поза увагою і німецькі торговельні компанії за кордоном. З 1906 р. їхніх директорів почали викликати до німецьких місцевих консулів, які видавали їм спеціальні циркуляри з вказівками повідомляти ті чи інші дані про державу перебування – Росію, Францію, Англію. Найвпливовіших представників німецької закордонної торгівлі запрошували особисто на наради у Берлін. Це, наприклад, Еміль і Константин Шпани – власники німецької фірми “К. Шпан і сини”, що займалася торгівлею машинами, металами, оптичними приладами і мала представництва у Москві і Петербурзі. Еміль Шпан був офіцером запасу німецької армії. Константин Шпан – член правління Акціонерного російського товариства з виготовлення снарядів і військових припасів, Російсько-Балтійського суднобудівного і механічного товариства та інших підприємств. Варто згадати і німецького консула у Владивостоці Адольфа Даттана – одного з керівників відомої фірми “Кунст і Альберс”, яка володіла монополією практично на всю торгівлю на російському Далекому Сході, і власника вугільних копалень на Сахаліні.

Для збільшення пунктів спостереження за кордоном під виглядом німецьких торговельних підприємств Deutsche Bank у 1902 р. відкрив спеціальний кредит для приватного комерційного банку Diskonto Gesellschaft, який пропонував німецьким фірмам за кордоном фінансове сприяння для відкриття дрібних підприємств у районах їхньої діяльності. Така операція зумовила появу великої кількості німецьких магазинів, контор, готелів, складів різних товарів, ресторанів та ін. Часто серед їхнього персоналу на звичайних посадах числилися офіцери німецького генштабу. Під таким прикриттям вони займалися шпигунською діяльністю і направляли усі добуті дані у центр під виглядом торговельного листування. Контакти між німецькими агентами всередині країни перебування теж замасковували під комерційні справи.

Значущість німецьких банків і страхових компаній для розвідки полягала у їхньому доступі до специфічної інформації, що передбачалося професійною діяльністю цих установ. Вони не тільки обслуговували німецькі промислові і комерційні підприємства за кордоном. Банківські групи Deutsche Bank і Німецького Торговельно-промислового банку були тісно пов'язані з такими російськими банками, як Міжнародний, Комерційний Російський для зовнішньої торгівлі, Азовсько-Донський комерційний, з Петербурзькими банками та ін. Серед засновників майже всіх російських банків повторювались прізвища Мейера, Бінекена, Розенталя, Кронберга¹. У складі правлінь і рад директорів цих банків було багато німецьких підданих. Така ситуація значно полегшувала німецьким банківським домам можливості фінансового і політичного шпіонажу.

Особливістю діяльності німецьких страхових компаній стало укладення з іноземними страховими компаніями договорів про перестраховання майна та ризиків, за якими з тих знімали практично всі зобов'язання. Такі договори потребували від страхової компанії надання компанії-перестраховальнику точного опису майна, що підлягало страхуванню, та його характеристик. Наприклад, німецька перестраховальна контора “Шварц, Брандт і К” перестраховувала в Росії низку бойових суден, міноносців і підводних човнів, будівництво яких почалося у ході Першої світової війни. За умовами перестраховання німецька фірма отримала всі дані про клас, призначення, тоннаж цих суден, місця їхньої побудови та інші подробиці. Згодом перестраховальника інформували про хід побудови суден і стан їхньої готовності аж до спуску на воду, коли чинність страхових документів припинялася. Якщо зважати на те, що до війни всі страхувальні компанії в Європі групувалися у

¹ Звонар'єв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 419.

декілька синдикатів, на чолі яких стояли переважно німецькі страхові товариства і капітал, можна оцінити рівень поінформованості Берліна стосовно будь-якого важливого будівництва у сусідніх державах, яке підлягало страхуванню.

Використовуючи дані страхувальних товариств, німецька розвідка знала плани розбудови міст та інших стратегічних об'єктів, рівень оснащення фабрик і заводів, обсяг запасів продовольства держав, проти яких працювала. У ході війни вона володіла інформацією про морські вантажні перевезення Антанти (бо вантажі завжди страхували), завдяки чому німецькі підводні човни могли вибірково топити ворожі судна. Німецький уряд усіляко підтримував діяльність товариств перестраховання, які надавали йому такі важливі послуги.

Всеосяжна і глибоко продумана розвідка, що застосовувала всі можливості для добування інформації і велася Німеччиною задовго до початку Першої світової війни, надійно підготувала її військово керівництво до протистояння з країнами Антанти. Побудова німецьких агентурних мереж за мирного часу давала змогу продовжувати їхню роботу і в разі війни. Кожен член агентури мав точні вказівки, коли і куди він повинен переїхати і що робити далі. Спосіб зв'язку між агентами і найближчим пунктом німецької розвідки обумовлювали заздалегідь. Крім того, з початком військових дій до розвідувальної роботи долучалися німецькі агентурні мережі військового часу, завбачливо організовані й утримувані в резерві. У їхньому складі були агенти всіх спеціальностей: інформатори з мобілізації і зосередження військ, з військової техніки, з військової промисловості, агенти з диверсійної розвідки, з дезінформації, з поширення чуток і паніки, агенти зв'язку, власники конспіративних квартир, вербувальники та ін. Кожен з них мав чітко визначені обов'язки і ділянку роботи. Таким чином, з початком війни німецька розвідка не припиняла діяльності, а навпаки, відбувалася її інтенсифікація.

Німецька розвідка тісно співпрацювала з австрійською розвідкою (Kundschaftsstelle), яка почала активно розвиватися після укладення Троїстого союзу. У 1885 р. у Розвідувальному бюро Генерального штабу австро-угорської армії була створена спеціальна група для ведення розвідки проти Росії за сприяння розвідувальних відділів штабів I і II корпусів армії у містах Кракові та Львові. Паралельно австрійські консульства в Росії розгорнули енергійну шпигунську діяльність, у якій найбільше проявив себе консул у Москві Стефан Буріан фон Расн (майбутній міністр закордонних справ). Серед військових аташе варто виділити штабс-капітана Ервіна Мюллера, котрий працював у Петербурзі. Окрім Росії, австрійська розвідка мала агентурні мережі в Італії і на Балканах. Основні розвідувальні пункти знаходилися у таких містах:

Львів, Краків, Перемишль – розвідка проти Росії; Грац, Інсбрук – розвідка проти Італії; Темешвар, Аграм, Сараєво – розвідка проти Сербії і Чорногорії. Начальників цих розвідувальних пунктів щорічно скликали до Відня для звітності й отримання нових інструкцій. Агентурна робота на місцях велася на зразок німецької: вербування і навчання агентів, виведення їх на завдання, підтримка з ними зв'язку, встановлення зв'язку з довіреними особами, які постійно перебували за кордоном.

Зі зростанням значення розвідки для державного керівництва і генштабу структуру Розвідувального бюро було розширено і збільшено його особовий склад. Бюро поділено на англійську, французьку, італійську, німецьку, російську і балканську розвідувальні групи, а також групи шифрування, агентурної розвідки і контррозвідки, фотографування, диверсій. Постійно збільшувались щорічні асигнування на розвідувальну діяльність. Керівники й офіцери австрійської розвідки часто контактували з німецькими колегами, між ними регулярно відбувалися робочі зустрічі, обмін розвідувальною інформацією, що підвищувало продуктивність роботи партнерів. Однак жодна розвідувальна служба не застрахована від провалів. У цьому плані австрійська розвідка “відзначилася” резонансною справою Редля.

Альфред Віктор Редль народився 1864 р. у Львові (або Лембергу, на той час це була територія Австро-Угорщини) на кордоні з Російською імперією. З дитинства розмовляв кількома іноземними мовами, у т. ч. і російською. Успішно закінчив офіцерське училище і був зарахований у Генеральний штаб австро-угорської армії. У 1900 р. у чині капітана направлений у Росію для вдосконалення мови і вивчення обстановки¹. Після повернення до Відня був призначений помічником начальника Розвідувального бюро генштабу генерала Гізля фон Гізлінгена. Редль очолив групу агентурної розвідки і контррозвідки. Саме в цей час його завербувала російська таємна служба.

Редль добре зарекомендував себе з професійної точки зору, реформувавши австрійську контррозвідку. Він увів нові методи роботи, наприклад, фотографування прихованими камерами всіх відвідувачів, яких приймав у своєму службовому кабінеті, таємне підслуховування і запис розмов на фонограф, непомітне зняття відбитків пальців та ін. Крім того, йому вдавалося викривати російських шпигунів і добувати унікальні документи російської армії (звичайно, не без допомоги росій-

¹ З 1890 р. за згодою російського військового міністерства Генеральний штаб Австро-Угорщини щорічно направляв у Росію двох офіцерів для вивчення мови (Ронге М. Разведка и контрразведка. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федыко. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 249).

ської розвідки, яка здавала непотрібних їй агентів і постачала Редля вміло сфальсифікованими документами). Він швидко робив кар'єру в розвідувальній справі, у 1907 р. отримав звання полковника, був прикладом для своїх колег по службі. За професіоналізм його поважав і цінував генерал фон Гізлінген, і коли того перевели з Відня до Праги, де знаходився один з головних центрів австро-угорської армії, він взяв зі собою Редля.

Положення й авторитет полковника в австрійській розвідці перетворювали його на цінного агента для росіян. Він приховував від свого генштабу таємну інформацію, що надходила від австрійських агентів стосовно російських шпигунів, прикриваючи їх у такий спосіб, а також виводив російську розвідку на слід цих австрійських агентів. Після переведення у Прагу і призначення на посаду начальника штабу празького корпусу австро-угорської армії, Редль отримав можливість співпрацювати з росіянами не лише по розвідувальній лінії, а й передавати інформацію військового характеру. Він видав Росії велику кількість копій таємних наказів по армії, планів мобілізаційних заходів, звітів про стан залізничних і шосейних доріг, описів зразків військового обладнання, а також багато інших таємних схем, карт, таблиць, креслень, фотографій¹. Його послуги щедро оплачувалися російською розвідкою, однак саме спосіб передавання грошей виявився для нього фатальним.

Наступник Редля на посаді начальника групи агентурної розвідки і контррозвідки Розвідувального бюро у Відні капітан Максиміліан Ронге ввів жорстку поштову цензуру з метою посилення контррозвідувальної діяльності. Всі підозрілі листи проходили через “чорний кабінет” і у випадку необхідності за їхніми адресатами починалося стеження. Навесні 1913 р. на головну пошту Відня надійшов лист до запитання на ім'я Нікона Ніцетаса, надісланий з містечка Ейдкунен (Східна Пруссія), що поблизу російського кордону. Оскільки за листом довго ніхто не приходив, а зворотної адреси не було вказано, його відкрили. У конверті були банкноти на суму 6 тис. австрійських крон і дві відомі австрійській розвідці конспіративні адреси у Женеві і Парижі. Не виникало сумнівів, що гроші призначалися для оплати шпигунських послуг, бо ніхто б не ризикнув таку велику суму пересилати у простому листі, а значить, ця операція мала бути прихована. Крім того, перевірка засвідчила, що ім'я адресата вигадане. Австрійська поліція встановила спостереження за поштою, куди контррозвідка повернула лист. До середини травня на ім'я Нікона Ніцетаса надійшло ще два листи з грошима. Лише наприкінці місяця їх забрав чоловік, стеження за яким виявило, що це – Альфред Редль.

Так працівник Розвідувального бюро, військовий експерт на численних шпигунських процесах був викритий як зрадник. За словами М. Ронге, він просто “скам'янів”, дізнавшись про це¹. Удар для австрійської розвідки був більш ніж серйозний. Звичайно, Редлю не дали змоги залишити Відень, але дозволили уникнути допитів та слідства – він вчинив самогубство. Обшук у його празькому маєтку, під час якого було знайдено велику кількість військових документів та інших важливих матеріалів, допоміг скласти уявлення про зраду, хоча особисті свідчення полковника могли набагато краще прояснити ситуацію.

Редль працював на російську розвідку понад десять років, майстерно поєднуючи “послуги” і роботу для двох спецслужб, що протистояли одна одній. У його справі залишається чимало незрозумілих моментів, наприклад, чому такий досвідчений розвідник, як Редль, запізнився за листом з гонораром, чому його відразу не взяли під варту, а дали можливість вчинити самогубство, чому був допущений витік інформації і справа набула розголосу? Ці питання ставлять під сумнів офіційну версію у справі Редля, однак специфіка роботи розвідувальних служб передбачає насамперед самозбереження. Тому оприлюднюють лише ту інформацію, яка не може кардинально вплинути на діяльність цих структур.

Після викриття Редля австрійська і німецька розвідувальні служби терміново внесли корективи у роботу своїх агентурних мереж, щоб зберегти агентів, які потрапили під загрозу внаслідок витоку інформації. Наслідки діяльності Редля дещо вдалося знівелювати. Австрійська та німецька агентури продовжували працювати у попередньому режимі.

7.2. Діяльність розвідувальних служб держав Антанти в умовах назрівання світової кризи

Перша світова війна і підготовка до неї стали серйозною перевіркою професіоналізму розвідувальних служб учасників світового конфлікту. Розвідувальні служби суттєво вдосконалили свою роботу і вийшли на новий рівень структурного організування, насамперед це стосується Англії.

Після наполеонівських воєн англійська розвідка припинила своє активне втручання у європейські справи, оскільки цього не потребували

¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 302.

¹ Дамаскин И. А. Сто великих разведчиков. – М.: Вече, 2003. – С. 174–175.

національні інтереси держави. Поки в Європі для Англії не було потенційних загроз, пріоритети у зовнішній політиці Лондона змістилися на розширення колоніальних володінь і зміцнення впливу в усіх куточках імперії. У цьому контексті найбільшою справою англійської розвідки у XIX ст. стала т. зв. “Велика гра” – довготривала і широкомасштабна операція, що проводилася у Центральній Азії аж до початку Першої світової війни. Метою операції було протистояння поширенню російського впливу в регіоні і захист північних підступів до Індії. Росія здійснювала активну експансію на південь, підкорила Туркестан і вийшла на кордон з Персією (сучасний Іран) та Афганістаном, посилювала свій вплив у Китаї. Таку політику і безпосереднє наближення до Індії вважали в Лондоні прямою загрозою британським інтересам в Азії.

Штаб-квартира “Великої гри” знаходилася у місті Мешхед (провінція Хорасан) на території Персії. З боку Англії в операції було задіяно багато кадрових співробітників розвідки і контррозвідки, а також цивільних спеціалістів. Англійці залучали на службу журналістів, туристів, працівників поштових контор, біженців та інших людей, які збирали для них інформацію про плани і наміри росіян, а також про настрої місцевого населення. Основна частка роботи припадала на Індію, де нечисленні британські війська не могли без допомоги спецслужб утримувати в покорі таку величезну територію. Послуги агентів та інформаторів були платними¹.

Британська розвідка утримувала агентів не лише в Азії, а й на просторах усєї імперії. Інформація у центр надходила від численних англійських дипломатів, військових аташе, журналістів. З 1894 по 1898 рік на британську розвідку працювало інформаційне агентство “Рейтер”, яке надавало конфіденційну інформацію від своїх кореспондентів за кордоном і дозволяло від свого імені друкувати пропагандистські матеріали в іноземних газетах. Організування такої широкої розвідувальної діяльності стало можливим завдяки таємним коштам, що виділялися парламентом на розвідку. Однак, на відміну від німецької, англійська розвідка не прагнула до розгортання масового шпionажу, а більше покладалася на якість інформації, ніж на її кількість.

Ситуація змінилася на зламі XIX і XX століть. Під час англо-бурської війни 1899–1902 рр. очевидним стало те, що розвідку потрібно активніше залучати до зовнішньополітичних акцій уряду, необхідно реорганізувати її роботу з огляду на військові потреби. Було розроблено спеціальну схему, яка передбачала створення трирівневої структури агентурної розвідки. Перший рівень – “спостерігачі”, які займалися

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 54, 118.

збором інформації на території противника і передавали її кур’ерам. Другий рівень – “кур’ери” (дрібні торговці, комерсанти, кореспонденти, люди інших роз’їзних професій), які мали доставляти інформацію у нейтральні країни і передавати її збирачам. Третій рівень – “збирачі”, які обробляли інформацію і передавали її у найближче британське дипломатичне представництво для шифрування і надсилання у Лондон. “Збирачами” виступали кадрові працівники розвідки. За такою схемою британська агентурна розвідка працювала напередодні і під час Першої світової війни.

Виклик з боку Німеччини на початку XX ст. позначив кінець домінування Британії на міжнародній арені та спричинив її відхід від політики “блискучої ізоляції”. З утворенням Антанти між державами-союзницями відбувся розподіл обов’язків у розвідувальній сфері. Якщо Росія і Франція вели проти держав Троїстого союзу переважно військову розвідку, то Англія зосереджувала зусилля на політичних та економічних питаннях, а також займалась морською розвідкою проти Німеччини. Розвідувальні функції у межах своєї компетенції виконували відділи Форін офісу, військового міністерства та адміралтейства.

Одним з найуспішніших англійських агентів того часу був Сідней Рейлі. Завербований наприкінці XIX ст., він пропрацював на англійську службу близько тридцяти років. Агента ST1 (оперативний псевдонім Рейлі) протегував батько майбутньої дружини У. Черчілля Генрі Монте’ю Хозьєр, через якого пізніше були налагоджені тісні зв’язки між Черчіллем і Рейлі. Поєднуючи розвідувальну діяльність зі схильністю до ведення різного роду бізнесу, Рейлі зумів нажити великі статки. З розвідувальними дорученнями він об’їздив багато країн.

На початку російсько-японської війни 1904–1905 рр. Рейлі під виглядом представника фірми, що торгує лісом, перебував у Порт-Артурі (сучасний Льюїшунь), де була розміщена головна російська військово-морська база на Далекому Сході. Доповідаючи про наростання російсько-японського протистояння англійській розвідці, Рейлі водночас продавав добуті дані про російські укріплення японській стороні (оскільки Англія і Японія були союзницями, поведінка британського агента не викликала протесту з боку його роботодавців). Через деякий час Рейлі направили до Персії, де він мав “консультувати” британські нафтодобувні компанії з питань розробок нафтових родовищ, а насправді – брати участь у “Великій грі” Англії проти Росії. Наступну свою місію Рейлі виконував у Петербурзі як партнер однієї російської зброярної фірми. Від імені російської сторони він, як крупний бізнесмен, вів переговори з німецькими суднобудівними компаніями щодо відбудови російського флоту, який зазнав важких втрат після війни з Японією. Допомогаючи німцям отримати великі контракти в Росії, Рейлі вдалося добути для

британського адміралтейства багато цінної інформації про німецьку суднобудівну промисловість та військові кораблі. На початку Першої світової війни Рейлі вже перебував у Нью-Йорку як торговий агент Росії, займався закупівлею зброї, торговельними та фінансовими операціями, у ході війни – виконував розвідувальні завдання в Німеччині, однак свою головну роль йому ще належало зіграти наприкінці війни.

Основним центром англійської військової розвідки за кордоном було шпигунське бюро в Брюсселі під керівництвом капітана Рендмарта фон Вар-Штара. Бюро мало свої підрозділи в Голландії, переважно в Амстердамі, де відбувалася більшість переговорів з агентами. Водночас Бельгія, Голландія, а також Данія, Норвегія і Швеція були об'єктами англійської розвідки. Для шпіонажу в цих державах вербували туристів або німецьких підданих, які там проживали. Їх було легко схилити до співпраці за хорошу винагороду, оскільки така робота на англійську службу не вважалася зрадою Німеччини. Задовго до Першої світової війни Англія була добре обізнана з військовою і морською могутністю Бельгії, Голландії, Данії, Норвегії і Швеції, що давало їй змогу прораховувати перспективи їхньої участі у війні. Англія також мала можливість вести торговельні та економічні війни проти Німеччини з території цих держав.

Англійська морська розвідка намагалася з'ясувати можливості висадки десанту на німецькому та данському узбережжях і діяла з Бельгії і Голландії. Для дослідження німецьких берегових укріплень, а також збирання інформації про будівництво кораблів до Німеччини направляли численні розвідувальні місії. У 1910 р. капітан Тренч і лейтенант Брендон поїхали в “туристичну подорож” з метою оглянути німецьке узбережжя. Обидва були затримані, а знайдені при них компрометуючі документи дали змогу виявити справжнє призначення їхньої подорожі. Німецька контррозвідка встановила особи “англійських туристів”, яких засудили до чотирьох років ув'язнення. У тому ж році в Бремені був затриманий англійський розвідник капітан Бертрам Стюарт, який також займався дослідженням німецьких укріплень на островах і на узбережжі від Куксхафена до Емдена (Нижня Саксонія). Стюарта засудили до шести років позбавлення волі. Усіх трьох британських офіцерів у 1913 р. помилювали у зв'язку з візитом до Німеччини англійського короля Георга V (1910–1936 рр.)¹.

Активізуючи діяльність розвідки, британський уряд мав зважати на те, що його потенційні противники також розгорнули на повну потужність роботу своїх спецслужб. Захист від проникнення ворожих

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 480.

шпигунів і перешкоджання їхній діяльності на власній території стали справою першочергової важливості. У березні 1909 р. у складі Комітету з оборони імперії був створений спеціальний підкомітет для розгляду проблеми іноземного шпіонажу в Англії та оцінення його приблизних масштабів. У липні того ж року підкомітет підготував доповідь, у якій стверджувалось, що в країні є розгалужена мережа німецьких шпигунів і водночас “немає організації, здатної ... точно оцінити чисельність і цілі ворожої агентури”¹. Як наслідок, 1 жовтня 1909 р. було створено Бюро таємної служби (офіційна назва – Імперська служба розвідки і безпеки), яке мало стати посередником між військовим міністерством та адміралтейством з одного боку, і британськими розвідниками й агентами, які діяли за кордоном, – з іншого. Бюро також відповідало перед британським урядом за проведення всіх контррозвідувальних заходів на території держави. Фінансування нової організації здійснювалося за рахунок таємних фондів військового міністерства.

Адміністративно Бюро таємної служби входило до складу Управління військових операцій (Military Operations – МО) військового міністерства. Бюро поділялося на внутрішній і зовнішній відділи, а також секції. Військово-морською секцією керував капітан Мансфілд Каммінг, а військовою – капітан Вернон Келл. З наближенням масштабного конфлікту в Європі зростав обсяг роботи Бюро таємної служби, а також збільшувався його особовий склад.

Безперечним успіхом британської контррозвідки напередодні Першої світової війни стало викриття німецької шпигунської мережі в Англії. Коли на траурну церемонію по смерті англійського короля Едуарда VII у 1910 р. прибули делегації з багатьох країн, один аристократ з оточення німецького кайзера Вільгельма II привернув до себе увагу працівників Особливого відділу² Скотланд-Ярду. Це був барон Росток, відомий як один з організаторів німецького шпіонажу. Стеження за бароном, яке ретельно маскувалося, виявило дві його “випадкові” зустрічі з особою, давно підозрюваною у шпигунській діяльності, а також дивний нічний візит до невеликої перукарні. Справжня мета приїзду барона Ростока до Англії проглядалася очевидно, однак за браком реальних доказів його

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 398.

² Підрозділ лондонської поліції, що здійснює поліцейські функції для британських спецслужб, насамперед для контррозвідки. Відповідає за забезпечення охорони високих іноземних гостей, спільно з контррозвідкою займається попередженням і розслідуванням терористичних актів і політичних убивств, а також проводить арешти, оскільки контррозвідка не має на це повноважень. – Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 461.

не затримали, щоб не провокувати міжнародний скандал. Барон відбув на батьківщину разом з німецькою делегацією, нічого не підозрюючи, а британська контррозвідка почала розслідувати діяльність перукарні, яку відвідував німецький аристократ. Як виявилось, власником закладу був натуралізований в Англії німець. Формально він займався імпортом обладнання для перукарень, і до нього додому щотижня надходили десятки листів у службових конвертах різних іноземних фірм. У середині цих конвертів були інші конверти, на які власник перукарні наклеював англійські марки і відсилав за вказаними адресами. Таким чином у різні райони Англії, особливо у гавані і місця стоянок військового флоту, переправлялися інструкції німецьким агентам.

Англійська контррозвідка не заважала працювати власнику перукарні, тим часом перлюструючи усю його кореспонденцію. Так були виявлені прізвища і місця проживання багатьох німецьких агентів в Англії. Однак і після цього Скотланд-Ярд не поспішав здійснювати арешти, оскільки в умовах мирного часу на місці знищеної розвідувальної мережі німці могли створити нову. Лише з початком війни відбулися масові арешти німецьких шпигунів на території Англії¹. Практично водночас було арештовано і поміщено у концентраційні табори близько 14 тис. німецьких та австрійських підданих, у т. ч. близько 10 тис. матросів, механіків та іншого службового персоналу, який обслуговував англійський торговельний флот². Це стало важким ударом для німецької розвідки, яка раптово втратила майже всі джерела надходження інформації з Англії.

Слід зазначити, що саме в ході Першої світової війни відбувалося інституційне утвердження англійської розвідки. Коли у військовому міністерстві в 1916 р. було створено Управління військової розвідки (Military Intelligence – MI), Бюро таємної служби перейшло в його підпорядкування. Внутрішній відділ Бюро став називатися MI5, а зовнішній – MI1(c). Наприкінці війни MI1(c) перевели у відання Форін офісу, а в 1921 р. перетворили на Secret Intelligence Service (SIS) зі статусом загальнонаціональної служби зовнішньої розвідки. SIS присвоїли кодове позначення MI6. Служба безпеки (MI5) і служба зовнішньої розвідки (MI6) досі ефективно функціонують у Великій Британії.

Що стосується розвідки Франції, то організування її роботи було насправді віддзеркаленням внутрішньополітичної ситуації в державі. Провал військової кампанії проти Пруссії 1870 р. виявив неспроможність розвідувальної служби виконувати свої обов'язки відповідно до

¹ Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 492–493.

² Звонарёв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 428.

потреб часу. Після розгромної поразки необхідно було терміново відновлювати всю військову систему, тому що Франкфуртський мир 1871 р. не гарантував остаточного примирення між Парижем і Берліном. Реорганізація армії вела до структурної реорганізації розвідки. Однак складна ситуація, в якій опинилася Франція, гальмувала процес реформ. Запекла внутрішньополітична боротьба, часті зміни урядів, економічна дестабілізація, загроза німецького втручання і зовнішньополітична ізоляція, що супроводжували утвердження республіканської форми правління у Франції, заважали швидкому відновленню держави і поверненню на попередні чільні позиції у світі. Лише зближення з Росією, що вилилося в укладення таємних угод – двостороннього консультативного пакту (1891 р.) і військової конвенції (1893 р.), підняло вагу та авторитет Франції на міжнародній арені.

У тривалому процесі стабілізації внутрішньої ситуації в країні відбувалося становлення системи її розвідувальних служб, яка з певними змінами продовжує працювати і в наш час. Після реорганізації французької армії за німецьким зразком Генеральний штаб був поділений на чотири головні відділи: Перше бюро (відало кадровими питаннями), Друге бюро (виконувало розвідувальні функції), Третє бюро (вело оперативну роботу), Четверте бюро (займалося питаннями тилу). Так виникла відома організація французької розвідки під назвою Друге бюро (Deuxième Bureau – DB). Ця служба, особовий склад якої постійно збільшувався, була здатна вести зовнішню розвідку і займатися контррозвідкою як на території Франції, так і за її межами. Друге бюро зробило значний внесок у розвиток сучасної розвідки, вперше застосувавши нові методи ведення спостереження й отримання інформації, а саме: повітряну розвідку, радіоперехоплення (що стало поштовхом до розвитку розвідки каналів зв'язку), оперативне дешифрування постійно змінюваних кодів противника. Ці методи дали змогу Другому бюро ефективно виконувати свою роботу під час Першої світової війни.

Функції внутрішньої розвідки і контррозвідки були покладені на поліцейську службу “Сюрте Жгенераль” (фр. Sureté Générale – загальна безпека), підзвітну міністерству внутрішніх справ Франції. Історія створення цієї організації бере свій початок з часів правління Наполеона I. У міністерстві поліції Ж. Фуше з 1804 р. діяло управління таємної поліції “Сюрте”. Ця організація мала великий вплив у державі, утримувала обширну агентуру на території Франції і за її межами, інформувала імператора про його внутрішніх і зовнішніх ворогів. З падінням імперії Наполеона “Сюрте” продовжувала займатися політичною розвідкою в державних інтересах Франції. Служба вела стеження за французькими опозиційними діячами і політичними рухами, а також виявляла агентів іноземних держав, упроваджених у французьке суспільство. До

кінця XIX ст. “Сюрте” перетворилася на могутню контррозвідувальну організацію, яка мала своїх агентів у багатьох європейських містах – Женеві, Берліні, Петербурзі та ін. Зі зближенням Франції і Росії “Сюрте” зав’язала тісні контакти з російською таємною поліцією (т. зв. “Охранкою”).

Серед французьких спецслужб варто згадати й Інформаційну службу (Service de Renseignements – SR). Вона функціонувала як самостійний спеціальний підрозділ у складі Другого бюро з часу його створення. Завданням SR було ведення спостереження за окупованими німецькими військами районами Ельзасу та Лотарингії. У 1899 р. вона втратила статус самостійної служби, а її функції поділили між Другим бюро і “Сюрте Женераль”. Саме для французької розвідки характерним є виокремлення розвідувальних підрозділів за спеціалізацією до такого рівня, що вони ніби перестають бути частинами однієї великої розвідувальної організації і починають діяти як самостійні служби. Ці підрозділи створюють при потребі в продукті їхньої діяльності (наприклад, під час Першої світової війни для опрацювання даних військової розвідки була створена Військово-повітряна інформаційна служба (Service de Renseignements Aeriens)), а потім розформовують, однак загалом складається враження, що Франція утримує масу спецслужб з різними назвами. Це значною мірою пов’язано з особливостями організації внутрішньополітичного життя держави.

Французька розвідка і контррозвідка зазнали важкого удару по своїй репутації внаслідок резонансної справи Дрейфуса. Капітан Альфред Дрейфус був офіцером “Секції статистики і військової розвідки” – ключового підрозділу Другого бюро. У січні 1895 р. за зраду і шпигунську діяльність на користь Німеччини Дрейфуса позбавили усіх посад і рангів і публічно засудили до пожиттєвого вигнання й утримання на Чортовому острові (Французька Гвіана). Незважаючи на те, що підсудний заперечував свою вину, вирок залишився незмінним, хоча докази у справі були далеко не безсумнівними.

У вересні 1894 р. в руки французької контррозвідки потрапив лист очевидного шпигунського змісту. Невідома особа пропонувала німецькому військовому аташе в Парижі полковнику Шварцкоппену перелік важливих і таємних військових документів. Оскільки за німецьким аташе велося постійне стеження, лист був перехоплений і не дійшов до адресата. Начальник контррозвідувального управління полковник Анрі доповів про лист начальнику генштабу генералу Буадефру. За висновками експертів, які досліджували зміст листа, його автором був артилерист, офіцер генштабу (детальний опис військових документів, запропонованих у листі, міг зробити лише спеціаліст). Підозри впали на Альфреда Дрейфуса – офіцера генштабу, артилериста, який був родом з Ельзасу, знав німецьку мову. Почалося розслідування, але воно не

дало остаточної відповіді щодо ідентичності почерку Дрейфуса і почерку автора листа. Тим часом французька контррозвідка перехопила пакет, надісланий німецьким військовим аташе Шварцкоппеном своєму італійському колезі Паніцарді з такою запискою: “Надсилаю Вам 12 планів Ніцци, які мені передав для Вас цей негідник Д.”¹ Записка відіграла роль основного доказу вини Дрейфуса, бо французька контррозвідка вважала, що йшлося саме про нього. Як виявилось набагато пізніше, у 1930-х рр., буквою “Д” Шварцкоппен позначив відомого Паніцарді агента Дюбуа, який почав нехтувати роботою і обманювати німецьку та італійську розвідслужби.

Дрейфуса арештували, проте обшук у його квартирі не дав жодних підтверджень зрадницької поведінки. І хоча німецькі дипломати переконували вище керівництво Франції у тому, що він ніколи не був німецьким агентом, їм не повірили. Шварцкоппен і німецька розвідка могли не допустити засудження Дрейфуса, якби викрили справжнього зрадника – працівника французького контррозвідувального управління майора Естергазі. Саме його листа перехопили колеги по службі, автором якого “визначили” Дрейфуса. Зрозуміло, що німецька розвідка не хотіла втрачати своє джерело інформації.

Справа Дрейфуса набула розголосу в пресі, і військовому міністру Мерсьє довелося внутрішньовідомче розслідування довести до суду. На початку 1895 р. французького офіцера вислали з країни. Однак у липні того ж року новий начальник контррозвідувального управління полковник Пікар отримав від служби перехоплення ще один анонімний лист на ім’я німецького військового аташе Шварцкоппена. Процедура ідентифікації почерку цього разу виявила збіг з почерком майора Естергазі. Оскільки він користувався підтримкою генштабу і паризької аристократії, було зроблено все можливе, щоб зняти з нього підозру. З цією метою головний обвинувачувач у справі Дрейфуса, колишній начальник контррозвідувального управління полковник Анрі, котрий “прикривав” Естергазі, сфабрикував лист від імені італійського військового аташе Паніцарді з “підтвердженням” участі Дрейфуса у шпигунських справах. Цей документ використали проти Пікара, якого відсторонили від делікатної справи, поступово усунули з генштабу і направили командувати французьким батальйоном в Туніс².

¹ Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 385.

² Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 86.

Перед від'їздом до Африки Пікар поділився своїми підозрами по справі Дрейфуса з адвокатом Леблуа. Той разом з братом Дрейфуса Матьє провів власне розслідування й у 1897 р. направив військовому керівництву Франції листа, в якому доводив, що капітана Дрейфуса навмисне засудили, щоб покарання unikнув справжній зрадник – офіцер генштабу Естергазі. У січні 1898 р. відомий письменник Еміль Золя в газеті “L'Аугоре” опублікував відкрите звернення до президента Франції Фелікса Фора (1895–1899 рр.) під назвою “Я звинувачую”, в якому звинуватив вище військове керівництво і військовий суд у свідомому, навмисному засудженні невинної людини¹. Справа Дрейфуса переросла у справу Дрейфуса–Золя, письменника засудили до річного ув'язнення, через що він був змушений рятуватися втечею з Франції. Уся країна поділилась на два табори: дрейфусарів та антидрейфусарів, у Парижі почалися демонстрації, страйки і заворушення.

Перегляд справи Дрейфуса і виявлення сфабрикованих доказів, насамперед “листа Паніцарді”, призвели до самогубства полковника Анрі. Естергазі поспіхом виїхав до Англії. Дрейфуса повернули до Франції і розслідування всіх подробиць його справи тривало ще довгий час через постійну появу нових доказів. Врешті-решт, у 1906 р., справа Дрейфуса була закрита, його виправдали, нагородили орденом і підвищили у званні. Щоправда, він добровільно вийшов у відставку, але під час Першої світової війни знову перебував на службі².

У цьому гучному процесі вище політичне і військове керівництво Франції повністю дискредитувало себе. Після передчасної смерті президента Фора у лютому 1899 р. президентом Франції став Еміль Лубе (1899–1906 рр.). У липні того ж року був сформований новий уряд на чолі з Рене Вальдек-Руссо. Міністром закордонних справ після відставки Габрієля Аното у 1898 р. став Теофіль Делькассе, який зберігав свій портфель до 1905 р. Військове міністерство очолив генерал Гастон Галіфе. Що стосується розвідувальних служб, то вони втратили повагу і довіру з боку французьких керівних кіл і суспільства.

З часів франко-прусської війни основні зусилля французької розвідки спрямовувались проти Німеччини. Генеральний штаб утримував розвідувальні відділи при губернаторствах фортець Бельфор і Верден, а також при командуванні XX армійського корпусу в Нансі. Ці відділи направляли на лінію кордону спеціальних комісарів, які вербували агентів, підтримували з ними зв'язок і контролювали їхню роботу. Комісари здійснювали також поїздки до Німеччини для виконання різних

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1973. – С. 508–509.

² Альфред Дрейфус: Человек, ставший символом // Доступно на: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/90/drey.htm>

розвідувальних завдань. З 1875 р. французький генштаб активізував агентурну діяльність в Ельзасі та Лотарингії. Колишні французькі території стали поживним ґрунтом для розростання шпіонажу проти німецьких місцевих органів влади.

Французька розвідка проникала у німецькі військові кола за допомогою німецьких дезертирів і перебіжчиків. З ними проводили ретельну роботу з метою отримання якнайповнішої інформації, що цікавила французький генштаб. З перебіжчиками, залежно від військової спеціалізації і професійних занять, проводили детальні бесіди офіцери. Німців схилили віддати військові та інші особисті документи, з якими потім французькі агенти перетинали німецький кордон. Особливо важливих перебіжчиків направляли для дальших опитувань до військового міністерства в Париж.

Французький шпіонаж проти Німеччини напередодні Першої світової війни здійснювався з таких держав, як Швейцарія, Бельгія, Голландія і Люксембург. Найбільше шпигунське бюро Франція утримувала у Швейцарії. Воно знаходилося в Женеві, його роботу забезпечувало близько 90 осіб. Базель залишався резиденцією допоміжного розвідувального бюро, яке працювало проти півдня Німеччини. Французька розвідка цікавилася системою німецьких укріплень на західному кордоні, рейнськими мостами, можливостями німецької армії розподіляти сили між західним і східним фронтами, системою транспортних сполучень і т. д. Важлива інформація надходила з консульств, а також від військових та морських аташе за кордоном. Наприклад, у 1910 р. французьким консулом у Берліні був призначений Жорне Фукс, хоча ще у 1892 р. його вислали з Ельзас–Лотарингії як політичного агента Франції. Німеччина заявила протест, але задовольнилася переведенням Фукса до Нюрнберга. Там він постійно перебував під наглядом німецької контррозвідки. Після оголошення війни обшук у квартирі консула підтвердив підозри у його шпигунській діяльності¹.

Для військово-політичної безпеки Франції свій внесок зробила і французька таємна дипломатія. З 1897 по 1924 рік послом Франції в Римі був Камілл Баррер, який мав великий вплив на політичних діячів та уряд Італії. За його сприяння 1 січня 1901 р. між Францією та Італією була укладена перша таємна угода щодо розподілу сфер впливу на північному узбережжі Африки. У червні 1902 р. італійський посол у Парижі Торніеллі передав міністру закордонних справ Франції Дель-

¹ Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 75.

кассе таємну декларацію із запевненнями, що участь Італії в Троїстому союзі не передбачає нічого ворожого щодо Франції. Відтак, на початку листопада 1902 р. між Баррером і міністром закордонних справ Італії Прінетті відбувся обмін нотами, в яких обидві держави зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету у випадку нападу на одну з них третьою стороною¹. По суті, це був договір про ненапад, завдяки якому Франція нівелювала для себе загрозу з боку Італії.

Залагодження суперечок з Англією (“сердечна угода” 1904 р.) і зміцнення військової і дипломатичної співпраці з Росією після російсько-японської війни 1904–1905 рр. посилювали позиції Франції перед лицем наростаючого конфлікту в Європі. Таємні військово-морські конвенції, укладені з Петербургом (1912 р.) і Лондоном (1913 р.) гарантували Парижу сильних союзників у протистоянні з Німеччиною. Стратегічно у політичному і військовому плані для Франції все складалося сприятливо, однак її розвідка не зуміла повною мірою виявити масштаби загроз, які постали перед державою улітку 1914 р. Французи майже вдвічі помилилися з оцінкою чисельності німецьких армій, а ця цифра сягала близько двох мільйонів “неврахованих” солдатів. У перші дні війни у Франції було арештовано близько 15 тис. німецьких підданих за підозрами у шпигунстві, проте ця акція вже не могла кардинально завадити планам німецького військового командування.

У роки Першої світової війни сильний поштовх до розвитку і вдосконалення отримала російська розвідка. Щоправда, рівень і якість її роботи суттєво відставали від англійської і французької розвідувальної діяльності. Традиційно в Росії більшу увагу приділяли внутрішній розвідці, ніж зовнішній, що було спричинене насамперед необхідністю забезпечення перебування при владі чинного режиму. Виявлення і нейтралізація ворогів державного керівництва – ось основні завдання царських спецслужб.

Історія російської розвідки державного рівня починається з Опричнини (Опричнини) – політики, здійснюваної царем Іваном IV “Грозним” (1533–1584 рр.) з метою зміцнення влади і для боротьби з опозицією. Монарх, який у 1547 р. проголосив себе царем, потребував спеціального інструмента для посилення своїх позицій в державі. Каральний орган опричників налічував до 6 тис. осіб, вони підпорядковувалися лише царю і беззастережно виконували його волю. Про їхні обов'язки красномовно свідчила емблема – голова гончого пса і віник, що символізувало “вишукування” ворогів і “вимітання” зрадників з російської землі. Опричники проявили себе як жорстокі провідники царської політики дер-

жавного терору¹. З часу офіційного припинення цієї політики у 1572 р. і до кінця XVII ст. в Росії практично не було централізованої служби з поліцейськими і каральними функціями.

У 1697 р. цар Петро I (1682–1725 рр.) заснував Преображенський приказ, призначений для боротьби з внутрішніми ворогами держави. Назва організації походить від її місця знаходження: у підмосковному селі Преображенське. Сфера повноважень приказу постійно розширювалася, він мав право проводити розслідування і допитувати всіх громадян держави, незважаючи на ранги і титули. У розпорядженні організації був особовий склад Преображенського і Семенівського полків, солдати яких здійснювали арешти підозрюваних й утримували їх під вартою. Організація також мала власні камери для тортур арештантів. Керівником приказу призначено князя Федора Ромодановського – одного з вихователів і найближчого соратника Петра I. Після смерті князя Ромодановського у 1717 р. організацію очолив його син Іван. За час існування Преображенського приказу ним було проведено кілька тисяч розслідувань з винесенням карних вироків. Приказ ліквідували у 1729 р., через чотири роки після смерті Петра I².

З другої половини XIX ст. функції царської таємної служби виконував Охоронний відділ департаменту поліції (Охранка). Назва “Охранка” з'явилася у вжитку приблизно в 1881 р. У реорганізації російської таємної служби вагомому роль відіграв творець німецької професійної розвідки Вільгельм Штібер, послуги якого щедро оплачувалися російським керівництвом. На пропозицію Штібера і зі згоди царя Олександра II (1855–1881 рр.) у російській таємній службі був створений іноземний відділ для ведення боротьби проти російських революціонерів-емігрантів за кордоном. Отже, функції Охранки було поділено на внутрішні і зовнішні, проте вся робота спрямовувалася суто на виявлення і знешкодження ворогів царського режиму. В Охранці працювали спеціалісти, котрі розслідували політичні і державні злочини. Вона мала численних платних агентів, які стежили за революційними таємними організаціями і впроваджувались у революційні рухи. За різними даними, серед цих агентів був Йосип Віссаріонович Джугашвілі, пізніше відомий усьому світу як Сталін.

Охранка часто організовувала політичні злочини з провокаційною метою, щоб скомпрометувати революціонерів і провести серед них арешти. У 1887 р. за участь у замаху на життя царя Олександра III (1881–1894 рр.) був страчений син шкільного інспектора із Симбірська

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1973. – С. 529–530.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 454.

² Там само. – С. 501.

Олександр Ульянов. Його брат Володимир під псевдонімом “Ленін” через тридцять років стане провідником Жовтневої революції в Росії і лідером першої у світі соціалістичної держави.

Що стосується зовнішньої розвідки, то до російсько-японської війни 1904–1905 рр. рівень її роботи залишався досить низьким. Крім Охранки, розвідувальні функції за межами Росії здійснювали різні міністерства і відомства. Міністерство закордонних справ отримувало таємну інформацію від своїх послів і консулів, які користувалися послугами платних агентів. Міністерство внутрішніх справ задовольнялося розвідувальною діяльністю, яку вела за кордоном Охранка, займалося зовнішнім спостереженням, підкупом співробітників іноземних посольств і перлюстрацією кореспонденції. У “чорному кабінеті”, підпорядкованому міністру внутрішніх справ, читали листи іноземних дипломатів, акредитованих в Росії. Більшість кур’єрів, фельд’єгерів та інших службовців, які мали справу з дипломатичною поштою, були підкуплені. Російські спеціалісти з перлюстрації мали повну колекцію підроблених печаток усіх іноземних посольств, консульств, місій у Петербурзі та їхніх міністерств закордонних справ, а також особистих печаток послів, консулів, аташе та міністрів, що давало змогу без особливих труднощів відкривати і повторно запечатувати дипломатичну кореспонденцію. Іноземні коди і шифри можна було придбати у Брюсселі та Парижі. Слід зазначити, що російську дипломатичну пошту читали у закордонних “чорних кабінетах” з таким самим успіхом.

Міністерство двору мало свою агентуру за кордоном, яка займалася збиранням інформації про кулуарне життя іноземних монарших дворів. Керували цією агентурою спеціальні довірені російського царя з оточення іноземних правителів.

Міністерства фінансів, торгівлі і промисловості мали своїх представників при російських посольствах за кордоном. Вони здобували інформацію фінансового, комерційного, економічного характеру за допомогою офіційних та неофіційних періодичних та інших спеціальних друкованих видань у державі перебування, а також користувалися послугами російських фінансистів і комерсантів, які підтримували ділові контакти з іноземними банками та комерційними підприємствами.

Необхідно зазначити, що жодне російське відомство не могло без згоди і сприяння міністерства закордонних справ направити за кордон своїх агентів. За ці послуги працівники міністерства мали право ознайомлюватися з матеріалами, здобутими агентами інших відомств.

Найбільше російській розвідувальній роботі за кордоном і, як наслідок, державним інтересам шкодило протистояння між міністерством закордонних справ і військовим відомством, які менш за все намагалися налагодити продуктивну співпрацю між собою. Це пояснювалося

великою різницею у престижі і державній вазі обох відомств, оскільки міністерству закордонних справ на той час в Росії надавали пріоритетне значення. Про абсолютну нераціональність такого стану справ свідчить наступний приклад. Перед російсько-японською війною 1904–1905 рр. російський посланник в Японії Ізвольський інформував міністра закордонних справ Ламздорфа про військові приготування японської армії та флоту. Міністр залишав послання Ізвольського без уваги, вважаючи, що збір даних про армію противника входить до обов’язків військового аташе. Російським військовим аташе в Японії був полковник Ванновський, який нічого не повідомляв Ізвольському, вважаючи, своєю чергою, що військові справи держави перебування не стосуються дипломата. Ізвольському доводилось інформувати міністерство не на основі даних від “свого” військового уповноваженого, а добувати їх від військових аташе іноземних держав¹. Таке організування розвідувальної роботи російських дипломатичних і військових представників за кордоном не можна назвати оптимальним.

Військове відомство проводило самостійну розвідку за кордоном. У 1903 р. було створено VII підрозділ (статистика іноземних держав) 1-го військово-статистичного відділу управління 2-го генерал-квартирмейстера Головного штабу російської армії. Завданнями VII підрозділу визначено збирання, оброблення і систематизацію військово-статистичних матеріалів по іноземних державах, підтримку зв’язку з агентурою за кордоном, розгляд військових винаходів. Розвідувальна інформація у VII підрозділ надходила від офіційних військових аташе за кордоном, неофіційних військових агентів при консульствах, місіях і посольствах, офіцерів, яких направляли за кордон з розвідувальною метою, а також від звітних підрозділів штабів військових округів. Однак якість роботи цих розвідувальних “одиниць” була досить низькою з різних причин. По-перше, на посади офіційних військових аташе Росії за кордоном призначали людей лише з аристократичних кіл або з оточення царя, котрі не мали спеціальної підготовки для ведення розвідки. По-друге, впровадження таємних військових агентів на місця їхньої діяльності супроводжувалося тривалим бюрократичним процесом з об’ємним діловим листуванням, яке рано чи пізно потрапляло у “чорний кабінет” держави призначення агента, контррозвідка якої дізнавалася про його справжні цілі ще до приїзду. По-третє, скерування офіцерів з розвідувальними завданнями за кордон здійснювалося безсистемно і непродумано, що призводило до їхнього скупчення в одному районі (де контррозвід-

¹ Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 22.

ка противника їх легко викривала) і до повного нехтування іншими, “менш цікавими” районами. Така робота не могла бути ефективною. Розвідувальна діяльність штабів військових округів (Петербурзького, Віленського, Варшавського, Київського, Одеського, Московського, Кавказького, Туркестанського) й округів прикордонної варти (Приамурського і Заамурського) теж залишалася досить обмеженою через брак належного організування і конкретно визначених завдань.

Окрім VII підрозділу, військовою розвідкою самостійно займалися деякі інші центральні управління і відділи військового міністерства, наприклад, головне інженерне управління, головне артилерійське управління, головний морський штаб та ін. Жодної координації розвідувальної діяльності цих підрозділів не було, що спричиняло провали у роботі розвідки загалом. Так сталося з російською розвідкою в Галіції. Ця область була у віданні штабу Московського військового округу, оскільки саме там мала розгортатися у випадку війни польова армія округу. Водночас ця територія входила у сферу розвідки штабів Київського та Одеського військових округів, VII підрозділу і головного інженерного управління. Велике скупчення розвідників у Галіції, які займалися рекогносцируванням місцевості, не могло не привернути увагу австрійської контррозвідки, яка з успіхом їх викривала.

Всі недоліки організування російської розвідки та її роботи проявилися у ході війни з Японією 1904–1905 рр. Військово-політичний провал Росії багато в чому був зумовлений практично повною необізнаністю про сили ворога і місця ведення військових дій. Якщо російська розвідка не відрізнялася ефективністю у мирний час, то з початком війни розраховувати на її результативність було ще важче. На початку 1906 р., після реорганізації армії і створення Генерального штабу в оновленому складі, структурні зміни відбулися і в розвідувальній справі. Оперативні функції розвідки і збирання інформації стали обов’язками 5-го провадження (рос. делопроизводства) частини 1-го обер-квартирмейстера Генерального штабу. Обробляли здобуті цим провадженням дані про іноземні армії шість проваджень частини 2-го обер-квартирмейстера відповідно до визначених регіонів. Так, у 1-му провадженні зосереджувалася й аналізувалася розвідувальна інформація стосовно Азійської Туреччини, Персії, Афганістану, Японії, Китаю, Америки; у 2-му – щодо Німеччини; у 3-му – Австро-Угорщини; у 4-му – стосовно Румунії, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Греції, Європейської Туреччини; у 5-му – Швеції, Норвегії, Данії та Англії (без колоній); у 6-му – щодо Франції, Швейцарії, Італії, Голландії, Бельгії, Іспанії, Португалії¹.

¹ Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 98–99.

Отже, відбувся чіткий розподіл розвідувальних функцій у здобуванні інформації та її обробленні, що було характерно для розвідувальних служб західних держав.

Майже весь особовий склад попереднього апарату розвідки (VII підрозділу) був оновлений. Генеральний штаб намагався систематизувати роботу розвідки, передусім переймаючись складанням “штатно-тарифних відомостей”, в яких зазначали кількість видатків на утримання всіх розвідувальних “одиниць” відповідно до розряду. Розряд, а відтак розмір окладу агента, сума грошей на службові видатки і роз’їзні кошти залежали від місця його роботи. Наприклад, Англію та Америку відносили до держав 1-го розряду, Австро-Угорщину, Німеччину, Францію, Китай, Японію – до держав 2-го розряду, Бельгію, Данію, Італію, Туреччину, Чорногорію – 3-го розряду, Швейцарію, Румунію, Болгарію, Сербію і Грецію – 4-го розряду, Персію і провінцію Хорасан – 5-го розряду. За найвищим, 1-м розрядом, агент отримував на службові видатки найбільшу суму зі своїх колег. Однак такий поділ був дуже відносним, оскільки обсяг роботи конкретного агента залишався поза увагою. Свої тарифні відомості мали штаби військових округів, в яких зазначалися асигновані суми на ведення розвідки, розбудову агентурних мереж та їхнє утримання, купівлю таємних документів, ведення контррозвідки, спеціальну підготовку офіцерів-розвідників, непередбачені витрати та ін. Штатно-тарифні відомості були необхідними для забезпечення достатнього фінансування розвідувальної діяльності, що йшло через міністерство фінансів. Однак складається враження, що першочерговим завданням для генштабу було визначення (або передбачення), скільки агентів і де саме йому потрібно утримувати і як оплачувати їхню роботу.

Незважаючи на реформування розвідувальної справи, намагання об’єднати керівництво розвідкою в одних руках і централізовано направляти її роботу, у найважливішому питанні – постановці конкретних завдань для розвідки – нічого не було зроблено. Усі головні управління військового міністерства подали генштабу переліки необхідних для їхньої роботи даних, які мала здобути розвідка. На основі цих переліків генштаб склав загальну відомість, яку розіслав своїм розвідувальним “одиницям” з вказівкою скласти план і поступово виконувати те, що в їхніх можливостях. Така ситуація з постановкою завдань для розвідки залишалася незмінною до Першої світової війни. Кожен агент “здобував” ту інформацію, яка випадково потрапляла в його руки, і рідко хто з них проявляв ініціативу і йшов на ризик.

Абсолютно легковажно генштаб ставився до питання підтримки зв’язку зі своїми агентами. До початку Першої світової війни таємне листування велося за допомогою звичайної пошти, оскільки використан-

ня каналів зв'язку міністерства закордонних справ забирало багато часу. Однак нікому не спадало на думку, що листи, адресовані російським військовим аташе за кордоном, ставали легкою здобиччю “чорних кабінетів” іноземних держав. Листування з військовими агентами велося на офіційних бланках з вказівкою на конверті повної адреси (назви установи, посади, чину та ін.), причому пакети поділяли на прості, таємні і цілком таємні, залежно від їхнього вмісту. Тому іноземна контррозвідка могла лише за зовнішнім виглядом визначити, який з пакетів варто відкривати. Військові агенти це розуміли і подавали протести у генштаб, однак все залишалось без змін. Водночас генштаб наприкінці 1912 р. розробив детальний план підтримання зв'язку зі своїми агентами на випадок війни. У документі під назвою “Організування зв'язку військових агентів з Головним управлінням Генерального штабу у випадку європейської війни з участю Росії” розглянуто всі напрями і можливості телеграфного зв'язку (повітряні, сухопутні і підводні лінії), що охоплювали майже всю земну кулю, а також передбачено завчасне фрахтування іноземних суден для спеціальних кур'єрів. Такий широкий спектр варіантів зв'язку можна пояснити тим, що генштаб не був упевнений, які лінії виявляться для нього безпечними і надійними у випадку війни, тобто російське військове керівництво не мало чіткого уявлення про масштаби близького європейського конфлікту¹. Не набагато краще працювала російська розвідка і на Далекому Сході.

Спроби реорганізації розвідувальної служби в Росії не призвели до суттєвого підвищення ефективності її роботи. Російська розвідка мала великі масштаби, однак без чіткої системи, через що втрачала свою цінність. Це ще раз підтверджує той факт, що розвідка стає незамінною для політики держави тоді, коли державне керівництво розуміє її важливість, специфіку роботи і сприяє її функціонуванню.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Англія, Франція і Росія у міру своїх можливостей вели активну розвідувальну діяльність проти Німеччини та її союзників. Однак потенційні учасники безпосереднього зіткнення з німецькими військами Франція і Росія не здобули навіть приблизних даних про чисельність і резерви армій противника. Своєю чергою, завдяки розвідці німецький генштаб був добре обізнаний з дислокацією французьких та російських армій, їхнім озброєнням і підготовкою, планами попереднього розгортання, побудовою систем укріплень і стратегічної мережі залізниць та шосейних доріг, що давало йому значну перевагу ще до початку військових дій.

¹ Див.: Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 204–211.

7.3. Протистояння розвідок ворогуючих таборів у ході війни

Як відомо, приводом до Першої світової війни стало Сараєвське вбивство 28 червня 1914 р. Багато в чому успішному замаху на життя австрійського престолонаслідника ерцгерцога Франца Фердинанда і його дружини, підготовленому націоналістичною організацією “Млада Босна” (“Молода Боснія”), посприяла відсутність належних заходів безпеки. У такій політично ненадійній частині Австро-Угорської імперії, як Боснія¹, на території якої мали проходити військові маневри австро-угорської армії за присутності ерцгерцога, передбачалася посилена охорона представника імператорської сім'ї та його оточення. Проте, за словами начальника австрійської агентурної розвідки і контррозвідки Максиміліана Ронге, з невідомих причин Франц Фердинанд відмовився від послуг спецслужб².

Вбивство наступника австрійського престолу, що розцінюється як локальний терористичний акт, стало рушійною силою розв'язання безпрецедентного на той час конфлікту, який отримав назву “Перша світова війна”. Запрацювали системи альянсів і вже на початок серпня 1914 р. у війну була втягнута майже вся Європа. У конфлікті Австрії і Сербії на боці останньої виступила Росія, яка почала свою мобілізацію. Оскільки російський Генеральний штаб не мав планів часткової мобілізації, задіяно було всю російську армію. Німеччина не могла нехтувати такою загрозою на своєму східному кордоні і після декількох попереджень оголосила Росії війну. Так дві держави, між якими не було жодних спірних питань, опинилися у стані війни через проблеми Австро-Угорщини на Балканах. Водночас німецький військовий план, розроблений ще у 1905 р. начальником Генерального штабу фельдмаршалом Альфредом фон Шліффеном, передбачав спочатку швидкий розгром Франції і тільки після цього виступ проти Росії. Німеччина не могла мобілізувати свої військові сили лише проти Росії, оскільки не мала альтернативи “плану Шліффена”. Отже, Берліну потрібно було знайти привід до війни з Францією, яка, незважаючи на свої союзницькі зобов'язання щодо Росії, уникала будь-яких активних дій. Франції запропонували зберігати нейтралітет у разі війни Німеччини з Росією, але вона відмо-

¹ Боснія і Герцеговина у 1908 р. була анексована Австро-Угорською імперією.

² Ронге М. Разведка и контрразведка. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 309.

вилася. Тоді 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції, знайшовши підстави у тому, що французькі літаки нібито здійснили бомбардування німецьких залізничних шляхів у районі Нюрнберга. Привід був вигаданий, як визнав пізніше німецький экс-канцлер Б. Бюлов. “Французам нескладно було довести, що французькі льотчики не скидали жодних бомб на залізничний шлях Нюрнберг – Інгольштадт”¹.

Виконуючи “план Шліффена”, німецькі війська для завдання удару по Франції порушили нейтралітет Бельгії. З такими діями не могла погодитись Англія, відреагувавши оголошенням війни Німеччині 4 серпня 1914 р. Це виявилось певною несподіванкою для Берліна, оскільки британське міністерство закордонних справ в особі Едуарда Грея не робило жодних заяв про втручання Англії у європейський конфлікт. Складалося враження, що Лондон зайняв позицію нейтралітету. Як писав у своїх мемуарах міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов, “... якби у 1914 р. сер Едуард Грей, як я наполегливо просив його про це, своєчасно і недвозначно заявив про солідарність Великої Британії з Францією і Росією, він, можливо, врятував би людство від цього жахливого катаклізму ...”². Проте Англія була і залишається класичним прикладом держави, яка сповідує виключно власні національні інтереси. І якщо саме у 1914 р. для Німеччини було вигідно розпочинати військові дії (вона завершила всі військові приготування, а її противники Росія і Франція лише починали переозброєння своїх армій), то для Англії це також був сприятливий період, бо її флот все ще залишався могутнішим за німецький. Отже, європейський конфлікт був в інтересах Англії, тому вона і не намагалася його відвернути.

Досить швидко військові дії між державами Антанти і Троїстого союзу вийшли за межі Європи і розгорнулися у їхніх колоніальних володіннях і залежних територіях. Загалом у війні в різні роки брали участь 33 держави. На боці Антанти виступили Бельгія, Італія, Португалія, Сербія, Чорногорія, Румунія, Греція, Ліберія, Єгипет, Сіам (сучасний Таїланд), Китай, Японія, США, Куба, Гаїті, Панама, Гватемала, Нікарагуа, Коста-Ріка, Гондурас, Бразилія. Дипломатичні відносини з Німеччиною розірвали Болівія, Перу, Уругвай, Сан-Домінго, Еквадор. На боці Німеччини та Австро-Угорщини боролися Болгарія і Туреччина³. Війна стала безпрецедентною не лише за кількістю учасників і театрів

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1973. – С. 571.

² Сазонов С. Д. Воспоминания. – Минск: Харвест, 2002. – Гл. VIII // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/index.html; Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 188.

³ Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000. – С. 461.

військових дій, а й за чисельністю збройних сил, що стояли по різні боки фронтів. У боях брали участь мільйонні армії, що, своєю чергою, зумовлювало різке збільшення сил таємного фронту. Наприклад, на англійську розвідку проти Німеччини працювало 6 тис. агентів, понад 2 тис. англійських агентів діяло лише у Бельгії. У німецькій контррозвідці, яка вела боротьбу проти шпигунів усіх ворожих держав, наприкінці війни тільки на штатних посадах нараховувалося 1139 осіб¹.

З початком війни робота агентурних мереж розвідувальних служб противників була переведена на режим військового часу. З розширенням розвідки невеликі секції спецслужб, які працювали за кордоном, перетворювалися на розгалужені шпигунські організації, що насаджували агентуру у тисячах міст, сіл і залізничних станцій. За структурою ці організації були подібні між собою. Очолював кожен резидент, який був ретельно законспірований. Це міг бути громадянин держави, в якій працювала розвідувальна секція, або громадянин нейтральної держави. До нього надходила розвідувальна інформація, яку він передавав спеціальним кур'єрам, а вони доставляли її у центр. Резидент сам вербував агентів. Вони не знали один одного і були пов'язані лише з резидентом, таким чином безпека останнього практично повністю залежала від надійності агентів. Кожен з агентів мав свій номер і прізвище, яке часто змінювали, щоб заплутати противника.

Деколи така розвідувальна секція ставала дво- або трірівневою. У підпорядкуванні головного резидента могли бути розвідники, які, своєю чергою, були резидентами для агентів другого рівня і т. д. Секції розросталися до розгалужених організацій. Прикладом організації такого типу вважається англійське шпигунське бюро Тінслі в Роттердамі (Голландія). Бюро підпорядковувалося безпосередньо англійському військовому міністерству, а його керівником був директор однієї з пароплавних ліній Тінслі. В бюро працювало понад 300 осіб, воно мало чотири відділи. Перший відділ займався морським шпіонажем, другий – шпіонажем проти німецької армії, третій – військовою технікою і виробленням фальшивих паспортів і документів для агентів, четвертий – пропагандою проти Німеччини (використовуючи щоденну голландську газету “Telegraf”). Численних агентів бюро Тінслі вербували довірені люди, яких мала англійська розвідка серед голландської влади, поліції, прикордонних чиновників, працівників готелів, вокзалів і т. д. Окрім бюро Тінслі, в Голландії працювали ще п'ять менших англійських шпи-

¹ Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 203–204.

гунських організацій. Усі вони мали змогу надавати своєму керівництву вичерпну інформацію про німецьке узбережжя та флот, що залишалося пріоритетним завданням англійської розвідки¹.

Однією з найбільших розвідувальних організацій, які діяли на території окупованої Бельгії, була т. зв. “Біла пані”. Організацію створили влітку 1916 р. інженер Деве і професор, фізик за спеціальністю, Шовен. Деве був пов’язаний з розвідкою через двоюрідного брата Дьедонне Ламбрехта, котрий працював на англійців. Родич Шовена – Нежан – займав посаду начальника бельгійської поліції в Льежі і “прикривав” розвідувальну організацію. Деве і Шовен підібрали потрібних людей і побудували їхню роботу таким чином, щоб можливі арешти окремих членів організації завдавали мінімальної шкоди їй самій. Агенти були пов’язані з посередниками, які виступали у ролі “поштових скриньок” для добутої розвідувальної інформації, яку забирали кур’ери і доставляли у центр. Кур’ери були знайомі лише зі своїми посередниками. У випадку арешту того чи іншого кур’ера противник не міг викрити діяльність розвідувальної організації.

“Біла пані” налагодила співпрацю з англійською розвідкою, яка почала її фінансувати. Основним завданням “Білої пані” було щоденне стеження за рухом німецьких військових ешелонів. Інформація від численних агентів на залізничних шляхах давала змогу скласти уявлення про дислокацію військ противника, підвезення боєприпасів і за рахунок цього зрозуміти наміри німецького командування. Основними труднощами у розвідувальній роботі були доставка здобутої інформації у центр організації, що знаходився у Льежі, і переправлення її через кордон. Окупована бельгійська територія ретельно контролювалася німецькою поліцією і контррозвідкою, була введена система пропусків, без яких бельгійцям забороняли залишати місце проживання, пропуски часто змінювали для уникнення підробок. Бельгійсько-голландський кордон був закритий стіною щільного колючого дроту, через який пропускали високу електричну напругу, і постійно знаходився під охороною вартів. Проте розвідникам вдавалося знаходити способи для успішного виконання своєї роботи. Інколи, в окремих місцях кордону під колючим дротом підкопували землю, інколи – просували під дріт порожню дерев’яну діжку без днища і пролазили через неї; коли дріт був знеструмлений, його прорізали за допомогою спеціальних інструментів.

¹ Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 203–204.

Інформацію переправляли через кордон також за допомогою контрабандистів, які перевозили продовольчі товари з Голландії до Бельгії.

До кінця війни у “Білій пані” працювало 1084 агенти, було встановлено 51 пункт спостереження за залізничними перевезеннями ворога. Німці змогли арештувати 45 членів організації, двох з яких стратили¹.

Окрім таких організацій, спецслужби мали багато агентів, які працювали поодиночі. Вони передавали здобуту інформацію роз’їзному кур’єру, який спеціально до них направлявся, або самостійно доставляли свою інформацію у “поштову скриньку”, зазвичай десь у нейтральній державі. Агентами були люди різних професій, віку та соціального стану. Ветераном німецької розвідки й одним з найуспішніших її агентів вважають барона Августа фон Шлюгу, котрий протягом п’ятидесяти років залишався “у справі”. Австрійський військовий у відставці, поміщик фон Шлюга був завербований прусською розвідкою у 1866 р. і відмінно себе проявив під час австро-пруської війни. Перед франко-пруською війною 1870–1871 рр. фон Шлюга поселився в Парижі, звідки продовжував постачати інформацію німецькій розвідці. Йому присвоїли оперативний псевдонім “Агент 17”. Тривалий час він був “законсервований”, але вже перед Першою світовою війною Відділ III-b відновив з ним зв’язок. У серпні 1914 р. на п’ятий день після оголошення у Франції мобілізації фон Шлюга передав Німеччині стратегічні плани розгортання французьких армій. Для шпигуна-одинака це був визначний успіх. “Агент 17” надсилав свої донесення з кур’єром з Парижа чи Бордо кожні два дні. Кур’єри діставалися до Німеччини через нейтральну Швейцарію за 48 годин. Роботу “Агента 17” високо цінував начальник німецького генштабу генерал Ерїх фон Фалькенгайн. У березні 1916 р. барон фон Шлюга через погіршення здоров’я (йому було вже 75 років) залишив розвідувальну діяльність, повернувся до Німеччини і вийшов у відставку².

Далеко за межами європейських театрів військових дій, на Близькому Сході, інтереси Британської імперії успішно просував англійський розвідник Томас Едвард Лоуренс. З 1910 р. він проживав на Аравійському півострові, добре вивчив мову, побут, звичаї, релігію арабів, познайомився і налагодив контакти з вождями арабських племен. Коли почалася Перша світова війна, Лоуренс став співробітником Арабського бюро (MI4) британської розвідки, що відслідковувало роз-

¹ Див.: Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 503–508.

² Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 654–655.

виток націоналістичного руху арабів, які перебували на той час під владою Туреччини. Оскільки Англія вела з Туреччиною війну, їй було вигідно підтримувати боротьбу арабських племен за незалежність, тим самим зберігаючи регулярні англійські війська на основних фронтах. Між двома провідними угрупованнями арабів – релігійною сектою вакхабітів і політично-релігійним кланом хашимітів – точилося гостре протистояння за право очолити арабську конфедерацію після здобуття незалежності. В інтересах Англії було підтримувати обидві сили, чим і займалася британська розвідка. Що стосується Лоуренса, то йому вдалося завоювати довіру еміра Фейсала (сина лідера хашимітів, шейха Мекки Хуссейна ібн Алі). Фейсал за допомогою Лоуренса створив бойові загони і підняв збройне повстання проти Туреччини. Повстанням фактично керував Лоуренс, який отримав прізвисько “Аравійський”. Мобільні загони Фейсала–Лоуренса, оснащені британською зброєю, завдавали великих втрат турецьким військам, зокрема захопили порт Акаба. У результаті Першої світової війни, і в т. ч. завдяки діяльності Лоуренса, Британська імперія поширила своє панування на Аравійський півострів, Ірак та Палестину. Досвід Лоуренса оцінив міністр у справах колоній Уїнстон Черчілль (1921–1924 рр.), призначивши його своїм політичним радником. Під впливом Лоуренса Черчілль дав згоду на проголошення Фейсала королем Іраку¹. Співпраця Лоуренса з британською розвідкою тривала до його відставки у 1930 р.

Можна провести деяку паралель між діяльністю Томаса Едварда Лоуренса на Аравійському півострові і розвідувальною роботою Карла Васмуса в Персії. У 1914 р. Васмус займав посаду німецького консула у Буширі. Як і Лоуренс Аравійський, він добре володів мовою фарсі і різними діалектами племен, користувався повагою і довірою серед впливових перських вождів. Боротьба Англії та Німеччини за контроль над нафтовими родовищами Персії з початком Першої світової війни набула відкритого характеру. Щоб завадити англійським планам і відстояти німецькі інтереси в регіоні, Васмус почав будувати розгалужену шпигунську мережу для постачання розвідувальною інформацією головнокомандувача німецьких військ на Близькому Сході генерала Лімана фон Сандерса. За допомогою прихильних до нього місцевих вождів Васмус організовував племена на виступи проти англійських військ. Для зміцнення свого положення він навіть одружився з донькою одного з найвпливовіших перських вождів. Усі гості на величезному весіллі отримали подарунки (куплені за гроші німецької розвідки), після чого майже половину з них вдалося завербувати, чим займався помічник “жениха” Бругман.

¹ Див.: Дамаскин И. А. Сто великих разведчиков. – М.: Вече, 2001. – С. 177–180.

Поступово розвідувальна мережа Васмуса покрила увесь регіон: від Суецу (через Перську затоку) і до Індії. Він зафрахтував багато дрібних суден, які стежили за морськими шляхами між Європою та Індією, що пролягали через близькосхідні моря. Це давало повну інформацію про всі перевезення військ та вантажів противника. Агенти Васмуса діяли в Палестині, Дарданеллах, Месопотамії (частково територія сучасних Іраку та Сирії) і навіть у Східній Африці. Була налагоджена система зв'язку, через яку максимально швидко німецькому командуванню надходила розвідувальна інформація про сили і передислокацію ворожих військ. Великим успіхом Васмуса стала допомога генералу фон дер Гольцу, котрий командував 6-тою турецькою армією та об'єднаними німецько-турецькими військами в Месопотамії. Знаючи від агентів Васмуса про всі маневри і плани англійських військ на чолі з генералом Чарльзом Таунсендом, фон дер Гольцу вдалося у листопаді 1915 р. заблокувати англійців біля Кут-ель-Амари (сучасний Ірак). Інформаційне забезпечення 143-денної блокади здійснювали агенти Васмуса, що сприяло її результативному завершенню. Наприкінці квітня 1916 р. англійські війська були змушені скласти зброю. Месопотамія стала єдиним безпрограшним для Туреччини театром військових дій.

Численні проблеми англійським військам у регіоні створювали організовані Васмусом та озброєні й оснащені за німецький рахунок перські племена. Англійці були змушені докладати зусиль, щоб перекривати шляхи постачання Васмуса військовим спорядженням, так само як перерізати його канали зв'язку з агентами. Однак, з послабленням сил Німеччини і наближенням війни до завершення, зменшувалося фінансування Васмуса, що негативно позначалося на активності його діяльності і розвідувальній спроможності. У листопаді 1918 р., після підписання Комп'єнського перемир'я, він був змушений таємно залишити територію Персії¹.

У ході війни основний обсяг розвідувальної роботи виконували не центральні розвідслужби та їхні розвідувальні “одиниці” на території противника, а відповідні відділи прифронтових армій. Військова розвідка у повному обсязі проявила себе після відносної стабілізації фронтів: Західного – після битви на Марні у вересні і кровопролитних боїв у Фландрії у жовтні–листопаді 1914 р., і Східного – після грудневого німецького контрнаступу у відповідь на успішні операції російських

¹ Див.: Дамаскин И. А. Сто великих разведчиков. – М.: Вече, 2001. – С. 181–185; Звонарёв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 475–478; Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 536.

військ у Східній Пруссії та Галіції у серпні–вересні 1914 р. Провал “плану Шліффена” був очевидний, війна із задуманої блискавичної перетворилася для Німеччини на непередбачену позиційну. У такій ситуації життєво важливого значення набула розвідка.

За побудовою німецьку розвідку можна вважати зразковою. Відділ III-b, як і Генеральний штаб мирного часу, з початком війни став підпорядкований Ставці верховного головнокомандувача на фронті. У Берліні залишився заступник начальника Відділу III-b полковник Брозе з невеликим штатом співробітників. Вони мали підтримувати зв'язок з іншими відомствами, агентура яких працювала за кордоном, одержувати від них інформацію і передавати її у Відділ III-b Ставки, керувати контррозвідкою у самій Німеччині, насаджувати агентів у тилкових таборах військовополонених. Відділ III-b Ставки керував усіма агентурними мережами, створеними ще у мирний час, а також координував роботу допоміжних органів розвідки місцевого значення. При штабах німецьких фронтів, груп армій та армій і штабах союзних армій були створені спеціальні підрозділи на чолі з офіцерами Відділу III-b, завданням яких було ведення агентурної розвідки через лінію фронту в межах відповідного військового з'єднання. Крім того, ці офіцери виконували роль координаторів усіх видів розвідки “свого” штабу. Зібрана інформація про ворога потрапляла відповідно до військової ієрархії: начальнику штабу фронту, начальнику штабу групи армій і т. д., а також безпосередньо начальнику Відділу III-b Ставки. Обробленням та аналізом інформації займався Відділ іноземних ворожих армій, який, як і Відділ III-b, підпорядковувався генерал-квартирмейстеру штабу верховного головнокомандувача.

Масштаб роботи німецької прифронтової розвідки можна уявити, зваживши на протяжність фронтних ліній, загальна довжина яких становила близько 2400 км. Для розвідслужб трьох основних ворогів Німеччини ця цифра була поділена на три частини: англійський фронт – 135 км, французький – 800 км, російський – 1400 км¹. Прифронтна розвідка займалася підбором, підготовкою і закиданням агентів за лінію фронту, допитом дезертирів і військовополонених, аналізом захоплених документів, користувалася результатами повітряної розвідки та артилерійського спостереження. Інформацію, що надходила з різних джерел, доводилося ретельно перепроверити, щоб не стати жертвою дезінформації. Контррозвідка противника всіма способами

¹ *Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 125.*

намагалася перешкодити роботі прифронтової розвідки. Це спонукало німців з часом максимально обмежити використання своїх агентів за лінією фронту. Незважаючи на всі труднощі, німецька розвідка вчасно забезпечувала необхідною інформацією вище військово керівництво, яке у жодному важливому випадку на театрах військових дій не було захоплене подіями зненацька.

Те саме не можна сказати про розвідувальні служби країн Антанти. Досить часто командування союзників у ході важливих боїв не було обізнане про сили і наміри німецької сторони. Наприклад, з листопада 1916 р. французи готували велику наступальну операцію між Реймсом і Суассоном, яку мали здійснювати разом з англійцями навесні 1917 р. Битва почалась о 6 год ранку 16 квітня, а вже о 7 год вона була, по суті, програна. Незважаючи на всю очевидність того, що план операції потрапив до рук німців, “бійня Нівеля”, названа так за іменем французького головнокомандувача, продовжувалася до 5 травня. У результаті союзники втратили 340 тис. осіб убитими і пораненими, не досягнувши успіху. Німецькі війська з втратами у 163 тис. солдатів відстояли свої позиції¹. В іншому випадку, напередодні значного німецького наступу на Ам'єн у березні 1918 р. начальник французького Другого бюро зізнався: “... Я, найбільш поінформована у всій Франції людина, не знаю, де знаходяться німці”². Своєю чергою, німецька розвідка перед цим наступом, а також перед наступними операціями в долині р. Ліс (Фландрія) у квітні та між Реймсом і Суассоном у травні точно знала кількість англійських і французьких дивізій за лінією фронту, їхнє розміщення і боєздатність, можливості резервів, тобто все необхідне для забезпечення успішного просування німецьких військ углиб позицій противника. Тому французький контрнаступ при Віллер-Котре у липні та англійський при Ам'єні у серпні не були несподіванкою для німецького командування³.

Що стосується політичної та економічної розвідки, то тут переважали спецслужби країн Антанти. Наприкінці 1915 р. в Парижі було створено Міжсоюзницьке Бюро (“Bureau Interallite”). Призначення цього

¹ *История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1973. – С. 599–600; Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000. – С. 465.*

² *Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 161; 696.*

³ *Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 210–211.*

дорадчого органу – спільне вивчення і вироблення загальних заходів боротьби з ворожим шпіонажем, контрабандою і пропагандою, а також централізація всіх даних про противника, які з різних джерел здобували союзні держави. У складі Бюро були представники Франції (5 офіцерів), Англії (3 офіцери і один цивільний чиновник, спеціаліст з економічних, торговельних і фінансових питань), Італії (2 офіцери і один чиновник військової поліції), Бельгії (3 офіцери), Сербії (один офіцер)¹. Росія спочатку мала при Бюро одного спостерігача, а пізніше призначила п'ятьох своїх представників.

Міжсоюзницьке Бюро створило і систематизувало величезний архів різноманітних матеріалів, які надходили від його членів, виробило зручну процедуру користування інформацією. Представникам кожної держави видавали копії найбільш цікавих матеріалів після їхнього надходження, складали щоденний бюлетень найновішої інформації. Об'єднання розвідувальних зусиль держав Антанти значно сприяло її успіхам у політичній та економічній війні проти Німеччини, зокрема, що стосується такого дієвого засобу, як пропаганда. Оскільки для ефективності останньої необхідно оперувати правдивими даними і випереджати реальні політичні події, в її основу завжди покладається якісна розвідувальна інформація. Антанті неважко було створити для Німеччини образ держави-агресора, яка одноосібно винна у розв'язанні війни. Постійне пропагування такого образу посилювало осуд міжнародної громадськості, створювало враження, що саме німецька військова політика стоїть на заваді миру.

У перші місяці війни держави Антанти вирішили друкувати у своїх і нейтральних газетах статті, які б сприяли формуванню прихильної до них суспільної думки і викликали засудження дій Німеччини та її союзників. Така пропаганда мала на меті здійснити вплив на нейтральні держави і ті, які ще не наважилися вступити у війну на боці Антанти. Водночас Англія стала організатором пропаганди і серед німецького та австро-угорського населення. Її робота спрямовувалася на підірвання довіри народу до імператорської влади, внесення розколу між армією та верховним командуванням, пропагування дезертирства.

Пік антинімецької пропаганди припав на завершальний етап війни. З ініціативи Англії у серпні 1918 р. була створена постійна Міжсоюзницька комісія з питань пропаганди при італійському Головному штабі. Масштабна пропаганда союзників мала на меті не лише справити гнітюче моральне враження на німецьку армію та народ, а й ознайомити

¹ Звонарєв К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 289–290.

їх з військовим положенням держав Антанти, забезпеченістю живою силою, перевагою ресурсного потенціалу. Німцям навіювали думку, що війна велася не проти них, а проти кайзера і правлячої династії Гогенцоллернів; що не потрібно боятися завершення війни, і як тільки вони відмовляться від свого уряду і встановиться мир, держави Антанти нададуть їм можливість відновити країну; що у всьому винне німецьке керівництво, яке змусило свій народ страждати і т. д. Така вміло організована пропаганда значною мірою сприяла революційному руху в Німеччині. Для цього широко залучалися засоби масової інформації, які висвітлювали “потрібні” події, видавалися і поширювалися з аеропланів та іншими шляхами десятки мільйонів агітаційних листків і різних прокламацій, повідомлялося військам і населенню “точні” новини про хід військових дій, тобто робилося все, щоб справити враження на солдатів і цивільне населення.

Результативність антантівської пропаганди підтверджується ставленням до неї німецького військового керівництва. Перший генерал-квартирмейстер Еріх Людендорф вказував, що пропаганда – випробуваний і могутній засіб боротьби. “Англія була єдиною державою, яка вже давно цілком свідомо і з широким розмахом користувалася цим допоміжним засобом політичної і військової боротьби для своєї національної політики, що прагнула захопити увесь світ у сферу свого впливу...”¹. Начальник Відділу III-b Вальтер Ніколаї зазначав, що узгодженість дій Антанти доходила до того, що навіть у пропаганді на Східному фронті брали участь англійські і французькі офіцери. І хоча німецька розвідка вичерпно доповідала вищому командуванню про масштаби, цілі і засоби пропаганди противника, завадити їй було практично неможливо. Німецька пропаганда і контрпропагандистські заходи мали ефект лише на початковому етапі війни.

Отже, політична розвідка держав Антанти і продумане організування пропаганди набагато полегшили їхній шлях до досягнення політичних цілей. Що стосується економічної розвідки, то з її допомогою Англії вдалося не лише вистояти у тотальній підводній війні, яку розгорнула проти неї Німеччина, а й організувати навколо останньої щільне кільце блокади. Німеччина була практично позбавлена можливості підвезення стратегічної сировини з нейтральних країн. Політика придушення німецької торгівлі багато в чому завдячує розвідувальній інформації, за якою британське міністерство блокади виявляло німецькі товари на нейтральних судах. За фактом контрабанди було конфісковано ванта-

¹ Волковський Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. – Ч. 2. – СПб.: Полигон, 2003. – С. 106–107.

жів на суму 30 млн ф. ст.¹ Економічна розвідка Антанти постійно перешкоджала зв'язкам Німеччини із заокеанськими партнерами. Обмежена в ресурсах і заблокована економічно, вона не могла розраховувати на успіх у тривалому протистоянні з державами Антанти. Вихід з війни Радянської Росії у березні 1918 р. та окупація німецькими військами України не врятували Німеччину від поразки.

Під час війни жорстка боротьба розвідувальних служб обох ворогуючих блоків зумовила появу нових методів і засобів розвідувальної роботи. Вперше для отримання інформації почали широко застосовувати авіацію. Успішний розвідувальний виліт італійського моноплану “Блеріо XI”, здійснений у жовтні 1911 р. в Північну Африку, де Італія воювала з Туреччиною за Триполітанію і Кіренаїку (сучасна Лівія), став відкриттям авіарозвідки. У роки Першої світової війни розвідувальні польоти здійснювалися вдень, на великих висотах (на той час), і зазвичай у супроводі групи винищувачів, що охороняли аероплан-розвідник від можливої атаки з боку ворога. Аерофотозйомка фіксувала війська противника на марші, розгалужену систему траншей у фронтовій смузі, а також міста і важливі населені пункти. До кінця війни фототехніку настільки вдосконалили, що з висоти 4,5 км з'явилася змога фіксувати відбитки людських ніг на землі. З огляду на труднощі ведення агентурної діяльності через лінію фронту, авіарозвідку використовували дуже часто. Наприклад, німці на завершальному етапі війни робили за добу до чотирьох тисяч знімків². Як наслідок ефективності авіарозвідки, військово командування по обидва боки фронту було змушене практично відмовитися від передислокації своїх армій у денний час. Розвідка також використовувала літаки для доставлення інформації, скидання пропагандистських матеріалів у тилу ворога, закидання розвідників за лінію фронту.

На початку ХХ ст. з'явилося радіо, яке стало важливим інструментом у руках військового керівництва, що, своєю чергою, привело до виникнення радіарозвідки і розвідки каналів зв'язку. Радіо спрощувало і значно прискорювало передавання інформації, насамперед військових наказів і команд, що особливо важливо у воєнний час. Однак завжди був ризик того, що ця інформація може бути перехоплена і всі військові плани стануть відомі противнику. Тому інформацію почали зашифровувати.

¹ *Николаи В.* Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 214.

² *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 29–30.

З іншого боку, вдосконалювали також і засоби радіопрослуховування, і дешифрувальну справу. Все це було прерогативою розвідувальних служб. Радіопрослуховування мало важливе значення для німецького та австрійського командування під час Першої світової війни, особливо на Східному фронті. Росіяни досить легковажно користувалися своїми радіостанціями і до середини вересня 1914 р. практично не переймалися шифруванням. Застосування шифру також не завадило німцям та австрійцям читати російські радіограми. Наприклад, співробітник групи радіопрослуховування австрійської розвідки капітан Покорний щодня розшифровував до 30 російських повідомлень. Напружена робота служби радіопрослуховування давала відмінні результати. Німці та австрійці дізнавалися про наміри російського командування, про дислокацію російських військ, а до кінця жовтня 1914 р. встановили точне розміщення армій противника до дивізій включно. Австрійці розкрили близько 16 російських шифрів, причому росіяни про це навіть не здогадувалися. Вони були переконані, що їхні шифри потрапляють у руки ворога через зрадників. Австрійці також успішно читали радіограми італійського генштабу, хоча вони стосувалися переважно адміністративних питань. Згодом у розвідувальних цілях почали широко застосовувати прослуховування телефонних розмов і радіопеленгування (спосіб виявлення “чужих” радіостанцій для ведення тотального прослуховування).

Німецькій розвідці вдавалося розкривати окремі французькі та англійські шифри, проте за результатами першість у “радіовійнах” все ж таки варто надати Франції та Англії. Французьке шифрувальне бюро на чолі з капітаном Жоржем Пенвенем навесні 1918 р. зуміло зламати німецький шифр ADFGX, що дало змогу союзникам вистояти під ударами німецької весняно-літньої кампанії останнього року війни. Один з найвідоміших сьогодні “ручних” шифрів, ADFGX, був розроблений спеціально для командувача цієї кампанії фельдмаршала Еріха Людендорфа. Перші сигнали, надіслані шифром, французькі радисти перехопили 5 березня 1918 р., а вже на 1 квітня механізм шифру був розгаданий. Через деякий час німці почали використовувати у шифрі шосту букву “V” (для цифр, які раніше писалися словами). Але й це ускладнення не стало французам на заваді і до 1 червня вони зламали оновлений шифр. Завдяки криптоаналітичному успіху союзники зуміли стримати останній німецький наступ, названий “битвою за мир” (“Friedensturm”). Розкриття шифру ADFGX залишалося у таємниці до 1966 р.¹

¹ *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 757–758.

Британські криптоаналітики “Кімнати 40” (дешифрувальної служби Королівського військово-морського флоту) у ході війни зуміли зламати не лише майже всі коди німецьких військово-морських сил, а й розкрити дипломатичний шифр німецького міністерства закордонних справ. Англійці займалися радіопрослуховуванням, а також отримували цінну інформацію завдяки таємному підключенню до морських кабелів, які з’єднували Європу із Західною півкулею. Наприклад, 16 січня 1917 р. через кабель, що пролягав у водах нейтральної Швеції, була перехоплена телеграма міністра закордонних справ Німеччини Артура Ціммермана до німецького посланника в Мексиці фон Екхардта. У телеграмі йшлося про наміри німецького керівництва з 1 лютого почати необмежену підводну війну і водночас докласти зусиль, щоб США залишалися нейтральними. Якщо ці зусилля не дадуть результату, планувалося запропонувати Мексиці вступити у війну на боці Німеччини і гарантувати їй цілковите сприяння у відвоюванні втрачених територій у Техасі, Нью-Мексико та Арізоні. Посланник фон Екхардт мав поінформувати про це президента Мексики у таємному порядку, як тільки війна зі США стане очевидною, а також запропонувати йому з власної ініціативи залучити на свій бік Японію і стати посередником між Японією та Німеччиною¹. Дешифровану телеграму англійці передали американському послу в Лондоні Уолтеру Пейджі, який направив її у Вашингтон. Президент США Вудро Вільсон (1913–1921 рр.) та його оточення спочатку не повірили у справжність телеграми, але згодом переконалися у цьому. Оскільки першим адресатом телеграми Ціммермана був німецький посол у Вашингтоні Бернсторф, який протелеграфував її текст у Мексику, на пошті збереглася копія зашифрованого повідомлення. Її передали у Лондон, де в присутності американського посла англійські криптоаналітики виконали дешифрування. Текст виявився тотожним з англійським “першим варіантом”. Звичайно, телеграма Ціммермана не стала визначальним чинником вступу США у війну проти Німеччини, однак американське керівництво отримало важливий козир для підтримки своїх дій з боку громадськості.

Робота “Кімнати 40” відіграла життєво важливу для Англії роль у боротьбі проти німецьких підводних човнів. Після війни “Кімнату 40” перетворили на Державну кодо-шифрувальну школу (ДКШ).

Інформацію, яку здобувала радіорозвідка, суттєво доповнювала робота контррозвідки і військової цензури. Ще до початку Першої світової війни контррозвідувальні служби потенційних учасників конфлікту реєстрували всіх осіб, підозрюваних у шпигунстві чи ворожих анти-

¹ Zimmerman Telegram Translation // Доступно на: <http://www.historywiz.com/zimmerman.htm>

державних діяч. Після розв’язання війни їх арештовували, інтернували або висилали з країни, громадян ворожих держав ретельно перевіряли і не дозволяли виїжджати військовозобов’язаним, окрім військових лікарів. Усі інші іноземці могли залишити країну перебування, тільки не через райони зосередження військ. Багатих і знатних іноземців затримували з метою обміняти на своїх громадян, так само затриманих в іншій державі. Велося постійне стеження за “іноземним елементом”, його зв’язками з батьківщиною або нейтральними державами. З появою військовополонених об’єм роботи контррозвідки зріс ще більше. Наприклад, австрійська спецслужба залучила до співпраці Організацію Червоного хреста, діяльність якої не була заборонена під час війни. Організація допомагала військовополоненим листуватися з рідними, внаслідок чого в руках австрійців опинилася маса важливої інформації. До початку 1915 р. цензура переглянула перший мільйон листів, а наприкінці року таку кількість вже обробляли щотижня. Штат служби перлюстрації налічував 572 співробітники, з них 470 цензорів. Працювало 23 цензурні групи з іноземних мов, окрема група перевіряла книги і друковані матеріали, що надходили до військовополонених. Кореспонденція, яка не підлягала повній забороні, але мала недопустимі місця, коректувалася спеціальною цензурною групою. І навпаки, “закриті” цензурою противника місця кореспонденції, що надходила з-за кордону, потрібно було “проявляти” за допомогою спеціальних засобів¹.

Англійська цензура перевіряла всю вхідну і вихідну пошту і телеграфну кореспонденцію. Часто листи, написані іноземною мовою, були ще й зашифровані, що значно ускладнювало роботу цензорів. Підозрілі листи і газети обробляли хімічними засобами, що давало змогу виявляти невидимі записи. Експерти вивчали і звичайні листи, оскільки їхній текст міг містити вміло зашифроване шпигунське донесення. Наприклад, ще в перші дні війни одна з лондонських фірм часто надсилала своїм паризьким партнерам телеграми, в яких детально повідомлялося про поставки вугілля і бавовни з Кардіффа і Манчестера у північні порти Франції. Як виявилось, цифри в телеграмах позначали чисельність англійських військових частин, направлених у Францію. Зрозуміло, що фірма була підставною, і як тільки англійські та французькі спецслужби напали на її слід, припинила свою роботу.

Німецька розвідка зуміла проникнути в англійську пошту цензуру через агента Жюля Кроуфорда Зільбера. Він передавав у Берлін багато корисної інформації, до якої мав доступ, а також повідомляв центру

¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 353–354.

ті адреси німецької агентури в нейтральних державах, які викликали підозри англійської розвідки і могли бути “провалені”. Зільбер мав доступ і до військової інформації, за рахунок чого постачав німецьку розвідку даними про формування англійських військових частин, передислокацію військ, побудову військових кораблів, замаскованих під торговельні судна та ін. Свої донесення він надсилав, користуючись посадою цензора. Зрозуміло, що Зільбер не міг завадити роботі англійської цензури, але його перебування у “серці” англійської контррозвідки до завершення війни мало для німців неабияке значення¹.

Намагання тотально контролювати інформаційні потоки створювало сприятливе середовище для застосування дезінформації проти ворога. Показовою у цьому відношенні стала операція німецької та австрійської розвідувальних служб напередодні наступу на італійському фронті у жовтні 1917 р. У битві при Капоретто, в якій з обох боків брали участь понад 2,5 млн осіб, італійська армія зазнала розгромної поразки. Лише перекидання 12 французьких та англійських дивізій зупинило вторгнення австро-німецьких військ в Італію. Такий успіх став можливим завдяки продуманій розвідувальній підготовці перед битвою, яка полягала не лише у збереженні повної конфіденційності щодо планів наступу. Ще до початку активних військових дій на італійські окопи було скинуто багато фальшивих, віддрукованих в Австрії, номерів популярних в Північній Італії газет. У них повідомлялося про зіткнення місцевого населення з поліцією, розстріли демонстрацій, публікувалися списки вбитих і поранених під час придушення бунтів. Для надання достовірного вигляду цим новинам австрійська розвідка збрала масу детальної інформації (справжні прізвища мешканців конкретних північно-італійських міст, їхні посади, місця праці і т. д.). Тому сумнівів у правдивості новин ні в кого не виникло. Вони серйозно підірвали бойовий дух італійської армії, особливо солдат з Північної Італії, для яких безпека власних сімей удома була важливіша, ніж протистояння німцям та австрійцям на фронті. У результаті, в битві при Капоретто італійські втрати сягли 800 тис. чол., половину з яких становили військовополонені. Після такої катастрофи Австрія гарантувала собі безпечний фронт з боку Італії².

Німцям дуже добре вдавалося маскувати свої військові сили і наміри на фронтах. Використовуючи ефективний камуфляж для військ, а також навмисно проганяючи залізницею порожні ешелони, вони часто вводили в оману французів щодо передислокації дивізій.

¹ Див.: Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 525–528.

² Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 512.

Англійці вміло застосовували дезінформацію проти німецького підводного флоту. Після розкриття “Кімнатою 40” військово-морського коду противника його підводним човнам надсилали по радіо закодовані накази, які сприймалися як справжні накази німецького командування. Таким чином підводні човни заманювалися у пастку і їх знищував англійський флот. Для створення хибного враження у противника щодо місцезнаходження британських військових кораблів, радисти з бортів торговельних суден активно обмінювалися в ефірі наказами по флоту, що трактувалося німецькими радіопрослуховуючими службами як наявність британських ескадр, однак їхні координати не відповідали дійсності.

Певним чином дезінформація як намагання утримати в таємниці створення нового виду зброї стосується англійських танків. Їхня поява у вересні 1916 р. під час англо-французького наступу на р. Соммі паралізувала німецький опір. Ідея створення танків була висунута ще у 1914 р., але реалізовувалася дуже повільно. Коли машини були готові до застосування, їх почали таємно перевозити на фронт. Щоб правдоподібно пояснити призначення великих, загорнутих у брезент машин, яких перевозили на залізничних платформах, пропонували різні маскувальні назви: цистерни, резервуари, баки. Зупинилися на останній. Так нова грізна зброя отримала свою назву, оригінальний варіант якої в англійській мові звучить як “tank”. Слід зазначити, що для німецького військового керівництва, як і для німецької розвідки, англійські танки стали повною несподіванкою.

Описуючи розвідувальну діяльність, не можна оминати і диверсію – т. зв. “активну розвідку”. До великих диверсій часів Першої світової війни можна віднести підпалювання цеппелінів на Альхорнському аеродромі в Німеччині. Вона була єдиною державою, яка використовувала на війні дирижаблі жорсткої конструкції. Їх будувала фірма Luftschiffbau Zeppelin GmbH на чолі з графом Фердинандом фон Цеппеліном. До 1914 р. було збудовано 25 апаратів (з них 6 пасажирських), а до кінця війни німці вже мали понад 100 бойових цеппелінів. Спочатку їх використовували для розвідки, але згодом на них встановили кулемети і підвісили бомби. Цеппеліни вважалися грізною зброєю при тодішньому рівні розвитку авіації, адже могли літати значно вище, ніж літаки, і були практично поза досяжністю зенітної артилерії.

Альхорнський аеродром, побудований на початку 1917 р., був оснащений за останнім словом техніки. В ангарах, кожен з яких вміщав по два цеппеліни, передбачили всі заходи на випадок пожежі (оскільки дирижаблі наповнювались легкозаймистим воднем, така небезпека завжди існувала). На початку січня 1918 р., коли тривали останні приготування цеппелінів до спільної операції з головними силами німецького флоту,

яка передбачала прорив англійської блокади, в ангарі № 1 почалась пожежа, що охопила всю будівлю. Майже одночасно почалися вибухи і пожежі в інших ангарах. Менш ніж за хвилину були знищені чотири ангари і п'ять цеппелінів новітньої конструкції, які знаходилися в них. Унаслідок цих втрат операція німецького флоту була зірвана. Винуватців катастрофи, незважаючи на ретельне розслідування, так і не знайшли.

Немає сумнівів у тому, що спецслужби держав Антанти “розробляли” бази німецьких цеппелінів. Добута розвідкою інформація давала змогу здійснювати повітряні нальоти на ці бази, а також підривати їхню роботу зсередини. Наприклад, у липні 1918 р. в результаті сильного бомбардування були зруйновані ангари цеппелінів у Тондерні (Данія). У жовтні того ж року мала місце спроба диверсії на базі цеппелінів у Віттмюндхафені, але підкладені в ангар бомби були виявлені і знешкоджені охороною аеродрому.

Широкого розмаху набула диверсійна діяльність воюючих сторін на морях з метою завдати якнайбільшої шкоди військово-морському флоту противника. Наприклад, австрійські диверсійні групи на чолі з Луїджі Фідлером намагалися вивести з ладу великі військові кораблі італійців. Диверсанти непомітно висаджувалися на малонаселеному Адріатичному узбережжі Італії, проникали у портові центри і влаштувалися матросами на флот. Вибухи лінійного корабля “Бенедетто Брін” водотоннажністю 13,5 тис. тонн, дредноута “Леонардо да Вінчі” водотоннажністю 22 тис. тонн та інших кораблів італійського військового флоту були справою рук австрійських підричників.

Англійський флот також не уник диверсій, незважаючи на добре налагоджену контррозвідку. Наприкінці листопада 1914 р. у Ширнесі вибухнув лінкор “Булворк” водотоннажністю 15 тис. тонн. З 800 членів команди врятувалося лише 14, двоє з яких пізніше померли від поранень. У травні 1917 р. був підірваний новий лінкор “Венгард” водотоннажністю 19 тис. тонн, загинула вся команда у складі 800 чоловік. Винуватих не знайшли так само, як і не довели, що ці випадки були результатом спланованих диверсій.

Німецька розвідка займалася диверсійною діяльністю і за океаном, докладаючи всіх зусиль для зриву військових поставок державам Антанти зі Сполучених Штатів Америки. У Нью-Йорку під виглядом швейцарського комерсанта розвивав свій “бізнес” німецький морський офіцер Франц фон Рінтелен. Він заснував торговельний дім “Е. В. Гіббонс і К” і під прикриттям цієї експортно-імпоротної контори почав залучати до співпраці потрібних людей. Це були німецькі моряки торгового флоту, яких війна застала у США, ірландські докери, які вороже ставилися до Англії, та інші працівники портів, яких вдавалося

найняти за гроші. Люди Рінтелена закладали вибухові пристрої (т. зв. “сигари”) в трюми кораблів, які перевозили військове спорядження в Європу. “Сигари” – винахід німецького хіміка Шеле. Свинцеві трубки з мідним диском посередині наповнювали з обох боків пікриновою і сірчаною кислотами, які при контакті загорялися. Зовнішні кінці трубки закривали воском. Змінюючи товщину мідного диска, який роз’їдали кислоти і відбувалося загоряння, можна було “запрограмувати” момент початку пожежі. Згоряючи, “сигари” не залишали слідів, і довгий час причини постійних пожеж на американських вантажних судах, що йшли в Європу, залишалися нерозкритими.

Реакція уряду США на німецьку шпигунську і диверсійну діяльність на території країни вилилася у вислання наприкінці 1915 р. німецького військового аташе Франца фон Папена і німецького морського аташе Бой-Еда. Фон Папен повертався в Європу на голландському кораблі і віз усю звітність щодо німецької агентури у США. Під час зупинки в англійському порту Фалмут 2 січня 1916 р. англійська розвідка провела обшук судна, незважаючи на те, що воно належало нейтральній державі, і вилучила у фон Папена таємні документи, незважаючи на його дипломатичний імунітет. На протести військового аташе ніхто не звертав уваги¹. Після цього випадку німецька агентура в США, по суті, була провалена.

Спецслужби обох ворогуючих блоків широко практикували розвідувальну діяльність у нейтральних державах. Для ведення агентурної розвідки Німеччина використовувала Норвегію, Швецію, Данію, Голландію, Швейцарію, частково Мексику, Канаду, Аргентину, США. Німецькі військові аташе у цих державах були головними резидентами Відділу III-b. Їм підпорядковувалися усі інші німецькі агенти, які працювали там під прикриттям (наприклад, представники комерційних фірм чи промислових підприємств). Резиденти вербували агентів серед громадян нейтральних держав і направляли їх під різними “правдивими” причинами у воюючі держави. Подібно діяли і спецслужби країн Антанти. Наприклад, Англія вела активний економічний і торговельний шпіонаж у Данії, Швеції і Норвегії. Завдання розвідки виконували англійські консули, кількість яких на початку війни значно зросла. Якщо англійське генеральне консульство у Готтенбурзі (Швеція) мало одного професійного консула у мирний час, то у воєнний їх стало семеро. У Норвегії до війни працював лише один англійський консул, а за роки війни з’явилося ще 32 консули і

¹ Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 23.

25 віце-консулів¹. Робота консулів зводилася до стеження за економічним становищем Німеччини і блокування її торговельних відносин.

Війна накладала свій відбиток на політику всіх держав, яких вона більшою чи меншою мірою стосувалася. У ході протистояння змінювався статус держав: нейтральні ставали воюючими, а воюючі виходили з війни. Це насамперед стосується США і Росії. Нейтральні до 1917 р. Сполучені Штати постачали зброю та спорядження арміям по обидва боки фронту, американські банки неофіційно кредитували держави Антанти. Після вступу у війну 6 квітня США фінансували Англію, Францію та їхніх союзників на державному рівні і до перемир'я 1918 р. надали їм у вигляді позик понад 8 млрд дол.² Щоправда, Сполучені Штати не ввійшли до складу Антанти, а лише виступили на її боці. До лютого 1918 р. у Францію прибуло 200 тис. американських солдатів, а до червня того ж року їхня кількість сягла близько мільйона. Американський експедиційний корпус був зосереджений в одному районі, щоб самотійно завдати удару німецьким військам. Усередині вересня 1918 р. американці під командуванням генерала Джона Першинга змусили німців відступити з району Сен-Міеля. Однак вирішальна роль у боях на завершальному етапі війни американцям не дісталася, на що так розраховували у Вашингтоні.

Що стосується американської розвідки, то Перша світова війна виявила її очевидну відсталість від рівня провідних європейських розвідслужб. У цьому не було нічого дивного, адже протягом тривалого часу розвиток розвідки для США не становив життєво необхідної потреби, як це було в державах Європи. Перед Першою світовою війною у США функціонували Управління морської розвідки (УМР) та Управління військової інформації, або МІ (Military Information – MI), створені наприкінці XIX ст. З появою в американській армії в 1903 р. Генерального штабу Управління військової інформації увійшло до його складу як другий відділ під назвою G–2 (G від англ. General Staff – генеральний штаб). Пізніше цей відділ об'єднали з військовим коледжем армії США.

Випадок з телеграмою Ціммермана для вищого керівництва Сполучених Штатів став наочним прикладом співвідношення якості британської та американської розвідок. Поступово організування роботи американських спецслужб почало налагоджуватися. Зі вступом США

¹ Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 115.

² Чикалов Р. А., Чикалова И. Р. Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000. – С. 471.

у війну Управління військової інформації було перетворено на Управління військової розвідки, або МІ (Military Intelligence – MI). Його очолив майор Ральф Ван Деман, який ініціював першу велику операцію внутрішньої розвідки з виявлення шпигунів і дезертирів на території США. Ван Деман і його наступники генерали Денніс Нолан і Мальборо Черчілль заклали основи сучасної американської військової розвідки. У складі МІ утворилося два основні відділи: розвідка і контррозвідка (“позитивний” і “негативний” за американською термінологією). Шифрувальне бюро очолив лейтенант Герберт О. Ярдлі, котрий згодом став криптографом світового рівня.

Разом з англійськими колегами американські розвідники розробили спільну операцію з метою дезінформації німецького військового командування щодо чисельності і місця висадки експедиційного корпусу США у Франції. Так званий “Документ Х”, в якому було подано завищені цифри запланованої американської військової присутності в Європі, передали дипломатам нейтральних Мексики та Іспанії. Як і очікувалося, документ потрапив до рук німців. Спеціалісти британської “Кімнати 40” пізніше підтвердили, що дезінформація вдалася. Експедиційний корпус США у Франції у своєму складі мав Розвідувальну поліцію, загони якої патрулювали прифронтову зону, вистежували шпигунів і диверсантів. Служба радіорозвідки G2A6 у складі корпусу прослуховувала німецькі радіоповідомлення.

Після війни американські розвідувальні зусилля були значно скорочені, оскільки керівництво США основну увагу почало приділяти внутрішній безпеці, боротьбі з іноземним шпіонажем і проникненням “комуністичних елементів” на територію країни.

Боротьба з комуністичною, або “червоною”, загрозою стала актуальною після повалення монархії в Росії і приходу до влади більшовиків на чолі з Володимиром Леніном (Ульяновим) у листопаді 1917 р. Новий уряд відразу оголосив про вихід Росії з війни, оскільки більшовики не мали намірів виконувати зобов'язання своїх попередників (царя Миколи II і Тимчасового уряду) перед державами Антанти. Природною реакцією Антанти стала підтримка в Росії антибільшовицьких сил – колишніх царських генералів і відданих їм військ, які не визнали новий уряд. У державі розгорілася громадянська війна “червоних” (більшовиків) і “білих” (монархістів), яка тривала до 1922 р.

Вихід Росії з війни, офіційно оформлений у березні 1918 р., був насамперед вигідний Німеччині. Відомо, що Відділ III-b тісно співпрацював з російськими політичними емігрантами у Швейцарії, серед яких найбільше виділявся В. Ленін. Російські антимонархісти надавали німецькій розвідці інформацію про ситуацію на батьківщині і діяльність царської Охранки, за що отримували відповідну плату. Ідея організувати

революцію в Росії і таким чином вивести її з війни виникла ще у 1915 р. Після тривалої підготовки німецька розвідка забезпечила таємний приїзд до Росії через територію Швеції групи революціонерів на чолі з Леніном. Операцію фінансували німецький “Рейхсбанк” та американські банкіри. Загальна сума, витрачена на організування революції в Росії, сягала понад 70 млн марок. Як зазначав фельдмаршал Людендорф: “... ми взяли на себе велику відповідальність, доставивши Леніна в Росію, але це потрібно було зробити, щоб Росія впала”¹. Своїм “помічникам” Ленін віддячив Брест-Литовським миром, що дало змогу німцям здійснити низку успішних операцій на Західному фронті під час весняно-літньої кампанії 1918 р.

Англія намагалася всіма зусиллями зашкодити політичним перетворенням, що відбувалися в Росії. Повалення більшовицького уряду стало основним завданням британської розвідки, представленої на російській території такими агентами, як капітан Джордж Хілл, “товариш Релінський” (Сідней Рейлі) і британський дипломат Роберт Брюс Локкарт (направлений у Москву нібито для налагодження неофіційних контактів з більшовиками). Хілл проводив операцію з вивезення родинних цінностей царської сім’ї, арештованої новим керівництвом Росії. Рейлі і Локкарт намагалися організувати контрреволюційний переворот проти більшовицького уряду. Однак їх “обіграв” Фелікс Дзержинський, голова Всеросійської надзвичайної комісії (Всероссийской чрезвычайной комиссии), створеної замість царської Охранки у грудні 1917 р. для боротьби з контрреволюцією і саботажем. Дзержинський підслав до англійців двох своїх працівників під виглядом командирів Червоної армії, які “розчарувалися” в революції. Командири пропонували англійським агентам організувати вбивства Леніна і народного комісара з військових і морських справ Льва Троцького. Наприкінці серпня 1918 р. було вбито голову Петроградського підрозділу Всеросійської надзвичайної комісії Мойсея Урицького, а наступного дня в Москві під час виступу на мітинзі біля заводу Міхельсона було вчинено замах на Леніна, внаслідок якого він зазнав важкого поранення. Після цього Дзержинському нескладно було знайти докази причетності англійців до антибільшовицької діяльності². Локкарта і персонал його дипломатичної місії вислали з Росії, Рейлі та Хіллу вдалося самостійно виїхати з країни і дістатися до Британії.

¹ Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 30.

² Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 16–17.

Спроби Англії та її союзників повалити більшовицький уряд у Росії за допомогою розвідувальних засобів, а потім збройної інтервенції, що розпочалася у серпні 1918 р. висадкою військ Антанти під Архангельськом, не мали успіху. Жорстокий і масовий “червоний терор”, який розпочала Всеросійська надзвичайна комісія проти “ворогів революції”, а також відданість Червоної армії дали можливість більшовикам утриматися при владі.

У роки Першої світової війни свій професійний рівень засвідчила японська розвідка. Перша офіційна розвідувальна організація при Генеральному штабі японської армії була створена у 1878 р. Функції військової жандармерії з 1881 р. виконувала Кемпейтай (Kempeitai), яка досить швидко перетворилася на загальнонаціональну таємну поліцію. У тому ж році з метою розширення японського впливу в Азії і ведення розвідки проти Кореї, Китаю, Маньчжурії і Росії була створена розвідувальна служба під назвою Товариство “Чорного океану”. Один з лідерів Товариства Рьохей Утіда у 1901 р. заснував власне Товариство “Чорного дракона”, яке мало суттєвий вплив на японське керівництво і навіть могло вказувати, кого саме слід призначати військовим аташе у ту чи іншу державу. Завдяки відмінній роботі розвідки Японія завдала ганебної поразки Росії у війні 1904–1905 рр. Поступово японці встановили на тихоокеанських островах і в Мексиці свої станції радіопрослуховування і почали накопичувати інформацію про військово-морські сили США. Взявши участь у Першій світовій війні на боці Антанти, Японія отримала після її завершення Маршаллові, Каролінські і Маріанські (крім Гуаму) острови, які раніше належали Німеччині. На багатьох з них японці таємно розмістили свої військово-морські і військово-повітряні бази, що безпосередньо було продиктовано специфікою національних інтересів держави. Уклавши у 1918 р. військову угоду з Китаєм про співпрацю у сфері військової розвідки по Сибіру і Північній Маньчжурії, Японія таким чином організувала для себе інформаційну забезпеченість щодо потенційних ворогів, а значить, і свою безпеку.

Перша світова війна, що вивела на якісно новий рівень роботу розвідки, завершилася де-факто 11 листопада 1918 р. підписанням Комп’єнського перемир’я. Німеччина, виснажена затяжною боротьбою з переважаючими силами ворога і підірвана революцією зсередини, була змушена визнати свою поразку. Ще швидше з війни вийшли її союзники – Болгарія (29 вересня), Туреччина (30 жовтня), Австро-Угорщина (3 листопада). 9 листопада впала монархія Гогенцоллернів, Вільгельм II виїхав до Голландії. Німеччина була проголошена республікою, а її школа розвідки залишилася у тимчасовій бездіяльності до 1930-х рр., поки не почалося масштабне відновлення німецького військового механізму.

Перша світова війна безпрецедентно посилала значення розвідки, яка вийшла за межі поняття “шпіонаж” і переросла у багатофункціональний інструмент, незамінний для забезпечення безпеки держави. Економічна, авіа- і радіорозвідка започаткували розвиток і сприяли вдосконаленню окремих видів розвідувальної діяльності. Боротьба розвідувальних і контррозвідувальних служб ворогуючих держав, жорстка цензура призвели до збагачення розвідки усім спектром винахідливих прийомів зв'язку і засобів передавання таємної інформації. Зв'язок агента з центром здійснювався за допомогою умовних оголошень у газетах, закодованих телеграм комерційного змісту, поштових голубів, в окремих випадках використовувалися підводні човни та аероплани. Розвідувальну інформацію передавали по-різному: друкарськими помилками в газетах (для цього підкупували набірника, який нібито помилково серед тексту вставляв ті чи інші букви, що мали умовне значення); помічаючи букви у газетах (заздалегідь визначену статтю супроводжували проколи чи рисочки під буквами, які складали таємний текст чи закодоване донесення. Далі газета передавалася агентом у центр); дрібно написаним текстом під маркою, приклеєною на конверт звичайного листа; повідомленням правдивих метеорологічних даних, біржових чи ринкових цін, причому закодоване повідомлення полягало у розміщенні цих даних у певному умовному порядку; помітками на тюках товарів, що відправлялися за кордон; знаками на білизні під виглядом поміток, нібито поставлених пралями; записом донесень на зворотному боці етикеток різних флаконів, пляшок, засобів гігієни, причому етикетки знову наклеювали на попереднє місце; умовним вишиванням на тканині, скатертинах і т. д.; помітками на нігтях рук і ніг; записом донесення на внутрішньому боці сірникових коробок; голковими або шпильковими проколами за трафаретом у носових хустинках, білизні, манжетах; колекцією поштових марок, підбір, розміщення і ціна яких становили шифроване донесення; поміщенням донесень у тубики з фарбою, зубною пастою, парасолі, олівці, сигарети, хліб, ковбасу, фрукти і т. д.; умовними листівками, конвертами, сортом паперу, надрізами чи надривами на краях листа; умовним записом нот на нотному папері; “живим кодом” (за кордон відправляли людину, особисті речі якої відповідали коду. Наприклад, кількість чемоданів, сума наявних грошей, кількість костюмів, сорт їхньої тканини і колір, кількість носових хустинок і т. д.); звичайними листами будь-якого змісту з таємним текстом, написаним невидимим чорнилом; газетами і журналами із записами невидимим чорнилом на чистих місцях, а особливо на місцях, оброблених цензурою; написом донесень невидимим спеціальним хімічним розчином на людському тілі. І це ще далеко не повний перелік.

Розвідка вкотре засвідчила, що є війною інтелектів. А оскільки війну не можна виключати з процесу розвитку людства, то, за словами В. Ніколаї, чим більше часу буде потрібно на підготування війни, чим більше значення буде мати результат війни для народів, чим потужнішим буде внаслідок цього їхнє озброєння, чим складнішою стане гонка озброєнь, чим легше технічний

прогрес зможе дати одній державі вирішальну перевагу над іншою, тим меншою буде можливість обійтися без мирної роботи розвідки¹.

Контрольні питання

1. Опишіть організування роботи німецької агентурної розвідки перед Першою світовою війною.
2. Проти яких держав і наскільки успішно працював Відділ III-b?
3. Як вплинула справа Альфреда Редля на роботу австрійської розвідки?
4. Які структурні перетворення відбулися в англійській розвідці на початку і в роки Першої світової війни?
5. Які наслідки для французької розвідки мала справа Альфреда Дрейфуса?
6. Опишіть особливості роботи російської розвідки перед Першою світовою війною.
7. Як працювала агентурна розвідка ворогуючих сторін під час війни?
8. Охарактеризуйте роботу військової розвідки у ході війни на прикладі Німеччини.
9. Охарактеризуйте діяльність політичної та економічної розвідки у ході війни на прикладі держав Антанти.
10. Яке значення мала поява авіа- та радіорозвідки у роки війни?
11. Якими методами і засобами розвідувальної діяльності послуговувалися воюючі сторони?
12. Як була організована розвідувальна робота у США та Японії?
13. Розкрийте роль спецслужб у встановленні більшовицького режиму в Росії.

Список рекомендованої літератури

1. Альфред Дрейфус: Человек, ставший символом // Доступно на: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/90/drey.htm>
2. Арутюнов А. А. Досьє Леніна без ретуші. Документи. Факти. Свідетельства. – М.: Вече, 1999.
3. Волковский Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. – Ч. 2. – СПб.: Полигон, 2003.

¹ Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005. – С. 235.

4. *Гилсен В. М.* Германская военная разведка против России (1871–1917 гг.) // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2.
5. *Даллес А.* Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992.
6. *Дамаскин И. А.* Сто великих разведчиков. – М.: Вече, 2003.
7. *Звонарёв К. К.* Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. – Киев: Княгиня Ольга, 2005.
8. История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 2. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945.
9. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1973.
10. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
11. *Млечин Л. М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006.
12. *Писарев Ю. А.* Новые подходы к изучению истории первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3.
13. *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
14. *Сазонов С. Д.* Воспоминания. – Минск: Харвест, 2002 // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/index.html
15. Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель / Под ред. В. Ф. Федько. – Киев: Княгиня Ольга, 2005.
16. *Черняк Е. Б.* Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. – 5-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1991.
17. *Чикалов Р. А., Чикалова И. Р.* Западная Европа и Соединенные Штаты Америки (1815–1918 годы). – Минск: Тесей, 2000.
18. *Baldwin L. D.* The Stream of American History: 2 vols. – Vol. 2. – N. Y.: American Book Company, 1952.
19. Zimmerman Telegram Translation // Доступно на: <http://www.historywiz.com/zimmerman.htm>

РОЗДІЛ 8

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Підсумки Першої світової війни були проаналізовані на Паризькій конференції (1919–1920 рр.), яка водночас визначила структуру повоєнного світу. Проте нав'язаний Німеччині Версальський мирний договір 1919 р. не міг забезпечити тривалого миру. Головнокомандувач французької армії маршал Фердинанд Фош зазначав: “Це не мир, це перемир'я на двадцять років”¹. У статті 231 Версальського договору вказано, що Німеччина визнає, що вона та її союзники відповідальні за втрати і збитки, яких зазнали держави Антанти внаслідок війни, розв'язаної Німеччиною та її союзниками². За це Німеччина мала бути покарана, що вилилося у втрату нею стратегічно та економічно важливих територій, однієї дванадцятої частини населення, усіх колоній, скорочення військового флоту, обмеження чисельності армії до 100 тис. чол., заборону утримувати підводний флот і військову та морську авіацію. Всезагальна військова повинність була скасована. Лівий берег Рейну окуповувала Антанта на 15 років, а 50-кілометрову територію на схід від Рейну було повністю демілітаризовано. Крім того, у договорі проголошувалося, що Німеччина має компенсувати всі збитки, завдані війною іншим державам, протягом тридцяти років. Суми репараційних платежів запропоновано настільки непомірні, що учасники Паризької конференції були змушені створити спеціальну репараційну комісію, яка вивчала це питання майже два роки. Ситуацію влучно охарактеризував прем'єр-міністр Англії Девід Ллойд Джордж

¹ *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 223.

² Friedensvertrag von Versailles. Vom 28. Juni 1919. – Teil VIII. – Abschnitt I. – Artikel 231 // Доступно на: <http://www.documentarchiv.de/wr/vv08.html>

у т. зв. “Документі з Фонтенбло”, надісланому президенту США Вудро Вільсону і прем’єр-міністру Франції Жоржу Клемансо 25 березня 1919 р. “Ви можете позбавити Німеччину її колоній, довести її армію до розмірів поліцейської сили і її флот до рівня флоту держави п’ятого рангу. Врешті це не має значення: якщо вона вважатиме мирний договір несправедливим, вона знайде засоби помститися переможцям...”¹.

Версальський мирний договір і договори, підписані державами Антанти зі союзниками Німеччини (Сен-Жерменський з Австрією 10 вересня 1919 р., Нейський з Болгарією 27 листопада 1919 р., Тріанонський з Угорщиною 4 червня 1920 р., Севрський з Туреччиною 10 серпня 1920 р.), утворили Версальську систему мирних договорів, метою якої стало гарантування безпечного розвитку міжнародних відносин. Разом з тим ця система породила прагнення реваншу з боку переможених держав, насамперед Німеччини, що призвело до Другої світової війни.

8.1. Відновлення Німеччиною статусу великої держави в Європі

Парадоксально, але, намагаючись якнайбільше послабити Німеччину умовами Версальського мирного договору, держави Антанти сприяли відновленню і зростанню її військово-промислового потенціалу. На політичній арені тогочасної Європи такі постійні суперниці, як Англія і Франція, виступали єдиним фронтом проти більшовицької Росії і в цій справі Німеччина була для них важливим союзником. Водночас Англія і Франція заборгували США величезні кредити і для їхньої виплати потребували німецьких репарацій. На початку травня 1921 р. репараційна комісія встановила остаточну суму репарацій у 132 млрд золотих марок (або приблизно 40 млрд дол., що на сьогодні еквівалентно приблизно 480 млрд дол.²). Така велика сума обумовлювала німецькі платежі аж до кінця століття і жоден німецький уряд не зміг би самостійно виконати репараційні вимоги, незважаючи на будь-які схеми виплат. Улітку 1921 р. Німеччина виплатила 1 млрд марок репарацій, провівши інфляцію власної грошової одиниці. Вже 14 листопада 1922 р. уряд Йозефа Вірта звернувся до репараційної комісії з проханням накласти 3–4-річний мораторій на репарації. Англія підтримала Німеччину і навіть виступила за зменшення загальної суми німецьких боргів.

¹ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 37.

² Див.: Индекс споживчих цін // Доступно на: <http://www.westegg.com/inflation/infl.cgi>

Однак під тиском Франції в особі прем’єр-міністра Раймона Пуанкаре комісія постановила, що Німеччина вмисне ухиляється від виконання зобов’язань за умовами Версальського договору і заслуговує застосування санкцій. Ця дипломатична перемога дала змогу Франції “легітимно” окупувати Рур (січень 1923 р.) з розрахунком використати роботу німецької промисловості як компенсацію за невиплачені репарації. Проте, як заявив у своїй промові в Рейхстазі 13 січня канцлер Німеччини Вільгельм Куно, справа була не в репараціях. “Йдеться про давню мету, яка вже понад 400 років ставиться французькою політикою... Цю політику найуспішніше вели Людовік XIV і Наполеон I, але не менш явно її дотримувалися й інші володарі Франції до сьогодні”¹.

Німецький уряд закликав робітників вугільної та металургійної промисловості не працювати на окупаційну владу і перейти до пасивного опору. В результаті Франція завдала нищівного удару німецькій економіці і водночас підірвала свою власну, так і не домігшись репараційних виплат. У Німеччині посилювалися реваншистські настрої, активізувалася діяльність фашистських угруповань. Для врегулювання ситуації, що склалася, з ініціативи Англії була скликана міжнародна конференція у Лондоні (липень–серпень 1924 р.). Конференція не схвалювала самостійних дій Франції щодо вирішення репараційного питання і зобов’язала її припинити окупацію Рурської області впродовж року. Проблему репарацій урегулював проект, розроблений у квітні 1924 р. міжнародним комітетом експертів на чолі з американським банкіром Чарльзом Г. Дауесом. Затверджений учасниками конференції проект, відомий в історії як план Дауеса, спрямовувався на відновлення платоспроможності Німеччини завдяки стабілізації її грошової одиниці, кредитуванню і модернізації економіки. Слід зазначити, що США безпосередньо були зацікавлені у виплаті Німеччиною репарацій Англії і Франції, оскільки ті залишалися боржниками Вашингтона (лише відсотки з цих боргів за день сягали 1 млн дол.²).

План Дауеса встановлював графік репараційних платежів на п’ять років. До 1929 р. Німеччина виплатила приблизно 1 млрд дол. у формі репарацій і отримала приблизно 2 млрд дол. у вигляді позик переважно зі США³. Забезпечуючи виплату німецьких репарацій, США ставали донором німецької економіки. План Дауеса у січні 1930 р. був заміне-

¹ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 247.

² Там само. – С. 269.

³ Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 243.

ний планом Юнга¹, за яким встановлювався загальний розмір репарацій у 113,9 млрд марок, а також термін їхніх виплат упродовж 59 років. Скасовувався іноземний контроль над фінансами Німеччини, держави Антанти погодилися достроково припинити окупацію лівого берега Рейну, що спрямовувалося на забезпечення репараційних виплат. Умови Версальського мирного договору зазнали суттєвої ревізії не стільки через політичні інтереси, скільки через закони економічного розвитку.

Іноземний капітал продовжував надходити до Німеччини. На 1930 рік загальна сума довготермінових і короткострокових інвестицій зросла до 32 млрд марок, з яких більша половина надійшла зі США. Німецькі монополії тісно співпрацювали з американськими. У 1929 р. під егідою сім'ї Рокфеллерів була укладена перша значна угода між концернами "Стандард ойл компані" (Standard Oil Company) та "І. Г. Фарбеніндустрі" (I. G. Farbenindustrie) про розподіл сфер впливу у нафтовому та хімічному бізнесі. У цьому ж році у Сполучених Штатах був заснований філіал німецького концерну – American I. G. Corporation. Його діяльності сприяв (у юридичному відношенні) заступник генерального прокурора США Уільям Донован (майбутній керівник Управління координатора інформації – першої самостійної служби політичної розвідки США).

Інтереси "Стандард ойл компані" захищала юридична фірма "Саллівен енд Кромвелл" (Sullivan & Cromwell), у якій працювали Джон Фостер Даллес (майбутній держсекретар США) та Аллен Даллес (майбутній директор Центрального розвідувального управління США). "Саллівен енд Кромвелл" була також пов'язана з німецьким сталевим трестом "Ферайнігте штальверке" (Vereinigte Stahlwerke) та електроконцерном "Роберт Бош" (Robert Bosch). Брати Даллеси фактично були довіреними особами цих німецьких компаній.

Сім'я Рокфеллерів підтримувала тісні фінансові зв'язки з Німеччиною, зокрема через банківський концерн Шрьодерів. У 1936 р. у Нью-Йорку було створено американсько-німецький інвестиційний банк "Шрьодер, Рокфеллер енд Ко" (Schröder, Rockefeller & Co.), юридичні інтереси якого захищала фірма "Саллівен енд Кромвелл". Джон Фостер Даллес входив у раду директорів банку, а його брат Аллен був членом рад директорів J. Henry Schröder Bank & Trust Company і J. Henry Schröder Banking Corporation. Остання корпорація виступала "зв'язувальною ланкою" між підприємствами сім'ї Рокфеллерів і важкою промисловістю Рурської області.

Одним з партнерів банку "Шрьодер, Рокфеллер енд Ко" був глава німецького філіалу концерну Шрьодерів Курт фон Шрьодер. Цей кельнський банкір відіграв важливу роль у фінансових і політичних колах

Німеччини, зокрема входив у коло довірених осіб Адольфа Гітлера¹. Крім того, Курт фон Шрьодер був членом правління Банку міжнародних розрахунків (БМР), створеного з ініціативи США у 1930 р. Цей банк мав регулювати надходження і розподіл німецьких репараційних платежів і здійснювати контроль над усіма супутними операціями. БМР замінив репараційну комісію і став органом співпраці найбільших державних і приватних банків Англії, Франції, Бельгії, Італії, Німеччини, США, Японії. Особливістю БМР було те, що у випадку війни він не підлягав ліквідації. Слід зазначити, що під час Другої світової війни засідання ради директорів банку відбувалися у Базелі (Швейцарія) в повному складі, за участі представників обох ворогуючих таборів².

Отже, іноземний капітал, насамперед американський, відіграв вирішальну роль у відбудові німецької економіки і відновленні системи фінансів. Цей самий капітал, тісно пов'язаний з діяльністю німецьких промислових монополій, опосередковано сприяв приходу до влади в країні Націонал-соціалістичної робітничої партії та А. Гітлера.

З посиленням Німеччини у Версальській системі почалися збої. Держави Антанти не могли ефективно реалізувати принцип колективної безпеки без залучення Німеччини у європейські справи. Підписання Локарнських угод про гарантії кордонів 1925 р. і прийом Німеччини до Ліги Націй у 1926 р.³ свідчили про зняття з неї статусу переможеної держави, що давало змогу німецькому уряду поступово виправляти "помилки" Версальського договору. З цією метою Німеччина таємно відновлювала свою армію. Верховне командування зробило все можливе, щоб після Комп'єнського перемир'я 1918 р. вивести усі військові частини з-під загрози полону. Якщо офіційно (за Версальським договором) Німеччина мала право утримувати 100-тисячний рейхсвер, то інші 200 тис. чол. збереженої армії були таємно переформовані у бойові загоны, яких неофіційно фінансували німецькі промисловці. Виник т. зв. "Чорний рейхсвер", на основі якого з 1926 р. почалося відродження німецької армії. Відновленню військової могутності держави сприяла політика її президента генерал-фельдмаршала Пауля фон Гінденбурга (1925–1934 рр.) – головнокомандувача німецьких військ на завершальному етапі Першої світової війни. У 1930 р. був прийнятий 8-річний план, за яким чисельність "Чорного рейхсверу" мала зрости до

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 325.

² Безыменский Л. Тайный фронт против второго фронта. – М.: АПН, 1987. – С. 35.

³ Ліга Націй як міжнародний інструмент збереження миру була створена на Паризькій мирній конференції у 1919 р. На вимогу Франції Німеччина до участі в організації допущена не була.

¹ Оуен Юнг, американський фінансист, один з авторів плану Дауеса.

300 тис. чол. Насправді, на кінець 1930-х рр. у його лавах нараховувалося до 4 млн чол., що стало можливим завдяки програмі переозброєння 1934–1935 рр.

Активну участь у розбудові “Чорного рейхсверу” брав Вальтер Ніколаї. Він відповідав за безпеку та охорону військових структур від проникнення з боку іноземних розвідок. Після Першої світової війни йому вдалося зберегти найважливіші архівні матеріали і картотеку агентури Відділу III-b, що стало базою для відновлення німецької розвідки. У 1921 р. був створений Абвер (нім. Abwehr – оборона, відсіч, контррозвідка) – служба військової розвідки на чолі з майором Фрідріхом Гемпом. Оскільки Гемп ще з 1914 р. працював під керівництвом Ніколаї у Відділі III-b, то зрозуміло, що в руках таких професіоналів Абвер недовго залишався нечисельною організацією із суто захисними функціями. До середини 1920-х рр. було утворено три управління: 1. Розвідка; 2. Шифрувальна справа і радіоперехоплення; 3. Контррозвідка. Остаточна реорганізація Абверу була проведена наприкінці 1930-х рр. під керівництвом адмірала Вільгельма Канаріса.

Незважаючи на обмеження Версальського договору і підписання у 1928 р. пакту Бріана–Келлога¹ про відмову від війни як засобу вирішення міжнародних спорів, Німеччина продовжувала модернізувати і нарощувати озброєння. Завдяки Рапвальському договору 1922 р. з Радянською Росією між рейхсвером і Червоною армією була налагоджена тісна взаємовигідна співпраця. Вона передбачала не лише візити представників генералітету обох держав та їхню участь у військових навчаннях партнера, спеціалізовані програми для офіцерів різних родів військ та обмін досвідом. Оскільки за Версальським договором Німеччина не мала права на власне виробництво озброєння, свої замовлення на військову техніку вона передавала радянським підприємствам. Німці отримали дозвіл на будівництво авіаційних та інших оборонних заводів на радянській території в обмін на військові патенти, які вони надавали Червоній армії. Наприклад, згідно з таємною угодою, підписаною у 1926 р. між німецьким і радянським військовим командуванням, німецька фірма “Юнкерс” (Junkers) забезпечила технічну допомогу СРСР при створенні авіації. У 1923–1933 рр. у рейхсвері функціонував Спецвідділ R під назвою “Асоціація сприяння торговельному підприємству”. Спецвідділ підтримував ділові відносини з СРСР та, ігноруючи умови Версальського договору, займався питаннями виробництва зброї, військових матеріалів і підготовкою німецьких військових кадрів на

¹ Документ, розроблений міністром закордонних справ Франції А. Бріаном і держсекретарем США Ф. Келлогом з метою зняти з міжнародного порядку денного проблему гонки озброєнь і загрозу війни. Відкритий для приєднання всіх держав.

радянській території¹. Зокрема, німецькі льотчики навчалися в льотній школі Червоної армії міста Липецьк, у Казані була створена для німців танкова школа, а в Самарській області – школа хімічної війни².

Переломним для Німеччини стосовно її основних проблем – репарації і переозброєння – став 1932 рік. Світова економічна криза 1929–1932 рр. спонукала держави Антанти переглянути план Юнга, в результаті чого на Лозаннській конференції у липні 1932 р. було укладено угоду про викуп Німеччиною за 3 млрд марок своїх репараційних зобов'язань з погашенням викупних облігацій упродовж 15 років. Таке остаточне розв'язання репараційного питання стало безсумнівною перемогою німецької дипломатії, як і здобуття рівних з іншими державами прав у питанні озброєнь. Окупація Маньчжурії Японією у 1931–1932 рр. і неспроможність Ліги Націй зупинити агресора проявили вразливість системи колективної безпеки, яку вибудовували переможці Першої світової війни. Логіка збереження миру потребувала вироблення дієвого механізму для контролю над озброєнням і проведення роззброєння. У цьому контексті Німеччина виступала за всезагальне роззброєння, “рівність прав і рівність безпеки усіх народів”³ і, відтак, ставила питання про зняття з неї версальських військових обмежень. Німецький військовий міністр генерал фон Шлейхер у своїй радіопрові 26 липня 1932 р. наголосив, що: “... якщо Німеччині будуть продовжувати відмовляти у “рівності прав” на озброєння, вона сама потурбується про свої інтереси”⁴. Як писала французька преса: “Німеччина тепер хоче робити цілком відкрито те, що вона останні 10 років робила таємно”⁵. На Женевській нараді, скликаній у грудні 1932 р., представники Англії, Франції, США, Італії та Німеччини підписали резолюцію, за якою за Німеччиною визнавалося “право на рівність в озброєннях у межах системи безпеки, рівної для всіх”. Цей компроміс дав змогу відновити міжнародні зусилля з вироблення ефективного механізму роззброєння і водночас засвідчив неповносправність Версальської системи.

Восени 1932 р. Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП) здобула на парламентських виборах відносно більшість голосів. Внутрішньополітичні домовленості, зокрема особиста угода з

¹ *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 11–12.

² *Млечин Л. М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 156.

³ *История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 449.*

⁴ *История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 148.*

⁵ *История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 456.*

чинним канцлером Францом фон Папенем, дали змогу Адольфу Гітлеру 30 січня 1933 р. зайняти крісло канцлера Німеччини. Встановлення нацистської диктатури в державі відбувалося одночасно з нищівною критикою Версальського договору, який Гітлер відкрито називав ганьбою німецького народу. У середині жовтня 1933 р. Німеччина припинила участь у Міжнародній конференції з роззброєння¹; 19 жовтня заявила про свій вихід з Ліги Націй. Військовий бюджет Німеччини на 1934–1935 рр. передбачав суттєве збільшення видатків на переозброєння армії і військово-повітряного флоту, а 16 березня 1935 р. був опублікований декрет про введення в державі всезагальної військової повинності. Для Німеччини обмеження Версальського мирного договору втратили свою чинність.

8.2. Дипломатична і розвідувальна підготовка “Третього рейху” до реваншу

Після смерті П. Гінденбурга у серпні 1934 р. функції президента і канцлера були об'єднані в руках А. Гітлера, який став верховним лідером нації – фюрером “Третього рейху”². Німеччина почала систематично перетворюватися на військовий механізм, абсолютно підпорядкований центральній владі і нацистській ідеології. І поки цей механізм не набрав достатньої потужності, Гітлер та його оточення досягали реалізації своїх інтересів мирними засобами, насамперед за допомогою дипломатії та розвідки. Інформаційне забезпечення вищого державного керівництва здійснювалося завдяки розгалуженій системі збирання інформації за кордоном, що почала працювати наприкінці 1934 р. Складовими цієї системи були: Абвер, Іноземна організація НСДАП (Auslandsorganisation – АО), Іноземний відділ Гестапо (таємної державної поліції), Зовнішньополітичний відділ НСДАП, Спеціальна служба міністерства закордонних справ, Іноземний відділ міністерства пропаганди, Іноземний відділ міністерства економіки, Імперське колоніальне управління. Спеціальні дипломатичні доручення виконували довірені емісари Гітлера. Широка

¹ Міжнародна конференція з роззброєння була скликана у Женеві 2 лютого 1932 р. Тривала з перервами до липня 1937 р. і завершилась безрезультатно.

² Священна Римська імперія німецької нації (нім. Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation) (“Перший рейх”) існувала з часу коронації в Римі Оттона I Великого римським імператором у 962 р. до підкорення Наполеоном I Пруссії у 1806 р. Німецька імперія (“Другий рейх”) була проголошена після франко-пруської війни у 1871 р. і проіснувала до завершення Першої світової війни у 1918 р. “Третій рейх” існував з часу приходу до влади А. Гітлера у 1933 р. і до завершення Другої світової війни у 1945 р.

обізнаність про ставлення до німецького нацистського режиму за кордоном давала змогу фюреру правильно готувати і безпрограшно розраховувати свої зовнішньополітичні кроки. Багато в чому допомагало й те, що лідери Англії і Франції – держав, які реально могли стримати військове зростання Німеччини, – вважали своїм основним ворогом СРСР і вбачали в посиленні німецького націонал-соціалізму протипагу більшовизму. Розбіжності між Англією та Францією, а також між іншими державами вдало використовувала німецька дипломатія.

На початку 1935 р. Гітлер зумів повернути Німеччині Саар без спротиву Франції, яка за Версальським договором володіла вугільними копальнями області. Попередньо емісар Гітлера Й. фон Ріббентроп у статусі уповноваженого із зовнішньополітичних питань домовився з міністром закордонних справ Франції П. Лавалем про те, що після проведення плебісциту в Саарі Німеччина більше не матиме територіальних претензій до Франції. А сприятливі для Берліна результати плебісциту забезпечила німецька агентура і пропаганда. У червні того ж року було укладено англо-німецьку морську угоду, за якою англійський уряд задовольнив вимогу Німеччини підвищити могутність її флоту до 35 % сукупної морської могутності Британської імперії. Це означало, що Німеччина могла “офіційно” збільшити тоннаж свого флоту у понад п'ять разів. Водночас вона отримала право будувати підводні човни сукупним тоннажем не більше 45 % тоннажу підводного флоту Британії. Таким чином була ліквідована чергова заборона Версальського договору.

Саме у період 1934–1936 рр. відбувається консолідація та активізація діяльності німецьких розвідувальних служб, чия налагоджена співпраця почала давати керівництву рейху цінний розвідувальний продукт. У січні 1935 р. Абвер очолив капітан першого рангу (згодом адмірал) Вільгельм Канаріс, який зумів відновити престиж німецької розвідки на світовому рівні. Канаріс почав з розбудови агентурних мереж філіалів організації в Бремені, Мюнстері, Кельні, не обмежуючись розвідкою лише проти Франції, Польщі і Чехословаччини, як це було до нього. Відповідальний за агентурну роботу майор Ганс Пікенброк систематизував країни світу за їхньою важливістю для німецької розвідки. До першої групи потрапили ті, які визначалися як “головний інтерес”: Англія, Франція, Польща, Чехословаччина, Росія, Іспанія. До другої групи увійшли держави, які викликали “опосередкований інтерес” німців: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. У третій групі були держави, в яких діяльність німецької розвідки заборонялася: Австрія, Італія, Угорщина, Болгарія, Фінляндія, Естонія, Японія – вони вважалися дружніми¹. Зрозуміло, що акценти в діяль-

¹ Волков А., Славин С. Адмірал Канаріс – “Железний” адмірал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 209.

ності Абверу змінювалися відповідно до зміни зовнішньополітичних цілей німецького керівництва.

Канаріс і Пікенброк зміцнювали співпрацю з іноземними спецслужбами. Литовська розвідка постачала німецьку інформацію про Росію і допомагала перекидати агентів на радянську територію. Угорська розвідка надавала інформацію про Чехословаччину, Югославію і Румунію. Канаріс особисто налагодив контакт з керівником військової розвідки Італії полковником Маріо Роаттою, у результаті чого в обмін на розвідувальну інформацію Абверу про держави, які цікавили італійців, їхня спецслужба SIM (Servizio Informazioni Militari) почала постачати німців даними про Балканські країни і Середземномор'я. Кількість агентів Абверу і географія їхньої діяльності постійно збільшувалися, відповідно розвідувальна інформація, що надходила у центр з усього світу, перетворювала свого власника на впливового суб'єкта німецької політики.

Окрім військової розвідки, підпорядкованої міністерству оборони, вагому роль для німецького керівництва відігравала політична розвідка, сформована в межах НСДАП. У партії, ще до приходу А. Гітлера до влади, функціонувало декілька розвідувальних органів. Власну розвідку мали СА¹, СС², Націонал-соціалістичний моторизований корпус та інші спеціальні формації партії. Найсильнішою з розвідорганізацій стала “Служба безпеки”, або СД (Sicherheitsdienst – SD), створена у 1931 р. керівником СС Генріхом Гімmlером. Співробітники СД діяли за кордоном під прикриттям німецьких дипломатичних місій як кореспонденти, представники торговельних, промислових підприємств та інших установ. Агентів СД впроваджували у керівні кола іноземних держав; вони вели політичну розвідку, займалися підривною і диверсійною діяльністю. Всередині Німеччини СД насаджувала масову агентурну мережу для стеження за усіма верствами населення, збирання інформації про його настрої і ставлення до політичних, військових, економічних, соціальних та інших заходів уряду. СД здійснювала політичний контроль усіх державних і партійних установ, організацій, товариств, приватних підприємств, фірм і компаній. Фактично вона виконувала функції внутрішньопартійної і зовнішньополітичної розвідки, докладаючи зусиль для виявлення будь-яких противників чи опозиції націонал-соціалістичному режиму в Німеччині. Дані про всіх “неблагонадійних” осіб вносили у спеціальну таємну картотеку.

¹ СА (Sturmabteilungen – SA) – штурмові загони НСДАП, створені у 1921 р. для забезпечення безпеки партійних зібрань і боротьби з політичними опонентами. На 1934 рік у своїх лавах нараховували до 3 млн осіб, стали основою для відновлення німецької армії.

² СС (Schutzstaffeln – SS) – охоронні загони партії, створені у 1925 р. для виконання особливих каральних функцій.

Гімmlер називав СД “центральною службою безпеки націонал-соціалістичної партії, що виконувала ідеологічні функції”¹. СД не проводила арештів і слідства самостійно – це було прерогативою таємної державної поліції – Гестапо (Geheime Staatspolizei – Gestapo). Ця структура була створена у 1933 р. прем'єр-міністром Пруссії Германом Герінгом і підпорядковувалася міністерству внутрішніх справ Пруссії. Основним завданням Гестапо було проведення розслідувань і ліквідація опозиції. До 1936 р. Гестапо очолював Герінг, хоча фактично з 1934 р. він передав організацію під керівництво Гімmlера, котрий поступово зосередив у своїх руках всю політичну поліцію Німеччини. У лютому 1936 р. Герінг підписав закон, за яким Гестапо доручалося розслідування діяльності ворожих “Третьому рейху” сил на всій території держави². Завдяки агентурній роботі, стеженню, а також матеріалам СД Гестапо виявляло і ліквідувало противників режиму. Арешти та ув'язнення проводилися без санкцій судових органів чи прокуратури, такі дії називалися превентивними і не підлягали оскарженню. До противників режиму застосовували довільні каральні заходи. Гестапо поширювало свою діяльність і за межі країни.

У червні 1936 р. указом Гітлера була введена посада “Імперського керівника СС і шефа поліції Рейху” (рейхсфюрера) в Імперському міністерстві внутрішніх справ. Цю посаду зайняв Гімmlер, після чого поліція Німеччини перейшла, по суті, у підпорядкування СС, а Гестапо стало апаратом політичних репресій при СС. Гестапо тісно співпрацювало з кримінальною поліцією – Крипо (Kriminalpolizei – Kripo). Обидві служби утворювали поліцію безпеки – Зіпо (Sicherheitspolizei – Sipol), а їхнє керівництво перебувало під контролем СС і СД (Служба безпеки стежила за благонадійністю всіх керівних осіб рейху).

У масштабній розвідувальній діяльності, яку розгортали Абвер, СД і Гестапо, неминучими ставали їхня конкуренція і дублювання в роботі. У зв'язку з цим восени 1936 р. В. Канаріс і В. Бест (керівник відділу адміністрації і права Головного управління поліції безпеки в Імперському міністерстві внутрішніх справ) розробили документ під назвою “Принципи співпраці між Гестапо і філіалами Абверу у складі вермахту”, або інакше “Договір про десять заповідей” (він складався з десяти пунктів)³. За договором, підписаним 21 грудня, діяльність Абверу

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 101.

² Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха: В 2 кн. – Кн. 2. – СПб.: Нева, 2003. – С. 3.

³ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 212; Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 81.

обмежувалася суто військовою сферою і він не мав права втручатися у сферу політичної розвідки, що залишалася прерогативою СД і Гестапо. Служби мали обмінюватися розвідувальною інформацією, яка безпосередньо стосувалася кола їхніх інтересів. На практиці суперництво між СД та Абвером не зникло, а ще більше посилювалося зі зростанням ролі організації Канаріса у перспективі військового конфлікту в Європі. Намагання керівництва СД, а саме Рейнхарда Гейдріха, перетворити свою організацію на єдине джерело достовірної інформації для фюрера дістало в особі Канаріса й Абверу достойних конкурентів. Гітлер не погоджувався на підпорядкування військової розвідки політичній. У його планах армії і партії відводилися паралельні взаємно доповнюючі ролі: перша мала здійснювати “фізичну” експансію відповідно до теорії розширення життєвого простору¹, а друга – забезпечувати політичну стабільність та ідеологічну підтримку нацистського режиму на захоплених землях. Тому Гітлер не поспішав посилювати основні опори своєї політики за рахунок одна одної, і Абвер та СД продовжували працювати незалежно до чергової реорганізації системи спецслужб у 1944 р.

Розстановка сил на міжнародній арені сприяла втіленню в життя зовнішньополітичних планів Гітлера і давала йому для цього достатньо підстав. Італійська агресія проти Абіссинії (Ефіопії), що почалася у жовтні 1935 р., і нездатність Ліги Націй її припинити свідчили про те, що такі гаранті колективної безпеки, як Англія і Франція, займатимуть активну позицію лише у випадку безпосередньої загрози їхнім власним інтересам. З цим розрахунком Гітлер вирішив ремілітаризувати Рейнську область. Приводом до операції “Зимове навчання” стала ратифікація французьким парламентом франко-радянського договору про взаємодопомогу (1935 р.), який Гітлер розцінював як загрозу безпеці Німеччини. На початку березня 1936 р. німецькі війська чисельністю 30 тис. чол. перейшли на лівий берег Рейну. Ризик Гітлера полягав у тому, що Франція могла відразу, без рішення Ліги Націй, почати військові дії проти порушника Версальського договору. Крім того, Німеччина порушила Локарнські угоди, учасники яких могли мобілізувати проти неї 200 дивізій і результат такого зіткнення неважко було передбачити. Німецькі війська у Рейнській зоні мали наказ негайно її залишити при появі французьких військ. Однак розрахунок Гітлера, підкріплений розвідувальною інформацією, виправдався. Французький уряд не взяв на себе відповідальність за загострення конфлікту, а

¹ “Лише після того, як німецька держава включить у межі своїх кордонів останнього німця, лише після того, як виявиться, що така Німеччина не в змозі прогодувати в достатній кількості все своє населення, – виникаюча потреба дає народу моральне право на придбання чужих земель” (Гітлер А. Моя боротьба. – Харків: Свитовид, 2003. – С. 7).

англійська дипломатія розцінила вчинок Німеччини як такий, що не загрожує миру і не є військовою дією. Ліга Націй обмежилася констатацією порушення з боку Німеччини Версальського договору і Локарнських угод. Гітлер безперешкодно повернув Німеччині лівий берег Рейну, чим вніс чергову “поправку” до Версальського договору.

Влітку цього ж року в результаті переговорів німецького посла в Австрії Франца фон Папена з австрійським канцлером Куртом фон Шушнігом було укладено міждержавну угоду, що стала прологом аншлюсу Австрії. Проголошуючи спільне невтручання у внутрішні справи і підтверджуючи суверенітет Австрії, документ містив параграф про те, що “уряд австрійської федеральної держави у своїй загальній політиці і, зокрема, у політиці щодо Німеччини буде постійно керуватися тим принципом, що Австрія визнає себе німецькою державою”¹. Цією тезою згодом скористався Гітлер, посилюючи Німеччину за рахунок союзників.

Громадянська війна в Іспанії, що розгорілася у липні 1936 р., сприяла зближенню Німеччини з Італією. Керівництво обох держав виступило на боці іспанського генерала Франсіско Франко і підтримувало його у боротьбі за владу не лише розвідувальною інформацією за рахунок активізації співпраці між Абвером і SIM, а й надавало військову і технічну допомогу. У жовтні було укладено німецько-італійську союзну угоду з урахуванням інтересів обох сторін у всіх зовнішньополітичних питаннях. Виникла т. зв. вісь “Берлін–Рим”. Її доповнив німецько-японський Антикомінтернівський пакт², підписаний 25 листопада 1936 р. Німеччина розширила коло своїх союзників, а її розвідка отримала цінного партнера в особі японських спецслужб. У листопаді наступного року до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія, у результаті чого сформувалася т. зв. вісь “Берлін–Рим–Токіо”. Підтримка союзників, а також політика невтручання, яку проводили уряди Англії і Франції щодо діяльності Німеччини на міжнародній арені з метою досягнення справедливого врегулювання з нею спірних питань, дали змогу Гітлеру остаточно відмовитися від зобов’язань, накладених на Німеччину Версальським договором. Німецький уряд припинив визнавати свою державу відповідальною за розв’язання Першої світової війни.

¹ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 574.

² Назву пакту запропонував співробітник міністерства закордонних справ Німеччини, експерт з країн Сходу Герман фон Раумер з метою підкреслити, що німецько-японський договір спрямований не проти СРСР, а саме проти діяльності Комуністичного Інтернаціоналу, який не ототожнювався з радянським урядом (Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 248–249).

Плануючи реванш, Гітлер використовував усі можливості, щоб посилити Німеччину і послабити її потенційних противників. У 1937 р. було досягнуто таємних дипломатичних домовленостей з Англією і Францією про їхнє невтручання у німецькі справи в Центральній Європі (йшлося насамперед про Австрію і Чехословаччину) в обмін на відтермінування вимоги Берліна щодо повернення колишніх німецьких колоній. Вже в лютому 1938 р. у своїй резиденції у Берхтесгадені (Баварія) Гітлер приймав австрійського канцлера Шушніга, котрого звинувачував у саботажі австро-німецької угоди 1936 р., жорстко критикував австрійський уряд за придушення діяльності націонал-соціалістів у країні, вимагав їхньої повної амністії і призначення одного з їхніх лідерів – Артура Зейсс-Інкварт – міністром поліції. Гітлер безапеляційно заявив Шушнігу, що розраховувати на допомогу Італії, а також Англії і Франції марно, тоді як Німеччина готова застосувати силу проти Австрії. На підтвердження цих слів поблизу австро-німецького кордону почалися військові маневри. Абвер розгорнув операцію з дезінформації і поширення чуток в Австрії про те, що частини вермахту з дня на день перетнуть державний кордон. Канаріс віддав відповідні розпорядження: відмінити відпустки у VII армійському корпусі (призначеному для операції проти Австрії), зібрати усі наявні порожні залізничні ешелони в Мюнхені, Аугсбургу і Регенсбургу, військовому аташе у Відні генерал-лейтенанту Муффу прибути для консультацій у Берлін, посилити прикордонні пости на австрійському кордоні, працівникам митниць повідомити про навчання гірничо-стрілецьких бригад, заплановані найближчим часом у районі Фрайлассінга, Райхенхалла і Берхтесгадена¹. Сам Канаріс виїхав до Мюнхена, щоб особисто керувати фіктивною операцією. Її результати досить швидко зафіксувало німецьке міністерство пропаганди: в Австрії вважали, що Німеччина серйозно готується до війни.

Такий тиск з боку Берліна і відсутність міжнародної підтримки змусили Шушніга погодитися з вимогами Гітлера. Націонал-соціалісти, підтримувані з Німеччини, розгорнули свою роботу в Австрії з новою силою. По всій країні відбувалися фашистські паради і демонстрації, які переростали у криваві сутички між націонал-соціалістами і прихильниками незалежності Австрії. Перед тим, як остаточно втратити владу, Шушніг вирішив провести плебісцит щодо майбутнього статусу Австрії. І поки в країні готувалися до плебісциту, призначеного на 13 березня 1938 р., в Німеччині готувалися до інтервенції. До кордону з Австрією було стягнуто 200 тис. німецьких солдатів. З Берліна вимагали скасування плебісциту і відставки Шушніга, 11 березня канцлеру

¹ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 274–275.

був пред’явлений ультиматум з вимогою підкоритися, інакше німецькі війська того ж дня перейдуть австрійський кордон. Шушнігу нічого не залишалось, як оголосити про свою відставку. Його місце зайняв Зейсс-Інкварт, який у радіозверненні до австрійського народу закликав не чинити жодного спротиву у випадку вступу в Австрію німецьких військ. Так, 11 березня 1938 р. близько 18 год перші частини вермахту безперешкодно увійшли на австрійську територію. Держава втратила свою незалежність.

Формально Німеччина не мала приводу для введення своїх військ на територію Австрії. Для цього була складена спеціальна телеграма, яку Зейсс-Інкварт мав надіслати у Берлін від імені австрійського уряду з проханням увести німецькі війська для ліквідації заворушень і наведення внутрішнього порядку в Австрії¹. Зейсс-Інкварт відмовився від такого кроку, оскільки це дискредитувало його як канцлера. І хоча телеграму ніхто не надсилав, вона була надрукована у німецькій пресі як пояснення вторгнення вермахту в Австрію². Уряд Зейсс-Інкварт 13 березня 1938 р. опублікував закон, який оголошував Австрію “німецькою державою”. У Берліні відповідним законодавчим актом було підтверджено входження Австрії до складу “Третього рейху”.

У ході цих подій Абвер відіграв роль основного детектора європейської реакції, насамперед урядів Італії, Англії і Франції. Жоден із закордонних агентів не повідомив тривожної інформації. Італія не мала намірів виступати проти свого союзника, у британській та французькій арміях не спостерігалось ніяких військових приготувань. Лондон і Париж обмежилися протестом проти насильницьких дій німецького уряду в Австрії, однак німецький міністр закордонних справ Йоахім фон Ріббентроп відмовився прийняти протест, заявивши, що взаємовідносини Німеччини та Австрії є внутрішньою справою німецького народу і що треті держави не мають до цього жодного відношення³. Англії і Франції довелося де-факто визнати аншлюс Австрії.

¹ Текст телеграми продиктував Герман Герінг статс-секретарю Австрії Вільгельму Кепплеру у телефонній розмові 11 березня: “Тимчасовий уряд Австрії, який після відставки уряду Шушніга вбачає своє завдання у тому, щоб відновити спокій та порядок в Австрії, звертається до німецького уряду з терміновим проханням підтримати його у реалізації цього завдання і допомогти йому запобігти кровопролиттю. З цією метою він просить німецький уряд про якомога швидше відправлення німецьких військ” (*Kleindel W. Österreich. Zahlen, Daten, Fakten. – Wien: Andreas & Müller, 2007. – S. 362*).

² Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 248–249.

³ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 618.

Після розв'язання австрійського питання складна дипломатична боротьба розгорнулася навколо Чехословаччини. На території республіки (створеної після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р.), а особливо в її Судетській області, проживало 3,5 млн німців, яких, за задумом Гітлера, необхідно було возз'єднати з німецьким народом. У 1933 р. судетські німці створили Судетсько-німецький вітчизняний фронт, який через два роки перейменували на Судетсько-німецьку партію (СНП). Очолив СНП Конрад Генлейн, який за допомогою Абвера розгорнув активну пропаганду з вимогами автономії Судетської області, відшкодування збитків, завданих судетським німцям з 1918 р., дозволу відкрито підтримувати націонал-соціалізм. Оскільки празький уряд відмовлявся йти на будь-які поступки, у Берліні вирішили застосувати силовий тиск, тим більше, що у випадку з Австрією цей метод спрацював досить ефективно.

У травні 1938 р. німецькі війська почали зосереджуватися на чехословацькому кордоні. У відповідь президент Чехословаччини Едуард Бенеш оголосив часткову мобілізацію, не бажаючи австрійського сценарію для своєї країни. Така непоступливість спровокувала Гітлера, який 30 травня підписав план "Грюн" (нім. Grün – зелений) – план розгрому Чехословаччини. Початок операції було попередньо призначено на 1 жовтня 1938 р., військові приготування розгорталися на усіх напрямках. Абвер займався не лише розвідкою, а й підривною діяльністю і пропагандою. Чехословаччину поділили на сім зон, для кожної з яких були заплановані терористичні акції спеціальних бойових і диверсійних загонів для дестабілізації внутрішньої ситуації в країні під час вторгнення німецьких військ. Однак радикальний спосіб вирішення судетського питання не поділяв генералітет вермахту. Як записав у своєму службовому щоденнику один з найближчих військових радників Гітлера Альфред Йодль: "... ще раз виявляється протиріччя між інтуїцією фюрера, що ми повинні (це зробити) ще у цьому році, і думкою армії про те, що ми ще не можемо це зробити, бо західні держави, без сумніву, втрутяться, а ми їм поки поступаємося (в силі)"¹. Теоретично військові були праві, і цифри свідчать самі за себе: німецька армія вторгнення налічувала 39 піхотних дивізій, тоді як сили Чехословаччини становили 37 дивізій². Додавши військову допомогу Англії і Франції, які могли втрутитись у конфлікт на боці Чехословаччини, а також

¹ Из официального дневника Йодля (с 4 января 1937 г. по 12 июня 1942 г.). – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 296.

² *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 134.

Радянського Союзу¹, нескладно було передбачити результат німецької авантюри. Напад на Чехословаччину міг закінчитися не лише війною, а й загальною катастрофою для Німеччини, про що застерігав у своїх меморандумах до вищого військового керівництва начальник генштабу сухопутних сил генерал-полковник Людвіг Бек у травні–липні 1938 р.² Однак його зусилля виявилися марними і за власним бажанням Бек подав у відставку.

Канаріс і головнокомандувач сухопутних сил генерал-полковник Вальтер фон Браухіч теж не змогли переконати фюрера, який безпідставно вів Німеччину до краху. Відтак, 3 вересня Гітлер наказав сконцентрувати війська на відстані двох денних переходів до чехословацького кордону; 27 вересня мала бути призначена дата наступу. Судетсько-німецька партія в цей час організовує мітинги і численні демонстрації, чим провокує празький уряд до застосування поліцейських сил для наведення порядку в країні. У відповідь, на з'їзді НСДАП у Нюрнбергу Гітлер виголошує різку промову, спрямовану проти Праги, з вимогою надати судетським німцям "повну свободу самовизначення". "Не для того Всевишній створив сім мільйонів чехів, щоб вони пригноблювали три з половиною мільйони судетських німців!" – заявив Гітлер³.

Розуміючи безперспективність війни, до якої Німеччину вела політика фюрера, представники військового командування та Абверу почали розробляти плани відсторонення Гітлера від влади і заміни правлячого режиму. Серед змовників – начальник генштабу сухопутних сил генерал-полковник Гальдер, шеф Абверу Канаріс і його підлеглі підполковник Остер та майор Гроскурт, командувач III військовим округом (Берлін) генерал фон Віцлебен, підпорядкований йому командир 23-т'юї дивізії (Потсдам) генерал-майор фон Брокдорф-Алефельд, командир 50-го піхотного полку (Ландсберг-на-Варті) полковник фон Хазе, директор кримінальної поліції Небе та ін.⁴ Проте плани військового перевороту не були реалізовані – 15 вересня 1938 р. до Берхтесгадена на зустріч з Гітлером особисто прибув англійський прем'єр-міністр Невіл Чем-

¹ За радянсько-чехословацьким договором від 16 травня 1935 р. СРСР зобов'язувався надати Чехословаччині допомогу у випадку агресії проти неї третьої сторони за умови надання такої допомоги з боку Франції (История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 541).

² *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 134; *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – "Железный" адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 294–295.

³ История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 631.

⁴ *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – "Железный" адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 300.

берлен. Саме Чемберлен відіграв роль головного “миротворця” під час Судетської кризи.

На відміну від німецького військового командування сухопутних сил, на плечі якого лягав увесь тягар імовірної війни і яке раціонально оцінювало ситуацію, що складалася, Гітлер тонко відчував її політичний бік. Він балансував на грані війни і миру – миру на його умовах. Уряди Англії та Франції намагалися будь-що уникнути війни, а відтак і конфронтації з Німеччиною, чим користався її фюрер. У квітні 1938 р. міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне направив з таємною місією до Праги свого емісара Леона Ноеля. Він мав оцінити здатність Чехословаччини оборонятися у випадку німецької агресії, іншими словами, французький уряд хотів упевнитися у безперспективності виконання своїх зобов'язань за франко-чехословацьким договором про союз і дружбу 1924 р. Слід зазначити, що Бонне підтримував тісні контакти з німецькими правлячими колами через емісара Гітлера графа де Брінона і німецького резидента у Франції Отто Абеца. Крім того, Бонне мав широкі зв'язки з банківськими колами Берліна і відкрито симпатизував нацистам.

Як і очікувалося, у доповіді Ноеля досить песимістично були оцінені оборонні можливості Чехословаччини і перспективи допомоги їй з боку Франції¹. Цю доповідь прем'єр-міністр Франції Е. Даладьє і міністр закордонних справ Ж. Бонне озвучили на переговорах зі своїми колегами Н. Чемберленом і Е. Галіфаксом у Лондоні 28–30 квітня 1938 р. Англійська і французька сторони погодилися уникати конфлікту з урядом Гітлера і докласти усіх зусиль для мирного врегулювання взаємовідносин Німеччини і Чехословаччини. Спільну лінію англійської і французької дипломатії засвідчили таємні переговори, що відбувалися у липні того ж року в Парижі між Галіфаксом, Даладьє і Бонне².

Англія почала здійснювати тиск на уряд Чехословаччини з вимогою задовольнити претензії Німеччини і “зберегти мир у Європі”. Однак, як тільки Прага погоджувалася піти на поступки, Гітлер виставляв нові вимоги, ще більш неприйнятні для уряду суверенної держави, погрожуючи війною. Припинити цей шантаж вирішив Чемберлен, оскільки англійський уряд не міг без кінця принижувати чехословацький.

На зустрічі Гітлера і Чемберлена у Берхтесгадені 15 вересня було досягнуто домовленості про передання Судетської області Німеччині. Офіційне оформлення цього рішення переносилося на наступну зустріч двох лідерів, призначену на 22 вересня у Бад-Годесбергу (Рейн-

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 202–203.

² История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 629.

ська область). Під тиском Лондона і Парижа пражському уряду нічого не залишалось, як прийняти “умови збереження миру”. Однак у Бад-Годесбергу в Гітлера з'явилися інші вимоги, а саме: з 26 вересня чехи мали очистити Судетську область від своїх відомств та установ і 28 вересня передати її Німеччині. Чеські військові укріплення в Судетах мали залишитися для потреб німецьких збройних сил. Крім того, Гітлер вимагав задоволення територіальних претензій Угорщини і Польщі, національні меншини яких проживали у Чехословаччині¹. Дипломатія Англії і Франції зайшла у глухий кут, оскільки такі вимоги пражський уряд назвав “абсолютно неприйнятними”. Проте Гітлер підготував альтернативний варіант розв'язання судетського питання – 1 жовтня німецькі війська мали вступити на територію Чехословаччини.

Маючи справу з такими “миротворцями”, як Чемберлен і Даладьє, Гітлер свідомо йшов на загострення ситуації, оскільки розумів, що ні Англії, ні Франції нема сенсу воювати з Німеччиною за Судетську область Чехословаччини. Апогеєм Судетської кризи стала нарада прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ Німеччини, Італії, Англії і Франції, скликана 29 вересня 1938 р. у Мюнхені, відома в історії як “Мюнхенська змова”. Це був дипломатичний успіх Чемберлена, котрий, по-перше, доклав особистих зусиль для організування чотиристоронніх переговорів такого рівня і, по-друге, зумів відвернути війну в Європі. Це була політична перемога Гітлера, який досяг бажаного без застосування сили, нав'язавши свою “гру” таким досвідченим суперникам, як Англія і Франція, навіть не вступивши на чехословацьку територію. І це була повна поразка Чехословаччини, бо її представників не допустили до участі у переговорах, а лише поставили перед фактом прийнятого рішення.

По суті, особливих дискусій на мюнхенській нараді не виникло, її учасники добре розуміли предмет обговорення і яким мав бути його результат. Усі вимоги Гітлера до Чехословаччини, висунуті у Бад-Годесбергу 22 вересня, були враховані з деякими часовими корективами. Підсумковий документ наради склали чиновники під керівництвом міністрів закордонних справ чотирьох держав, тим часом як Гітлер, Муссоліні, Чемберлен і Даладьє вели звичайні бесіди на різні теми². У результаті, Чехословаччину зобов'язали передати Німеччині Судетську область (з 1 по 10 жовтня), а також задовольнити територіальні претензії Польщі та Угорщини.

Наступного дня, 30 вересня, на особистій аудієнції в Гітлера Чем-

¹ Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 280.

² Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 132–133.

берлен запропонував підписати спільну заяву, в якій проголошувалася “воля англійського і німецького народів ніколи не вести війну один з одним”. Символізували цю волю Мюнхенська угода й англо-німецька морська угода 1935 р.¹ Заява стала доказом вірно вибраного британським прем'єром політичного курсу щодо Німеччини. Щоправда, для Гітлера цей документ не мав жодного значення, тому тріумф дипломатії Чемберлена у Мюнхені і його переконання у здобутих гарантіях миру виявилися просто ілюзією. Зовсім по-іншому оцінював результати мюнхенської наради лідер британської парламентської опозиції У. Черчилль. “Англія була змушена вибирати між війною і ганьбою. Її міністри вибрали ганьбу, щоб потім отримати і війну”². Менш ніж за рік ці слова підтвердилися.

Справжнім тріумфатором Судетської кризи став Гітлер. Як записав у щоденнику Йодль: “Чехословаччина перестала існувати як фактор сили. ... Геній фюрера і його рішучість не боятися світової війни знову привели (нас) до перемоги без застосування сили”³. Вже в березні 1939 р. німецькі війська були введені на територію Чехословаччини під приводом врегулювання “внутрішньополітичної кризи”, що розпочалася в країні. Кризу спровокували агенти СД, які влаштували у Словаччині низку вибухів, розцінених Прагою як дії словацьких націоналістів. Новий президент Чехословаччини Еміль Гаха 10 березня змінив словацький уряд, однак экс-міністри під тиском німецької сторони в особі статс-секретаря для особливих доручень при міністерстві закордонних справ, групенфюрера СС Вільгельма Кепплера проголосили незалежність своєї держави і звернулися за допомогою до Німеччини⁴. На аудієнції в Гітлера 15 березня президент Гаха і міністр закордонних справ Хвалковський під загрозою повного знищення Чехословаччини були змушені підписати документ, за яким вона втрачала суверенітет і перетворювалася на німецький протекторат. Такі зміни на політичній карті Європи Німеччина здійснювала без жодних консультацій з Англією чи Францією. Гітлер використовував “мюнхенську” психологію їхніх керівників у своїх цілях.

¹ *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 133.

² История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 643.

³ Из официального дневника Йодля (с 4 января 1937 г. по 12 июня 1942 г.). – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 310.

⁴ *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 322–324.

Після Мюнхенських домовленостей Англія намагалася зміцнити відносини з Німеччиною. Один з працівників німецького посольства в Лондоні Фріц Хессе 26 листопада 1938 р. писав у Берлін: “Довірена особа Чемберлена просила мене позондувати ґрунт ... Англійська сторона твердо хоче зробити крок до того, щоб наочно продовжити лінію Мюнхенської угоди і відкрити шлях до спільної англо-німецької угоди про визнання основних сфер впливу”¹. Цією “довіреною особою” був сер Горас (Горацій) Вільсон – головний радник британського уряду з питань промисловості, який мав великий вплив на зовнішню політику і особисто на прем'єр-міністра Чемберлена. Як один з творців Мюнхенської угоди, Вільсон пропонував німцям домовитись про розподіл сфер впливу у світі на такій основі:

- для Німеччини – Південно-Східна і Східна Європа;
- для Англії – Британська імперія, світові океани;
- для Японії – Китай;
- для Італії – Середземномор'я.

Паралельно взимку 1938–1939 рр. під патронажем директора Англійського банку сера Монтеґ'ю Нормана почали налагоджуватися контакти з німецькими дипломатами і промисловцями з метою створення потужного англійсько-німецького економічного блоку. Берлін відвідали англійський міністр торгівлі Стенлі і завідувач економічним відділом Форін офісу Ештон-Гуеткін. Своєю чергою, до Лондона здійснив візит міністр економіки Німеччини Яльмар Шахт. Тісне зближення англійського та німецького капіталів могло нейтралізувати конкуренцію з боку США на світових ринках. У середині березня 1939 р. у Дюссельдорфі відбулися переговори представників об'єднань промисловців Англії та Німеччини, на яких було укладено декларацію з 12 пунктів, що проголошувала необхідність розвитку торгівлі між обома сторонами. Вона містила далекосяжні угоди, практично, картельні змови у низці галузей. Політичний та економічний союз з Англією повністю відповідав концепції Гітлера про розширення життєвого простору. На його думку, завоювання нових земель в Європі Німеччина могла здійснювати “лише в союзі з Англією проти Росії”². Однак кожен союз передбачає взаємовигідні умови для його учасників. Гітлер не розраховував на те, що британський уряд видасть йому *carte blanche* на реалізацію всіх його зовнішньополітичних задумів, а тому не припиняв нарощувати військову могутність Німеччини.

¹ *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 147.

² *Гитлер А.* Моя борьба. – Харьков: Свитовид, 2003. – С. 144.

Після перетворення Чехословаччини на німецький протекторат “Богемія і Моравія” і залежну державу Словаччину, плани Гітлера в Європі сфокусувалися на Польщі. За Версальським мирним договором 1919 р. Німеччина втратила місто Данциг з навколишніми територіями на користь Польщі, внаслідок чого німецькі землі виявилися розділеними т. зв. Польським коридором. Гітлер мав намір повернути Данциг, так само як він зробив це з Мемельською областю і портом Мемель (Клайпеда) у березні 1939 р. Проте польський уряд не погоджувався з пропозиціями німецької сторони щодо зміни статусу Данцига. Більше того, Англія і Франція виступили гарантами незалежності Польщі і зобов'язалися надати допомогу у випадку будь-якої акції, яка б загрожувала цій незалежності. Тоді Гітлер переніс вирішення польського питання у площину англо-німецьких переговорів.

Таємні переговори щодо економічної співпраці між Англією та Німеччиною на основі поділу сфер впливу відбувались у Лондоні 6–7 червня і 17–21 липня 1939 р. З британського боку переговори вів сер Горас Вільсон, радник Чемберлена сер Джозеф Белл і міністр торгівлі Роберт Хадсон. Німецьку сторону представляв Гельмут Вольтат – промисловець, головний референт міністра економіки Шахта, міністеріаль-директор з особливих доручень генерального вповноваженого з питань військової економіки Германа Герінга. Вільсон і Вольтат вирішували питання програми англо-німецької співпраці, що містила:

а) політичні пункти. Пакт про ненапад; пакт про невтручання;
 б) воєнні пункти. Обмеження озброєнь на морі, на суші, в повітрі;
 в) економічні пункти. Вирішення колоніальних питань (включно з Африкою); вирішення питання сировини та її постачання до Німеччини; розподіл промислових ринків; урегулювання проблем міжнародної заборгованості; взаємне фінансове сприяння¹. Домовленості між Англією та Німеччиною на такій широкій основі означали у стратегічному відношенні їхнє панування у світі. Водночас укладення пакту про ненапад з Німеччиною звільняло Англію від її зобов'язань щодо Польщі, що і було потрібно Гітлеру. Однак угода, яка могла змінити хід історії, зірвалася через витік інформації, що з'явилася в англійській пресі. Переговори Вільсона й Вольтата довелося припинити.

Крім Вольтата, з англійськими правлячими і промисловими колами зустрічалися інші високопосадовці Німеччини. Наприклад, у травні,

¹ *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 157–158; *Трухановский В. Г.* Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976. – С. 189–192; *Майский И. М.* Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг. – М.: Наука, 1971. – Ч. 5. Тройственные переговоры 1939 г. о пакте взаимопомощи. Пакт и военная конвенция // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/russian/maisky_im1/05.html

червні і липні 1939 р. Лондон відвідував принц Макс-Егон Гогенлоє, який вів переговори з головним дипломатичним радником при міністерстві закордонних справ Великої Британії сером Робертом Вансіттартом та іншими представниками Форін офісу про можливість укладення англо-німецького пакту. На початку серпня 1939 р. біля міста Бредштедт (неподалік від німецько-данського кордону) була організована таємна зустріч Герінга, статс-секретаря Кернера та ад'ютанта Герінга генерала Боденшатца з директорами великих англійських компаній: Брайаном Маунтеном, Стенлі У. Роусоном, сером Робертом Ренвіком, Чарльзом Ф. Спенсером, Гарольдом Вестоном та ін. Сторони досягли домовленості про проведення консультацій щодо врегулювання питань економічного значення, які мають обопільний інтерес для Англії та Німеччини.

На початку серпня 1939 р. Гітлер зустрівся з колишнім комісаром Ліги Націй в Данцигу, швейцарським дипломатом Карлом Буркхардтом. У ході розмови фюрер висловився про те, що його зовнішня політика спрямована на Схід, з Англією йому потрібні мир і співпраця, а від західних держав загалом – невтручання у його “східні справи”, інакше Німеччина буде змушена домовитися з Росією і виступити проти Заходу, а вже після поразки останнього повернути усі свої сили проти СРСР¹.

Антирадянська політика Німеччини влаштувала Чемберлена і цілком відповідала сутності його політики “умиротворення”. Цим пояснюється позиція британського прем'єра щодо ініціатив радянського уряду з укладення тристороннього військового союзу – СРСР, Англії і Франції – проти агресії в Європі. Як зазначав у щоденнику постійний заступник міністра закордонних справ Александр Кадоган, “прем'єр-міністр говорить, що швидше піде у відставку, ніж підпише союз із СРСР”². Дипломатичні переговори між Лондоном, Парижем і Москвою про об'єднання зусиль для протистояння агресивній політиці Німеччини, які тривали з квітня 1939 р., а також переговори військових місій трьох держав, що розпочалися у серпні в Москві, виявилися безрезультатними. Британський уряд не був зацікавлений у союзі з СРСР проти Німеччини і сподівався використати ці переговори як козир у своїх таємних домовленостях з Берліном. Зі свого боку, СРСР прагнув рівноправного договору з Англією і Францією про взаємну допомогу у випадку агресії і не мав намірів давати односторонні зобов'язання в інтересах цих держав.

Для Гітлера укладення англо-франко-радянського союзного договору означало зрив його планів, пов'язаних з вирішенням польського

¹ *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 180–181.

² *Трухановский В. Г.* Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976. – С. 185.

питання, тому німецька дипломатія улітку 1939 р. активно зондувала ґрунт щодо можливого зближення у німецько-радянських відносинах. В основу такого зближення було покладено відсутність будь-яких агресивних намірів Німеччини проти СРСР, а також формулу про “повне, узгоджене врегулювання всіх питань між Балтійським і Чорним морями”¹. Іншими словами, Гітлер прагнув отримати від радянського керівництва гарантії невтручання у його “польську” політику і водночас забезпечити для Німеччини безпеку на Сході. Тоді, у разі зриву “мюнхенського сценарію” для Польщі, німецькі війська були готові протистояти англо-французьким на західному фронті.

Оскільки за планом “Вайс” (нім. Weiß – білий) попередня дата нападу на Польщу була призначена на 26 серпня 1939 р., німецька дипломатія не могла довго зволікати з конкретизацією своїх пропозицій радянській стороні. 14 серпня 1939 р. німецьке посольство в Москві отримало з Берліна термінову вказівку домовитися про аудієнцію для посла в народного комісара закордонних справ В. Молотова на 15 серпня. Послу графу Шуленбургу було надіслано таємну інструкцію, в якій міністр закордонних справ Ріббентроп виявляв готовність здійснити візит до Москви з метою “... закласти фундамент остаточного очищення німецько-російських відносин” (від недовіри і ворожнечі) і досягти “швидшого вирішення територіальних проблем Східної Європи”². У бесіді Шуленбурга з Молотовим було обумовлено основні пункти, щодо яких обидві сторони мали наміри продовжувати переговори, а саме: пакт про ненапад, угода з економічних питань, спільні гарантії нейтралітету Прибалтійських держав, здійснення Німеччиною впливу на японський уряд з метою припинення війни в Монголії³. На аудієнції у Молотова 17 серпня Шуленбург підтвердив згоду німецького уряду на конкретизацію переговорів за означеними пунктами і зачитав нову інструкцію Ріббентропа: “Фюрер вважає, що, беручи до уваги нинішню ситуацію і можливість настання серйозних подій у будь-який момент (прошу сказати пану Молотову, що Німеччина не має намірів довго терпіти польські провокації), бажано принципово і швидко прояснити німецько-радянські відносини, позиції обох сторін з актуальних питань. Тому я готовий прибути до Москви у будь-який час після п’ятниці, 18 серпня, з повноваженнями від фюрера вести переговори з усього комплексу німецько-радянських питань і, якщо це буде потрібно, під-

¹ Фляйшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 228.

² Там само. – С. 250–251.

³ У травні 1939 р. Японія розпочала військові дії проти Монголії, на боці якої, відповідно до договору про взаємодопомогу 1936 р., виступив СРСР.

писати відповідні договори”¹. Поспіх, з яким офіційний Берлін хотів визначити статус німецько-радянських відносин, свідчив про те, що Гітлер вирішив розв’язати польське питання силовим методом.

Активні демарші німецької дипломатії відбувалися паралельно з англо-франко-радянськими військовими переговорами, які тривали у Москві. Переломний момент настав 19 серпня: тристоронні переговори зайшли у глухий кут², а двосторонні, навпаки, вийшли на фінішну пряму. В Берліні і Москві розробляли проекти двостороннього пакту, була підписана кредитно-торговельна угода, а для Ріббентропа призначена дата візиту до радянської столиці на 26–27 серпня. За наполяганням Гітлера і згодою Сталіна цю дату перенесли на 23 серпня³.

Отже, влітку 1939 р. на міжнародній арені розігрувалися одночасно кілька “дипломатичних партій”:

- англійська – переговори з СРСР про можливу співпрацю з ним і Францією для відбиття нацистської агресії;
- англо-французька – переговори про лінію поведінки щодо СРСР;
- англо-французька – переговори з Польщею як імовірним об’єктом німецької агресії;
- англо-німецька – таємні переговори з німецькими офіційними особами з метою з’ясування можливостей змови з Німеччиною;
- англо-німецька – таємні переговори з неофіційними німецькими представниками з метою з’ясування дійсних намірів Німеччини;
- німецько-англійська – неофіційне інформування Англії про наміри Німеччини зондувати позицію СРСР⁴.

Крім того, учасники одних “партій” пильно стежили за ходом подій, що розвивалися в інших. Наприклад, німці знали про проблеми і перебіг англо-франко-радянських переговорів, а також про непоступливу

¹ Фляйшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 256.

² Англійській і французькій дипломатії не вдалося переконати польський уряд дати згоду на прохід радянських військ територією Польщі для допомоги західним державам у випадку німецької агресії в Європі. Оскільки СРСР не мав спільного кордону з Німеччиною, англо-франко-радянський договір про взаємодопомогу втрачав сенс для західних держав.

³ Телеграма Імперського Міністра иностранных дел германскому послу в Москве. – Берлин. – 1939. – 20 августа. – СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 52; Телеграма германского посла в Москве в Министерство иностранных дел Германии. – Москва. – 1939. – 21 августа. – СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 55.

⁴ Безыменский Л. Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972. – С. 126.

позицію польського уряду, яка перешкоджала підписанню союзного договору між трьома державами. Таку важливу інформацію постачали численні агенти спецслужб, робота яких активізувалася й розширилася до безпрецедентних масштабів напередодні нового світового зіткнення. Про обсяги цієї роботи, потужність і “всепроникність” розвідки можна зробити висновок, оцінивши діяльність німецького Абверу.

У 1938–1939 рр. відбувалися інституційна реорганізація і реформування структури Абверу. З ліквідацією Гітлером військового міністерства і створенням замість нього Верховного головнокомандування збройних сил – ОКВ (*Oberkommando der Wehrmacht* – ОКВ), Абвер перейшов у його підпорядкування. Очолив ОКВ сам Гітлер, а начальником штабу став генерал (з 1940 р. – генерал-фельдмаршал) Вільгельм Кейтель. Одним з двох управлінь ОКВ керував Канаріс, якому підпорядковувалися відділи Абверу, постачання і внутрішніх справ. Після зміни структури ОКВ за наказом Кейтеля від 1 червня 1938 р., повноваження Канаріса звузилися до керівництва суто Абвером, який формально почали називати управлінням розвідки і контррозвідки. Три основні підрозділи Абверу перейменували на відділи і додали ще один – закордонний, унаслідок чого організація стала безпосередньо пов’язана із зовнішньою політикою німецького керівництва. Отже, у центральному апараті Абверу діяли такі відділи:

Абвер I (розвідка) – займався організуванням розвідки за кордоном, добуванням інформації військового характеру, її оцінюванням і доставкою до замовника. Завдання перед Абвером I ставили генеральні штаби німецьких збройних сил. Із середини 1930-х рр. основний інтерес зосереджувався на вивченні сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил армій Чехословаччини, Польщі, Франції, Англії, Іспанії, СРСР. Добували інформацію про чисельність, організування, озброєння військ, командний склад, моральний стан військ, мобілізаційні плани, потенційні можливості оборонних галузей промисловості, виробництва зброї і нових видів військової техніки. Абвер I створював легальні резидентури і нелегальні агентурні групи за кордоном, будував шпигунські мережі з власним радіо- і кур’єрським зв’язком. Структурні частини Абверу I працювали за географічним і галузевим принципами, сім груп було поділено на підгрупи і реферати. Наприклад, група I H (I – від “Абверу I”, а H – від нім. *Heer* – армія) збирала інформацію про сухопутні війська іноземних армій, її підгрупа I H West добувала дані про армії західних держав (Англії, Франції, США), підгрупа I H Ost вела розвідку проти армій східних держав (СРСР та ін.), а підгрупа I Ht займалася військово-технічною розвідкою. Інші групи: I L (збирання інформації про військово-повітряні сили потенційних противників), I M (добування даних про військово-морські сили), I T/Lw (збирання

інформації про технічне оснащення та озброєння авіації), I Wi (оцінювання економічного потенціалу можливих противників, добування інформації про запаси стратегічної сировини, види продукції, призначеної для військових потреб, ресурси оборонної промисловості і т. п.), I G (виготовлення фальшивих документів для агентів, яких направляли за кордон), I I (організування і забезпечення зв’язку з агентами)¹.

Абвер II (саботаж, диверсії) – займався веденням психологічної війни за кордоном, розпалюванням національної ворожнечі і підтримкою т. зв. “п’ятої колони” – людей німецької національності, які проживали за кордоном. Основними завданнями Абверу II були підрив морального духу армії і населення держав – потенційних противників, створення “п’ятих колон”, захоплення або знищення особливо важливих військових і промислових об’єктів, здійснення терористичних операцій, дезінформація політичного і військового керівництва противника. Разом зі спеціальною агентурою для виконання своїх завдань Абвер II використовував у деяких державах (Франція, Норвегія та ін.) реакційні політичні організації з проницею орієнтацією, пронацистські групи “закордонних німців”, терористичні групи емігрантських організацій. До складу Абверу II входили підрозділи “West”, “Ost”, “Süd-Ost” та ін., а також спеціальні групи матеріально-технічного забезпечення диверсійної діяльності. Абвер II мав свої навчальні центри для готування диверсантів і військові підрозділи для проведення диверсійних операцій. Наприклад, 15 жовтня 1939 р. для виконання особливих доручень була сформована “Навчальна будівельна рота № 800”, на базі якої у серпні 1940 р. створено “Навчальний полк особливого призначення “Бранденбург-800”. Полк складався з трьох батальйонів, розміщених у Бранденбургу, Дюрепі, Бадені. Перший найчисленніший батальйон мав спеціальні загони (наприклад, “Бергман” та ін.)².

Абвер III (контррозвідка) – призначений для попередження спроб проникнення іноземної агентури у війська і на стратегічні об’єкти Німеччини, для охорони військової і державної таємниці. Абвер III мав своїх уповноважених осіб у кожному військовому окрузі, при штабах, арсеналах, на військових заводах, залізничному транспорті, при поштово-телеграфних установах тощо. З-поміж його основних завдань – це збирання і систематизація даних про організування, кадри, методи роботи і плани таємних служб іноземних держав, упровадження своїх людей у розвідувальні одиниці противника, розроблення дезінформаційних матеріалів, створення захисної мережі контррозвідки на території “друж-

¹ Полмар Н., Аллен Т. В. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 27.

² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 99.

ніх” держав. Абвер III мав підвідділи, що займалися контррозвідкою у сухопутних військах, військово-повітряних і військово-морських силах, охороною державної таємниці, боротьбою проти саботажу у військовій промисловості, дезінформацією іноземних розвідок, контррозвідкою за кордоном. Абвер III тісно співпрацював з СД і Гестапо.

Абвер-Закордон (Abwehr-Ausland) – збирав розвідувальну інформацію шляхом вивчення іноземної преси, радіопередач і літератури, керував роботою німецьких військових аташе за кордоном і опрацьовував дані, які від них надходили, “опікувався” іноземними аташе, які проживали в Берліні. Підтримував постійний контакт з міністерством закордонних справ і виступав посередником між МЗС та ОКВ (по розвідувальній лінії), інформував вище військово-керівництво про важливі міжнародні події. Співробітникам Абверу-Закордон з боку міністерства закордонних справ надавалося сприяння в отриманні дипломатичних посад при німецьких дипломатичних представництвах у будь-якій державі. Лише в Іспанії, Португалії, Швейцарії, Швеції, Туреччині, Китаї під виглядом дипломатичних службовців працювало понад 200 німецьких розвідників.

Абвер-Центр – як адміністративний механізм не був безпосередньо пов’язаний з розвідувальною діяльністю. До кола його повноважень належали організаційні, фінансові і кадрові питання. Відав центральним архівом, який містив близько 40 тис. таємних карток з даними про осіб, причетних до шпигунської діяльності ще з часів Першої світової війни, а також мав центральну картотеку довірених осіб та агентури німецької розвідки (з біографічними даними і вказаними структурними частинами Абверу, за якими вони були закріплені).

Окрім п’яти основних відділів центрального апарату, Абвер мав розгалужений периферійний апарат на території Німеччини і за її межами. У Німеччині створювали місцеві розвідпункти і підпункти – “абверштелле” та “абвернебенштелле” (Abwehrstelle, Abwehrnebenstelle) – при кожному військовому окрузі, при кожній групі армій і військово-морській базі. Вони підпорядковувалися місцевому військовому керівництву і добували для нього інформацію, займаючись розвідувальною і контррозвідувальною діяльністю у визначених районах. Гамбурзький абверштелле діяв проти Англії, штутгартський і вісбаденський – проти Франції, дрезденський – проти Чехословаччини, бреслауський – проти Польщі, мюнхенський – проти Балканських держав, кенігсберзький – проти СРСР, а віденський спрямовував свої зусилля на Середній Схід¹. Пізніше, під час війни, у державах-сателітах Німеччини і на окупованих

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 93.

територіях теж були створені абверштелле, що підпорядковувалися командуванню німецьких тилових районів. Вони мали виявляти агентуру противника, готувати шпигунів і диверсантів для фронтових команд Абверу, вести боротьбу з партизанським рухом. Наприклад, на окупованій території України діяли “Абверштелле – Україна” (дислокувався у Рівному, згодом у Полтаві), підпорядкований йому “Абвернебенштелле – Київ”, та “Абверштелле півдня України” (дислокувався у Миколаєві, пізніше в Одесі). В середньому кожен абверштелле нараховував близько 150 співробітників, проте особливо значущі для Абверу розвідпункти перевищували цю цифру (наприклад, кадровий склад абверштелле в окупованому Парижі налічував 382 особи). Конкретні завдання перед абверштелле ставив Абвер I, якому вони звітували про виконану роботу.

За кордоном у ворожих державах, а також нейтральних і деяких союзних Абвер створював резидентури і т. зв. “військові організації” (Kriegsorganisationen – КО). Їхнє завдання – ведення розвідки і підривної діяльності проти тих держав, яких німецьке керівництво вважало ворожими. Перша така організація була створена Канарісом в Іспанії у лютому 1937 р. Наступного року КО запрацювали в Китаї і Голландії, а до травня 1942 р. такі організації функціонували в Португалії, Швейцарії, Бельгії, Фінляндії, Швеції, Румунії, Угорщині, Болгарії, Марокко, Туреччині, Ірані, Афганістані. У державах перебування КО діяли нелегально, їх очолювали помічники німецьких військових аташе. Внутрішню структуру КО утворювали підрозділи з Абверу I, Абверу II та Абверу III, які розміщувалися у німецьких посольствах і консульствах, хоча в оперативному відношенні від них не залежали. КО безпосередньо підпорядковувались Канарісу і керівникові Абверу I Пікенброку.

У деяких державах, наприклад в Іспанії, Болгарії, Румунії, місцеві розвідувальні служби тісно співпрацювали з КО. Цікавим фактом є те, що філіал КО в Стамбулі очолював берлінський адвокат Пауль Леверкюн – колега американського адвоката Уільяма Донована (юристи разом працювали у спільній американсько-німецькій комісії з боргів, а також у справі “великої княжни Анастасії” – доньки російського царя Миколи II)¹. Якщо взяти до уваги те, що Донован у 1941 р. очолив Управління координатора інформації в США, нескладно побачити опосередкований зв’язок між німецькими та американськими спецслужбами.

Володіючи таким розгалуженим апаратом і практично необмеженими ресурсами для виконання своєї роботи, Абвер відігравав одну з провідних ролей у підготовці і забезпеченні успішної реалізації політики

¹ Безыменский Л. Тайный фронт против второго фронта. – М.: АПН, 1987. – С. 37, 160.

німецького керівництва. Після захоплення Австрії і Чехословаччини основні зусилля організація зосередила на виконанні директиви Верховного головнокомандування збройних сил про напад на Польщу. Перші накази щодо плану “Вайс” Канаріс віддав своїм керівникам відділів Пікенброку (Абвер I) і Лахоузену (Абвер II) ще на початку травня 1939 р. Розгорнулася розвідувальна робота з виявлення чисельності польських збройних сил, місць їхньої дислокації, оперативних планів командування польської армії. Спостереження вели агенти, які проживали на території Польщі, а також було залучено повітряну розвідку. Висотні літаки-розвідники особливої ескадрилії на чолі з полковником Теодором Ровелем здійснювали вильоти з околиць Будапешта у район кордону Польщі з Моравією і Словаччиною, під час яких розвідували південну частину Польщі. Завданням Абверу II було організування саботажу в тилу противника. Готувалися диверсійні групи, які мали підривати мости, вокзали, залізничні шляхи. Водночас інші групи, навпаки, з початком вторгнення німецьких військ на польську територію мали забезпечити їм неушкоджені комунікації, а також зберегти важливі стратегічні об’єкти, які могли знадобитися німецькій армії і промисловості. Як привід до війни Абвер та СД розробили операцію “Тімлер”, яка передбачала інсценуацію польського нападу на німецьких прикордонників і захоплення радіостанції в місті Гляйвіц (район Гохліндена). Роль “нападників” мали виконати бійці СС, переодягнені у польську військову форму. Форму, зброю і польські документи забезпечив Абвер. Жертвами, що мали полягти на місці “польсько-німецького” зіткнення і таким чином свідчити про його “правдивість” (для представників преси і поліції), стали засуджені злочинці, яких надало Гестапо. Цих злочинців умовно називали “консерви”, планувалося їх попередньо отруїти і в польській військовій формі з вогнепальними пораненнями залишити на “полі бою”. Бійців СС до операції готував оберфюрер Мельгорн, керував проведенням операції співробітник СД Альфред Наужокс (Науджокс)¹. Вже 22 серпня 1939 р. начальнику поліції безпеки і СД Гейдріху було відзвітовано про повну готовність до здійснення операції.

Залишався останній дипломатичний штрих: 23 серпня німецька делегація на чолі з міністром закордонних справ прибула до Москви. Після двох бесід Ріббентропа і Шуленбурга зі Сталіном і Молотовим, у ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. був підписаний пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР і таємний протокол до нього. Відомий в історії як пакт Молотова–Ріббентропа, він набрав чинності відразу після під-

¹ Див.: Заявление Науджокса от 20 ноября 1945 г. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 532–534.

писання. Гітлер забезпечив для себе невтручання радянського уряду в його “польські справи”, водночас опосередковано залучивши Сталіна на свій бік у питанні щодо поділу Польщі, що передбачалося у таємному протоколі¹. Тепер гарантії Англії і Франції, надані Польщі, перевірялися на міцність під тиском Німеччини, невимушено підтриманої Радянським Союзом. Запевнення Чемберлена у тому, що Англія готова сприяти врегулюванню питання Данцига та інших претензій Німеччини до Польщі мирним шляхом, а в разі силового вирішення надасть останній допомогу всіма засобами, що перебувають у розпорядженні імперії, не справили враження на Гітлера². Заклики папи римського і президента США Ф. Рузвельта до німецького і польського урядів утриматися від війни і вирішити свою суперечку мирним шляхом теж не мали успіху. Ініціатива Б. Муссоліні скликати за посередництва Італії конференцію представників Англії, Франції, Німеччини і Польщі виявилася запізнілою. Гітлер вже не чекав “другого Мюнхена”, він вирішив, що зможе отримати набагато більше, розпочавши війну.

8.3. Діяльність англійських, французьких і радянських спецслужб напередодні Другої світової війни

У міжвоєнний період британська розвідка не вирізнялася особливою активністю. Свої зусилля вона спрямовувала на забезпечення внутрішньої безпеки в державі, насамперед на протидію більшовицькому впливу і зростанню прокомуністичних сил, що могло спричинити громадянські бунти і масові безпорядки, як це сталося в Росії. Для запобігання такому розвитку подій у системі англійських спецслужб була створена нова структура – МО4, яка разом з МІ5 збирала інформацію і попереджувала

¹ “У випадку територіально-політичного переустрою областей, що входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити лініями рік Нарев, Вісла, Сан. Питання, чи є в обопільних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і які будуть кордони цієї держави, може бути остаточно вирішене лише у ході дальшого політичного розвитку. В усякому випадку обидва уряди будуть вирішувати це питання у порядку дружньої спільної згоди” (Секретний додатковий протокол. – 1939. – 23 августа. – п. 2 (фотокопія). – *Фляйшхауэр И.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 330).

² Из официального дневника Иодля (с 4 января 1937 г. по 12 июня 1942 г.). – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 310.

бунтівні рухи як серед населення, так і в збройних силах Великої Британії. Що стосується зовнішньої розвідки – Secret Intelligence Service (SIS), то до початку Другої світової війни вона працювала в унісон з англійською дипломатією, яка не сприймала Німеччину як ворога. Як наслідок, британський уряд, з точки зору розвідувального забезпечення, виявився фактично неготовим до війни.

У системі англійських спецслужб основну роль, як і сьогодні, відігравали MI5 і SIS (або MI6). MI5 займалася питаннями контррозвідки і державної безпеки в Англії і на всіх британських заморських територіях. SIS відала всією розвідувальною роботою за кордоном – як шпіонажем, так і контррозвідкою. Контррозвідка в іноземних державах, якою займалася п'ята секція SIS, доповнювала роботу MI5. Добування інформації про шпигунські операції проти Англії, що готувалися ззовні, давало змогу завчасно їх знешкодити. Слід зазначити, що ні SIS, ні MI5 не мали функцій виконавчої влади. Зокрема, MI5 не могла арештовувати підозрюваних осіб. Це робили органи місцевої влади за її рекомендацією. Саме тут закладена основна відмінність у професійній діяльності обох спецслужб. MI5 працювала (і досі працює) на британській території і тому була зобов'язана дотримуватися внутрішньодержавного законодавства. У разі необхідності вона могла вимагати для себе певного відступу від закону, на що потрібна пряма санкція уряду, зазвичай у формі ордеру міністра внутрішніх справ. Заручившись такою підтримкою, MI5 організовувала, наприклад, прослуховування телефонних розмов приватних осіб або іноземних посольств, однак будь-яка помилка чи необережність могли дискредитувати не лише саму спецслужбу, а й орган, який санкціонував подібну діяльність. Тому ціна ризику у роботі MI5 досить висока. Для SIS внутрішнє законодавство іноземних держав не мало значення. Її діяльність за своєю суттю не може бути законною. У випадку виявлення такої діяльності виправдовуватись перед іноземними урядами доводилося дипломатичній службі, зазвичай просто заперечуючи ті чи інші факти.

SIS – єдина англійська служба, вповноважена добувати таємну інформацію за кордоном нелегальними засобами. Це також єдина організація, яка отримує на свою діяльність таємні фонди, за які детально не звітує. Фонди використовують для добування в іноземних державах таких даних, які неможливо отримати звичайним легальним шляхом. Базою для роботи SIS є її агентурні мережі за кордоном. Керують агентурними мережами бюро або резидентури SIS, які розміщуються в англійських посольствах. Резидентури вербують агентів, отримують від них інформацію, оцінюють її з точки зору достовірності і важливості і передають у Лондон каналами дипломатичного зв'язку (по радіо або дипломатичною поштою). У довоєнний час прикриттям для керівника

резидентури була посада завідувача відділом паспортного контролю посольства. Центральний апарат SIS у Лондоні поділявся на дві групи підрозділів: перші добували інформацію (відали роботою закордонних резидентур і працювали за географічним принципом), а другі аналізували цю інформацію і направляли зацікавленим державним органам (працювали за спеціалізацією: 1. Політична секція; 2. Військова; 3. Військово-морська; 4. Військово-повітряна; 5. Контррозвідка; 6. Промисловість та ін.). Споживачі інформації – міністр закордонних справ, військове відомство, адміралтейство, королівські військово-повітряні сили і MI5¹.

Що стосується конкретних результатів діяльності англійських спецслужб у міжвоєнний період, то MI5 відзначилася справою “АРКОС”. У 1920-х рр. в Англії діяло Англо-російське акціонерне співтовариство (Anglo-Russian Cooperative Society – ARCOS). Воно мало центральний офіс у Лондоні і підтримувало тісні контакти з радянським торговельним представництвом у британській столиці. Як виявилось, під прикриттям “АРКОСу” в Англії працювала радянська шпигунська група. Почалося все з того, що MI5 запідозрила серед службовців компанії професійних розвідників. За рекомендацією MI5 і розпорядженням міністра внутрішніх справ у травні 1927 р. поліція обшукала офіс і склади “АРКОСу” та конфіскувала документи. Знайдені докази засвідчили версію про шпіонаж, про що 24 травня на засіданні парламенту повідомив прем'єр-міністр С. Болдуїн. Як наслідок, Велика Британія розірвала дипломатичні відносини з СРСР². Вони були відновлені у повному обсязі в жовтні 1929 р. лейбористським урядом на чолі з Р. Макдональдом. Необхідно зазначити, що саме під час першого прем'єрства Макдональда у 1924 р. англійський уряд визнав де-юре радянський і встановив з ним дипломатичні відносини.

У другій половині 1930-х рр., у міру того, як дедалі очевиднішою ставала агресивна політика Німеччини в Європі, MI5 почала звертати увагу на діяльність німецької агентури на Британських островах. У серпні 1939 р. парламент прийняв Закон про надзвичайні повноваження, за яким надавалося право урядовим структурам обмежувати громадянські

¹ Филби К. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика / Пер. с англ. – М.: Воениздат, 1989. – Гл. II // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/english/philby_k/; Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 402.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 61; Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг. – М.: Наука, 1971. – Ч. 1. Англо-советский разрыв 1927 г. Налет на АРКОС // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/russian/maisky_im1/01.html

свободи населення. В Інструкції виконавчої влади за № 18В було прописано, що міністр внутрішніх справ володіє правом давати санкції на арешт і утримання під вартою без суду всіх осіб, підозрюваних в антибританській діяльності, спрямованій на підриг державної безпеки та обороноздатності¹. Заручившись інструкцією, МІ5 почала рішучі дії проти організацій пронімецького спрямування, таких як Британський союз фашистів, Товариство англо-німецької дружби, Правий клуб та ін. Однак найефективнішим засобом Служби безпеки з виявлення німецьких агентів на британській території стала т. зв. Система “ХХ” (англ. Double-Cross System). Все почалося з того, що завербований німцями влітку 1939 р. агент – уельський інженер-електрик Артур Оуенс (псевдо “Джонні”) – після спеціального навчання у розвідшколі в Гамбургу і повернення до Британії розповів про свою “нову роботу” представникам МІ5. Його ув’язнили, але через деякий час дозволили вийти на зв’язок з німецьким центром і повідомити нібито добути ним інформацію про маршрути руху бойових кораблів англійського військово-морського флоту, дані про військово-повітряні сили та ін. (все це підготувала МІ5, розраховуючи створити у Берліні враження, що агент ефективно виконує свою місію). Нічого не підозрюючи, німецька розвідка в умовах війни почала направляти в Англію нових агентів для розширення шпигунської мережі і збільшення обсягів добування інформації, необхідної для німецького військового командування. За інструкціями агенти мали підтримувати зв’язок з “Джонні”. Так запрацювала Система “ХХ”.

За допомогою “Джонні”, або “Сноу” (як його називали англійці), МІ5 не лише виявляла німецьких агентів, а й перевербовувала їх на свій бік. Хто не погоджувався співпрацювати, того чекала страта за шпіонаж. Кількість перевербованих агентів поступово збільшувалася, за роки війни їх нараховувалося близько 120. Усі ці люди працювали на МІ5, тоді як Абвер вважав їх надійними джерелами інформації і не підозрював, що вони передають дезінформацію. Деякі з агентів отримали навіть німецькі нагороди на свою “роботу”.

Система “ХХ” працювала під керівництвом т. зв. “Комітету двадцяти” на чолі з Джоном Сесілом Мастерменом. Він вказував, що у такий спосіб МІ5 фактично повністю контролювала німецьку агентуру в Англії. Система “ХХ” мала такі цілі: 1. Встановлення контролю за діяльністю ворожої агентури; 2. Викриття шпигунів; 3. Отримання інформації про методи роботи німецьких спецслужб, про конкретних представників цих організацій; 4. Дешифрування німецьких кодів і шифрів; 5. Виявлення планів противника шляхом аналізу завдань,

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 56.

які він ставив перед своїми агентами; 6. Здійснення впливу на плани німецького командування за допомогою дезінформації; 7. Введення німецького командування в оману щодо планів і намірів збройних сил союзників¹. МІ5 створила спеціальний відділ В1(а) для виявлення і перевербування німецьких шпигунів, а “Комітет двадцяти” розробляв і постачав відділ В1(а) дезінформацією, яку перевербовані агенти направляли у Берлін. Система “ХХ” відіграла важливу роль у справі захисту Британських островів у ході Другої світової війни.

За внутрішньою структурою МІ5 можна зробити висновок про специфіку її діяльності під час війни. Служба мала шість головних підрозділів: 1. Адміністрація; 2. Контррозвідка; 3. Відділ, що займався питаннями безпеки; 4. Відділ, який забезпечував зв’язок з армією; 5. Відділ, що займався питаннями іноземних громадян; 6. Закордонний відділ. До 1940 р. МІ5 очолював її засновник генерал-майор Вернон Келл, а в 1940–1946 рр. нею керував полковник Девід Петрі.

Британська служба зовнішньої розвідки через брак фінансових ресурсів і можливостей не змогла забезпечити уряд достатньою інформацією для передбачення подій, що стрімко розвивалися у передвоєнній Європі. Директор SIS у 1923–1939 рр. адмірал Х’ю Сінклер був змушений відмовитися від утримання розгалуженого закордонного апарату служби, бо цього не дозволяв бюджет мирного часу. Запізніле виявлення ворога в особі Німеччини позбавило британську розвідку можливості створити надійні джерела інформації, до того ж, німецька служба безпеки була серйозною перешкодою у діяльності англійських агентів. SIS давала недостатньо інформації для проникнення в наміри А. Гітлера та його союзників. Вона не зуміла передбачити італійську агресію проти Абіссинії у 1935 р. і введення німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону наступного року. Це серйозно підірвало престиж розвідки в очах британського уряду, який вдалося відновити лише в роки війни. Водночас не лише розвідка, а й англійська дипломатія аж ніяк не сподівалися від Гітлера такої зухвалості, яка вилилася у розчленування Чехословаччини у 1938 р. І якщо британський прем’єр Н. Чемберлен вважав, що тримає ситуацію під контролем, то подальші кроки німецького диктатора засвідчили зовсім протилежне.

Напередодні війни SIS успішно вела авіарозвідку над територією Німеччини. З березня 1939 р. спільно з англійськими військово-повітряними силами і за підтримки французької розвідки були організовані і здійснювалися розвідувальні польоти над Німеччиною цивільних літаків з прихованими фотокамерами. Операція забезпечила збір вели-

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 572–573.

кої кількості корисної інформації, але найціннішу, життєво важливу інформацію принесла Англії операція “Ультра”. Це була значуща перемога британської розвідки у ході Другої світової війни і цей успіх випав на долю полковника (пізніше генерал-майора) Стюарта Мензіса, директора SIS у 1939–1953 рр. Мензіс та його служба надавали всебічну підтримку експертам з Державної кодо-шифрувальної школи (ДКШ), які працювали над створенням спеціального обчислювального апарату для криптоаналізу шифрограм, зроблених на німецькій шифрувальній машині “Енігма”.

Радіорозвідка, а з нею і шифрувальна справа постійно вдосконалювалися з часів Першої світової війни. Радіоперехоплення стало звичайною практикою, проте його результативність могла забезпечити лише робота криптоаналітиків. Відповідно перед криптологами стояло завдання створити такі шифрувальні системи, які максимально ускладнювали для противника процес криптоаналізу або робили його безперспективним. У 1918 р. німецький інженер-електрик Артур Шербіус винайшов шифрувальну машину “Енігма”. Вона мала стандартну клавіатуру, як друкарська машинка, а також набір окремих символів з внутрішньою підсвіткою. В “Енігмі” використовували електричну систему для заміни тексту на закодоване повідомлення. Оператор набирав повідомлення відкритим текстом, а машина автоматично здійснювала шифрування і висвітлювала відповідні зашифровані букви. Другий оператор їх переписував і передавав по радіо адресату. На приймаючому кінці процес дешифрування відбувався у зворотному порядку.

“Енігма” шифрувала повідомлення шифром, який не повторювався, за допомогою взаємозамінних дисків (роторів). Вони нагадували приводні механізми і щоразу при натисканні клавіатури оберталися. Кожен ротор мав 26 позицій обертання, позначені буквами латинського алфавіту. Початкову позицію обертання ротора можна було встановити довільно. Наприклад, якщо машина мала три ротори, то перший міг стартувати з букви “А”, другий – з букви “М”, а третій – з букви “S”. Ці букви становили шифроключ. Отже, 26 позицій обертання трьох роторів з різного старту давали 17 576 (26×26×26) можливих варіантів шифрування, перш ніж буква, яка вже траплялася в тексті, буде замінена тим самим знаком, що й першого разу. Крім того, ротори оберталися з різною частотою і їх можна було міняти місцями, що робило процес “зламання” шифру практично неможливим. Унікальність “Енігми” полягала не лише у продукуванні стійких до криптоаналізу шифрів. Навіть якби машина потрапила до рук противника, він би не зміг нею скористатися для дешифрування перехоплених криптограм. Для цього необхідно було знати шифроключ і порядок розміщення роторів для кожної конкретної криптограми. Теоретично варіант шифрування мож-

на було отримати методом перебору всіх комбінацій, але такий процес тривав би роками.

“Енігма” була створена для використання у комерційних цілях (для забезпечення таємниці листування між діловими партнерами). Німці вдосконалили її комерційну модель, яку можна було придбати у відкритому продажі, і з 1926 р. почали застосовувати у своїх військово-морських силах. Через два роки “Енігма” з’явилася в німецьких сухопутних військах, а пізніше – у військово-повітряних. У 1939 р. у вермахті, державних, дипломатичних і поліцейських установах Німеччини нараховували понад 20 тис. апаратів “Енігма”. Комерційну модель машини вилучили з продажу ще на початку 1930-х рр.¹

Сусіди німців французи і поляки цілком природно намагалися “зламати” шифри “Енігми”, щоб мати уявлення про наміри німецького керівництва. Польські криптоаналітики з Бюро шифрів розробляли математичний спосіб розв’язання проблеми, а їхні французькі колеги сподівалися на розвідувальну інформацію, яку їм постачав агент Ганс-Тіло Шмідт (псевдо “Ане”) – співробітник шифрувального бюро збройних сил Німеччини. У грудні 1931 р. до Варшави прибув керівник Науково-технічної і дешифрувальної служби французької військової розвідки капітан Гюстав Бертран з добутими матеріалами по “Енігмі”. Цінна допомога з боку французів дала змогу польським криптоаналітикам наприкінці 1932 р. прочитати першу німецьку криптограму. До 1938 р. в Бюро шифрів читали радіоповідомлення німецького вермахту і військово-повітряних сил, закодовані “Енігмою”, практично щодня. Проте німецькі криптологи не стояли на місці й ускладнювали процес шифрування – з вересня 1938 р. почали змінювати не лише шифроключі, а й порядок розміщення роторів. Цю проблему розв’язав провідний польський математик-криптоаналітик Маріан Реєвський, який розробив електромеханічний обчислювальний пристрій, здатний прорахувати усі можливі установки роторів “Енігми” за дві години. Пристрій назвали “Бомба”, він складався з шести машин “Енігма”. Для пришвидшення розрахунків необхідно було використовувати кілька “Бомб”. Проект виявився недешевим для поляків. Більше того, у грудні 1938 р. німці внесли чергові зміни у схему роботи “Енігми”. Стало відомо, що вони розробили моделі машини з чотирма і п’ятьма роторами. Було очевидно, що самостійно поляки не зможуть систематично й оперативно здійснювати дешифрування німецьких радіоперехоплень, обсяг яких зростає з посиленням агресивної політики “Третього рейху” в Європі.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 780–781.

У січні і липні 1939 р. у Парижі і Варшаві відповідно відбулися дві цілком таємні конференції між провідними криптоаналітиками Франції, Польщі і Великої Британії, на яких спеціалісти поділилися досвідом і досягненнями у “боротьбі” проти “Енігми”. Слід зазначити, що британські криптоаналітики співпрацювали з французькими колегами у цій справі ще з 1936 р. З розв’язанням Другої світової війни центр усіх зусиль з дешифрування продукту “Енігми” перемістився до Англії в Державну кодо-шифрувальну школу. Очолював ДКШ капітан Аластер Денністон, хоча номінально всі операції служби здійснювалися під керівництвом директора SIS Стюарта Мензіса. Однією з операцій була “Ультра”, спрямована на перехоплення і дешифрування радіопереговорів німецьких збройних сил, зашифрованих “Енігмою”. Матеріали, отримані в ході операції, теж позначали “Ультра”. Категорії таємності інформації вказували за системою “Пріоритетів Z”. Чим більше використовували літер “Z”, тим вищий ступінь таємності мала інформація¹.

Потужна робота британських криптоаналітиків дала змогу читати більшу частину німецьких радіоповідомлень з квітня 1940 р. Постійно зростаючий потік дешифрованої інформації потребував великих зусиль для її своєчасного оброблення і перетворення на розвідувальний продукт, яким могло скористатися британське військово-морське командування і політичне керівництво. Однак “зламати” найскладніші шифри німецьких військово-морських сил, які використовували для свого радіозв’язку “Енігму” з п’ятьма роторами, англійцям вдалося лише наприкінці 1942 р. Важливу роль тут відіграли трофейні криптоматеріали, захоплені британським військово-морським флотом з німецьких підводних човнів у 1940–1942 рр., насамперед книги шифроключів². З 1943 р. англійські спеціалісти почали читати в середньому по 14 тис. радіоповідомлень німецьких військово-морських сил і по 25 тис. радіоповідомлень вермахту і військово-повітряних сил за місяць. Ці цифри постійно зростали, не рахуючи сотень документів Гестапо і дипломатичної служби³. Такі обсяги таємної інформації противника робили прозорими всі його плани і наміри. Завдяки операції “Ультра” Англія зуміла відстояти свої життєво важливі морські комунікації, якими отримувала необхідні боєприпаси і постачання зі США, і виграти битву за Атлантику. Слід зазначити, що британська розвідка вжила усіх заходів для збереження операції “Ультра” в таємниці. Про “розгадку” “Енігми” стало відомо лише у 1970-х рр.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 108; 655.

² Cooper Ch. The Enigma Machine. – 2002. – April, 16 // Доступно на: http://web.usna.navy.mil/~wdj/sm230_cooper_enigma.html

³ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 782.

Французька розвідка, як і англійська, після Першої світової війни основні свої зусилля спрямовувала на забезпечення внутрішньої безпеки в державі і боротьбу з “комуністичною загрозою”. З приходом до влади в Росії більшовицького уряду до Франції виїхало багато політичних біженців – прихильників поваленого царського режиму. Неконтрольований потік емігрантів ніс зі собою і масу шпигунів Всеросійської надзвичайної комісії, яка робила все можливе, щоб перешкодити колишній російській знаті, офіцерам і чиновникам організувати з-за кордону контрреволюцію в Росії. Стеження за діяльністю російських шпигунів, а також окремих антибільшовицьких (“білих”) організацій на території Франції покладалися на “Сюрте Женераль”. Паралельно нова структура в системі французької розвідки і безпеки – Служба контролю і сприяння населенню французьких колоній (Service de Contrôle et d’Assistance des Indigènes des Colonies – CAI) вела стеження за тими, хто приїжджав з колоній (особливо з Індокитаю) і підозрювався у симпатіях до комунізму. У цій справі контррозвідникам допомагала регулярна перлюстрація кореспонденції, що курсувала між Францією та її колоніями. Між іншим, серед підозрюваних тоді опинився Хо Ші Мін, майбутній лідер комуністичної партії Індокитаю і Національного фронту визволення Південного В’єтнаму¹. Він брав участь у Національному з’їзді Соціалістичної партії (СФЮ), що проходив у грудні 1920 р. в Турі і став рушійною силою створення Французької комуністичної партії (ФКП)².

До 1930-х рр. комуністичний рух у Франції настільки посилювався, що почав безпосередньо впливати на політичну ситуацію в країні. Зокрема, на парламентських виборах 1936 р. перемогу здобув Народний фронт і три його основні партії – соціалістична, комуністична і партія радикалів. Щоправда, комуністи не увійшли до складу уряду. Тісний зв’язок між комуністичними партіями Франції та СРСР давав поживний ґрунт для розширення діяльності радянської розвідки на французькій території. ФКП підтримувала прямий контакт з радянським посольством у Парижі³ і, по-суті, постачала йому агентів з французьких трудящих мас. Основною метою радянської розвідки було проникнення в оборонну промисловість Франції, пріоритетною вважалася галузь авіабудування. Міністерство авіації стало центральним об’єктом вербування і впровадження агентів радянських спецслужб. Обсяги роботи “Сюрте Женераль”

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 697.

² История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 53.

³ Дипломатичні відносини між Францією та СРСР були встановлені у 1924 р. після визнання де-юре урядом Е. Ерріо радянського уряду.

постійно зростали і це було спричинено не лише посиленням активності радянської агентури. Агресивна політика німецького керівництва в Європі спонукала службу безпеки звернути увагу і на діяльність фашистських організацій. Найбільшою з них була створена у 1927 р. ліга “Вогняні хрести”. Як воєнізована організація колишніх фронтовиків, вона мала добре озброєні підрозділи і групи. Групи фінансувалися за рахунок субсидій промислових магнатів Франції. Очолював організацію полковник де ля Рок. У липні 1937 р. стало відомо про тісні зв'язки полковника з колишніми прем'єр-міністрами Франції А. Тардьє і П. Лавалем, які тривалий час передавали йому кошти з урядових таємних фондів. Восени того ж року було викрито діяльність фашистських організацій, спрямовану на підготовку антиурядових збройних виступів у Франції. Змовники, провідною організацією яких була “Кагуль”, створили в країні розгалужену, законспіровану мережу складів зброї і боєприпасів. Центрами масових виступів, окрім столиці, мали стати Тулуза, Марсель та інші міста. Реакція виконавчої влади обмежилася арештом декількох керівників змови: члена торговельної палати Парижа Делонкля, генерала у відставці Дюсен'єра і мільйонера герцога Поццо ді Борго (колишнього члена “Вогняних хрестів” і соратника полковника де ля Рока)¹. Через деякий час справу “кагулярів” закрили. Це все свідчить про те, що питання забезпечення внутрішньої безпеки у Франції розглядали насамперед крізь призму ліквідації “червоної загрози”, виявлення і знешкодження прорадянського елемента. Фашизм не сприймався як небезпечний рух і навіть знаходив підтримку серед промисловців, військового і політичного керівництва.

Роботу “Сюрте Женераль” доповнювало Друге бюро. У 1920–1930-х рр. воно займалося пошуком і викриттям агентів комуністів у збройних силах та оборонній промисловості країни. Особливу увагу співробітники Другого бюро звертали на авіаційні бойові частини та авіазаводи. Поряд з контррозвідальними функціями бюро вело активну розвідальну діяльність за кордоном. Вагому частку цієї роботи у його складі виконувала SR (Інформаційна служба). Вона займалася телефонним прослуховуванням, аналізувала агентурні дані, а також інформацію з відкритих джерел стосовно збройних сил і військової промисловості іноземних держав. З другої половини 1930-х рр. основним об'єктом роботи Другого бюро та SR стала Німеччина. У складі SR працювали групи спеціалістів, які вивчали іноземне озброєння і новинки військової техніки. Інформацію про досягнення німців у галузі авіа- і танкобудування їм передавав французький військовий аташе в Берліні. Станції

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 186–187.

прослуховування SR перехоплювали радіоповідомлення з Німеччини, Італії, Іспанії та інших європейських держав. Їх дешифруванням займалися співробітники Науково-технічної і дешифрувальної служби, очолюваної капітаном Гюставом Бертраном. Аналітики Другого бюро та SR постачали Генеральний штаб французької армії якісною розвідувальною інформацією по Німеччині, зокрема численними даними про тактику німецької “блискавичної війни” (бліцкригу). Французькі дипломатичні і військові місії попередили Париж про плани Німеччини окупувати Чехословаччину у березні 1939 р., а також зуміли передбачити вторгнення вермахту в Польщу. Проте французьке військо і політичне керівництво не скористалося своєю поінформованістю: генералітет почувався цілком безпечно за “лінією Мажино”¹, тим більше, що співвідношення французьких і німецьких збройних сил на французо-німецькому кордоні на початок вересня 1939 р. було далеко не на користь останніх, а уряд на чолі з Е. Даладье розраховував на успіх політики “умиротворення”.

Франція не готувалася до активних військових дій проти Німеччини. Свою загальну мобілізацію вона почала лише 1 вересня 1939 р., кордон з Німеччиною не був закритий, евакуація населення з прикордонних районів не проводилася². Задекларована готовність французького уряду виконати свої зобов'язання стосовно гарантій незалежності Польщі виявилася формальністю. Французькі війська та їхні англійські союзники залишались у бездіяльності, поки з ініціативи вермахту т. зв. “дивна війна” не перетворилася для них на реальну. У вересні 1939 р. начальник французького генштабу генерал Моріс Гамелен реформував військову розвідку, внаслідок чого вона розділилася на дві частини. Усі підрозділи Другого бюро, що вели розвідальну діяльність проти Німеччини, були переведені у Ла Ферт – ставку командувача північних армій – і підпорядковані головнокомандувачу. З решти підрозділів Другого бюро, включно з SR, сформували службу національної оборони – П'яте бюро. Ця служба дислокувалася у центрі “Віктор”, неподалік від Парижа, і підпорядковувалась військовому міністру. Поблизу П'ятого

¹ “Лінія Мажино” – система французьких укріплень на кордоні з Німеччиною, що проходила від Бельфора до Лонгюйона, довжиною близько 400 км. Названа на честь військового міністра Франції Андре Мажино. Складалася з 39 довготрикутних оборонних укріплень, 70 бункерів, 500 артилерійських і піхотних блоків, 500 казематів, а також бліндажів і пунктів спостереження. Загальна чисельність військ на лінії налічувала 300 тис. осіб. Глибина оборони “лінії Мажино” сягала 90–100 км (Карбышев Д. М. Линия Мажино и позиция Зигфрида // Доступно на: <http://www.fortification.ru/library/karbyshhev/>).

² Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1968. – С. 91.

бюро, у центрі “Бруно” (Шато Віньоль), розміщувалася Науково-технічна і дешифрувальна служба, частина якої залишалась у столиці. “Сировину” для криптоаналізу їй постачали Мережа прослуховування і пеленгування іноземного радіообміну і Мережа нагляду за внутрішнім радіомовленням і виявлення нелегальних станцій¹.

Роздробленість французьких спецслужб, відсутність централізованого керівництва, розрив зв'язку між оперативними та аналітичними органами не сприяли підвищенню результативності роботи французької розвідки. Ведення авіарозвідки проти Німеччини було практично неможливим через повний контроль повітряного простору німецькими військово-повітряними силами – люфтваффе (Luftwaffe). Радіорозвідка не змогла забезпечити командування корисною інформацією через високий рівень дисципліни німців в ефірі і стійкість шифрів “Енігми”. Крім того, французький генералітет був упевнений у тому, що неприступність “лінії Мажино” позбавляла можливості нанесення раптового удару з боку Німеччини. Тому сили розвідки не концентрувалися на основному напрямі, а розпорозувалися на допоміжні: Друге і П'яте бюро активно діяли у районі Середземного моря і в Північній Африці. Як наслідок, за час “дивної війни” французька розвідка не зуміла викрити масштаби приготувань вермахту до масованого наступу на західному фронті. Обхідний маневр німецьких військ через Голландію і Бельгію та уникнення затяжних боїв на “лінії Мажино” стали несподіванкою для французького командування. Друге бюро помилилося у визначенні кількості німецьких військ, зосереджених на голландському і люксембурзькому кордонах, що дезорієнтувало командування щодо напряму головного удару вермахту. Якщо розвідка вказувала, що на голландському кордоні зосереджено 37 німецьких дивізій, а на люксембурзькому – 26, то насправді їх було 29 і 45 відповідно². Однак швидко капітуляцію Франції перед Німеччиною зумовила не стільки неефективна робота розвідки, скільки безпечність її військового і політичного керівництва.

Що стосується більшовицької Росії, то саме у міжвоєнний період відбувалося становлення системи її розвідувальних служб. Цей процес почався зі створення у грудні 1917 р. Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) – організації, метою якої стала боротьба з опозицією більшовицькій владі. В середині держави розгортався масштабний апарат зі збирання інформації і виявлення контрреволюційних елементів у всіх сферах суспільства. З 1918 р. в губерніях і повітах почали створювати

¹ Ландер И. И. Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 2. Война. – Т. 1. – Ч. 2. Оккупированная Европа. Франция. – Гл. 1. “Странная война” // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/2_12.php

² Там само.

місцеві надзвичайні комісії. Система органів ВНК вважалася одним з основних (разом з Червоною армією) інструментів забезпечення влади в Росії більшовицького уряду – Ради народних комісарів. За допомогою ВНК більшовики поступово позбулися всіх своїх політичних опонентів і встановили тотальний контроль над російськими громадянами, насамперед над заможними верствами населення і державними службовцями. Перший керівник ВНК Фелікс Дзержинський вважав її не спецслужбою, контррозвідкою чи політичною поліцією, а особливим бойовим органом, уповноваженим самостійно знищувати ворогів. Тому, на його думку, “право розстрілу для ВНК надзвичайно важливе”¹. До 1925 р. було виявлено і страчено понад 250 тис. “ворогів народу” і понад 1,3 млн осіб ув'язнено і направлено у концентраційні табори².

Зі зростанням обсягу повноважень розширювалася і внутрішня структура ВНК. Були створені особливі відділи для боротьби з контрреволюцією і шпіонажем в армії і на флоті, а також для ведення розвідувальної діяльності за кордоном і на територіях, зайнятих білогвардійцями та військами іноземних держав (під час інтервенції). Так у межах ВНК з'явилася військова контррозвідка і зовнішня розвідка. У квітні 1920 р. був створений Іноземний підвідділ Особливого відділу ВНК, а в грудні того ж року замість нього сформували Іноземний відділ (ІНВ) – самостійний розвідувальний підрозділ ВНК. Очолив ІНВ Яків Давидов (Давтян), підзвітний начальнику Особливого відділу ВНК В'ячеславу Менжинському. Свою роботу за кордоном розвідка будувала за допомогою іноземних комуністичних партій і вербування агентів як на ідейній основі, так і за фінансову винагороду. Потрібно зазначити, що жодна інша держава не витратила стільки коштів на розвідку у міжвоєнний період, як це робила Росія.

Оскільки повноваження ВНК не були чітко визначені, у своїй діяльності вона досить часто вступала у конфлікти з Народним комісаріатом юстиції, Народним комісаріатом внутрішніх справ, військовим відомством, Народним комісаріатом шляхів сполучення, місцевими партійними органами. Для врегулювання проблеми пріоритетності компетенції у лютому 1922 р. було проведено реорганізацію: ВНК включили до складу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і перейменували на Державне політичне управління – ДПУ (Государственное политическое управление – ГПУ)³. Зважаючи на те, що ВНК підпорядковувалася

¹ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 8.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 538.

³ Леонов С. В. Создание ВЧК: Новый взгляд. – Исторические чтения на Лубянке. 1998 год. Проблемы истории Всероссийской чрезвычайной комиссии // Доступно на: <http://www.fsb.ru/history/read/1998/leonov.html>

безпосередньо уряду, а ДПУ – НКВС, пониження статусу організації було очевидним, однак суттєво це не вплинуло на її роботу, оскільки Народний комісаріат внутрішніх справ очолював теж Ф. Дзержинський. Тим більше, у листопаді 1923 р. ДПУ перетворили на Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) на правах самостійного народного комісаріату. Кожна радянська республіка¹ мала власне ДПУ, яке підпорядковувалося не місцевому керівництву, а ОДПУ і радянському уряду. До 1926 р. ОДПУ очолював Ф. Дзержинський, який залишив посаду народного комісара внутрішніх справ.

Реорганізація ВНК позначилася і на зовнішній розвідці. Іноземний відділ ВНК стали називати Іноземним відділом ДПУ НКВС, а пізніше – Іноземним відділом ОДПУ при Раді народних комісарів СРСР. ОДПУ і зовнішня розвідка продовжували вести боротьбу з “ворогами радянської влади” як усередині СРСР, так і за його межами. Особливих масштабів ця боротьба набула з 1924 р., коли керівництво державою після смерті В. Леніна очолив Й. Сталін. Причому критерії визначення “ворогів” ставали дедалі суб'єктивнішими. ОДПУ перетворилося на особистий каральний інструмент Сталіна всередині держави.

У 1923 р. було створено міжвідомче Бюро з дезінформації (Дезінформбюро), за допомогою якого ДПУ – ОДПУ та зовнішня розвідка провели низку успішних операцій з виявлення і знешкодження лідерів російської еміграції за кордоном. До складу Дезінформбюро входили представники Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Народного комісаріату закордонних справ, ДПУ, Розвідувального управління штабу Робітничо-селянської Червоної армії, які мали готувати фіктивні документи та інформаційні матеріали про внутрішню ситуацію в СРСР. Дезінформацію передавали противнику за допомогою розвідки для створення у нього хибного враження про те, що діється в Радянському Союзі. Йшлося про “зростання” антибільшовицького руху в державі. Створювалися фіктивні підпільні контрреволюційні організації, які виходили на зв'язок з російською еміграцією. Її лідери поверталися до Росії, щоб “очолити” контрреволюційні сили на місці, і потрапляли до рук ОДПУ. Таку тактику виманювання “ворогів” з-за кордону розробив В. Менжинський (наступник Ф. Дзержинського на посаді голови ОДПУ в 1926–1934 рр.).

Серед операцій ОДПУ, проведених за допомогою Дезінформбюро, найбільше відомо про операцію “Трест”. Інформація про підпільну контрреволюційну організацію “Трест”, що стала провідником анти-

¹ 30 грудня 1922 р. було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До СРСР увійшли Росія, Україна, Білорусія та Закавказька федерація.

більшовицького руху в Росії і мала широку підтримку за кордоном, виглядала настільки правдоподібною, що спецслужби західноєвропейських держав почали звертатися до представників “Тресту” з проханням добути дані про Червону армію і ситуацію в СРСР. У відповідь вони отримували матеріал, підготовлений військовими розвідниками та офіцерами штабу Червоної армії. Цю роботу санкціонував начальник штабу Михайло Тухачевський¹.

За допомогою “Тресту” ОДПУ вдалося ліквідувати серйозну загрозу радянській владі в особі Бориса Савінкова, який очолював сили російської еміграції у Франції. Савінков був заступником військового міністра Тимчасового уряду Росії, після повалення якого внаслідок Жовтневої революції 1917 р. виїхав до Парижа. В еміграції структура білогвардійської армії збереглася. Її офіцери вважали себе такими, що перебувають на військовій службі, вони проходили перепідготовку, вивчали бойові можливості Червоної армії, намагалися організувати контрвиступ проти більшовиків. Савінкова фінансувала англійська розвідка (SIS), вважаючи його керівником потужного угруповання “білої” контрреволюції. У серпні 1924 р. Савінков приїхав до Москви на зустріч зі своїми “союзниками” – лідерами організації “Трест”, де був заарештований працівниками ОДПУ. Влітку 1925 р. за подібним сценарієм до рук ОДПУ потрапив англійський розвідник Сідней Рейлі, противник більшовицької влади в Росії, який теж повірив у “Трест”².

Слід зазначити, що у схему “ОДПУ – Дезінформбюро” були залучені великі людські і матеріальні ресурси, її учасниками ставали не лише агенти, а досить часто і невимушено самі працівники іноземних спецслужб, яких вводила в оману професійно зроблена і подана дезінформація. Водночас ОДПУ широко застосовувало за кордоном свої традиційні методи діяльності: терористичні акти, диверсійні операції, фізичну ліквідацію конкретних осіб. Наприклад, 26 травня 1926 р. в Парижі був убитий лідер Української Народної Республіки Симон Петлюра. У тому ж році при голові ОДПУ була створена т. зв. Особлива група, призначена для глибокого проникнення на об'єкти військово-стратегічного значення ймовірного противника, а також для проведення диверсійних операцій у тилу ворога на випадок війни. Неофіційно група називалася “Групою Яші” (її очолював Яків Серебрянський). У січні 1930 р. зі санкції радянського керівництва члени групи провели в Парижі операцію з викрадення генерала Олександра Кутьопова, який очолював білогвардійську організацію в еміграції під назвою

¹ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 60.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 531.

“Російський загальновійськовий союз” (“Русский общевоинский союз” – РОВС). Цю організацію колишніх офіцерів білогвардійської армії в Москві вважали досить небезпечною. Операцію здійснювали спільно з французькими комуністами – таємними агентами групи Серебрянського. Однак генерала Кутьопова не вдалося вивезти до СРСР, тому що у ході операції він помер від серцевого нападу¹. До 1934 р. працівники Особливої групи створили дванадцять нелегальних резидентур на території основних держав Європи, Азії та Америки. При групі була організована школа розвідників-нелегалів з диверсійною спеціалізацією. Багато її випускників у роки Другої світової війни стали знавими спеціалістами з диверсій у тилу ворога.

На початку 1930-х рр. ОДПУ досягло небувалої могутності. Сутність роботи цієї структури лаконічно сформулював її керівник В'ячеслав Менжинський. У приватній розмові з народним комісаром закордонних справ Георгієм Чичериним він сказав: “ОДПУ зобов'язане знати все, що відбувається у Радянському Союзі, починаючи від політбюро (керівний орган комуністичної партії і всієї держави. – С. П.) і закінчуючи сільською радою. І ми досягли того, що наш апарат прекрасно виконує це завдання”². За вісім років перебування на посаді керівника ОДПУ Менжинський створив розгалужену систему органів держбезпеки, придушив селянський рух (1930–1931 рр.) під час колективізації, успішно провів сфабриковані справи проти “ворожих елементів” всередині держави (“Шахтинська справа” 1928 р. – проти групи керівників і спеціалістів вугільної промисловості у Шахтинському районі Донбасу, справа “Промпартії” 1930 р. – проти уявного “завдання шкоди” (рос. “вредительства”) в промисловості, справа “Трудової селянської партії” 1930 р. – проти уявного “завдання шкоди” в сільському господарстві та ін.), а також сформував сильну розвідувальну мережу за кордоном. Після смерті Менжинського у травні 1934 р. система державної безпеки СРСР була реформована.

За постановою Центрального виконавчого комітету СРСР від 10 липня 1934 р. “Про створення загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ”³ органи держбезпеки ввели до правоохоронного відомства, як це було з ДПУ. На основі оперативних органів ОДПУ, які займалися розвідкою, контррозвідкою, боротьбою з опозицією та охороною вищого керівництва держави, створили Головне управлін-

¹ История создания подразделений специального назначения органов государственной безопасности. 1917–1941 // Доступно на: <http://artofwar.ru/1/1071/>

² Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 91.

³ НКВС функціонував з перших днів більшовицької влади, але у 1930 р. був розпущений.

ня державної безпеки – ГУДБ (Главное управление государственной безопасности – ГУГБ). Очолив ГУДБ перший заступник народного комісара внутрішніх справ Генріха Ягоди Яків Агранов. ГУДБ мало свої філіали – Управління державної безпеки – у складі республіканських НКВС та місцевих УНКВС (управліннях НКВС країв та областей). Крім ГУДБ, розвідувальну і контррозвідувальну роботу здійснювало Головне управління прикордонної і внутрішньої охорони НКВС у прикордонній смузі СРСР.

Внутрішня структура ГУДБ включала такі відділи:

Таємно-політичний – займався боротьбою з ворожими політичними партіями і придушенням “антирадянських елементів”.

Економічний – викривав диверсії і завдання шкоди в народному господарстві.

Транспортний – викривав диверсії і завдання шкоди на об'єктах транспорту.

Особливий – займався військовою контррозвідкою і боротьбою з ворожими проявами у Червоній армії і на флоті.

Іноземний – вів зовнішню розвідку.

Оперативний – забезпечував охорону керівників партії та уряду, вів зовнішнє спостереження, здійснював обшуки та арешти.

Обліково-статистичний – займався веденням оперативного обліку, статистики та утриманням архіву.

Спеціальний – займався шифрувальною і дешифрувальною роботою і забезпеченням режимів таємності у різних відомствах держави¹.

Іноземний відділ ГУДБ – це колишній реорганізований Іноземний відділ ОДПУ. Пріоритети зовнішньої розвідки ГУДБ були окреслені в межах створення надійної агентури на життєво важливих об'єктах іноземних держав, здатної добувати інформацію політичного, економічного та науково-технічного характеру; викриття шпигунсько-підривної діяльності і планів щодо СРСР з боку іноземних спецслужб та емігрантських організацій; контролю за перебуванням у країні іноземців; посилення контррозвідувального забезпечення радянських закордонних представництв. Структурно зовнішня розвідка поділялася на два відділи: перший керував закордонною розвідкою і складався з дев'яти регіональних секторів, а другий займався зовнішньою контррозвідкою і складався зі шести секторів, які відповідали за протидію диверсіям, терористичним актам, іноземному та емігрантському шпionaжу на території СРСР. Очолював Іноземний відділ ГУДБ Артур Артузов, який у травні 1935 р.

¹ Ландер И. И. Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 1. Условный мир. – Ч. 2. От мира к войне. Советский Союз. – Гл. 1. Реорганизации и репрессии // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/1_33.php

був переведений на посаду заступника начальника військової розвідки, а відтак передав свої керівні функції в ІНВ Абраму Слуцькому¹.

Особливий статус у ГУДБ мав Спеціальний відділ. Він перебував у складі управління умовно і фактично йому не підпорядковувався. Історія радянської шифрувальної служби починається з травня 1921 р., коли спеціальною постановою Ради народних комісарів у системі ВНК був створений Спеціальний відділ. Здобутки царських спеціалістів у галузі шифрування після Жовтневої революції 1917 р. були або втрачені, або залишились у розпорядженні білогвардійської армії разом з технічним обладнанням. Тому більшовицький уряд почав розбудову власної шифрувальної служби. Очолив Спеціальний відділ керівник Петроградського підрозділу ВНК Гліб Бокий. Оскільки він мав значний вплив у Центральному комітеті Російської комуністичної партії (більшовиків), а робота Спеціального відділу – загальнодержавне значення, то цей орган входив до структури ВНК лише формально і фактично підпорядковувався Центральному комітету.

За наказом керівника ВНК Ф. Дзержинського всі шифри, ключі до них і зашифроване листування, які потрапляли до рук його співробітників, мали бути передані у Спеціальний відділ для вивчення. Відділ отримував усі копії телеграм, якими листувалися іноземні послы в Росії зі своїми урядами. Значну допомогу для криптоаналізу надавали оперативні підрозділи ВНК – ДПУ, які проводили спеціальні операції з викрадення дипломатичних шифрів і ключів до них з іноземних посольств у Москві. До кінця 1920-х рр. російські криптоаналітики читали німецькі, турецькі, польські, японські дипломатичні шифри. Слід зазначити, що у той час шифри, насамперед дипломатичні, не відрізнялися особливою складністю. Зовсім інша ситуація спостерігалася в роки Другої світової війни.

Спеціальний відділ проходив усі етапи реорганізації разом з ВНК. У 1933 р. в структурі відділу була створена об'єднана секція радіорозвідки ОДПУ і Четвертого (розвідувального) управління Генерального штабу Червоної армії з метою збільшення ефективності добування матеріалу для криптоаналітиків. Секція проіснувала до 1938 р. до чергової реорганізації органів держбезпеки. У тому ж році Розвідувальне управління Червоної армії створило свою криптографічну службу за родами військ².

¹ Ландер И. И. Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 1. Условный мир. – Ч. 2. От мира к войне. Советский Союз. – Гл. 1. Реорганизации и репрессии // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/1_33.php

² Граб С. Криптография как жизненная необходимость // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6. – С. 80–81.

Крім органів держбезпеки, розвідувальну діяльність вела і Робітничо-селянська Червона армія (Рабоче-крестьянская Красная армия – РККА). У жовтні 1918 р. за порадою народного комісара з військових і морських справ Л. Троцького В. Ленін створив Реєстраційне управління РККА. Воно мало координувати роботу розвідслужб фронтів та армій і готувати для штабу Червоної армії загальні матеріали стратегічного характеру. Внаслідок реорганізації Реєстраційне управління часто змінювало свою назву: з 1921 р. це було Розвідувальне управління штабу РККА, з 1922 р. – Розвідвідділ Управління першого помічника начальника штабу, з 1926 р. – Четверте управління штабу РККА, з 1934 р. – Інформаційно-статистичне управління РККА, пізніше – Розвідуправління РККА, з 1939 р. – П'яте управління РККА, а з липня 1940 р. – Розвідуправління генштабу РККА. Назва “Головне розвідувальне управління” (ГРУ) офіційно була прийнята у червні 1942 р., проте неформально застосовувалася і раніше.

Крім тактичної і стратегічної роботи, Розвідуправління штабу РККА займалося добуванням військово-технічної інформації, даних про перемовини наукові досягнення у військовій галузі. Воно вело зовнішню розвідку, але, на відміну від ВНК та її наступниць, не мало поліцейських функцій. Часто розвідувальна робота за кордоном, яку здійснювали армія та органи держбезпеки, дублювалася. Це позначалося на якості роботи і призводило до гострих сутичок між спецслужбами. Водночас радянське керівництво вважало, що такий синхрон дає змогу автоматично перепроверити діяльність спецслужб.

У 1930-х рр. військова розвідка досягла значних успіхів у розгортанні розвідувальної діяльності за кордоном. Легальну мережу вона будувала за допомогою радянських військових, військово-морських і військово-повітряних аташе у складі повноважних представництв СРСР в іноземних державах. Вони займалися “офіційною” військовою розвідкою, тобто збирали дані про збройні сили держави перебування. У радянських недипломатичних установах за кордоном також легально працювали військові розвідники, які під таким прикриттям виконували свої справжні функції. Нелегальні резидентури очолювали офіцери військової розвідки, які проживали в іноземних країнах під чужими іменами і за індивідуально розробленими “легендами”. Вони мали свій агентурний апарат і підтримували зв'язок з центром за допомогою радіо чи кур'єрів. Розвідувальні мережі були замасковані під комерційні підприємства. Наприклад, у 1938 р. Леопольд Треппер (за “легендою” – канадський бізнесмен Адам Міклер) створив у Бельгії розвідувальну мережу під прикриттям промислового підприємства “The Foreign Excellent Trench-Coat”, яке виробляло непромокаючі плащі. Підприємство мало основний офіс у Брюсселі і філіали у Швеції, Данії, Норвегії.

Поступово під прикриттям бізнес-контактів були налагоджені зв'язки з радянськими агентами, які працювали в Італії, Голландії, Франції, Німеччині¹. Так виникла розгалужена розвідувальна мережа, відома в історії як “Червона капела”.

Своїми успіхами військова розвідка завдячувала керівнику Яну Берзіну (1924–1935 рр.), котрий вивів її роботу на високий професіональний рівень. У 1936 р. Берзін (псевдо “Горев”) перебував на посаді військового аташе у радянському посольстві в Мадриді і виконував функції військового радника республіканського уряду, який підтримували у Москві. Радянська військова розвідка в Іспанії активно протистояла німецькому Абверу, що підтримував повстанські сили генерала Ф. Франко.

Структурно Розвідуправління РККА після реорганізації 1936 р. складалося з дванадцяти номерних відділів і декількох відділень загальної спеціалізації:

- Перший відділ (західний агентурний);
- Другий відділ (східний агентурний);
- Третій відділ (військово-технічна розвідка);
- Четвертий відділ (військово-морська розвідка);
- П'ятий відділ (керівництво розвідкою округів і флотів);
- Шостий відділ (радіорозвідка);
- Сьомий відділ (дешифрувальний);
- Восьмий відділ (військова цензура);
- Дев'ятий відділ (спеціальних завдань);
- Десятий відділ (спеціальної техніки);
- Одинадцятий відділ (зовнішніх зносин);
- Дванадцятий відділ (адміністративний);
- Відділення зв'язку;
- Таємно-шифрувальне відділення;
- Реєстраційне відділення;
- Редакційно-видавниче відділення;
- Відділення кадрів;
- Фінансове відділення².

У другій половині 1930-х рр. політична і військова розвідки зазнали значних ударів. У Радянському Союзі почалися масові репресії, т. зв. сталінські “чистки”, які зачепили всі верстви суспільства і всі партійні та державні органи, включно з органами держбезпеки та армією. У 1934–1935 рр. арештували 260 тис. осіб, у 1936–1937 рр. – 1,5 млн, у

¹ *Треппер Л.* Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94–95.

² *Ландер И. И.* Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 1. Условный мир. – Ч. 2. От мира к войне. Советский Союз. – Гл. 2. Военная разведка // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/1_34.php

1938 р. – понад 600 тис. Частина з них розстріляли, решту направили у табори і в'язниці¹. Арештовували за державні, контрреволюційні злочини, за зраду батьківщини: шпіднаж, розголошення військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втечу або переліт за кордон. За такі вчинки засуджували до вищої міри покарання – розстрілу. Якщо зраджував батьківщину військовослужбовець, усю його сім'ю висилали у віддалені райони терміном на п'ять років. У листопаді 1934 р. була створена особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ, яка значно спростила справу винесення вироків для арештантів. Народа мала право без суду висилати або направляти у виправно-трудова табори на термін до п'яти років осіб, визнаних суспільно небезпечними, а також висилати з країни іноземних громадян. Поступово повноваження наради розширювалися, а з листопада 1941 р. вона могла без суду вносити будь-які вирок, аж до смертної кари. Й. Сталін систематично використовував НКВС як інструмент для ліквідації усіх проявів можливої опозиції в державі, а також для постійного оновлення кадрового складу державного апарату.

Приводом до масових репресій стало вбивство 1 грудня 1934 р. члена політбюро, секретаря Центрального комітету Комуністичної партії СРСР, першого секретаря Ленінградського обласного і міського комітетів партії Сергія Кірова. Ця справа досі до кінця не розкрита. Тим не менше, через десять днів після злочину обласне управління НКВС склало списки осіб, які не викликали політичної довіри і підлягали виселенню з Ленінграду. Їх було близько 11 тисяч. У січні 1935 р. судили “організаторів убивства” – колишнього члена політбюро і голову виконавчого комітету Комінтерну Григорія Зінов'єва, колишнього члена політбюро і заступника В. Леніна в уряді Лева Каменєва і ще тринадцятьох осіб з їхнього оточення. Ці люди давно відійшли від активної політичної діяльності, але були засуджені і позбавлені волі як політичні опозиціонери, прирівняні до кримінальних злочинців. В очах Й. Сталіна його колишні політичні опоненти залишалися потенційними ворогами.

У серпні 1936 р. справи Зінов'єва, Каменєва та інших були переглянуті, а вирок змінено на вищу міру покарання. І хоча НКВС на чолі з Г. Ягодою розгорнув активну роботу з викриття терористичної діяльності “контрреволюційного зінов'євського блоку”, її визнали недостатньо ефективною і запізнілою. За рішенням Сталіна у вересні 1936 р. НКВС очолив Микола Єжов. Ягоду перевели на посаду народного комісара зв'язку, пізніше звинуватили у тому, що він був агентом царської

¹ *Млечин Л. М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 126, 153.

Охранки, у квітні 1937 р. арештували і в березні 1938 р. засудили до смертної кари. За Ягодою були арештовані, а пізніше розстріляні його колишні співробітники по НКВС, зокрема майже весь керівний склад ГУДБ: голова Яків Агранов, керівники відділів: Іноземного – Артур Артузов (на час арешту – заступник начальника військової розвідки), Спеціального – Гліб Бокий, Особливого – Марк Гай, Транспортного – Володимир Кішкін (на час арешту – заступник народного комісара шляхів сполучення), Олександр Шанін, Економічного – Лев Миронов, Таємно-політичного – Георгій Молчанов, Оперативного – Карл Паукер. Унаслідок масової “чистки” апарату держбезпеки М. Єжов усунув п’ять тисяч “ворожих елементів” (з 25 тис. оперативних працівників), які “гальмували боротьбу з ворогами народу”¹.

Великий терор, що розпочався у 1937 р., безпосередньо вплинув і на військову розвідку. Її центральний та закордонний апарати зазнали серйозних втрат. Виконавчі обов’язків керівника розвідки Йосип Уншлихт і Семен Урицький були арештовані і страчені. Те саме сталося з Яном Берзіном після повернення з Іспанії до Москви. У 1938 р. військовою розвідку очолив М. Єжов, але і його, як відомо, незабаром змістили з усіх посад (офіційно він залишив крісло народного комісара внутрішніх справ за власним бажанням) і 10 квітня 1939 р. арештували за звинуваченнями у шпигунських поглядах, зв’язках з польською і німецькою розвідками, підривної роботі та багатьох інших “ворожих” діяч. У 1938–1940 рр. військовою розвідкою керував Іван Проскуров, який теж був репресований. Що стосується закордонного апарату як військової, так і політичної розвідки, то їхніх резидентів-нелегалів відкликали до Москви, де арештовували за звинуваченнями у співпраці з іноземними спецслужбами. Проводилися таємні операції з ліквідації резидентів за кордоном, насамперед тих з них, які відмовлялися повертатися до СРСР. Причому такі операції могли здійснювати агенти-бойовики військової розвідки проти резидентів ГУДБ НКВС і навпаки. Відбувалася також заміна легальних резидентів, місця яких займали недосвідчені працівники, оскільки розвідка внаслідок репресій втратила багатьох спеціалістів зі створення розвідувальних мереж за кордоном. Це все суттєво підривало роботу розвідки як в плані кадрового забезпечення, так і збереження надійної агентури та джерел інформації.

На військовій розвідці не могла не позначитися тотальна “чистка” Червоної армії, що розпочалася зі справи Тухачевського. 11 червня 1937 р. були засуджені, а на наступний день розстріляні за зраду батьківщини і шпionаж на користь Німеччини вісім вищих командирів Червоної армії на чолі з маршалом Михайлом Тухачевським. Органи НКВС “ви-

¹ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 137, 148.

крили” антирадянську військово-фашистську організацію, що діяла в РККА. До неї входили: заступник народного комісара оборони, маршал М. Тухачевський; командувач військами Київського військового округу, командир армії 1-го рангу І. Якір; командувач військами Білоруського військового округу, командир армії 1-го рангу І. Уборевич; начальник Військової академії ім. М. В. Фрунзе (до цього у різні роки командував військами Білоруського, Ленінградського і Московського військових округів), командир армії 2-го рангу А. Корк; командири корпусів В. Примаков, В. Путна, Б. Фельдман, Р. Ейдеман¹. Члени “організації” підтримували таємні зв’язки з групою німецьких генералів і з їхньою допомогою мали наміри здійснити військовий переворот і захопити владу в Росії.

Справа розглядалася спеціальною судовою присутністю Військової колегії Верховного суду СРСР без участі захисту і звинувачення і без виклику свідків – вона була сфабрикована органами НКВС. У 1920-х рр. М. Тухачевський як начальник штабу РККА керував роботою, що стосувалась російських військових замовлень у Німеччині. Він особисто зустрічався з німецькими офіцерами і генералами, вів ділове листування, неодноразово відвідував Німеччину. Крім того, у ході операції “Трест” його люди готували дезінформаційні матеріали про Червону армію для іноземних розвідувальних служб. Підстав було більш, ніж достатньо, щоб обвинуватити Тухачевського у шпигунській діяльності, коли це стало потрібно радянському керівництву.

Відома версія, що Тухачевського та інших командирів в очах Сталіна дискредитувала німецька Служба безпеки (СД). Відомство Гейдріха підготувало фальшиві документи, які викривали зв’язки російських командирів з німецькими генералами, і поширило чутки про ці зв’язки через чехословацькі дипломатичні місії у Варшаві і Берліні. Завдяки такій дезінформації за посередництва чехословацької сторони був налагоджений контакт між німецьким “джерелом” і працівником радянського дипломатичного представництва у Берліні, в результаті чого НКВС отримав “досє” на Тухачевського². Мета німецької розвідки – послабити Червону армію – виглядала цілком логічно, однак тут її роль можна вважати хіба що допоміжною. Компрометуючі радянських командирів німецькі документи під час розгляду справи навіть не були згадані³.

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 33; Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 164.

² Див.: Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 4–29.

³ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 254–255; Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 159–160.

Після справи Тухачевського в армії почався масовий терор. До 1940 р. сухопутні війська втратили понад 48 тис. чол. командного складу, військово-повітряні сили і військово-морський флот – понад 5,5 і 3 тис. чол. відповідно. Було арештовано основну частину керівного складу центрального управління Народного комісаріату оборони, сотні командирів і політпрацівників. За 1938–1940 рр. змінено всіх командувачів військами військових округів, на 90 % змінено їхніх заступників, помічників, начальників штабів, начальників родів військ і служб, на 80 % – командувачів корпусів і дивізій, на 91 % – командирів полків, їхніх помічників і начальників штабів полків¹. Таке “оновлення” армії дороге коштувало радянському народу.

Необхідно зазначити, що 31 січня 1957 р. Військова колегія Верховного суду СРСР за висновком генерального прокурора відмінила вирок спеціальної судової присутності від 11 червня 1937 р. щодо учасників т. зв. “антирадянської військової організації” на чолі з М. Тухачевським за браком у їхніх діях складу злочину. Всі, хто проходив по цій справі, були повністю реабілітовані².

Після М. Єжова репресії продовжив Лаврентій Берія, який очолив НКВС у листопаді 1938 р. Берія змінив три чверті керівних працівників органів держбезпеки. У грудні 1938 р. керівником ГУДБ НКВС був призначений Всеволод Меркулов, а в травні 1939 р. Іноземний відділ (або П’ятий відділ) ГУДБ очолив Павло Фітін. Поступово політична, а також військова розвідки відновлювали свою роботу після “чисток”. Їхні резидентури діяли як в Європі (у Болгарії, Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Франції, Великій Британії), так і за її межами (у Туреччині, Афганістані, Ірані, Китаї, Японії, США), звідки у центр надходив великий масив інформації. Роботу резидентур очолювали легальні резиденти (наприклад, радянські військові аташе генерали А. Пуркаєв, В. Тупіков у Німеччині, генерал І. Суслопаров у Франції) і резиденти-нелегали, серед яких найбільше відомі Леопольд Треппер (псевдо “Отто”, “Золя”, “Жан Жильбер”) у Франції, Анатолій Гуревич (псевдо “Віктор Сукулов”, “Кент”, “Вінсент Сієрра”) у Бельгії, Олександр Радо (справжнє ім’я Шандор Рудольфі, псевдо “Дора”) у Швейцарії, Ріхард Зорге (псевдо “Рамзай”) в Японії. Резидентури і розвідувальні групи мали у своєму складі цінні джерела інформації, особливо що стосувалася Німеччини і політики її керівництва. Серед них Ільза Штьобе (псевдо “Альта”), котра працювала в міністерстві закордонних справ Німеччини, Рудольф фон

¹ Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992. – С. 218.

² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 48.

Шелія (псевдо “Арієць”), працівник східного департаменту міністерства закордонних справ Німеччини, якого завербували від імені англійської розвідки під час дипломатичної служби в німецькому посольстві у Варшаві, Харро Шульце-Бойзен (псевдо “Старшина”), який працював у секції преси при міністерстві авіації Німеччини, Арвід Харнак (псевдо “Корсиканець”), старший радник у міністерстві економіки Німеччини, Рудольф Рьосслер, власник невеликого видавництва в Люцерні (Швейцарія) і колишній офіцер німецької армії, який мав налагоджені зв’язки у вермахті, звідки отримував інформацію про плани німецького військового командування.

В Англії на радянську розвідку працювала т. зв. “Кембриджська п’ятірка” – група випускників Кембриджського університету, завербована у середині 1930-х рр. розвідником-нелегалом Іноземного відділу ГУДБ НКВС Арнольдом Дейчем. Члени групи зарекомендували себе ще до початку Другої світової війни, а пізніше стали найпродуктивнішим джерелом військово-політичної документальної інформації для радянської розвідки. Вони добували інформацію безпосередньо з місця праці. Гарольд (Кім) Філбі як спеціальний кореспондент газети “Таймс” перебував в Іспанії при збройних силах генерала Франко і навіть отримав від нього орден – “Хрест за військові заслуги”¹. З 1940 р. Філбі прийняли на роботу в британську службу зовнішньої розвідки (SIS). Гай Берджесс працював у департаменті пропаганди і підривної діяльності SIS з 1939 р. Дональд Маклін у 1935 р. поступив на британську дипломатичну службу у центральний департамент Форін офіс, який займався відносинами з Бельгією, Німеччиною і Францією. У цьому ж департаменті працював Джон Кернкросс, який у 1940 р. став особистим секретарем лорда Моріса Хенкі – державного діяча, відповідального за нагляд за діяльністю британських спецслужб і голови Науково-консультативного комітету при уряді. Пізніше Кернкросса перевели до Державної кодо-шифрувальної школи. Ентоні Блант працював у британській Службі безпеки (MI5), де під час війни відповідав за ведення спостереження за дипломатичними місіями нейтральних держав у Лондоні. Отже, радянська розвідка була добре обізнана з діяльністю британських спецслужб та дипломатичного відомства.

Іноземний відділ ГУДБ НКВС і Розвідувальне управління Червоної армії будували розвідувальні мережі в США і Канаді, які повною мірою використали свій потенціал вже у ході Другої світової війни. Мається на увазі насамперед атомний шпіднаж і робота т. зв. “атомної шпигунської групи”. Потрібно зазначити, що атомний проект в СРСР очолював особисто Л. Берія.

¹ Антонов В. Гриф “Совершенно секретно” ещё не снят // Доступно на: http://nvo.ng.ru/history/2006-12-29/5_filbi.html

Систематичність і масштаби діяльності радянської розвідки поступово вивели її на чільне місце у світі. Якщо перед Першою світовою війною російська розвідка значно поступалася німецькій, англійській та французькій, то на початку Другої світової війни вона стала їхнім достойним конкурентом, незважаючи на кадрові “чистки”, численні реорганізації і міжвідомче суперництво. Наскільки радянське керівництво, насамперед Й. Сталін, послуговувалося інформацією, яку добувала розвідка, це інше питання. Підписавши з Німеччиною 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад, Сталін отримав часову фору для підготовки країни до нових випробувань.

Розвідувальна справа після Першої світової війни була суттєво вдосконалена, передусім у Німеччині. Спецслужби “Третього рейху” за обсягами діяльності не мали собі рівних, зважаючи на послаблення активності британської та французької розвідки у мирний час, а також на тривалу реорганізацію системи радянської розвідки. Отже, з точки зору розвідувального забезпечення Німеччина демонструвала максимальну готовність до подій, які ініціювало її керівництво у вересні 1939 р.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте систему розвідувальних служб “Третього рейху”.
2. Опишіть внутрішню структуру центрального апарату Абверу та його периферійних одиниць.
3. Яку роль відіграла німецька розвідка під час аншлюсу Австрії і в процесі розчленування Чехословаччини?
4. Охарактеризуйте зміст таємних англо-німецьких переговорів 1939 р.
5. Чому англо-франко-радянські переговори 1939 р. виявилися безрезультатними?
6. Яке значення мав для договірних сторін пакт Молотова-Ріббентропа?
7. Опишіть діяльність МІ5 та SIS у міжвоєнний період.
8. Яке значення мала операція “Ультра” для Великої Британії?
9. Охарактеризуйте систему розвідувальних служб Франції.
10. Назвіть основні причини прорахунків французької розвідки напередодні Другої світової війни.
11. Опишіть процес становлення системи радянських спецслужб.
12. Розкрийте зміст операції “Трест”.
13. Як вплинули на роботу радянської політичної і військової розвідки масові репресії в СРСР другої половини 1930-х рр.?

Список рекомендованої літератури

1. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965.
2. Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992.
3. СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989.
4. Friedensvertrag von Versailles. Vom 28. Juni 1919 // Доступно на: <http://www.documentarchiv.de/wr/vv08.html>
5. *Безыменский Л.* Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972.
6. *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981.
7. *Безыменский Л.* Тайный фронт против второго фронта. – М.: АПН, 1987.
8. *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999.
9. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1968.
10. *Гитлер А.* Моя борьба. – Харьков: Свитовид, 2003.
11. *Греб С.* Криптография как жизненная необходимость // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6.
12. История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945.
13. История создания подразделений специального назначения органов государственной безопасности. 1917–1941 // Доступно на: <http://artofwar.ru/1/1071/>
14. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973.
15. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
16. *Ландер И. И.* Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. // Доступно на: <http://www.lander.odessa.ua/>
17. *Леонов С. В.* Создание ВЧК: Новый взгляд. – Исторические чтения на Лубянке. 1998 год. Проблемы истории Всероссийской чрезвычайной комиссии // Доступно на: <http://www.fsb.ru/history/read/1998/leonov.html>
18. *Майский И. М.* Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг. – М.: Наука, 1971 // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/russian/maisky_im1/05.html
19. *Млечин Л. М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006.

20. Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
21. Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991.
22. Треппер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990.
23. Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976.
24. Филби К. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика / Пер. с англ. – М.: Воениздат, 1989 // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/english/philby_k/
25. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990.
26. Чувев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха: В 2 кн. – Кн. 2. – СПб.: Нева, 2003.
27. Cooper Ch. The Enigma Machine. – 2002. – April, 16 // Доступно на: http://web.usna.navy.mil/~wdj/sm230_cooper_enigma.html

РОЗДІЛ 9

РОЗВІДКА ТА ЇЇ ТАЄМНІ ОПЕРАЦІЇ У ХОДІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

9.1. Участь німецьких спецслужб у завоюванні Польщі. Створення РСХА

Офіційно Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу, однак в історії Абверу ця подія мала місце дещо раніше – 26 серпня. Саме на цю дату призначався день “Х” – перехід до генерального наступу проти Польщі, оголошений А. Гітлером 25 серпня¹. Однак через дві години після наказу стало відомо про укладення англо-польського військового союзу, а ще через годину – про невтручання Італії у конфлікт Німеччини і Польщі (Б. Муссоліні обіцяв А. Гітлеру військову допомогу лише у випадку локалізованого конфлікту, що було малоймовірно). Після такої інформації Гітлер терміново відкликав наказ про напад на Польщу і призначив нову дату дня “Х” – 31 серпня, яка пізніше була перенесена на 1 вересня 1939 р.² Однак групу диверсантів Абверу на чолі з обер-лейтенантом Герцнером, яка мала захопити польський гірський перевал Яблунка й утримувати його до приходу німецьких військових частин, не вдалося вчасно повідомити про відміну наступу через проблеми зі зв’язком у гірській місцевості. Вранці 26 серпня група Герцнера виконала своє завдання і захопила перевал. З найближчих до нього словацьких баз Абверу був налагод-

¹ Для приведення в дію німецької військової машини Генеральний штаб потребував 48 годин для маневру між датою нападу і фактичним початком операції. За наполяганням Гітлера цей термін був скорочений до 14 годин.

² Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 458.

жений зв'язок, після чого група залишила Південну Польщу і вийшла на територію Словаччини¹.

Опівдні 31 серпня 1939 р. начальник поліції безпеки і СД Гейдріх віддав наказ про початок операції “Гімлер”. Приблизно о 20 год бійці СС, переодягнені у польську форму, влаштували “захоплення” німецької радіостанції в місті Гляйвіці і виголосили в ефірі коротку промову польською мовою зі звинуваченнями Гітлера у розпалюванні війни². Реакція німецького керівництва була очевидною: у відповідь на прикордонні “інциденти” дві групи німецьких армій – “Північ” під командуванням генерал-полковника фон Бока і “Південь” під командуванням генерал-полковника фон Рундштедта на світанку 1 вересня 1939 р. вторглися у Польщу. На засіданні рейхстагу Гітлер пояснив дії німецьких військ необхідністю дати відсіч “польській агресії”. Уряд Польщі офіційно звернувся за допомогою до Англії і Франції. Увечері 1 вересня англійський і французький послы у Берліні Гендерсон і Кулондр вручили міністру закордонних справ Німеччини Ріббентропу ноти з вимогою вивести німецькі війська з польської території, інакше їхні уряди виконають свої зобов'язання, надані Польщі. Міністр продовжував відстоювати версію фюрера про “польську агресію”. Паралельно за посередництва Італії Англія і Франція вели переговори з Німеччиною про умови скликання 5 вересня міжнародної конференції для обговорення “труднощів, які пов'язані з Версальським договором”, тобто нових територіальних претензій Німеччини. Ідея проведення конференції належала Муссоліні і Гітлер її схвалював, але затягував з відповіддю. Основний мотив – перевірити рішучість Англії і Франції виступити на захист Польщі. Гітлер погоджувався взяти участь у конференції за умови, що ноти англійського і французького урядів, пред'явлені 1 вересня Німеччині, не є ультимативними³. Вони такими не були і скоріше мали характер попередження, однак відповідь на них не надходила, а німецькі війська продовжували завойовувати Польщу. Постійний заступник англійського міністра закордонних справ А. Кадоган 2 вересня записав у щоденнику: “Німці не відповідають. Ми просто чекає-

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1968. – С. 66; Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 346–347.

² Заявление Науджокса от 20 ноября 1945 г. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 533–534; Деко А. Великие загадки XX века. – М.: Вече, 2005. – С. 115–116.

³ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1968. – С. 77.

мо...”¹. У такій ситуації англійський уряд не міг довго “просто чекати”, як би не виправдовувався Н. Чемберлен і не намагався перекласти відповідальність за зволікання оголошення війни Німеччині на французький уряд. Міністри не підтримали прем'єра і його “мюнхенську” політику. Було вирішено 3 вересня о 9 год ранку вручити німецькому уряду ультиматум з вимогою вивести війська з Польщі.

“... Уряд Його Величності короля Об'єднаного Королівства без вагань виконає свої зобов'язання щодо Польщі, якщо німецький уряд не проявить готовності дати уряду Його Величності короля Об'єднаного Королівства задовільні запевнення в тому, що він припинить будь-які наступальні дії проти Польщі і готовий негайно відвести свої війська з польської території. Якщо сьогодні, 3 вересня, до 11 год за британським літнім часом німецький уряд не зробить задовільного запевнення у вищезгаданому дусі і воно не буде отримано урядом Його Величності, з цього часу між обома країнами настає стан війни”². У визначений термін відповідь на цей ультиматум від німецької сторони не надійшла. Гітлер вичікував до останнього: міністр закордонних справ Франції Бонне запевняв його ще до вручення англійського ультиматуму у тому, що західні держави чекатимуть на відповідь Німеччини щодо участі у міжнародній конференції з питань Польщі до 12 год 3 вересня. Оскільки Англія оголосила війну Німеччині швидше³, Гітлер звинуватив її уряд у зриві міжнародної конференції. Однак заяви німецької сторони про те, що втручання Франції у німецько-польський конфлікт буде розцінено як агресивний акт, не призвели до розколу в англо-французькому таборі. Французький уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною і заявив про те, що зі 17 год 3 вересня “вважатиме себе зобов'язаним виконати зобов'язання, взяті Францією щодо Польщі”⁴.

Вступ Англії і Франції у війну проти Німеччини нічим, по суті, не допоміг Польщі. Лондон і Париж продовжували “мюнхенську” політику, лише за інших умов. Відома в історії “дивна війна”, яка тривала до травня 1940 р., характеризувалася практично повною бездіяльністю англо-французьких військ, зосереджених на західному фронті Німеч-

¹ Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976. – С. 202.

² Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 99.

³ 3 вересня об 11 год 15 хв Чемберлен виступив на радіо з повідомленням про вступ Англії у війну проти Німеччини (Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976. – С. 204).

⁴ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 215.

чини. Ці війська як у чисельному відношенні, так і за матеріальним забезпеченням суттєво переважали дивізії вермахту, основна частина яких знаходилася у Польщі. Проте Англія і Франція не пішли у наступ, а обмежилися скиданням листівок та економічною блокадою Німеччини. Коли почалися переговори представників польського військового командування з начальником англійського Генерального штабу Едмундом Айронсайдом, виявилось, що Лондон не має плану допомоги Польщі. За словами Айронсайда, військові дії на континенті були справою французького командування¹. Своєю чергою, французький уряд просив англійський утримуватися від повітряних атак на Німеччину, оскільки вони спричинили б атаки у відповідь². Німецькі війська мали наказ не починати самостійно дій проти французів, а лише відповідати на їхні дії. Зважаючи на те, що такої ініціативи не було виявлено, війна залишалася “дивною”.

Тим часом, у ніч з 3 на 4 вересня 1939 р. німецький посол у Москві граф Шуленбург отримав з Берліна вказівки обговорити з народним комісаром закордонних справ СРСР В. Молотовим питання про введення в дію Червоної армії проти польських збройних сил, які знаходилися у радянській сфері інтересів, визначеній відповідно до таємного додаткового протоколу від 23 серпня 1939 р.³ Керівництво СРСР зволікало до 17 вересня, мотивуючи свою позицію неготовністю Червоної армії долучитися до німецьких військових успіхів у Польщі. Насправді радянський уряд побоювався військового конфлікту із західними державами, які могли виступити на захист Польщі. Лише після того, як цей ризик зник, а польський уряд залишив країну внаслідок практично повного розгрому польської армії німецькими військами, Й. Сталін наказав частинам Червоної армії перейти західний кордон СРСР на усьому фронті від Полоцька до Кам’янця-Подільського. Відповідно німецькі війська зупинили своє просування польською територією на лінії Білосток – Брест – Володимир-Волинський – Львів – Сколе. Слід зазначити, що саме в цей час для українських націоналістичних сил

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1968. – С. 70.

² Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 188.

³ Телеграмма Имперского Министра иностранных дел германскому послу в Москве. – Берлин. – 1939. – 3 сентября. – СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 80; Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 469.

з’явився шанс здобути незалежність Західної (Галицької) України, що перебувала у складі Польщі¹.

Українці розраховували на допомогу Німеччини, яку так само не влаштував повоєнний устрій Європи, насаджений Версальською системою мирних договорів. Співпраця між Українською Військовою Організацією (УВО), створеною для ведення підпільної революційної боротьби проти польського уряду, та німецькою військовою розвідкою налагодилася ще на початку 1920-х рр. УВО та її референтура (відділ) розвідки постачали Абверу важливу військово-розвідувальну інформацію завдяки розгалуженій агентурній мережі не лише на етнічних українських землях, а й на решті території Польщі. Німецька сторона надавала фінансову підтримку УВО, яка у 1929 р. разом з іншими націоналістичними групами була об’єднана в Організацію Українських Націоналістів (ОУН)². Активна боротьба ОУН проти польської влади виливалася в акти саботажу, збройних нападів, замахів і політичних убивств. Досить швидко організація поширила свій вплив на українських землях у Румунії, Чехословаччині, а також на Східній (радянській) Україні. Керівник ОУН Євген Коновалець особисто зустрічався з керівником Абверу Вільгельмом Канарісом, який вважав українців перспективними союзниками “Третього рейху” і надавав їм допомогу у підривній роботі і пропаганді. Однак плани Канаріса і наміри Гітлера щодо українців і їхньої майбутньої держави розходилися. Першим свідченням цього стала, по суті, санкція фюрера на захоплення Угорщиною Карпатської України у березні 1939 р. під час остаточного розв’язання “чехословацького питання”. Приєднана до Чехословаччини за Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Карпатська Україна мала регіональну автономію і проголосила незалежність 14 березня 1939 р., однак не змогла її утримати під натиском переважаючих угорських військ і без допомоги з боку Німеччини. Тоді Гітлер надав перевагу Угорщині, яка незабаром приєдналася до Антикомінтернівського пакту.

Після вторгнення німецьких військ у Польщу у вересні 1939 р. “українське питання” знову актуалізувалося. Абвер готував повстання силами ОУН у Галичині, яке мало прискорити падіння Польщі.

¹ У результаті Першої світової війни і невдалих визвольних змагань 1917–1920 рр. український народ залишився розділеним у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії і більшовицької Росії. Зокрема, західноукраїнські землі внаслідок Російсько-польської війни були приєднані до Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р.

² Пук С., Тріска А. Військово-політичне співробітництво Німеччини з Організацією Українських Націоналістів. Батальйони українських націоналістів “Роланд” і “Нахтігаль”. – Вісник Львів. ун-ту. Сер. міжнар. відносини. – 2007. – Вип. 23. – С. 104–105.

Був сформований перший військовий загін ОУН в межах вермахту – “Bergbauernhilfe” (ВВН), який з 15 серпня 1939 р. розпочав військову підготовку. Формально загін призначався для надання допомоги селянам гірських районів у зборі осіннього врожаю. Остаточне призначення ВВН було сформульовано після підписання пакту Молотова–Ріббентропа: підрозділ суто оборонного характеру в межах німецької військової частини, що дислокувалася у Словаччині¹. Гітлер не хотів ризикувати щойно налагодженими відносинами з СРСР і відмовився від ініціації повстання українських націоналістів у Галичині, яке могло перекинутись і на Східну Україну. На початку війни “Bergbauernhilfe” перетворили на робочу службу. Однак через пасивність Червоної армії німецьке військове керівництво було змушене самотужки вести “польську кампанію”. Німецькі війська зайняли Львів, у складі частин вермахту ВВН дістався до міста Стрий. Групи ВВН допомагали німцям у формуванні військової адміністрації, охороні порядку, налагодженні контактів з населенням, але на фронті їх не використовували². Перехід Червоною армією радянсько-польського кордону і просування на захід призвели 20 вересня до сутичок з німецькими військами у районі Львова. СРСР висунув претензії на столицю Галичини, бо за таємним протоколом до пакту Молотова–Ріббентропа вона знаходилася у радянській сфері впливу. За наказом Гітлера німецькі війська були відведені назад, за демаркаційну лінію, визначену у таємному протоколі, і Львів зайняли радянські війська. “Bergbauernhilfe” було розформовано, плани оунівців щодо здобуття української державності зазнали фіаско. У “великій політиці” Гітлера незалежна Україна була не на часі. Рішення фюрера про відведення частин вермахту за демаркаційну лінію німецьке військове командування розцінило як капітуляцію перед Червоною армією, оскільки росіянам, по суті, “подарували” захоплені німецькими військами території на схід від демаркаційної лінії.

Остаточний поділ сфер впливу між Німеччиною та СРСР визначив договір про дружбу і кордон, підписаний Ріббентропом і Молотовим у Москві 28 вересня 1939 р. (через день після падіння Варшави). В обмін на Литву (але без столиці і прилеглого району – т. зв. Віленського коридора³) німецька сторона отримала частину Варшавського і Люблінське

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – С. 73.

² Україна у міжнародних відносинах ХХ століття / За заг. ред. В. Трофимовича: Навч. посібник. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1997. – С. 123–124.

³ 10 січня 1941 р. за таємною домовленістю СРСР викупить у Німеччини “вплив” на цю частину литовської території за 31,5 млн марок (або 7,5 млн дол.) (Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 305, 468).

воєводства Польщі. Отже, межа між німецькою та радянською сферами впливу, визначена у таємному протоколі до пакту Молотова–Ріббентропа лініями рік Нарев, Вісла, Сан, змістилася на схід і майже збіглася з лінією Керзона¹. До СРСР відійшла більшість західноукраїнських земель, окрім Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини. Внаслідок поділу Польщі Німеччина отримала 48,6 % її території і 62,9 % населення, а Радянський Союз – 51,4 % території і 37,1 % населення². Встановлення німецько-радянського кордону ознаменувало успішне завершення польської кампанії Гітлера.

Закріплення першого військового тріумфу фюрера у війні потребувало активного залучення системи поліцейських служб і служб безпеки на завойованій території. Тому 27 вересня 1939 р. в межах міністерства внутрішніх справ Німеччини було створено Головне управління імперської безпеки – РСХА (Reichssicherheitshauptamt – RSHA). Воно об'єднувало СД, Гестапо і кримінальну поліцію (Крипо) в єдине ціле. Офіційно РСХА не входило у жодне відомство, а сама назва управління залишалася у таємниці. Формально РСХА підпорядковувалося міністру внутрішніх справ Вільгельму Фріку, проте фактично його діяльністю керував начальник СС Генріх Гімmlер. В ієрархії керівного складу РСХА після Гімmlера друге і третє місця займали начальник СД Р. Гейдріх (пізніше Е. Кальтенбруннер) і начальник Гестапо Г. Мюллер. Структурно РСХА складалася з таких підрозділів:

I управління – займалося організаційними питаннями і підготовкою кадрів;

II управління – виконувало адміністративну і господарську роботу, займалося фінансовими питаннями;

III управління – СД, стежило за внутрішнім політичним життям і розвитком економіки держави, забезпечувало безпеку рейху на всій території;

IV управління – Гестапо, вело боротьбу з політичними противниками та опозицією режиму всередині держави;

V управління – Крипо, вело боротьбу з кримінальними злочинцями;

VI управління – зовнішня (закордонна) розвідка СД;

¹ Лінія східного кордону Польщі, визначена спеціальною комісією Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. і запропонована російському уряду міністром закордонних справ Англії лордом Керзоном під час російсько-польської війни 1920 р. Проходила через Гродно, Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешова, на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля до Карпат (История дипломатии / Под ред. В. П. Потемкина: В 3 т. – Т. 3. – М.: Государственное изд-во полит. литературы, 1945. – С. 79–80).

² Україна у міжнародних відносинах ХХ століття / За заг. ред. В. Трофимовича: Навч. посібник. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1997. – С. 127–128.

VII управління – займалося науковими дослідженнями, ідеологічними питаннями і контрпропагандою¹.

Управління поділялися на групи і реферати. Наприклад, VI управління під керівництвом бригаденфюрера СС Вальтера Шелленберга мало сім груп і два окремі реферати:

Група VI A – займалася загальним організуванням закордонної розвідки;

Група VI B – керувала агентурною роботою у Західній Європі;

Група VI C – вела підривну діяльність (в основному проти СРСР, а також країн Близького, Середнього і Далекого Сходу);

Група VI D – займалася розвідувальною роботою в англо-американській сфері впливу;

Група VI E – займалася розвідувальною роботою в Центральній Європі;

Група VI F – виконувала технічне і допоміжне обслуговування всієї зовнішньої розвідки: забезпечувала радіозв'язок з агентурою, постачала агентуру вибуховими і технічними засобами, зброєю, засобами для тайнопису, виготовляла необхідні документи, бланки, печатки;

Група VI S, або Sonderabteilung (нім. Особливий підрозділ) – займалася диверсійною діяльністю, готувала і перекидала в тил держав – противників Німеччини агентів з особливо важливими завданнями з диверсій і терору;

Окремий реферат VI Wi – використовував у розвідувальних цілях закордонні зв'язки німецьких промисловців і комерсантів;

Окремий реферат VI Kult – координував використання у цілях зовнішньої розвідки культурних зв'язків з іноземними державами і поїздок німецьких діячів культури за кордон².

Така розгалужена структура, а також наявність кадрів професійних розвідників і численної агентури давали змогу VI управлінню РСХА вести широку розвідувальну і підривну діяльність у багатьох державах світу. Основні зусилля були спрямовані на отримання всеохоплюючої політичної інформації і на постійне оновлення добутих даних.

Апарат РСХА, а саме: внутрішня і зовнішня розвідки, таємна і кримінальна поліція перетворювали Головне управління імперської безпеки на один з ключових елементів у системі державного управління “Третього рейху”. Провідна роль в РСХА належала СД. Важливе місце у системі німецької розвідки займало таємне “Дослідницьке управлін-

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 103–105; Чув С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха: В 2 кн. – Кн. 2. – СПб.: Нева, 2003. – С. 9.

² Чув С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха: В 2 кн. – Кн. 2. – СПб.: Нева, 2003. – С. 17–19.

ня”, підпорядковане рейхсмаршалу Герману Герінгу. Ця технічна організація складалася з 15 відділів і 6 груп і контролювала телефонний, телеграфний і радіозв'язок всередині Німеччини, а також за її межами. Лише в Берліні працівники “Дослідницького управління” щодня читали близько 34 тис. телеграм внутрішньодержавного значення і близько 9 тис. телеграм з-за кордону. Кореспонденцію іноземних дипломатів перехоплювали завдяки таємному підключенню до кабельних систем, які проходили через Берлін і Відень. Щоденно прослуховувалося до тисячі телефонів. За особистою вказівкою Герінга управління вело індивідуальне стеження за співробітниками СД і Гестапо. У 1944 р. воно перейшло у підпорядкування Гімmlера і практично було включене у систему РСХА¹. Крім того, у тому ж році РСХА внаслідок реорганізації поглинуло Абвер, який став його VIII (військовим) управлінням. За наказом Гітлера від 12 лютого 1944 р. було створено єдину німецьку таємну розвідувальну службу у підпорядкуванні начальника СС, повноваження якої розрослися до безпрецедентних масштабів².

Однак до 1944 р. конкуренція між основними спецслужбами “Третього рейху” – військовою розвідкою (Абвер) і політичною (СД) не припинялася. Показовим прикладом цього суперництва стала операція (або інцидент) “Венло”. У 1938 р. в Голландії – традиційному центрі міжнародного шпionaжу в Європі – офіцери Абверу через свого агента Фішера (“Ф-479”) почали налагоджувати контакти з представниками британської розвідки. На таємних зустрічах з англійцями абверівці критикували політику Гітлера, яка вела Німеччину до війни, і висловлювали готовність усунути фюрера від влади, для чого потребували допомоги з боку британських спецслужб. З німецькими “опозиціонерами” працювали капітан Сигизмунд Пейн Бест і майор Річард Стівенс. Обидва були резидентами філіалів SIS у Голландії, резидентури яких спрямовували свої зусилля на збирання розвідувальної інформації по “Третьому рейху”, а також на здійснення проти нього таємних операцій. Взаємний інтерес спецслужб обох держав у продовженні оперативної гри був очевидний: кожна служба намагалася дізнатися більше інформації про свою візаві і плани військово-політичного керівництва протилежної сторони. Для Абверу співпраця з англійськими розвідниками розвивалася вдало, поки у цю справу не втрутилася СД. За вказівкою Р. Гейдріха до зустрічей офіцерів Абверу з Бестом і Стівенсом долучився співробітник СД Вальтер Шелленберг під виглядом антифашиста “капітана Шеммель”. Наприкінці жовтня і на початку листопада 1939 р. “Шеммель”

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 106–108.

² Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 505–506.

переконавав англійців у тому, що вермахт готовий арештувати Гітлера, однак організаторам “змови” необхідно вийти на прямий контакт з офіційними представниками британського уряду для обумовлення способу врегулювання подальших відносин між Німеччиною і Великою Британією. Проте ця оперативна гра не мала продовження, оскільки 8 листопада у Мюнхені на Гітлера було вчинено справжній замах, розцінений як акція англійської розвідки. Фюрер наказав арештувати Беста і Стівенса і вивезти їх до Німеччини. 9 листопада у містечку Венло, що на голландсько-німецькому кордоні, “Шеммель”-Шелленберг без відома абверівців мав зустрітися з британськими розвідниками та офіцером голландської розвідки Клопом. Як тільки автомобіль іноземних розвідників прибув на місце зустрічі, контрольно-пропускний пункт на голландському кордоні на високій швидкості перетнув німецький автомобіль з бійцями СС, які, відкривши вогонь, захопили Беста, Стівенса і Клопа і повернулися на німецьку територію. У відділенні Гестапо в Дюссельдорфі були встановлені особи арештантів, яких 10 листопада повезли до Берліна. Важкопоранений голландський офіцер помер у Дюссельдорфі, проте Шелленберг завбачливо склав протокол “допиту” з його свідченнями, з якого слідувало, що Голландія, співпрацюючи з Англією у військовій і розвідувальній справах, порушує свій нейтралітет¹. Пізніше це дало змогу Гітлеру сформулювати “офіційний привід” для нападу на Голландію.

У ході тривалих допитів Бест і Стівенс повідомили німцям багато детальної інформації про SIS, її внутрішню структуру та співробітників. По суті, була видана майже вся європейська агентура SIS, англійці назвали імена бельгійських і голландських розвідників, які співпрацювали з британською розвідкою. Успіх СД був очевидним, так само як і провал SIS. За операцію “Венло” фюрер нагородив В. Шелленберга та його помічників А. Науїокса і Г. Кнохена Залізними хрестами 1 ступеня. Керівник Абверу В. Канаріс дізнався про інцидент у Венло лише після того, як англійських розвідників привезли до Берліна, йому навіть не показали протоколи їхніх допитів. Спосіб, в який СД “обійшла” Абвер, свідчив про намагання її керівництва будь-що здобути пріоритетний статус для фюрера. І хоча обидві служби через об’єктивні причини були змушені співпрацювати, їхнє суперництво залишалось звичним явищем, доки РСХА не поглинуло військову розвідку.

Бест і Стівенс перебували у концентраційних таборах “Заксенхаузен” і “Дахау” як заручники майже до капітуляції Німеччини. Їх звільнили англо-американські союзники у квітні 1945 р. Британська контррозвідка

¹Див.: Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железний” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 359–362.

провела розслідування щодо того, яку саме інформацію і за яких умов захоплені англійці передали німцям. Досье з цієї справи було оприлюднено у 2009 р., хоча початково окремі матеріали мали залишатися закритими до 2015 р.¹

9.2. Протистояння німецьких і французьких спецслужб на території окупованої Франції.

Розвідувальна підготовка Німеччини до підкорення Англії

Після завоювання Польщі та проголошення її генерал-губернаторством Німеччини командування вермахту за вказівкою А. Гітлера розгорнуло приготування до активних військових дій на західному фронті. Тим самим фюрер кардинально змінив свою позицію, зафіксовану у пункті 3 Директиви № 1 з ведення війни, підписаної ним 31 серпня 1939 р. Йдеться про заборону німецьким військам переходити західний німецький кордон, а також про ретельне дотримання нейтралітету Голландії, Бельгії, Люксембургу, Швеції і Данії, який гарантує цим державам Німеччина². Попередня дата реалізації плану “Гельб” (нім. Gelb – жовтий) призначалася на середину листопада 1939 р., однак до травня 1940 р. наступ на Заході відкладався десятки разів. Якщо спочатку причиною цього були недостатня готовність німецьких військ після польської кампанії, розходження вищого командування щодо перспективності плану “Гельб” і сумніви в його успішності, несприятливі погодні умови, то пізніше це перетворилося на своєрідний засіб дезінформації противника. Німецька розвідка різними каналами, зокрема і через нейтральні держави, направляла у табір англо-французьких союзників масу чуток та інспірованих даних, причому неправдиву інформацію вміло поєднували з правдивою, утворюючи ефективний дезінформаційний продукт. Телефонними лініями, які міг прослуховувати противник, велися “необережні” розмови. Так, за кілька місяців до наступу безперервно у різних формах поширювали чутки про німецький “план Шліффена 1940 р.” Ці заходи дезорієнтували військове командування союзників.

¹ Der Venlo-Zwischenfall // Доступно на: <http://www.venlo-zwischenfall.de>; Див. також: Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 98–99, 267; Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 133–152.

² Директива № 1 по ведению войны. Верховный главнокомандующий вооруженными силами. ОКВ/ВФА Л-1 170/39. – Берлин. – 1939. – 31 августа. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 530.

Щоправда, 11 січня 1940 р. внаслідок “інциденту у Мешелені” – вимушеної посадки німецького військового літака на території Бельгії, який збився з курсу, – до бельгійців потрапили документи німецького командування, що містили попередній варіант плану “Гельб”. Однак цей випадок нічого суттєво не змінив ні у політичному, ні у військовому відношеннях. На початку січня бельгійський король Леопольд III звернувся із запитом до англійського уряду, чи готовий він у випадку агресії Німеччини проти Бельгії надати останній допомогу, на що отримав дипломатичну відмову, узгоджену з французьким керівництвом¹. Бельгійському уряду залишалося видати указ про призов резервістів і часткову мобілізацію, голландський уряд оголосив про “збройну охорону голландського нейтралітету”. Проте ці держави не були серйозними суперниками для німецької військової машини, так само як Данія і Норвегія, завойовані вермахтом без особливих труднощів у квітні 1940 р. у ході операції “Везерюбунг” (нім. *Weserübung*).

Оновлений та остаточний варіант плану “Гельб” було затверджено 24 лютого 1940 р. і 10 травня того ж року за умовним сигналом “Данциг” почалася його реалізація. У ніч за кілька годин до наступу диверсійні підрозділи Абверу захопили важливі мости через р. Маас на території Голландії (біля Геннепа, Маасейка, Урмонда та ін.), а також у складі повітряних десантів забезпечили успіх десантних операцій біля Роттердама, Утрехта, Гааги та в інших районах. Своєю чергою, німецькі війська швидко розбили армії Голландії, Бельгії, Люксембургу і потужним проривом через Арденни і Північну Францію вийшли до узбережжя Па-де-Кале. Англо-французькі війська, які виступили на допомогу Бельгії, опинилися в оточенні і були змушені терміново евакуюватися через Дюнкерк на Британські острови. У ході операції під кодовою назвою “Динамо” (англ. “*Dynamo*”) англійцям вдалося врятувати живу силу свого експедиційного корпусу, що вважалося великим успіхом на фоні повної відсутності перемог за увесь період війни, яку Англія офіційно вела з Німеччиною з вересня 1939 р. Щоправда, цей успіх став можливим унаслідок неузгодженості між Верховним головнокомандуванням вермахту – ОКВ і Верховним головнокомандуванням сухопутних сил – ОКХ (нім. *Oberkommando des Heeres*) щодо способу підкорення Дюнкерка, що призвело до втрати часу². Коли 4 червня

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1968. – С. 281.

² Там само. – С. 435; Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 193–194.

1940 р. німецькі війська зайняли Дюнкерк, у полон потрапило 40 тис. французьких солдатів та офіцерів, які не встигли евакуюватися. Було захоплено багато трофейної зброї, військової техніки та оснащення. Наступного дня вермахт розпочав другий етап кампанії з метою розбити решту військ противника у Франції і зайняти Париж.

Такого стрімкого розвитку подій не очікували ні в англійській, ні у французькій столицях. Напередодні травневого наступу німецьких військ на Західному фронті в Лондоні відбувалася зміна складу уряду, спричинена провалом англійської десантної операції в Норвегії у квітні 1940 р. Постійний заступник міністра закордонних справ Александр Кадоган записав у щоденнику: “Найбільш критичні дні. А ми тут займаємося складанням кабінету”¹. Оновлений кабінет очолив прем’єр-міністр Уїнстон Черчилль, який відкинув політику “умиротворення” і почав мобілізувати всі сили держави на боротьбу з Німеччиною. Черчилль неодноразово їздив до Парижа на наради зі своїми французькими колегами, але така діяльність не могла суттєво вплинути на продовження опору Франції, у якої не виявилось стратегічних резервів. Уже 25 травня на засіданні військового комітету президент А. Лебрен і прем’єр-міністр П. Рейно говорили про можливість укладення перемир’я з Німеччиною². Зондування ґрунту щодо нейтралітету Італії у війні, яке здійснювали британське та французьке міністерства закордонних справ, мало прямо протилежний результат. Італія оголосила війну Франції 10 червня, коли перемога німецьких військ стала очевидною. Уряд Франції залишив столицю, яку 14 червня без бою зайняли частини вермахту. Через два дні прем’єр-міністр Поль Рейно подав у відставку, на його місце призначили маршала Анрі Петена, який прийняв рішення просити у Німеччини перемир’я. В ніч на 17 червня німецькому керівництву через іспанський уряд було направлено відповідне звернення, аналогічне прохання адресували й італійському керівництву.

Переговори про перемир’я проходили 21–22 червня 1940 р. у Комп’єнському лісі під Парижем. А. Гітлер навмисне обрав залізничну станцію Ретонд і наказав вилучити з музею і встановити у відповідному місці той самий білий салон-вагон французького маршала Ф. Фоша, в якому 11 листопада 1918 р. Німеччина підписувала свою капітуляцію у Першій світовій війні³. Тепер все було навпаки. Сама обстановка переговорів неабияк вплинула на французьку делегацію на чолі з генералом

¹ Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976. – С. 213.

² История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 223.

³ Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 30.

Унцигером. Голова німецької делегації генерал-полковник Кейтель попередив французів, що німецький проект перемир'я є остаточним і має бути прийнятий або відхилений як єдине ціле. За умовами перемир'я французькі збройні сили на суші, морі і в повітрі припиняли опір і підлягали розброєнню та демобілізації. Зброя, військова техніка та оборонні укріплення мали бути передані Німеччині або знаходитися під німецько-італійським контролем. Дві третини території Франції підлягали окупації, її південна частина – “вільна зона” – залишалася під керівництвом уряду Петена з резиденцією в містечку Віші, що розташоване на південний схід від Парижа. Військовий флот, за винятком кораблів, необхідних французькому уряду для охорони його інтересів у колоніях, мав бути демобілізований і розброєний під контролем Німеччини та Італії. Францію зобов'язували повернути німецьких полонених, водночас Німеччина не звільняла французьких полонених (понад 1,5 млн чол.) “до укладення миру”. На окупованій території внутрішній порядок забезпечувала німецька армія, утримувана за рахунок Франції. У “вільній зоні” уряду Петена дозволялося мати 100-тисячну т. зв. армію перемир'я¹.

Франція підписала угоду про перемир'я з Німеччиною 22 червня 1940 р., з Італією – 25 червня. Світова держава за рекордно короткий термін зазнала катастрофічної поразки. В окупованій зоні Франції працював потужний апарат німецької поліції і спецслужб. Окрім військового командування на чолі з генералом Штюльпнагелем, ситуацію контролювали Абвер, Гестапо і СД. Штаб-квартирою військової розвідки став “Абверштелле–Париж”. На території Франції були створені численні розвідпункти (“абверштелле”, або АСТ) і підпункти (“абвернебенштелле”, або АНСТ), наприклад, АСТ–Анжер з АНСТ–Брест, АСТ–Діжон з АНСТ–Нансі, АСТ–Ліон з АНСТ–Тулуза, окремий АНСТ–Бордо та ін. АНСТ–Лілль та АНСТ–Булонь підпорядковувалися “Абверштелле–Брюссель” в межах “військового губернаторства Бельгії і Північної Франції” – т. зв. забороненої зони, створеної німцями на північ від р. Сомми і закритої для в'їзду французів. Загалом у Франції дислокувалося майже 70 органів Абверу різного рівня, роботу яких забезпечувало близько 6 тис. працівників. Їхні основні обов'язки полягали у масовому вербуванні агентів для використання на британському напрямі і в добуванні інформації про військові заходи Лондона. Контррозвідальна діяльність спрямовувалася на нейтралізацію роботи розвідувальних служб і підпільних організацій противника.

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 227–228.

Поступово на території Франції розгалужену мережу своїх периферійних органів вибудувало РСХА. Вони розмістилися у Парижі, Бордо, Ліоні, Марселі, Тулузі, Діжоні, Віші, Анжері, Нансі, Руані, Монпельє та інших містах. Велике значення для роботи РСХА й Абверу мало захоплення архівів французького військового міністерства, міністерства закордонних справ, а також префектури поліції Парижа, що дало змогу вирішувати завдання контррозвідки значно меншими зусиллями. Незважаючи на політику колабораціонізму (співпраці) керівництва “вільної зони” з німецькою окупаційною владою, що було офіційно проголошено 24 жовтня 1940 р. на зустрічі Петена¹ з Гітлером у Монтуарі, німецькі спецслужби у Франції почали наштовхуватись на все зростаючу підпільну діяльність, яку розгорнула проти них французька розвідка. Зокрема, Друге і П'яте бюро, а також SR розділили свої оперативні органи на офіційні, які працювали на уряд Петена, а отже, не загрожували німцям, і на підпільні, які діяли проти загарбників. Крім того, формально було розпущено частину особового складу спецслужб, а їхні відомі керівники (наприклад, начальник SR полковник Луї Ріве) вийшли у фіктивну відставку. Ці процедури були спрямовані на те, щоб приховати справжні наміри французької розвідки і забезпечити продовження агентурних операцій.

По офіційній лінії у вересні 1940 р. для забезпечення безпеки французької армії перемир'я було створено Бюро з антидержавної діяльності (фр. Bureau Mené Anti-National) на чолі з майором Гі д'Але. Юрисдикція бюро обмежувалася військами та військовими установами, але фактичні функції організації були значно ширші за її призначення: захист армії від шпionaжу та антивійськової пропаганди, забезпечення офіційного прикриття для нелегально діючих розвідувальних і контррозвідувальних органів, аналіз контррозвідувальної інформації, здобутої нелегальними органами контррозвідки, захист патріотичних організацій та ін. У серпні 1942 р. Бюро з антидержавної діяльності замінили Службою військової безпеки.

Нелегальну розвідку і контррозвідку вела служба TR, створена у липні 1940 р. на чолі з майором Полем Пейолом. Служба працювала під прикриттям Товариства сільськогосподарських робіт, від аббревіатури якого і походить її назва. TR мала розвідувальні пункти в Ліоні, Ліможі, Тулузі, Клермон-Феррані, Марселі, а також в Парижі та інших містах окупованої зони. Пізніше відкрилися пункти в Алжирі, Рабаті, Тунісі. Основними завданнями служби були: ведення оперативної ро-

¹ 10 липня 1940 р. Анрі Петен зосередив усю повноту влади на неокупованій території Франції у своїх руках. Посаду президента було ліквідовано (История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 231).

боти проти розвідувальних органів противника, агентурне проникнення у пронацистські і профашистські організації, підтримка зв'язку з британськими спецслужбами, збирання розвідувальної інформації та аналіз добутих матеріалів¹.

Роботу французької розвідки ефективно доповнювала діяльність дешифрувальної служби. У жовтні 1940 р. у підпорядкуванні центру “Бруно” під прикриттям приватної фірми, що працювала у галузі радіоелектроніки, був створений центр перехоплення і дешифрування (база “Кадікс”). База розміщувалася поблизу Марселя, нею керував майор Ромон. Основними об'єктами її інтересу стали кореспонденція штабів і підрозділів вермахту, листування СС і поліції, радіограми агентів Абверу та СД у Франції і за її межами. Головним споживачем інформації бази “Кадікс” була служба TR.

Паралельно з підпільною діяльністю французької розвідки, яка велася як з “вільної зони”, так і на окупованій території Франції, проти німецьких окупаційних військ працювала служба розвідки комітету “Вільна Франція”. Комітет був створений у Лондоні бригадним генералом Шарлем де Голлем для консолідації боротьби за незалежність Франції. З червня 1940 р. де Голль займав посаду заступника військового міністра Франції, однак, не погоджуючись з політикою капітуляції її керівництва, виїхав з країни до Британії. Наприкінці червня англійський уряд визнав генерала “головою всіх вільних французів”, навколо якого почали зосереджуватися французькі патріоти. Вже 7 серпня 1940 р. У. Черчилль і Ш. де Голль підписали угоду про порядок формування і фінансування французьких збройних сил. У листопаді того ж року чисельність збройних сил під командуванням де Голля сягала 35 тис. чол.² Уряд Петена заочно засудив генерала до смертної кари за державну зраду, а комітет “Вільна Франція”, як і загалом рух Опору, оголосив поза законом. Своєю чергою, де Голль заявляв, що орган, який знаходиться у Віші, підпорядкований загарбникам і не може бути конституційним урядом Франції.

У липні 1940 р. в межах комітету “Вільна Франція” за вказівкою де Голля почалося створення розвідувальної служби на чолі з капітаном Андре Девавреном (псевдо “Пассі”). Вона змінила кілька назв і після остаточного утвердження внутрішньої структури (відділів розвідки, контррозвідки, диверсій) наприкінці 1941 р. отримала назву “Центральне бюро інформації і дій” – БСРА (фр. Bureau Central de Renseignements

¹ Ландер И. И. Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 2. Война. – Т. 1. – Ч. 2. Оккупированная Европа. Франция. – Гл. 2. Поражение // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/2_13.php

² История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 241.

et d'Action – ВСРА). Завданнями БСРА були підготовка і перекидання на окуповану територію Франції агентів, підтримка зв'язку з рухом Опору і в перспективі його зосередження навколо де Голля, збирання інформації і диверсійна діяльність. БСРА, а також підпільні органи французької розвідки, підпорядкованої уряду Петена, користувалися підтримкою з боку британської розвідки. Щоправда, у протистоянні з німецькими спецслужбами французів тривалий час не мали успіху і зазнавали значних агентурних втрат. З листопада 1942 р., після окупації Німеччиною “вільної зони”, німецька розвідка і контррозвідка без обмежень працювали на всій території Франції, пригнічуючи діяльність іноземних розвідувальних служб. Серед таємних операцій німців варто виділити “акцію Донар”, яка почалася у вересні 1942 р. і була спрямована на виявлення підпільних радіостанцій та агентурних передавачів на півдні Франції; справу “Інтералльє” – викриття агентурного апарату розгалуженої польської розвідувальної групи “Інтералльє”, яка мала свої сектори на півдні Франції, в “окупованій зоні” і в Бельгії (1941–1942 рр.); операцію “Гранд дюк” – арешт, перевербування агентів і захоплення зброї і фінансових засобів французько-британських підпільних груп на території Франції (1943–1944 рр.) та ін.¹ Але вже з 1944 р. німецькі спецслужби почали втрачати контроль над ситуацією. Розстановка сил на фронті таємної війни змінювалася відповідно до перебігу подій на основних фронтах Другої світової війни.

Після капітуляції Франції А. Гітлер вважав, що англійський уряд, втративши союзників на континенті, а отже, не маючи шансів на успіх у боротьбі з Німеччиною, погодиться на укладення миру на його умовах. Але позиція британського прем'єр-міністра У. Черчилля свідчила про протилежне. Виступаючи перед парламентом 4 липня 1940 р., він заявив: “Ми підемо до кінця, ми будемо боротися у Франції, ми будемо боротися на морях і океанах, ми будемо боротися зі зростаючою впевненістю і зростаючою силою в повітрі, ми будемо захищати наш острів, чого б це нам не коштувало, ми будемо боротися на пляжах, ми будемо боротися у місцях висадки, ми будемо боротися на полях, на вулицях, ми будемо боротися на схилах, ми ніколи не здамося. І якщо навіть, у що я ні на секунду не повірю, цей острів або його частина потрапить до рук ворога, тоді наша імперія за морями, озброєна і захищена британським флотом, буде продовжувати боротьбу доти, доки новий світ з усією його могутністю і силою не виступить заради порятунку і звільнення старого”². Це була одна з найкращих промов Черчилля.

¹ Ландер И. И. Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 2. Война. – Т. 1. – Ч. 2. Оккупированная Европа. Франция. – Гл. 2. Поражение // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/2_13.php

² Уткин А. И. Черчилль: победитель двух войн. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 346.

Практичним втіленням рішучості прем'єр-міністра стала операція “Катапульта” (англ. Catapult), у ході виконання якої передбачалося захоплення, виведення з ладу або затоплення британським флотом французьких кораблів, які стояли на рейдах у портах Північної і Західної Африки, а також в Англії. Операція була розроблена з метою завадити переведенню французького флоту після капітуляції Франції у підпорядкування німецького командування. Черчілль звернувся до уряду Петена з пропозицією перевести французькі військові кораблі в англійські порти, однак отримав відмову. Тоді частина французького флоту була заблокована англійцями в Александрії, а французькі судна, що знаходилися у британських портах Портсмут і Плімут, були взяті під англійський контроль. 3 липня 1940 р. англійські кораблі під командуванням віце-адмірала Соммервелла відкрили вогонь по французькій ескадрі, що стояла в Мерс-ель-Кебірі (Оран). Три лінкори й есминець були виведені з ладу, французи втратили вбитими і пораненими понад півтори тисячі осіб¹. Панування на морях мало життєво важливе значення для Британської імперії, а доля її флоту була вирішальною для майбутнього Сполучених Штатів Америки. Як пояснював Черчілль президенту США Франкліну Рузвельту у своїй телеграмі від 14–15 травня 1940 р., якщо англійський флот буде приєднано до флотів Японії, Італії, Франції і потужних ресурсів німецької промисловості, Гітлер отримає вирішальну перевагу на морях, якій Сполучені Штати не зможуть протистояти². Отже, британський прем'єр закликав американське керівництво активніше підтримувати Англію у її боротьбі з Німеччиною.

Своєю чергою, Гітлер дійшов висновку, що схилити Англію до миру необхідно силовим методом, інакше її уряд не погодиться з його умовами, сподіваючись на потенційну допомогу з боку США та СРСР. Начальник штабу оперативного керівництва ОКВ Альфред Йодль у своєму аналітичному проекті під назвою “Продовження війни проти Англії” від 30 червня 1940 р. вказував: “Якщо політичні засоби не приведуть до мети, потрібно зламати волю Англії до опору за допомогою сили: а) шляхом боротьби з англійською метрополією, б) шляхом поширення війни на периферію. Для розвитку пункту “а” є три можливості: 1) облога; 2) напад (з повітря) на центральні англійські населені пунк-

¹ История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973. – С. 235; Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 34–35; Уткин А. И. Черчилль: победитель двух войн. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 344–345.

² Churchill W. S. The Second World War: 6 vols. – Vol. 2. Their Finest Hour. – Boston: Houghton Mifflin, 1949. – P. 188.

ти з метою їх тероризувати; 3) висадка з метою окупувати Англію”¹. Всередині липня 1940 р. Гітлер видав Директиву № 16 “Про підготовку операції з висадки військ в Англії”. У преамбулі зазначалося: “Оскільки Англія, незважаючи на своє безперспективне військове положення, все ще не проявляє жодних ознак готовності до взаєморозуміння, я вирішив підготувати і, якщо потрібно, здійснити десантну операцію проти неї. Мета цієї операції – усунути англійську метрополію як базу для продовження війни проти Німеччини і, якщо це буде потрібно, повністю захопити її”².

Операція під кодовою назвою “Морський лев” (нім. Seelöwe) передбачала висадку в Південній Англії десанту значних сил за підтримки військово-морського і військово-повітряного флотів, розгром англійських сухопутних військ, захоплення столиці та інших районів країни. Попередня дата початку операції призначалася на 15 вересня 1940 р., запланована тривалість – один місяць³. Необхідно зазначити, що розвиток такої операції та її кінцевий результат залежали від багатьох чинників, які було неможливо точно прорахувати – від обороноздатності і військового потенціалу Англії до погодних умов, які впливали на навігацію в Ла-Манші і тим самим обмежували сприятливі терміни для висадки. Тому, на думку Гітлера, вторгнення на Британські острови мало відбутися лише тоді, коли будуть вичерпані всі інші способи домовитися з англійським урядом. Виступаючи у рейхстазі 19 липня 1940 р., фюрер заявив: “Я не бачу причин, з яких ця війна повинна продовжуватися. Мені було б сумно бачити жертви, які вона принесе”⁴. Офіційна відповідь Лондона полягала у тому, що Англія ніколи не капітулює перед Гітлером. Дипломатія мала поступитися військовій силі.

Вже 1 серпня 1940 р. Гітлер видав Директиву № 17 “Про ведення повітряної і морської війни проти Англії”. Німецькі військово-повітряні сили на чолі з рейхсмаршалом Г. Герінгом мали зламати волю противника до продовження боротьби. Почалася “битва за Англію”, яка так

¹ Продолжение войны против Англии. Начальник оперативного управления вермахта. – 1940. – 30 июня. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 559.

² Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 195.

³ Директива о подготовке операции “Морской лев”. Главнокомандующий сухопутными войсками. Генеральный штаб сухопутных войск. Оперативное управление (1а). № 480/40. – 1940. – 30 августа. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 538–539.

⁴ Уткин А. И. Черчилль: победитель двух войн. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 348.

і не принесла німцям бажаних результатів. Масовані повітряні атаки Британських островів, зокрема “День орла” (13 серпня), т. зв. “бліц” – бомбардування Лондона 57 ночей підряд (із 7 вересня по 3 листопада)¹, не змогли зломити опір Англії. Німці зазнали значних втрат, а командування люфтваффе, як виявилось, помилилося у визначенні кількості наявних у противника винищувачів. Вважалося, що Англія мала 915 винищувачів першого класу і 600 винищувачів другого класу, 50 % з яких було втрачено у серпні за чотири дні боїв. Насправді британських винищувачів було майже вдвічі більше, не враховуючи поставки зі США і поповнення втрат, яке забезпечувала англійська промисловість². У період повітряних атак німці здійснювали морську блокаду Британських островів, відпрацьовували деталі операції “Морський лев”, удосконалювали і розширювали приготування сухопутних військ (зокрема, випробовували постановку димових завіс, необхідних для прикриття висадки десанту у денний час), розробляли диверсійну операцію “Морський орел” (нім. *Seeadler*), що мала на меті проникнення груп Абверу на територію Ірландії, налагодження контактів з націоналістичною організацією “ІРА” і підготовку народних виступів проти британського уряду в Північній Ірландії, а також створювали можливості для завдання периферійних ударів по Англії – в Гібралтарі (операція “Фелікс”), Північній Африці (Марокко, Лівія), на Середземному морі.

Німецькі спецслужби розробляли свою тактику дій з метою підкорення Англії. Наприкінці серпня 1940 р. в СД був складений документ під назвою “Плани для Англії”, в якому розглянуто можливі варіанти демонстрації капітуляції країни перед Німеччиною. Оскільки в історії англо-німецьких відносин не було такого красномовного “символу”, як залізничний салон-вагон маршала Ф. Фоша, ефективно показати німецьку перемогу мало вивезення до Берліна Колони Нельсона – символу британської морської могутності і світового панування³. Підрозділи СС (зондеркоманди) отримали чіткі інструкції щодо діяльності на території Британії: арешт відомих політичних і державних діячів, конфіскація важливих документів, вивезення до Німеччини шедеврів

¹ Див.: Яковлев Н. Н. США и Англия во Второй мировой войне. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 79–81.

² Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 119, 176–177.

³ 46-метрова гранітна колона була встановлена у 1840–1843 рр. у центрі Трафальгарської площі Лондона на честь адмірала Нельсона, який загинув у триумфальній для англійців Трафальгарській битві 1805 р.

Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 204.

світового мистецтва. В РСХА був складений “спеціальний розшуковий список по Великій Британії” (нім. *Sonderfahndungsliste GB*), в якому вказано імена 2 820 осіб (англійців і біженців з окупованих європейських держав), які підлягали арешту й утриманню під вартою силами Гестапо. Список був укладений за алфавітом, біля кожного прізвища стояла вказівка, який саме відділ РСХА мав займатися арештантом. Наприклад, з У. Черчиллем мала “працювати” Група А VI управління РСХА, з Н. Чемберленом – II управління РСХА. Керувати арештами призначено офіцера СС Франка Зікса¹. Однак ці плани не були реалізовані, оскільки німецьке командування так і не здійснило операцію “Морський лев”. Через неспроможність люфтваффе досягти контролю у повітряному просторі і неготовність військово-морського флоту до транспортування потрібної кількості десантних військ операцію відклали до 8 жовтня 1940 р., а потім її виконанню завадили несприятливі погодні умови. Перенесення операції на весну наступного року не додавало німцям шансів на успіх, тому Гітлер почав звертати більшу увагу на перспективи війни з Росією (попереднє розроблення планів військової кампанії проти СРСР здійснювалося в ОКХ з кінця липня 1940 р.).

9.3. Діяльність німецької та радянської розвідок напередодні Німецько-радянської війни

Оскільки СРСР і США все ще залишалися поза війною, А. Гітлер не міг не рахуватися з їхньою потенційною участю і здатністю кардинально вплинути на хід подій. З огляду на стан готовності американських збройних сил передбачалося, що серйозної військової загрози з боку Сполучених Штатів слід очікувати у 1942 р. До цього часу необхідно вирішити питання з Росією, що автоматично нівелює шанси Британії на успіх у протистоянні з Німеччиною. Як вказував Гітлер, “... надія Англії – Росія та Америка. Якщо розіб’ються надії на Росію, Америка також відпаде від Англії, тому що розгром Росії призведе до неймовірного посилення Японії у Східній Азії. Якщо Росія буде розгромлена, Англія втратить останню надію. Тоді панувати в Європі і на Балканах буде Німеччина”². Слід зазначити, що керівництво “Третього

¹ Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 204; Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 744.

² Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 80.

рейху” робило дипломатичні спроби з метою поглибити взаємовідносини з Росією і схилити радянський уряд до участі у Троїстому пакті, укладеному 27 вересня 1940 р. Німеччиною, Італією та Японією. Пакт передбачав розподіл сфер впливу і встановлення “нового порядку” в Європі та Азії. У листопаді до Берліна на переговори про приєднання до пакту був запрошений народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов. Переговори засвідчили розбіжності у поглядах обох сторін на повоєнний світ і їхню роль у ньому. Залишаючи за собою як сферу впливу Європу, за Італією Середземномор’я і за Японією Далекий Схід, Німеччина пропонувала Радянському Союзу Іран та Індію¹, чим провокувала очевидний конфлікт між СРСР і Британською імперією. Своєю чергою, у Москві погоджувалися приєднатися до Троїстого пакту у випадку укладення п’яти таємних протоколів щодо Фінляндії, Болгарії, Туреччини й опорних пунктів на Босфорі, відмови Японії від концесій на острові Сахалін, а також щодо російської сфери впливу на південь від лінії Батумі – Баку². Такі умови були неприйнятними для Берліна³. Як наслідок невдачі дипломатичних ініціатив почалася масштабна підготовка німецьких збройних сил до військової кампанії проти СРСР за планом “Отто”. Термін реалізації операції попередньо був призначений на кінець травня 1941 р.

До цієї дати німецьке військове командування мало намір здійснити операції “Фелікс” і “Маріта”, підготовкою яких активно займався Абвер і особисто шеф військової розвідки В. Канаріс. Операція “Фелікс” (захоплення Гібралтару), яку розробляли з липня 1940 р. як додатковий удар по Англії і планували здійснити на початку січня 1941 р., не була реалізована через відмову іспанського керівництва виступити на боці Німеччини. На початку грудня у Мадриді на зустрічі з Канарісом генерал Франко мотивував свою позицію недостатнім озброєнням іспанської армії, проблемами з продовольством, а також загрозою неминучого удару британського флоту у відповідь на спроби підступу до Гібралтару. Крім непереконливих результатів Німеччини у війні з Англією, на

¹ Запись заключительной беседы Риббентропа с Молотовым. – 1940. – 13 ноября. – СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 123.

² Телеграмма посла Шуленбурга Риббентропу. – Москва. – 1940. – 26 ноября. – СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 132–133.

³ Див.: Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 241, 273–274; Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 310–314.

рішення Франко утриматися від активних дій суттєво вплинуло фіаско італійського вторгнення в Грецію.

Наприкінці жовтня 1940 р. Італія без попередніх консультацій з Німеччиною з території Албанії¹ напала на Грецію, а вже всередині листопада грецькі війська витіснили агресора з країни. На допомогу Греції прийшла Англія і це відволікло німецьке військове планування від основних завдань: необхідно було завадити англійцям разом з греками і югославами створити балканський фронт і під його прикриттям плацдарм повітряних операцій, небезпечний для Італії та румунських нафтових районів. Відповідно, 13 грудня 1940 р. Гітлер видав Директиву № 20 з операції “Маріта”, яка передбачала захоплення Греції на початку березня 1941 р.² Паралельно, перебуваючи в Мадриді, Канаріс виконував завдання фюрера досягти перемир’я між Італією і Грецією за посередництва Німеччини і без застосування сили. Через угорського посланника в іспанській столиці полковника Рудольфа Андорку (колишнього шефа спецслужби, якого Канаріс добре знав) і грецького посланника адмірала Перикла Аргіропулоса пропозиції німецької сторони надійшли в Афіни, з якими погодилося керівництво держави в особі диктатора Метаксаса. Однак успішному завершенню місії Канаріса завадив спеціальний представник президента США Уїльям Донован (майбутній директор американської розвідувальної служби), який прибув до Греції з метою утримати країну в антинімецькому таборі. У тісній співпраці з британською розвідкою Донован зумів досягти цієї мети. Крім того, його конспіративна діяльність багато в чому посприяла військовому перевороту в Югославії, який стався в ніч на 27 березня 1941 р., через два дні після таємного підписання прем’єр-міністром Д. Цветковичем і міністром закордонних справ Ц. Марковичем Троїстого пакту. Генерал Душан Сімовіч, який захопив владу в державі, відкинув політику попереднього уряду і проголосив антинімецький курс. Реакцією Гітлера на втрату союзника стала Директива № 25 від 27 березня 1941 р., яка передбачала розгром Югославії. На основі директиви було розроблено “Операцію – 25”, початок якої призначався на 6 квітня 1941 р.³ Саме

¹ У квітні 1939 р. італійські війська окупували Албанію. Королем держави було проголошено короля Італії Віктора-Емануїла III.

² Директива № 20 по операции “Марита”. – Верховный главнокомандующий вооружёнными силами. ОКВ/Штаб оперативного руководства. Отдел Л. № 33/406/40. – 1940. – 13 декабря. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 535.

³ Див.: Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 418–427.

в цей день німецькі війська розгорнули бойові дії проти Югославії, а також Греції без оголошення війни. Югославська армія капітулювала 17 квітня, а 27 квітня вермахт зайняв Афіни. Отже, операція проти Греції “Маріта” переросла у війну в Південно-Східній Європі, яка не лише поглинула час і частину німецьких військ, потрібних на східному фронті. Активізація партизанського руху проти окупаційної влади в Югославії перетворила країну на джерело потужного антинімецького опору, яке до кінця війни відтягувало на себе сили вермахту.

Тим часом у Німеччині велися повномасштабні підготовки до війни з СРСР. 18 грудня 1940 р. Гітлер видав Директиву № 21, в якій вказувалося, що німецькі війська мають бути готові завдати поразки Радянському Союзу у короткотривалій кампанії ще до того, як буде завершено війну з Англією. План нападу на СРСР отримав кодову назву “Барбаросса”¹. Вже 9 січня 1941 р. Гітлер віддав наказ відкласти операцію “Морський лев” доти, доки не буде розгромлена Росія. У межах цієї операції до червня 1941 р. проводилися суто дезінформаційні заходи, наприклад, підготовки до висадки десанту в Англії з Північної Франції (план “Акула”) і з території Норвегії (план “Гарпун”).

На початку 1941 р. розвідувальна діяльність німецьких спецслужб у Росії помітно інтенсифікувалася. Порівняно з іншими державами, які становили пріоритетний інтерес для німецького політичного і військового керівництва, СРСР для Абверу залишався практично “закритим” об’єктом. Розвідка не мала на російській території розвинених агентурних мереж, які б постачали достовірну інформацію у достатніх обсягах, необхідних генштабу для детального планування військових дій проти СРСР. Це було спричинено закриттям у 1938 р. на вимогу радянського уряду німецьких консульств у Києві, Одесі, Харкові, Тбілісі, Ленінграді, Новосибірську, Владивостоці через їхню шпигунську діяльність, офіційною заборонаю такої діяльності після підписання пакту Молотова–Ріббентропа, а також територіальними масштабами і специфікою

¹ Барбаросса (іт. Barbarossa – вогняно-руда борода) – прізвисько імператора Священної Римської імперії німецької нації Фрідріха I (1152–1190 рр.) з династії Штауфенів, який завоював Північну Італію та брав участь у третьому хрестовому поході (1189–1192 рр.). За легендою він мав колись прокинутися зі свого багаточисленного сну і відродити велич Німеччини (Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 131; Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 79).

Див.: Директива № 21. План “Барбаросса”. – Фюрер и верховный главнокомандующий вооружёнными силами. Верховное главнокомандование вооружённых сил. Штаб оперативного руководства. Отдел обороны страны. № 33408/40. – 1940. – 18 декабря. – СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 134–139.

радянської держави. Як зазначав керівник Абверу I генерал-лейтенант Ганс Пікенброк: “Росія є найскладнішою країною для дій розвідувальної служби. Причина цього полягає в ізоляції країни, що виникла у результаті складної процедури в’їзду і виїзду. В Росії завжди мало іноземців, а в Європі мало радянських громадян. Іноземців, які прибувають у Росію, легко відрізнити від радянських громадян, їх постійно контролюють і вони не можуть непомітно їздити країною”¹. Крім того, німецьку розвідувальну діяльність проти СРСР ускладнювала ефективна робота радянської контррозвідки.

У мирний час проти Росії працювали розвідувальні пункти Абверу в Кенігсбергу, Гамбургу, Берліні, Відні, Щеціні, Бреслау (Вроцлаві). На цьому напрямі німецька розвідка тісно співпрацювала зі спецслужбами Угорщини, Румунії, Болгарії, Фінляндії, Естонії, Латвії, Японії. Зі встановленням німецько-радянського кордону після окупації Польщі справа перекидання агентів на російську територію значно спростилася. У жовтні 1939 р. у Варшаві був створений новий розвідпункт Абверу на чолі з майором Горачеком, переведеним з “Абверштелле–Гамбург”. Узимку 1939–1940 рр. Горачек відкрив передові пункти збирання інформації в Бяла-Подлясці, Влодові і Тересполі на р. Західний Буг, у 1940 р. були створені абверштелле в Кракові, Любліні і Цехануві². З вересня 1940 р. перед Абвером значно зросли обсяги завдань, пов’язані з добуванням розвідувальної інформації по СРСР, що свідчило про посилене розроблення військовим командуванням східної кампанії. У жовтні 1940 р. Гітлер видав таємний наказ щодо організування авіарозвідки над західною частиною СРСР. Спеціальні літаки, оснащені фотоапаратурою, мали фотографувати російську територію з великих висот, непомітно для росіян. Таємні розвідувальні польоти ескадрильї особливого призначення під командуванням полковника Теодора Ровеля почалися наприкінці зими 1941 р. і тривали до середини червня того ж року. Перший загін розвідував білоруський район і базувався у Кенігсбергу, другий діяв над прибалтійськими державами і дислокувався у Кіркенесі (Північна Норвегія), третій вів авіарозвідку північного району Чорноморського узбережжя і розміщувався у Бухаресті. Польоти здійснювали замасковані під транспортні літаки “Хейнкель–111” (“Heinkel–111”), висота польотів сягала 6 тис. м, а глибина розвідувальної території – 200 км. У ході польотів фотографували порти, мости, аеродроми, військові об’єкти, промислові підприємства і т. д. Результати аерофотозйомки опрацьовували співробітники Абверу I. Всі матеріали

¹ Безыменский Л. Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972. – С. 270–271.

² Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 322.

потрапляли до В. Канаріса, а потім їх передавали за призначенням. Зокрема, Військово-картографічна служба вермахту завчасно отримувала від Абверу дані, необхідні для складання якісних карт території майбутнього противника¹.

З квітня 1941 р. Абвер почав інтенсивно закидати на російську територію групи агентів для ведення військового шпіонажу. На мінському, ленінградському і київському напрямках глибина агентурної розвідки сягала 300–400 км і більше. Частина агентів мала дістатися до вказаних цілей і залишитися на місцях для виконання завдань, решта мала повернутися не пізніше 18 червня 1941 р. у розвідувальний центр. Для керівництва всією розвідувальною, контррозвідувальною і диверсійною діяльністю проти СРСР у червні 1941 р. у місті Сулієвек під Варшавою був створений спеціальний розвідувальний штаб “Валлі”. Відповідно до основних підрозділів Абверу штаб “Валлі” поділявся на “Валлі I”, “Валлі II” (розміщений в районі Августова) і “Валлі III” (у Східній Пруссії). Очолював штаб підполковник Шмальшлегер². Безпосередньо з радянської території організування німецького шпіонажу в СРСР здійснювалося через німецьке посольство у Москві. Резидентуру Абверу в радянській столиці очолював генерал Ерїх Кьострінг, який у 1935–1941 рр. перебував у складі німецького дипломатичного представництва на посаді військово-повітряного аташе.

Крім Абверу, активну розвідувальну діяльність проти СРСР також вело 12-те управління Генерального штабу ОКХ – Іноземні армії Сходу (нім. Fremde Heere Ost). Воно виникло у листопаді 1938 р. внаслідок поділу управління під назвою “Іноземні армії” на “Іноземні армії Заходу” (3-тє управління) та “Іноземні армії Сходу” (12-те управління). Обидва управління займалися військовою розвідкою на західному і східному напрямках відповідно. Іноземні армії Сходу, як і Іноземні армії Заходу, отримували розвідувальну інформацію з багатьох джерел: за допомогою агентури, радіоперехоплень і дешифрування чужих радіоповідомлень, з допитів військовополонених, завдяки авіарозвідці та ін. Іноземні армії Сходу розміщувалися у Цоссені, неподалік від Берліна. Очолював 12-те управління полковник Кінцель³.

Однак, незважаючи на всі зусилля німецької розвідки з проникнення в СРСР, вона не зуміла добути достатньо інформації для достовірного оцінення військової потужності і потенціалу радянської держави. Якщо

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 165–166; Безыменский Л. Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972. – С. 276–277.

² Безыменский Л. Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972. – С. 273.

³ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 264–265.

дані розвідки про радянські війська, які дислокувалися у прикордонних округах, наближалися до дійсності, то уявлення німецького керівництва про військово-економічний потенціал СРСР і резерви його збройних сил формувалося переважно на здогадах і переконанні у внутрішній слабкості держави. Наприклад, на початку війни проти Радянського Союзу Німеччина могла застосувати від 3 300 до 3 700 танків. За даними німецької розвідки, у західних прикордонних округах СРСР мав до 10 тис. танків, однак ця перевага не була значною, на думку німецького командування, оскільки якісні характеристики радянських машин вважалися нижчими за німецькі¹. Насправді німці помилялися не лише щодо якісних характеристик радянських танків, а й щодо їхньої кількості. СРСР дійсно мав у західних прикордонних округах 10 150 танків, що майже достовірно визначила німецька розвідка, але загальна кількість танків на озброєнні Червоної армії становила від 22 600 до понад 23 100 одиниць², чого німецька розвідка не передбачила взагалі. На 44-й день війни проти СРСР А. Гітлер сказав: “Якби я знав, що у росіян дійсно є така кількість танків ... я б, напевно, не починав цю війну”³.

Німецька розвідка так само помилялася щодо кількості радянських літаків, яких було майже у дев’ять разів більше, ніж сил люфтваффе на Східному фронті. Крім того, німецьке командування не змогло правильно оцінити потужність радянської артилерії і потенціал повітряно-десантних військ. Отже, задум плану “Барбаросса” виправдав себе наполовину – німецькі війська зуміли просунутись углиб радянської території, але постійний опір нових резервів Червоної армії, не врахованих на початку кампанії, нівелював усі здобутки. У своїх записках, зроблених 11 серпня 1941 р., начальник штабу сухопутних сил генерал-полковник Гальдер зазначав, що Росія була недооцінена не лише з господарських, організаційних, комунікаційних питань, а насамперед щодо її суто військових можливостей. “До початку війни ми мали проти себе близько 200 дивізій противника. Тепер ми нараховуємо вже 360 дивізій. Ці дивізії, звичайно, не так озброєні і не так укомплектовані, як наші, а їхнє командування у тактичному плані значно слабше за

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 347.

² Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992. – С. 242; Суворов В. Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003. – С. 46.

³ Гудериан Г. Воспоминания солдата. – Смоленск: Русич, 1999. – С. 256 // Доступно на: <http://militera.lib.ru/memo/german/guderian/06.html>

наше, але, як би там не було, ці дивізії є. І навіть якщо ми розіб'ємо десяток таких дивізій, росіяни сформуують новий десяток”¹.

Радянський Союз виявився державою, яку неможливо здолати за допомогою бліцкригу, тому тактичний успіх плану “Барбаросса” обернувся для Німеччини повним провалом. Однак цей провал не потрібно “записувати” лише на рахунок німецької розвідки. Керівництво “Третього рейху”, намагаючись реалізувати свої політичні цілі військовим шляхом, не брало до уваги розвідувальну інформацію, що ставила під сумнів можливості досягнення визначених цілей. Така інформація вважалася перебільшеною, не сприймалася серйозно і відкидалася. Застережливі повідомлення Абверу щодо Росії фюрер називав “казками Канаріса”, а на розвідувальних зведеннях часто ставив резолюцію “Такого бути не може”². Гітлер не вірив, або не хотів вірити, у могутність СРСР. Про можливі важкі наслідки військової кампанії проти Радянського Союзу керівництво “Третього рейху” попереджав не лише Канаріс. На початку серпня 1940 р. німецький військово-повітряний аташе у Москві і крацій знавець Росії генерал Кюстрінг запевняв Гітлера у тому, що, навіть якщо німецьким військам і вдасться захопити радянську столицю, це не стане “ключем до перемоги” і похід проти СРСР на цьому не завершиться. У квітні 1941 р. німецький посол у Москві граф Шуленбург навмисне їздив до Берліна, щоб особисто викласти Гітлеру свою точку зору з приводу того, що війна проти СРСР може обернутися для Німеччини катастрофою³.

Жодні застереження не переконали Гітлера. Він розумів, що для нападу на СРСР у Німеччини не буде сприятливішого моменту у військовому, а надто у політичному відношеннях. За даними розвідки, у квітні 1941 р. на німецько-радянському кордоні було зосереджено понад 170 дивізій Червоної армії, які, за словами генерал-полковника Гальдера, могли швидко розвинути “досить неприємний” для німців наступ⁴. Крім того, СРСР вигравав у часі, проводячи масштабне переозброєння і нарощування військової сили. Війна проти Росії була виправдана ще й тим, що її переможний результат мінімізував шанси Англії на успішне протистояння з Німеччиною. Водночас Гітлер розраховував на те, що

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 1. – М.: Воениздат, 1971. – С. 264.

² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 404, 410.

³ Там само. – С. 400.

⁴ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 451.

британські правлячі кола, а з ними й американські, переглянуть свою політику і швидше виступлять на його боці проти СРСР і більшовизму, ніж на підтримку радянської держави.

Остання спроба досягти порозуміння з Англією перед нападом на СРСР була здійснена Рудольфом Гессом – заступником фюрера в НСДАП й офіційним його наступником у керівництві державою після рейхсмаршала Г. Герінга. 10 травня 1941 р. на літаку “Me-110” Гесс вилетів з військового аеродрому Аугсбург у напрямі до Англії. Ціль польоту – місто Глазго, замок Дунгавел герцога Дугласа Гамільтона-молодшого, з яким попередньо були налагоджені контакти через Альбрехта Хаусхофера¹. Герцог Гамільтон очолював англійський Союз фронтовиків, а також підтримував зв'язки з вищими посадовими особами в Лондоні і міг організувати для Гесса зустріч із впливовими людьми для ведення переговорів. Однак німецькому емісару не вдалося зберегти свою місію у таємниці – він не розрахував місце висадки і поки намагався дістатися до замку Дунгавел, був затриманий місцевою військовою комендатурою. Це спричинило витік інформації, і як німецька, так і британська сторони були змушені дати офіційний коментар такої непересічної події. Німецьке радіо 12 травня повідомило про те, що Гесс не є психічно здоровим, його дії – суто особиста ініціатива і він не має повноважень від Гітлера². Така позиція пояснювалася бажанням німецького керівництва відмежуватися від офіційного характеру місії Гесса, щоб не бути скомпрометованим англійською пропагандою, а також намаганням спростувати в очах союзників Німеччини її наміри нібито укласти сепаратну угоду з Англією. І хоча пропозиції до цієї угоди були схвалені Гітлером, а Гесс перед відльотом залишив на його ім'я послання з роз'ясненням усіх своїх дій, основною проблемою було те, що місію викрили, і це спровокувало таку реакцію фюрера. Своєю чергою, після німецького радіоповідомлення англійське радіо подало інформацію про прибуття Гесса на Британські острови як “втечу від Гітлера”. До речі, досі серед дослідників історії Другої світової війни нема єдиної думки стосовно того, чи знав Гітлер про наміри Гесса і якими вони насправді були.

Тим не менше, незважаючи на підозри у німецькій провокації, англійці провели переговори з Гессом. Вони відбулися 9 червня 1941 р. в Мітчел плейс, що неподалік авіаційної бази Олдершот під Лондо-

¹ Син Карла Хаусхофера, викладача Мюнхенського університету, учнем якого був Гесс.

² Безыменский Л. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 219–220; Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 525–526.

ном, куди був перевезений Гесс на “постійне проживання”. Від імені англійського уряду переговори вів лорд-канцлер Джон Саймон разом з колишнім радником англійського посольства в Берліні сером Айвоном Кіркпатріком. Протокол переговорів становить понад 80 сторінок. Гесс подав документ під назвою “Основа для угоди”, який містив такі умови для Англії:

1. З метою уникнення в майбутньому воєн між Англією та Німеччиною мають бути визначені їхні сфери впливу. Сфера інтересів Німеччини – Європа, сфера інтересів Англії – її імперія.
2. Повернення німецьких колоній.
3. Компенсація втрат німецьким підданам, які жили перед війною чи під час війни у Британській імперії і зазнали особистих чи майнових втрат у результаті дій імперського уряду чи внаслідок безчинств, грабежу і т. п. Відшкодування Німеччиною збитків, завданих британським підданам, на тій самій основі.
4. Одночасно мають бути укладені перемир'я і мир з Італією¹.

На таких умовах Гітлер був готовий укласти з Англією угоду. Але британський уряд так і не прийняв німецькі пропозиції. У ситуації, яка не залишала часу на роздуми, Гітлер зважився на ведення війни для Німеччини на два фронти. Напередодні вторгнення в СРСР він говорив: “Правдою чи неправдою, але ми повинні перемогти. Це єдиний шлях, він вірний морально і в силу необхідності. А коли ми переможемо, хто спитає нас про метод? У нас і без того так багато на совісті, що ми повинні перемогти!”². Отже, Гітлер розумів увесь ризик, на який йшов, а ще він добре усвідомлював, що допустити напад СРСР на Німеччину було б злочином проти німецького народу.

У цьому контексті потрібно розглянути позицію радянського керівництва щодо постійно зростаючих обсягів німецької агресії. Численні повідомлення радянської розвідки про підготовку Німеччини до війни проти СРСР Й. Сталін сприймав скептично і відкидав як дезінформаційні. З липня 1940 до червня 1941 р. у центр надійшло понад 120 детальних розвідувальних повідомлень, які стосувалися: а) військових планів німецького командування: про основні напрями стратегічних ударів і їхню кінцеву мету, про цілі для першочергових бомбардувань люфтваффе на радянській території; б) військових і військово-господарських приготувань: про зосередження, дислокацію відмобілізованих дивізій на німецько-радянському кордоні та їхнє стратегічне шиккування, про будівництво доріг, укріплення мостів, які ведуть до кордону,

¹ Див.: *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981. – С. 243–247.

² *Безыменский Л.* Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972. – С. 308.

переобладнання шкіл під госпіталі, припинення цивільного руху у прикордонній зоні, про складання карт розміщення радянських промислових підприємств по районах, про розрахунки запасів сировини і продовольства, які Німеччина зможе отримати в результаті окупації європейської частини СРСР; в) політичних заходів: про характер оголошення війни, про остаточну дату наступу, про підготовку німецького посольства у Москві до евакуації та ін. Інформація надходила від агентури з Німеччини, Франції, Швейцарії, Англії, Японії, від агентів, які працювали у прикордонних районах, а також дипломатичними каналами з Лондона і Вашингтона.

На початку червня 1941 р. Розвідувальне управління Генерального штабу Червоної армії володіло точними даними про кількість німецьких військ, зосереджених на німецько-радянському кордоні як загалом, так і проти кожного радянського західного прикордонного військового округу – Прибалтійського, Західного, Київського. Глибина проникнення радянської розвідки сягала 400 км на захід від державного кордону. Як приклад можна навести зведення розвідувального відділу штабу Західного особливого військового округу (ЗхОВО) про зосередження німецьких військ у прикордонних з СРСР районах від 5 червня 1941 р. У документі вказано, що за даними агентури та інших джерел за період з 25 травня по 5 червня угруповання німецьких військ у смузі дії проти ЗхОВО збільшилося на дві–три піхотні дивізії і на 5 червня 1941 р. становило 29–30 піхотних дивізій, дві–чотири мотодивізії, одну кавалерійську дивізію, дві кавалерійські бригади, три–чотири зенітні артполки, два–три важкі артполки, три авіапалки, до чотирьох саперних полків і, ймовірно, дві бронедивізії СС¹. Крім того, у документі містилася детальна інформація про військові перевезення і пересування у районі спостереження, а також зазначалося про інтенсивність підготовки театру військових дій, наприклад: “безпосередньо на лінії держкордону, на вогневих позиціях, в районах Сувалки, Ольшанка, Малкиня, Соколов і в глибині – Варшава, Лодзь, Гродиськ, Демблін – помічені зенітні протитанкові засоби”, “за даними радіорозвідки, за період з 9 по 14 травня на варшавському аеродромі виявлено понад 200 літаків”, “за агентурними даними, на всіх залізничних станціях на перонах проведені білі смуги; залізні стовби, що підтримують навіси перед входами у приміщення залізничних станцій, на 1–2 м від основи пофарбовані білою фарбою; всі сходинки вагонів теж пофарбовані у білий колір – все це зроблено для попередження паніки при посадці

¹ Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992. – С. 42–43.

і висадці під час штучного затемнення”, “пересування цивільних осіб у прикордонній смузі зведено до мінімуму. Вся смуга у безпосередній близькості до кордону посилена артилерійськими і кулеметними позиціями із завершеним організуванням телефонного зв’язку між батареями, командами, пунктами спостереження”, “населення прикордонної смуги виселене у глибинні райони”, “усі цивільні лікувальні заклади у великих і малих населених пунктах генерал-губернаторства зайняті під госпіталі”, “церкви і кладовища використовують для складів, бойових позицій і пунктів спостереження”¹. Документ завершувався змістовними висновками про посилення угруповання німецьких військ у смузі проти ЗхОВО за рахунок артилерійських та авіаційних частин, про форсування підготовки театру військових дій та активізацію проведення відповідних економічних і політичних заходів з боку німецького керівництва. Завдяки подібним розвідувальним зведенням вище командування Червоної армії могло оцінити характер і масштаб загрози, що насувалася.

Найбільш об’ємну і точну інформацію про німецькі агресивні плани щодо СРСР передавали у Москву розвідгрупа А. Харнака і Х. Шульце-Бойзена з Берліна, резидентура Л. Треппера з Франції і Бельгії, резидентура Ш. Радо зі Швейцарії, резидентура Р. Зорге з Японії та ін. Вже в жовтні 1940 р. Харнак повідомляв про наміри Німеччини з наступного року почати війну проти Радянського Союзу з метою відторгнення від СРСР частини європейської території до лінії Ленінград – Чорне море і створення на цій території держави, повністю залежної від Німеччини². На початку 1941 р. Шульце-Бойзен передав у Москву цінні дані про заплановані німцями операції на сході – масовані бомбардування Ленінграда, Києва, Выборга. У лютому 1941 р. Треппер вказав точну кількість німецьких дивізій, виведених з Франції і Бельгії і направлених на схід, а в травні передав у Москву план німецького нападу з початково зафіксованою датою – 15 травня. Про концентрацію 150 німецьких дивізій на німецько-радянському кордоні повідомив 12 травня Зорге, а через три дні вказав дату початку військових дій – 21 червня 1941 р. Ту ж дату підтвердив Шульце-Бойзен³. Інформація від Радо звучала практично в унісон. Ще наприкінці лютого 1941 р. він повідомляв, що Німеччина має на сході 150 дивізій і почне наступ

¹ Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992. – С. 45–46.

² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 207–208.

³ Треппер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С. 123.

наприкінці травня¹. Коли дату наступу було перенесено внаслідок вторгнення німецьких військ у Югославію, Радо відразу сповістив про це Москву. Крім того, він повідомив точні дані про перекидання на схід німецьких армій, про їхній склад і озброєння².

На основі розвідувальної інформації, що надходила у центр, радянська розвідка дійшла висновку, що станом на 17 червня 1941 р. усі військові приготування Німеччини до збройного виступу проти СРСР були повністю завершені і удару можна очікувати у будь-який час. А вже 19 червня з резидентур у Римі та Берліні центр отримав повідомлення про дату німецького нападу – 22 червня 1941 р.³ Від Шульце-Бойзена 21 червня надійшло підтвердження, що вторгнення в СРСР призначено на 22 червня.

Радянський військовий аташе у Віші генерал І. Суслопаров за наполяганням Треппера у терміновій радіограмі до Москви 21 червня 1941 р. повідомляв: “Як стверджує наш резидент Жильбер, якому я, зрозуміло, зовсім не повірив, командування вермахту завершило перекидання своїх військ на радянський кордон і завтра, 22 червня 1941 р., раптово нападе на Радянський Союз”⁴. На тексті радіограми Й. Сталін поставив резолюцію: “Ця інформація є англійською провокацією. Дізнайтесь, хто автор цієї провокації, і покарайте його”⁵.

Сталін недовірливо ставився до повідомлень радянської розвідки про німецькі агресивні наміри стосовно СРСР. Так само він сприймав і застережливі сигнали, що надходили до Москви дипломатичними каналами з Вашингтона і Лондона. У березні 1941 р. заступник держсекретаря США Семнер Уеллес двічі зустрічався з радянським послом Константином Уманським, якому повідомляв про плани Німеччини напасти на СРСР весною того ж року. Інформація була отримана з Берліна від американського комерційного аташе С. Вудса, який мав зв’язки з представниками вищих кіл “Третього рейху”. Коли у держдепартамент надійшло підтвердження інформації Вудса з інших каналів, про все доповіли президенту Ф. Рузвельту і за його вказівкою повідомили радянського посла. Уманський у терміновому порядку інформував Москву⁶.

¹ Радо Ш. Под псевдонимом Дора. – М.: Воениздат, 1973. – С. 90 // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/other/rado_s/01.html

² Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 106–107.

³ Карпов В. Н. Внешняя разведка накануне войны // Доступно на: http://grw.tellur.ru/page.html?r=eve&s=razv_eve

⁴ Треппер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С. 124–125.

⁵ Там само. – С. 125.

⁶ Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 108; Карпов В. Н. Внешняя разведка накануне войны // Доступно на: http://grw.tellur.ru/page.html?r=eve&s=razv_eve

У січні 1941 р. англійська розвідка володіла достатніми даними, щоб зробити висновок про підготовку нападу Німеччини на СРСР. Висновок ґрунтувався насамперед на військовій диспозиції німецьких збройних сил: у Норвегії (на північ від Нарвіка) зосереджувалось три дивізії, у Фінляндії посилювався німецький контингент, у Польщі (на її східному кордоні) нараховували приблизно 70 дивізій (тобто 1,5–2 млн чол.), у Словаччині перебувало шість дивізій, у Румунії – вісім. Крім того, дані про фортифікаційні роботи, що велися поблизу німецько-радянського кордону, ремонт доріг на польській території у напрямі кордону, підвезення пального та озброєнь до кордону засвідчували висновок розвідки¹. Різноманітна інформація, що продовжувала надходити від агентури: про призов новобранців і мобілізацію нових з'єднань, про формування нових танкових частин, про будівництво таємних аеродромів у передмістях Варшави, про картографування німецько-радянського кордону за допомогою аерофотозйомки, про перекидання командних кадрів із заходу на схід, про побудову укріплень на німецько-радянському кордоні, про друкування фальшивих російських грошей тощо, давала цілісне уявлення про хід німецьких приготувань.

Прем'єр-міністр У. Черчилль, вірно оцінюючи переміщення німецьких військ і їхнє зосередження на німецько-радянському кордоні, у квітні 1941 р. вирішив через англійського посла у Москві Стаффорда Кріппса передати Й. Сталіну особисте повідомлення такого змісту: “Я володію інформацією з надійного джерела про те, що коли німці вважатимуть захоплення Югославії практично завершеним, ... вони почнуть перекидати три з п'яти танкових дивізій з Румунії у Південну Польщу”². Черчилль сподівався, що Сталін зрозуміє значення цих фактів. На початку червня 1941 р. міністр закордонних справ Англії А. Іден у своїх бесідах з радянським послом у Лондоні І. Майським неодноразово застерігав про небезпеку, що загрожувала СРСР з боку Німеччини. Однак ні американські, ні англійські застереження не були новиною для радянського керівництва. Більше того, їх цілком логічно сприймали як провокацію з метою погіршення радянсько-німецьких відносин, що було вигідно Англії. Посол Кріппс навіть писав у Лондон, що “радянський уряд знає ті факти, які Черчилль хоче довести до його відома”, і що англійські дії можуть бути розцінені у Москві “як спроба з нашого боку викликати тривогу у відносинах між Росією і Німеччиною”. Черчилль відповідав: “Радянський уряд добре знає про небезпеку,

¹ Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 110–111.

² Churchill W. S. The Second World War: 6 vols. – Vol. 3. The Grand Alliance. – Boston: Houghton Mifflin, 1950. – P. 358; Уткин А. И. Черчилль: победитель двух войн. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 370.

яка йому загрожує, а також про те, що ми потребуємо його допомоги”¹. У випадку війни Німеччини проти СРСР для Англії з'являвся шанс на порятунок, але за умови, якщо Москва не капітулює перед агресором. Інакше Німеччина знову поверне свої війська на захід і більше ніщо не завадить їй підкорити Британські острови. Тому англійський уряд, застерігаючи радянський про небезпеку, неодноразово наголошував на готовності у випадку війни прийти на допомогу СРСР.

В інформаційному хаосі, де правдиву інформацію було дуже непросто відділити від дезінформації, яку продукували зацікавлені спецслужби, насамперед німецькі, Сталін найбільше побоювався бути спровокованим на конфлікт з Німеччиною. Не довіряючи своїй розвідці, яка могла стати жертвою дезінформації і вже називала різні дати німецького наступу, а він так і не починався, радянський лідер покладався на власне оцінення подій та інтуїцію. Сталін не розумів, навіщо Гітлеру нападати на СРСР. Німеччина вела війну проти Британії у повітрі, на морі і на суші (у Північній Африці на території Лівії) і не могла її здолати, маючи безпечний Східний фронт. Незважаючи на заявлений нейтралітет, США неофіційно, але майже очевидно підтримували Британію, і Гітлеру доводилося докладати зусиль, щоб “неоголошена війна” не перетворилася для Німеччини на відкриту. Він ігнорував англо-американську угоду про обмін баз на есмінці 1940 р., Закон про ленд-ліз 1941 р. і навіть патрулювання військово-морським флотом США Північної Атлантики, оголошеної президентом Рузвельтом нейтральною зоною у квітні 1941 р.² Крім того, територія підкореної Європи поглинала масу німецьких військ та адміністративного персоналу для її контролю та експлуатації. Наприклад, у Югославії з травня 1941 р. почалася партизанська війна проти німецької окупаційної влади. У такій ситуації, на думку Сталіна, починати війну проти СРСР для Гітлера було рівнозначно самогубству³. Він не вірив, що Гітлер піде на такий крок, і не бачив причин, які б його до цього змушували. Тому, коли народний комісар державної безпеки В. Меркулов⁴ 16 червня 1941 р. доповідав Сталіну про неминучість німецького нападу, він був жорстко розкритикований,

¹ Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976. – С. 224–225.

² Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 435; Див. також: Пик С. М. США – Велика Британія: “особливі відносини”. – К.: Знання, 2006. – С. 56–57, 61–64.

³ Суворов В. Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003. – С. 252–255.

⁴ З лютого 1941 р. НКВС поділили на два комісаріати: внутрішніх справ і державної безпеки. Очолив НКДБ колишній керівник ГУДБ НКВС В. Меркулов.

а на самій доповіді з'явилася резолюція радянського лідера про те, що джерела цих відомостей “не інформатори, а дезінформатори”¹.

Подібно до Гітлера, який не хотів рахуватися з небезпекою війни проти СРСР, Сталін відкидав усю інформацію щодо намірів Німеччини, яка суперечила його “відчуттю” ситуації. Численні повідомлення розвідки про передислокацію і зосередження німецьких військ на німецько-радянському кордоні він логічно розцінював як підготовку Берліна до висунення Москві певних ультимативних вимог з позиції сили. Наприклад, щодо приєднання до осі “Берлін–Рим–Токіо” або щодо значного збільшення поставок стратегічної сировини. Так, 8 травня 1941 р. від Шульце-Бойзена з Берліна надійшло повідомлення такого змісту: “Хоч напад на СРСР не знімається з порядку денного, німці спочатку висунуть ультиматум з вимогою збільшити експорт у Німеччину, а цьому ультиматуму буде передувати “гра нервів”². Сталін розраховував затягнути переговори з Гітлером щодо вимог ультиматуму до осені, коли військовим діям завадять погодні умови. Таким чином вдалося б уникнути війни у 1941 р., а наступного року СРСР був би у повній бойовій готовності.

Своєю чергою, керівники радянської розвідки, з огляду на нещодавні масові репресії і “чистки” державних органів і почуття самозбереження, не намагалися спростувати позицію лідера держави. Розвідувальні матеріали, що надходили Сталіну, ретельно відбирали, у результаті чого бажане видавалося за дійсне. Незадовго до німецького вторгнення керівник Розвідувального управління генштабу Червоної армії генерал-лейтенант Ф. Голіков, який замінив на посаді репресованого у 1940 р. генерал-лейтенанта І. Проскурова, надіслав у закордонні резидентури наказ: “Усі документи, що повідомляють про можливу війну, мають розцінюватися як підробки британського чи навіть німецького походження”. Згодом, 21 червня 1941 р., на засіданні політбюро Голіков стверджував, що жодного німецького вторгнення найближчим часом не буде³. Радянська розвідка ставала заручницею самої себе: з огляду на специфіку роботи вона не могла довести достовірність добутої інформації і переконати у її правдивості державне керівництво, а отже, перетворювалася з джерела первинної інформації для прийняття рішень на джерело “інформаційного фону”, який подавали під уже прийняті рішення і який цілком влаштував Сталіна з його позицією щодо Німеччини.

¹ Таратухин С. “Барбаросса” и “Оверлорд”: причины внезапности // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8. – С. 81.

² Карпов В. Н. Внешняя разведка накануне войны // Доступно на: http://grw.tellur.ru/page.html?r=eve&s=razv_eve

³ Таратухин С. “Барбаросса” и “Оверлорд”: причины внезапности // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8. – С. 81.

9.4. Реалізація плану “Барбаросса” та його провал. Перл-Харбор: успіхи і прорахунки японських та американських спецслужб

Вранці 22 червня 1941 р. Німеччина оголосила війну Радянському Союзу. Німецький посол у Москві граф Шуленбург вручив народному комісару закордонних справ СРСР В. Молотову “Ноту Міністерства закордонних справ Німеччини Радянському уряду”. Водночас у Берліні цей самий документ від міністра закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропа отримав радянський посол В. Деканозов¹. У ноті було вказано: “Імперський уряд заявляє, що Радянський уряд, порушуючи взяті на себе зобов'язання ..., здійснив концентрацію і розгортання на кордоні з Німеччиною своїх збройних сил, готових до нападу. Тим самим Радянський уряд порушив договори з Німеччиною і демонструє намір завдати удару в спину Німеччині, яка веде боротьбу за існування ... У зв'язку з цим фюрер віддав німецькому вермахту наказ перешкодити цій загрозі всіма наявними у нього силами і засобами”². Нота мала три додатки: “Доповідь міністра внутрішніх справ Німеччини, рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції німецькому уряду про диверсійну роботу СРСР, спрямовану проти Німеччини і націонал-соціалізму”, “Доповідь Міністерства закордонних справ Німеччини про пропаганду і політичну агітацію радянського уряду”, “Доповідь Верховного командування німецької армії німецькому уряду про зосередження радянських військ проти Німеччини”³. Ці документи не були ультиматумом, якого очікував Й. Сталін. Вони викривали антинімецьку політику радянського уряду і тим самим обґрунтовували рішення А. Гітлера розпочати превентивну війну. У ході допитів на Нюрнберзькому процесі генерал-фельдмаршал В. Кейтель 17 червня 1945 р. свідчив, що “напад на СРСР був здійснений цілком з метою попередити напад Росії на Німеччину”. У протоколі допиту генерал-полковника А. Йодля від 18 липня 1945 р. є

¹ Запись беседы между Риббентропом и советским послом в Берлине Деканозовым. – Канцелярия Имперского Министра иностранных дел. – 1941. – 22 июня. – СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 176–178.

² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 204–205; Телеграмма Риббентропа послу Шуленбургу. – Берлин. – 1941. – 21 июня. – СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 167–170.

³ Суворов В. Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003. – С. 285–286.

такі слова: “Існувала політична думка, що положення ускладниться у тому випадку, якщо Росія перша нападе на нас”¹.

Справжні наміри радянського керівництва щодо військових заходів проти Німеччини досі залишаються на стадії припущень і побудови гіпотез через закритий доступ до архівних документів. На відміну від вже спростованої формули про “віроломний напад Німеччини на СРСР”. 22 червня 1941 р., через кілька годин після отримання від німецького посла пакета документів, В. Молотов виступив на радіо зі зверненням до радянського народу, в якому повідомив про претензії, що надійшли від німецької сторони. “Німецький уряд вирішив розпочати війну проти СРСР у зв’язку із зосередженням частин Червоної армії поблизу східного німецького кордону”². Тобто Німеччина оголошувала війну Радянському Союзу, і це було визнано, однак після її завершення радянське керівництво не мало інакшого виправдання в очах радянського народу і світової громадськості за провальні перші місяці військових дій, як зобразити СРСР “жертвою”, а Німеччину – “віроломним агресором”. Тому Москва доклала всіх зусиль, щоб внести корективи в історію. За наполяганням радянської сторони протоколи Нюрнберзького процесу зафіксували тезу про те, що Німеччина напала на СРСР без оголошення війни.

За умовним сигналом “Дортмунд”³ на світанку 22 червня 1941 р. німецькі війська перейшли німецько-радянський кордон. Групи армій “Північ”, “Центр” і “Південь” під командуванням генерал-фельдмаршалів фон Лесба, фон Бока і фон Рундштедта почали реалізацію плану “Барбаросса” і виконання своїх завдань, попередньо визначених у пункті 4 Директиви ОКХ із зосередження військ від 31 січня 1941 р.⁴ Як

¹ Суворов В. Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003. – С. 289–290.

² Из выступления по радио В. М. Молотова. – 1941. – 22 июня. – СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – С. 179; Суворов В. Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003. – С. 286.

³ У випадку умовного сигналу “Альтона” початок наступу відкладався (Сроки операции “Барбаросса”. – Главное командование сухопутных войск. – Генеральный штаб. Оперативное управление (I). №1170/41. – 1941. – 10 июня. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 511).

⁴ Див.: Директива по сосредоточению войск (План “Барбаросса”). – Главное командование сухопутных войск. Генеральный штаб. Оперативный отдел. № 050/41. – 1941. – 31 января. – п. 4. – Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 470–474.

зазначав у перші дні війни генерал-полковник Гальдер, не було підстав для внесення будь-яких змін у план операції. ОКХ навіть не доводилось віддавати жодних додаткових розпоряджень. Наступ німецьких військ став для противника повною тактичною несподіванкою¹. В авангарді частин вермахту йшли спецзагони Абверу, які захоплювали важливі об’єкти в тилу ворога, відстежували його військові маневри, займали необхідні плацдарми, прокладаючи німецьким арміям шлях на схід. Агенти Абверу на радянській території організовували провокації, диверсійні акції для дестабілізації тилу радянських військ.

Через два дні від початку війни частини вермахту зайняли Вільнюс, Каунас, 28 червня – Мінськ, 30 червня – Львів, зазнавши втрат у 41 087 чол., що становило 1,64 % від загальної чисельності військ (2,5 млн чол.), задіяних у російській кампанії². Необхідно зазначити, що разом з німецькими військами до Львова увійшов український батальйон “Нахтігаль”, створений з представників Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери³. Батальйон був сформований і пройшов вишкіл у травні–червні 1941 р. у Нойгамері (Сілезія) за сприяння вермахту, відповідно до умов неофіційної домовленості між українськими націоналістами і представниками німецького командування та військової розвідки. Співпрацю з ОУН (б) безпосередньо схвалювали головнокомандувач сухопутних сил генерал В. фон Браухіч і керівник Абверу В. Канаріс⁴. Основною метою українських націоналістів було проголошення незалежності України, що ставало можливим унаслідок переможного просування німецьких військ углиб радянської території. Слідом за вермахтом на Україну проникали похідні групи ОУН (б) за основними напрямками: “Північ” (Київ), “Центр” (Харків), “Південь” (Одеса, Крим). Спеціальна група у складі 15 осіб мала якнайшвидше дістатися до Львова і проголосити там незалежність Української держави⁵. Вона прибула до міста 30 червня після батальйону “Нахтігаль”, скликала

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 1. – М.: Воениздат, 1971. – С. 25, 28.

² Там само. – С. 81.

³ На початку 1940 р. Організація Українських Націоналістів розкололася на два угруповання: ОУН під керівництвом А. Мельника (ОУН (м)) та ОУН під керівництвом С. Бандери (ОУН (б)).

⁴ Пик С., Триска А. Військово-політичне співробітництво Німеччини з Організацією Українських Націоналістів. Батальйони українських націоналістів “Роланд” і “Нахтігаль”. – Вісник Львів. ун-ту. Сер. міжнар. відносини. – 2007. – Вип. 23. – С. 107–108.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – С. 113.

збори українських націоналістів, які увечері того ж дня проголосили незалежність України і призначили главою уряду першого заступника Бандери Ярослава Стецька. Однак незалежна Україна знову опинилася за межею інтересів німецького вищого керівництва. Почалися арешти членів ОУН (б) на території України, Польщі, Німеччини, Австрії, Чехії, зокрема Бандеру і Стецька депортували у Берлін для допитів і утримували під домашнім арештом. У Львові члени українського уряду під загрозою арешту припинили політичну діяльність, всі українські угруповання, за винятком ОУН (б), під тиском німецьких спецслужб висловили лояльність німецькій владі. Командирів батальйону “Нахтігаль” позбавили повноважень, а батальйон перевели у безпосереднє підпорядкування німецького командування. У серпні 1941 р. він був роззброєний і припинив своє існування. ОУН (б) перейшла у підпілля.

Збільшення окупованих районів з просуванням німецьких військ радянською територією потребувало відповідної адміністрації для якнайшвидшого їхнього замирення. В середині липня 1941 р. було створено міністерство Рейху для окупованих районів Сходу на чолі з Альфредом Розенбергом. Окуповані території поділено на рейхскомісаріати, генеральні округи та округи. Цивільна влада на цих територіях належала рейхскомісарам, які підпорядковувались А. Розенбергу, військова та адміністративна влада – командувачам військами вермахту, які підпорядковувались В. Кейтелю. Питаннями політичної безпеки мали займатися створені поліцією безпеки (Зіпо) та СД спеціальні оперативні групи – айнзацгрупи (нім. Einsatzgruppen), які підпорядковувались Г. Гімmlеру. На території України 20 серпня 1941 р. був створений Рейхскомісаріат Україна на чолі з Еріхом Кохом. Просування німецьких військ на схід розширювало кордони Рейхскомісаріату до повної окупації України у липні 1942 р. Що стосується Галичини (Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області), то вона як “Дистрикт Галіція” у липні 1941 р. була адміністративно підпорядкована Генерал-губернаторству, тобто фактично приєднана до польських земель¹.

Під натиском німецьких військ Червона армія відступала по всій лінії фронту, однак чинила запеклий опір, що змусило німецьке командування внести корективи у план кампанії. Наприкінці липня 1941 р. А. Гітлер підписав Директиву ОКВ № 34, в якій було вказано, що групи армій “Північ” і “Південь” мають продовжувати наступ у заданому напрямі (на Ленінград і Донбас відповідно), а група армій “Центр” – перейти до оборони. Вважаючи одночасний наступ на трьох основних

¹ Україна у міжнародних відносинах ХХ століття / За заг. ред. В. Трофимовича: Навч. посібник. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1997. – С. 139.

напрямах неможливим, Гітлер вирішив призупинити наступ на Москву. Пріоритетним залишалось захоплення Ленінграда, потім – східної частини України і лише після цього – Москви. У Доповненні до Директиви ОКВ № 34 від 12 серпня 1941 р. вказувалося, що група армій “Центр” повинна ліквідувати флангові угруповання противника, створити умови для наступу на широкому фронті і ще до настання зими “оволодіти всім комплексом державних економічних і комунікаційних центрів противника у районі Москви”¹. Отже, німецька військова машина вперше в російській кампанії виявилася не “всемогутньою”. Військове командування почало розробляти плани продовження кампанії у 1942 р., повне досягнення цілей якої у 1941 р. вже видавалося малоімовірним.

У вересні 1941 р. групи армій “Північ” і “Південь” здобули низку стратегічно важливих перемог, зокрема 8 вересня зайняли Шліссельбург, після чого Ленінград було заблоковано із суші; 19 вересня підкорили Полтаву і Київ (оборона останнього тривала 71 добу). Група армій “Центр” 17 вересня почала операцію “Тайфун”, метою якої було розгромити радянські війська на московському напрямі до настання зими і захопити радянську столицю. За даними розвідки, а також за оцінками німецького військового командування, станом на жовтень 1941 р. Червона армія перебувала у критичному положенні: її основні сили були розбиті у боях на радянському кордоні, а резерви – розгромлені у боях в Білорусії і на Україні. Вона більше не мала оперативних і стратегічних резервів, які б могли чинити серйозний опір². Начальник штабу ОКХ генерал-полковник Гальдер вказував, що після битви під Києвом Червона армія більше не в змозі вести оборону на суцільному фронті. На його думку, росіяни могли утримувати лише московський район (Вологда, Москва, Тамбов) і район Кавказу³. Про серйозну ситуацію на фронті свідчив і характер наказів радянського вищого командування. Наприклад, 6 вересня 1941 р. був складений план заходів стосовно кораблів і суден на випадок відходу з Ленінграда, в якому вказувалося, що у разі вимушеного відходу з міста всі кораблі військового флоту, торговельні, промислові і технічні судна підлягають

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 1. – М.: Воениздат, 1971. – С. 214, 247, 271.

² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 220.

³ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 2. – М.: Воениздат, 1971. – С. 29.

знищенню¹. У наказі військам Західного фронту за № 0346 від 13 жовтня 1941 р. було зазначено, що, враховуючи особливо важливе значення укріпленого рубежу (на ближніх підступах до Москви), категорично заборонено з нього відходити. “Всі, хто відійде без письмового наказу Военної ради фронту та армії, підлягають розстрілу”². Радянське керівництво втрачало впевненість у здатності військ протистояти противнику, і це було очевидно.

У жовтні–листопаді 1941 р. німецькі війська продовжували успішний наступ на трьох основних напрямках: на північному форсували р. Волхов, на південному захопили Одесу, Керченський півострів, Ростов-на-Дону, на центральному зайняли Курськ. Радянський уряд був вимушений евакуюватися з Москви у Куйбишев. Однак вже на початку грудня 1941 р. відбулися події, які повернули для Німеччини хід війни у зворотний бік. Японія 7 грудня здійснила масований авіаудар по американській військово-морській базі Перл-Харбор (Гавайські острови), а також завдала повітряних ударів по американських та англійських військових базах на Філіппінах і в Малайзії. У відповідь США, Велика Британія, Австралія, Канада та інші держави оголосили війну Японії. Своєю чергою, Німеччина та її союзники оголосили війну Сполученим Штатам, А. Гітлер з цього приводу висловився досить відверто: “Ми воюємо не з тим народом. Нам слід було зробити Англію та Америку своїми союзниками. Через певні обставини ми зробили всесвітньо-історичну помилку”³. Приблизно у цей самий час Червона армія почала контрнаступ під Москвою. Війська Калінінського фронту (командувач – генерал-полковник І. Конєв) 5 грудня 1941 р. виступили проти північного крила групи армій “Центр”, а 6 грудня війська Західного фронту (командувач – генерал армії Г. Жуков) при підтримці правого крила Південно-Західного фронту (командувач – маршал С. Тимошенко) виступили проти південного крила групи армій “Центр”. Російські війська прорвали фронт 2-гої танкової армії під командуванням генерал-полковника Г. Гудеріана поблизу м. Лівни (Орловська обл.), що спонукало німців до поступового відходу із зайнятих рубежів, оскільки їм не вдавалося ліквідувати розрив лінії фронту. На середину грудня 1941 р. склалася ситуація, в якій усі три групи німецьких армій вичерпали можливості для наступу, а відстоювати завойовані позиції під контрударами радянських військ ставало дедалі важче. І хоча наказ Гітлера від 16 грудня 1941 р. категорично забороняв відхід і в імперативно-

¹ Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992. – С. 140.

² Там само. – С. 168.

³ Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 467.

му порядку наголошувалося, що противник не має переваги в силах, реальне становище німецьких армій перетворювалося на загрозливе. План “Барбаросса” зазнав краху. Внаслідок цього головнокомандувач сухопутних військ генерал-фельдмаршал Браухіч пішов у відставку, а його функції почав виконувати Гітлер. Через провал наступу на Москву у відставку пішов і генерал-фельдмаршал фон Бок, передавши командування групою армій “Центр” генерал-фельдмаршалу фон Кюлоге. Загалом на початку зими 1941–1942 рр. з вищих командних посад було знято 185 генералів¹.

Повітряна атака Японії на Перл-Харбор, а також контрнаступ радянських військ під Москвою мали історичне значення для безпосередніх учасників цих подій, тому робота розвідувальних служб задіяних сторін заслуговує окремої уваги.

Японська розвідка з часів Першої світової війни помітно активізувала діяльність у наступальному руслі, що пояснювалося прагненням державного керівництва поширювати свій вплив далеко за межами країни. Напередодні нападу на Перл-Харбор вона мала розгалужені агентурні мережі у різних регіонах світу, а також велику кількість дипломатичних, військових, комерційних джерел інформації. Як морська держава з експансіоністськими намірами в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, Японія віддавала перевагу морській розвідці, а своїм головним суперником вважала США. Саме проти цієї держави спрямовувалися розвідувальні зусилля Третього управління Головного військово-морського штабу Японії. Центрами шпionажу на території США були японські консульства, до яких надходила інформація від численних агентів – місцевих японців (студентів, робітників), організованих у розвідувальні групи японськими резидентами. Співробітники морської розвідки під виглядом рибаків і матросів часто направлялися в район американського Західного узбережжя на рибачьких шхунах, оснащених спеціальною радіоапаратурою, для ведення радіопрослуховування каналів зв'язку військово-морських сил США. Інформація про американські ВМС була пріоритетною для японської розвідки.

Широку агентурну мережу Японія мала і на Гавайях. Населення островів становило 160 тис. осіб, з яких 35 тис. були японськими підданими. Генеральне консульство Японії в Гонолулу, якому підпорядковувалися 234 консульські агенти на Гавайях, поряд з офіційними функціями виконувало функції шпionунського центру. Генеральний консул Нагао Кіта щодня передавав у Токіо детальну інформацію про

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 2. – М.: Воениздат, 1971. – С. 133, 154.

все, що відбувалося на островах і стосувалося американського флоту, про всі переміщення кораблів та їхні стоянки. Безпосередньо за американською військово-морською базою у Перл-Харборі (о. Оаху) спостерігав лейтенант Імператорського флоту і японської морської розвідки Такео Йосікава, який працював під прикриттям віце-консула. Саме на основі розвідувальної інформації була розроблена “Операція Z” – напад на Перл-Харбор. Точні і детальні дані, добуті при підготовці авіаудару, забезпечили його ефективність.

У другій половині листопада 1941 р. авіаносці оперативного з’єднання під командуванням адмірала Тьюті Нагумо були таємно зосереджені в затоці Танкан (Хітокапу) острова Ітуруп (Курильські острови) і 26 листопада, за планом операції, вирушили у напрямі Гавайських островів. Вже 2 грудня Нагумо отримав наказ від головнокомандувача Об’єднаного флоту Японії адмірала Ісороку Ямамото нанести удар по Перл-Харбору 7 грудня. Ямамото постійно інформував оперативне з’єднання про дислокацію американських військових кораблів у Перл-Харборі та ступінь їхньої захищеності¹. І ось 7 грудня о 5 год 30 хв ранку за гавайським часом з японських авіаносців, що знаходилися на відстані 220 миль на північ від цілі, до Гавайських островів було направлено два літаки-розвідники, які не виявили жодних ознак тривоги ні в Перл-Харборі, ні в аеропорту Лахаїна. О 6 год ранку з авіаносців стартувала перша хвиля літаків, а о 7 год 15 хв – друга. Ударною групою (350 літаків) командував капітан 1-го рангу Міцуо Футіда. На авіаносцях у резерві залишилось 39 винищувачів на випадок контратаки з боку американців.

О 7 год 53 хв японські торпедоносці, бомбардувальники і винищувачі атакували Перл-Харбор та аеродроми острова Оаху. Було затоплено п’ять американських лінкорів і три пошкоджено, виведено з ладу або серйозно пошкоджено десять інших бойових кораблів. На аеродромах було знищено 188 і пошкоджено 128 американських літаків. Американці зазнали значних втрат серед військових і цивільного населення (2 403 вбитих і 1 178 поранених)². Атака на Перл-Харбор завершилася о 9 год 45 хв. Опівдні японські літаки повернулися на свої авіаносці, які о 13 год вирушили до берегів Японії. У повітряних боях і від вогню американської зенітної артилерії японці втратили 29 літаків і ще 74 було пошкоджено. Підводні човни не відіграли серйозної ролі в операції, бо були запеленговані американцями в районі Перл-Харбора і знешкоджені. Людські втрати японців не перевищили сотні осіб³.

¹ Яковлев Н. Н. Перл-Харбор, 7 декабря 1941 года. Быль и небыль. – М.: Политиздат, 1988. – С. 63, 65.

² Там само. – С. 79, 82, 87; Baldwin L. D. The Stream of American History: 2 vols. – Vol. 2. – N. Y.: American Book Company, 1952. – P. 709.

³ Див.: Яковлев Н. Н. Перл-Харбор, 7 декабря 1941 года. Быль и небыль. – М.: Политиздат, 1988. – С. 84–87.

Однак, якщо порівняти можливі наслідки операції в Перл-Харборі з її реальними результатами, то вони для японців виявилися доволі посередніми. Знищені літаки на аеродромах острова Оаху були старілих типів і не стали серйозною втратою для США. Японцям не вдалося знищити американські авіаносці, які напередодні нападу були виведені з Перл-Харбора. Зосередившись на бойових кораблях противника, японська авіація не зруйнувала доки і склади паливно-мастильних матеріалів, що зупинило б функціонування самої бази і змусило Тихоокеанський флот США передислокуватися на континент. До того ж японці не окупували острів Мідуей¹. Такі прорахунки пізніше обернулися проти Японії.

Що стосується США, то прийнято вважати, що напад на Перл-Харбор став повним провалом американської розвідки. Однак тут потрібно внести деякі корективи. Порівняно з німецькими, британськими і радянськими спецслужбами професійний рівень американських залишався невисоким. Управління військової розвідки (МІ) та Управління морської розвідки (УМР) не прагнули до налагодження тісної співпраці, а також відчували брак кваліфікованих кадрів. Основними постачальниками інформації були американські військові аташе за кордоном і безпосередньо штаби театрів військових дій (Тихоокеанського, Європейського, Середземноморського і Північноафриканського). Через недостатнє фінансування військова розвідка не могла створити сильну розвідувальну базу із залученням численної агентури та інформаторів. Політичну розвідку уособлював підрозділ зовнішньої розвідки, який діяв при держдепартаменті і займався суто збиранням інформаційних матеріалів з відкритих іноземних джерел та їхнім розповсюдженням серед урядових чиновників і членів конгресу. Контррозвідувальна діяльність на території США була організована значно краще. Створене у 1935 р. Федеральне бюро розслідувань (ФБР) володіло більш ніж 25-річним досвідом свого попередника – Бюро розслідувань міністерства юстиції – і користувалося підтримкою з боку виконавчої влади. Це давало змогу організації розширювати свої повноваження, а отже, ефективно боротися зі шпіонажем і підривною діяльністю в державі.

Перша розвідувальна служба, підпорядкована безпосередньо президенту США і незалежна від військових відомств, була створена у липні 1941 р. Вона не претендувала на функції ФБР, не втручалася у роботу спецслужб армії та флоту, а спрямовувала свої зусилля на збирання, сортування й оброблення розвідувальної інформації з усіх можливих джерел. Звідси і назва нової організації – Бюро координатора інформа-

¹ Baldwin L. D. The Stream of American History: 2 vols. – Vol. 2. – N. Y.: American Book Company, 1952. – P. 709.

ції. Очолив Бюро відомий адвокат, герой Першої світової війни Уїльям Донован, якому президент Ф. Рузвельт доручав: "... збір та оброблення всіх даних і матеріалів, що стосуються національної безпеки; забезпечення доступу до цих даних президента, а також чиновників з тих урядових структур, які визначить президент; вживання з особистого схвалення президента заходів для полегшення отримання даних, важливих з точки зору національної безпеки ..."¹. Донован залучив до співпраці вчених з елітних університетів і коледжів США, а також спеціалістів різних професій: психологів, економістів, географів, антропологів та ін. Ці люди працювали у відділі досліджень та аналізу. На випадок вступу США у війну проти Німеччини в Бюро були створені спеціальні підрозділи: таємної розвідки (збір розвідданих) і таємних операцій (підбивна діяльність). Питаннями пропаганди за кордоном займалася служба іноземної інформації. Підхід Донована до організування внутрішньої структури Бюро, а також вмільний підбір кадрів свідчили про зародження у США професійної розвідувальної служби.

Тим не менше, до нападу Японії на Перл-Харбор американські спецслужби не відзначалися помітними успіхами у своїй діяльності. Зовсім інша ситуація спостерігалася у криптоаналітичній справі. Незважаючи на закриття у 1929 р. Шифрувального бюро Г. Ярдлі, яке ефективно працювало у складі Управління військової розвідки у міжвоєнний період², криптоаналітична робота була продовжена Службою розвідки каналів зв'язку (Signal Intelligence Service), створеною в 1930 р. у підпорядкуванні начальника військ зв'язку армії США. Служба відповідала за розроблення армійських кодів і шифрів, шифрувальних пристроїв, а також працювала над проникненням у системи зв'язку потенційних противників. Очолював Службу Уїльям Ф. Фрідман. У 1935–1936 рр. американцям вдалося розшифрувати код, яким у своїй кореспонденції користувалося міністерство закордонних справ Японії. Незабаром японці

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. *Энциклопедия шпионажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 324.

² Серед успіхів Шифрувального бюро можна виділити "зламання" у 1921 р. японських дипломатичних кодів, що дало змогу американцям читати японську дипломатичну кореспонденцію і домогтися вигідних для себе рішень на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. щодо співвідношення тоннажу бойових флотів обох держав у Тихоокеанському регіоні. Однак у 1929 р. новопризначений держсекретар США Генрі Л. Стімсон засудив діяльність Шифрувального бюро, назвавши її як мінімум неетичною. Його відомий вислів: "Джентльмени не читають чужих листів" ставив під питання характер розвідувальної діяльності взагалі, чим навіть не переймалися в інших країнах світу (*Bamford J. The Puzzle Palace. A Report on America's Most Secret Agency.* – N. Y.: Penguin Books, 1983. – Р. 26–27, 35; *Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 797).

почали застосовувати набагато складніший код – "продукт" шифрувальної машини під назвою "Алфавітна друкарська машинка-97". На відміну від німецької "Енігми", японська шифрувальна машина замість дисків для встановлення шифроключа мала на приборній панелі 25 перемикачів. За рік напружених зусиль люди Фрідмана у тісній співпраці з криптологічною службою ВМС США OP-20-G зуміли створити копію японської шифрувальної машини, що дало змогу регулярно читати японські повідомлення з осені 1940 р. Американську модель назвали "Перпл" (англ. Purple – пурпуровий), як і японський код, який вона дешифрувала. Матеріали, отримані з допомогою машини "Перпл", почали називати "Меджик" (англ. Magic – магія, чаклунство).

Якщо Служба розвідки каналів зв'язку більшу увагу звертала на дешифрування перехопленої військової інформації, а криптологічна служба ВМС займалася інформацією, пов'язаною з флотом, то "дипломатичну інформацію" вони опрацьовували разом. Обидві служби мали свої бази прослуховування каналів зв'язку, які давали масу перехопленої інформації, що оброблялася персоналом у понад тисячу осіб. За шість місяців до нападу Японії на Перл-Харбор американцям вдалося дешифрувати близько 7 тис. японських дипломатичних повідомлень. Найважливіші з них передавали у штаб-квартиру Служби розвідки каналів зв'язку у Вашингтон, а звіди – вищому політичному і військовому керівництву: президенту, держсекретарю, військовому і військово-морському міністрам, начальнику штабу сухопутних військ, начальнику військово-морських операцій та ін.¹ Отже, за допомогою криптологів американське керівництво було обізнане з позицією японського уряду стосовно ключових питань дальшого співіснування обох держав в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Сторони не могли дійти консенсусу, оскільки Японія не хотіла офіційно відмовитися від агресивної політики в регіоні і вивести свої війська з Китаю та Індокитаю, а США у відповідь не погоджувалися на скасування економічних санкцій щодо Японії. Після відставки прем'єр-міністра Японії князя Фумімаро Коноє і приходу до влади у жовтні 1941 р. Хідекі Тодзіо справа почала переходити з дипломатичної у військову площину. В Токіо було вирішено запропонувати американському уряду два варіанти врегулювання відносин (плани А і Б), і якщо американці до 25 листопада 1941 р. на жоден з них не погодяться, тоді – війна². Саме в цей день японські авіаносці мали вирушати до Перл-Харбора.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. *Энциклопедия шпионажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 479.

² *Яковлев Н. Н. Перл-Харбор, 7 декабря 1941 года. Быль и небыль.* – М.: Политиздат, 1988. – С. 198.

Фінальні переговори у Вашингтоні вели японський посол Кітісабуру Номура і спеціальний посланник Сабуро Курусу. Маючи можливість “читати” їхню дипломатичну кореспонденцію з Токіо, американці зрозуміли, що кінцева дата 25 листопада 1941 р. (дещо пізніше перенесена на 29 листопада), яку “абсолютно не можна змінити” і після якої “події розвиватимуться автоматично”, – це дата розриву відносин. Питання війни чи миру між Японією і Сполученими Штатами залежало від американської відповіді на японські пропозиції¹. Незважаючи на це, держсекретар США Корделл Хелл відхилив обидва плани японців і натомість 26 листопада вручив послу Номурі американську “програму десяти пунктів”. Її умови були неприйнятними для Японії. Виходило так, що уряд США провокував Японію перейти до силових дій. Передбачаючи війну, американське військове керівництво надіслало 27 листопада попередження командувачам збройних сил на аванпостах, у т. ч. і на Гавайї. Йшлося про зрив переговорів з Японією і про можливі агресивні дії з її боку найближчим часом. Відповідно, командувач ВМС США у Перл-Харборі адмірал Хазбанд Кіммель віддав наказ про виведення основної частини флоту з бази у напрямі підмандатних Японії Каролінських і Маршаллових островів. Саме тому японський авіаудар по Перл-Харбору не став фатальним для Тихоокеанського флоту США.

Матеріали “Меджик” свідчили про неухильне наближення війни, однак не давали американському керівництву інформації про основні об’єкти запланованої японської агресії. Офіційна відповідь Токіо на пропозиції держсекретаря Хелла від 26 листопада надійшла в японське посольство у Вашингтоні 6 грудня 1941 р. Перехоплений і дешифрований того ж дня текст, що складався з 13 частин, був переданий президенту Рузвельту, який резюмував: “Це означає війну”². Вранці 7 грудня японське посольство отримало заключне повідомлення з Токіо. Воно теж було перехоплене і дешифроване. Йшлося про те, що у ході японсько-американських переговорів США виявили очевидний намір завадити Японії створити новий порядок у Східній Азії, а це, своєю чергою, перешкоджає врегулюванню японсько-американських відносин і збереженню миру в зоні Тихого океану шляхом двосторонньої співпраці між державами. “... Японський уряд шкодує, але не може не повідомити американський уряд, що внаслідок такої позиції американського уряду досягнення угоди шляхом дальших переговорів японський уряд вважає неможливим”³. Крім того, було вказано, що увесь текст ноти

¹ Яковлев Н. Н. Перл-Харбор, 7 декабря 1941 года. Быль и небыль. – М.: Политиздат, 1988. – С. 200, 203.

² Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 465.

³ Яковлев Н. Н. Перл-Харбор, 7 декабря 1941 года. Быль и небыль. – М.: Политиздат, 1988. – С. 229.

японського уряду посол мав передати держсекретарю США 7 грудня 1941 р. о 13 год за вашингтонським часом. Такий час був вибраний не випадково. Японці розраховували оголосити війну США за півгодини до нападу на Перл-Харбор (13 год за вашингтонським часом – це приблизно 7 год 30 хв за гавайським часом). Своєю чергою, Перл-Харбор був єдиною американською базою в Тихому океані, де в цей час сходило сонце. Американці зрозуміли це лише пост-фактум¹. Однак драматизм ситуації полягав у тому, що японці до 13 год не встигли підготувати ноту для вручення, держсекретар Хелл прийняв посла Номуру о 14 год 20 хв, коли атака на Перл-Харбор підходила до завершення.

Отже, завдяки професіоналізму американських криптологів керівництво держави було завчасно попереджене про небезпеку, але американські спецслужби не виявили конкретних цілей, які мав намір вразити противник. Це завадило військовому командуванню провести оптимальну підготовку для відсічі агресії. Відома також версія про те, що вищі політичні та військові кола США знали про запланований Японією напад на Перл-Харбор² (тому американські авіаносці і були виведені з бази) і навмисне допустили агресію, щоб звинуватити уряд Тодзіо у початку війни і прийняти виклик. Таким чином США вступали у Другу світову війну не з власної волі, а були вимушені реагувати на дії агресора³.

Якщо Перл-Харбор став відносним провалом американської розвідки, то контрнаступ радянських військ під Москвою у грудні 1941 р. взагалі не був передбачений німецькими спецслужбами. З осені 1941 р. підрозділи Абверу за наказом В. Канаріса почали посилено нарощувати розвідувальну активність за межами прифронтової смуги. Порівняно з 1939 роком закидання агентури в СРСР, особливо в тил радянських військ, зросло у 14 разів. Окрім шпіонажу в тилу Червоної армії, передбачалося і розгортання диверсійної діяльності. Абвер регулярно спрямовував своїх людей у глибинні райони СРСР, підвищений інтерес проявлявся до Кавказу, району Волги, Уралу.

Абвер поповнював кадри завдяки добре налагодженій роботі розвідувально-диверсійних шкіл, система яких постійно розширювалася.

¹ Яковлев Н. Н. США и Англия во второй мировой войне. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 131; Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 465.

² Див.: Top Secret Report of Army Pearl Harbor Board. – Pearl Harbor Attack. Joint Committee on the Investigation of the Pearl Harbor Attack. – Washington: United States Government Printing Office, 1946. – Part 39. – P. 220–231 // Доступно на: <http://www.ibiblio.org/pha/pha/army/tsreport.html>

³ Baldwin L. D. The Stream of American History: 2 vols. – Vol. 2. – N. Y.: American Book Company, 1952. – P. 710; Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 477–478.

У школах готували агентів-нелегалів для виконання спеціальних завдань. Вони проходили загальну підготовку, тренувалися у стрибках з парашутом, самостійному виготовленні вибухових пристроїв з легкодоступних підручних матеріалів, навчалися справі фотографування та ін. На кожного нелегала детально розробляли легенду (іноді 2–3 легенди, якщо у ході операції могли виникнути різні обставини), готували фальшиві документи, особисті листи, фотографії. Агентів забезпечували технічними засобами для зв'язку з центром (раціями), або вони мали при собі радистів. Робота нелегалів за лінією фронту, які постачали цінну інформацію, оплачувалася на рівні 5 тис. дол. на місяць. Це була величезна винагорода на той час¹. Для закидання агентів-нелегалів на радянську територію використовували ескадрилью “Гартенфельд” (нім. “Gartenfeld”).

Підригну діяльність проти СРСР вела також СД за допомогою своїх агентів на радянській території. Водночас у таборах для військовополонених і на окупованих територіях було організовано широку роботу з підбору і вербування агентів для масового закидання в тил Червоної армії. Розвідувальну діяльність німецьких спецслужб проти СРСР доповнювала стратегічна операція “Цеппелін” (нім. “Zerppelin”), розроблена начальником VI управління РСХА Вальтером Шелленбергом і начальником групи VI S Отто Скорцені. Для реалізації операції у VI управлінні РСХА був створений розвідувально-диверсійний орган з тією ж назвою. У наказі рейхсфюрера СС Г. Гімmlера від 15 лютого 1942 р. вказувалося, що призначення “Цеппеліна” – “розшифрувати” морально-політичну єдність СРСР, а також послабити економічні можливості радянської держави шляхом диверсій, саботажу, терору та інших заходів². “Цеппелін” тісно співпрацював з Абвером, генштабом сухопутних військ та міністерством для окупованих районів Сходу практично до кінця війни.

Незважаючи на масштабні зусилля, німецька розвідка не зуміла виявити резервів Червоної армії, тому вище командування вермахту прорахувалося в оціненні військових потужностей противника. Неочікуваний контрнаступ радянський військ під Москвою поставив німецькі армії, безпосередньо групу армій “Центр”, у критичне становище: розтягнуті лінією фронту і віддалені від своїх основних баз постачання вони не могли стримати сильний натиск противника, а відступ для них означав втрату великої кількості озброєнь і матеріальної частини.

¹ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 229, 233–234.

² Там само. – С. 222.

Німецькі війська терміново потребували резервів, інакше всю східну кампанію можна було вважати проваленою. З 22 червня 1941 р. по 28 лютого 1942 р. загальні втрати сухопутних військ (без хворих) становили 1 005 636 чол., тобто 31,4 % середньої чисельності армії на Східному фронті. Поповнити втрати за рахунок резервів вдалося лише частково. Станом на 1 травня 1942 р. на всьому Східному фронті армія була недоукомплектована. Бракувало 625 тис. чол.¹ Матеріальних резервів так само не вистачало: потрібного піврічного запасу боєприпасів не було, наявних снарядів для гармат основних калібрів могло вистачити лише на два місяці. Армія починала відчувати брак пального, що безпосередньо впливало на її мобільність і наступальні можливості. У ситуації, що склалася, вермахт не міг завдати противнику швидкої і вирішальної поразки. Війна для Німеччини перетворювалася з бажаної “блискавичної” на затяжну, в якій головного значення набувала здатність воюючих сторін постійно нарощувати свої сили. Перспективи такої війни, зважаючи на потенціал противників Німеччини – Англії, СРСР і США, були не на користь рейху. Лише за рахунок попередніх завоювань, нещадної експлуатації окупованих територій і роботи військово-промислового комплексу, доведеної до максимальних потужностей, Німеччині вдалося відтягнути момент капітуляції до 1945 р.

9.5. Розвідувальна робота Німеччини, СРСР, Англії і США у ході основних воєнних і політичних подій 1942–1943 рр.

Ціна німецьких успіхів весняно-літньої військової кампанії 1942 р. виявилася надто високою. Вдруге було підкорено Керч (наприкінці грудня 1941 р. німецькі війська залишили місто через висадку у Феодосії десанту противника), зламано оборону Севастополя, яка тривала 250 днів (з 30 жовтня 1941 р. по 4 липня 1942 р.), зайнято Краснодар, Майкоп, Новоросійськ. У Північній Африці німецькі війська під командуванням генерала Ервіна Роммеля у ході тривалої і виснажливої операції “Зонненблюме” (нім. Sonnenblume – соняшник) здолали опір англійських військ і здобули Тобрук (Лівія). У Баренцевому морі німецькі військовоповітряні сили і підводні човни завдали нищівних втрат союзницькому

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 2. – М.: Воениздат, 1971. – С. 207, 233.

конвою¹ “PQ-17”, потопивши у липні 25 з 37 його транспортів (операція “Рьоссельшпрунг” (нім. Rösselsprung – хід конем)).

Відзначився й Абвер, якому вдалося викрити розгалужену радянську шпигунську мережу, відому під назвою “Червона капела” (“Червоний оркестр”). Радіоперехоплення сигналів і пеленгування нелегального радіопередавача, який виходив в ефір з території Бельгії, призвели до перших арештів, які почалися у грудні 1941 р. Поступово було викрито брюссельську, берлінську і паризьку групи організації, затримано понад 200 осіб, включно з радянським резидентом Л. Треппером. Створений Гестапо спеціальний підрозділ – Зондеркомандо “Роте Капелле” (нім. Sonderkommando “Rote Kapelle”) на чолі з Карлом Гірінгом розробив і здійснював операцію “Велика гра”, у ході якої примусово перевербовані радянські радисти передавали радіоповідомлення в Москву, створюючи враження продовження діяльності “Червоної капели”. Радіопередавачі не припиняли роботи, у радянську столицю йшла дезінформація, а “Червона капела” насправді перетворилася на “Коричневу”. І хоча радисти різними способами давали зрозуміти центру, що працюють під німецьким контролем, і Москва підігрувала німцям², все ж таки цінне джерело розвідувальної інформації для неї було втрачене. Діяльність німецьких спецслужб на території Франції значно активізувалася після окупації частинами вермахту у листопаді 1942 р. її “вільної зони” (операція “Антон”, попередня назва “Атілла”). Окупація була спричинена неочікуваною для німців висадкою англо-американських військ у французькій Північній Африці (операція “Торч”).

Необхідно зазначити, що, приймаючи рішення про десантування англо-американських дивізій в Алжирі, президент Ф. Рузвельт і прем'єр-міністр У. Черчилль відклали відкриття другого фронту в Європі, що давало шанси німцям. Основна причина – неготовність до форсування Ла-Маншу, яку відстоював Черчилль, – була продемонстрована у ході операції “Джибулі”. У серпні 1942 р. десантні війська у складі англійців і канадців, чисельністю 5 тис. чол., під командуванням адмірала Маунтбеттена перетнули Ла-Манш і захопили укріплений порт Д'єпп.

¹ Конвої – це спеціальні формування транспортних і допоміжних суден, а також кораблів охорони, створені Англією і США для безпеки переходу суден з вантажами з портів Північної Атлантики у радянські північні порти і назад. Конвої доставляли в СРСР озброєння та інші вантажі з Англії і США, а з Радянського Союзу для цих держав – стратегічну сировину. Німці активно боролися з конвоями завдяки розвідувальній інформації і за допомогою підводного флоту та бомбардувальної і торпедоносної авіації (*Кикнадзе В. Г. Взаимодействие разведок ВМФ СССР и Великобритании в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 2006. – № 3. – С. 150.*)

² *Треппер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С. 160–161.*

Вони вивантажили на берег танки, з боями просунулися на декілька кілометрів углиб французької території й утримували свої позиції майже 24 години. Після цього рештки загону дісталися назад до суден і повернулися до Англії. Десант зазнав значних втрат: загинуло до 18 % особового складу, 2 тис. чол. було захоплено у полон. Через це вважалося, що висадка у Франції приречена на невдачу. Однак такий висновок спростовувався тим, що десантна операція мала обмежені цілі, не підтримувалася резервами і все ж досягла мети¹. Тим не менше, Черчилль не бачив необхідності форсувати події у Франції. Натомість у Північній Африці англо-американські союзники до середини травня 1943 р. завдали остаточної поразки німецьким військам. Для вермахту втрата Північної Африки була важкою, але не критичною, порівняно з катастрофою на р. Волга.

Наприкінці червня 1942 р. німецькі війська розпочали великий наступ на південній ділянці Східного фронту, кінцевою метою якого було захоплення Сталінграда (операція “Блау”, пізніше перейменована на “Брауншвейг”). Наступу передувала військова і водночас дезінформаційна операція “Кремль”, розроблена з метою відволікти противника від основних подій на фронті групи армій “Південь”. Дивізії вермахту мали розбити радянські війська, що знаходилися в районі на захід і південь від Москви, оточити столицю і позбавити противника можливості оперативно використати цей район². Однак ці наміри не вдалося реалізувати, так само як і досягти цілей основної операції.

Наприкінці липня 1942 р. 6-та армія групи армій “Б”³ через нестачу пального і боєприпасів була змушена знизити темп наступу на Сталінград, а вже наприкінці серпня почалися контратаки радянських військ. Масований штурм міської частини Сталінграда не забезпечив німцям контролю над містом. Незважаючи на наявні розвіддані про те, що радянське командування використає всі сили і засоби для утримання Сталінграда, агенти Абверу не зуміли виявити зосередження і перегрупування військ Червоної армії при підготовці до великого контрнаступу, який почався 19 листопада (операція “Уран”). Переважаючі сили Південно-Західного і Сталінградського фронтів швидко оточили 6-ту і частину 4-тої

¹ *Ингерсолл Р. Совершенно секретно / Пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947. – С. 101–102; Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 142–143.*

² *Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – Т. 3. – Кн. 2. – М.: Воениздат, 1971. – С. 268.*

³ 9 липня 1942 р. група армій “Південь” була розділена на групу армій “А” (здійснювала наступ на Північний Кавказ) і групу армій “Б” (здійснювала наступ на Сталінград).

німецької армії (близько 300 тис. чол.), які так і не змогли вирватися з оточення і були змушені капітулювати 31 січня – 2 лютого 1943 р. У полон потрапило понад 100 тис. чол.¹ Унаслідок битви, що тривала упродовж 200 днів, обидві сторони зазнали суттєвих втрат: Німеччина – до 1,5 млн солдатів і офіцерів, до 2 тис. танків і самохідних гармат, понад 10 тис. гармат і мінометів, близько 3 тис. літаків, СРСР – понад 1,3 млн солдатів і офіцерів, понад 4 тис. танків, близько 15 тис. гармат і мінометів, понад 5,5 тис. літаків².

Контрнаступ на Волзі переріс у загальний наступ Червоної армії на всьому фронті – від Ленінграда до Азовського моря. Перелом у війні на користь СРСР став очевидним. Після Сталінграда А. Гітлер сказав начальнику штабу оперативного керівництва ОКВ А. Йодлю: “Бог війни перейшов на другий бік”³.

Не приніс Німеччині військових успіхів і 1943 рік, а в роботі її спецслужб помітними стали нові тенденції. Агенти Абверу через довірених осіб почали налагоджувати контакти з представниками радянських та англо-американських керівних кіл з метою зондування ґрунту щодо можливості таємних переговорів про перемир'я. Готовність радянської сторони досягти компромісу з Німеччиною і припинити війну висловлювала посол СРСР у Швеції Олександра Коллонтай у неофіційних розмовах з агентом Абверу Едгаром Клаусом, який працював у Стокгольмі під дипломатичним прикриттям. Німецький дипломат Петер Клейст, який за допомогою Клауса контактував з радянськими дипломатами у шведській столиці, доповідав у Берлін, що росіяни, незважаючи на перемоги на фронті, наполегливо прагнуть мирних переговорів. У квітні 1943 р. радянські дипломати Михайло Нікітін, Олексій Тарадін і Борис Ярцев таємно зустрілися з німецькими емісарами в околицях Стокгольма. У червні переговори продовжились у шведському курортному містечку Сальтсьєбаден на узбережжі Балтійського моря. У липні планувався їхній наступний етап між представниками міністрів закордонних справ Німеччини та СРСР⁴. Однак переговори зірвалися через категоричну заборону Гітлера.

Паралельно численні емісари Абверу у столицях нейтральних європейських держав намагалися вийти на контакт з англо-американцями. Наприкінці 1942 р. В. Канаріс через іспанських посередників передав керівнику британської SIS С. Мензісу пропозицію зустрітися на тери-

торії Іспанії або Португалії. Однак цій ініціативі завадив Форін офіс (якому підпорядковувалася SIS), не бажаючи ризикувати союзницькими відносинами з Москвою. Така ж реакція на таємні німецькі пропозиції розпочати переговори йшла і з Вашингтона. Президент Ф. Рузвельт не хотів ускладнень у стосунках з Й. Сталіном, а тому відмовлявся розглядати німецькі проекти можливого перемир'я, тим більше, що у січні 1943 р. на конференції у Касабланці (Марокко) англо-американські союзники прийняли рішення домагатися “беззастережної капітуляції” Німеччини. Проте Абвер залишав відкритим налагоджений зв'язок з американською розвідкою через американського військово-морського аташе у Стамбулі Джорджа Ірла.

Наполеглива робота відомства Канаріса на англійському та американському напрямках все ж дала результат. Улітку 1943 р. в іспанському місті Сантандер відбулася таємна зустріч керівників розвідувальних служб трьох держав. Канаріс виклав свій план Мензісу та Доновану¹: Німеччина укладає перемир'я з англо-американськими союзниками, разом з тим Гітлер позбавляється влади, а на Східному фронті війна продовжується². Співрозмовники дійшли згоди, однак задум Канаріса виявився завчасним. Англо-американці хотіли диктувати Німеччині свої умови, а вона ще не була настільки ослабленою, щоб їх приймати. До того ж становище антигітлерівської опозиції всередині країни було доволі хитким.

У 1943 р. Гітлер отримав вагомий для світової громадської думки аргумент на користь Німеччини у її боротьбі проти СРСР. У квітні в районі Смоленська, а саме в Катинському лісі німецькі солдати виявили масові захоронення розстріляних польських офіцерів (понад 4 тис. чол.). Ці люди потрапили у радянський полон у вересні 1939 р., коли Червона армія “взяла під захист” західнобілоруські та західноукраїнські землі на території Польщі від німецького вторгнення. Загалом полонених польських солдатів та офіцерів було близько 50 тис. Ними займався НКВС, а саме Управління у справах військовополонених, створене

¹ Уільям Донован очолював Управління стратегічних служб (англ. Office of Strategic Services – OSS), створене 13 червня 1942 р. замість Бюро координатора інформації. Порівняно з Бюро структура УСС розширилася до п'яти відділів: досліджень та аналізу, таємної розвідки, таємних операцій, контррозвідки, операцій психологічної війни (пропаганда). УСС тісно співпрацювало з британськими спецслужбами, а також проводило самостійні операції на європейському континенті, у Північній Африці, Китаї, Індії та Бірмі. Діяльність УСС не поширювалася на Південну Америку (прерогатива ФБР) і Тихоокеанський театр військових дій, де всю необхідну роботу виконувала військова розвідка.

² *Безыменский Л.* Тайный фронт против второго фронта. – М.: АПН, 1987. – С. 210; *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 451.

¹ Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 318–319.

² *Попов В.* Тайны Сталинградской битвы // Доступно на: <http://www.senat.org/vasilevsky/stalingrad-battle-5.html>

³ Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 498.

⁴ *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 445–446.

Л. Берією. Частина полонених – вихідців з центральних областей Польщі – передали Німеччині, решту направили у трудові табори на будівництво шосейних доріг, добування залізної руди, вапняку, на лісорозробку та інші важкі роботи. Офіцерів, чиновників, поліцейських, представників інтелігенції, священиків, суддів, промисловців утримували окремо в трьох таборах – у Козельську, Старобельську та Осташкові. Водночас на Західній Україні і в Західній Білорусії оперативні групи НКВС виявляли й арештовували “антирадянські елементи”, їхні сім’ї насильно вивозили у віддалені регіони СРСР (Казахстан, Крайня Північ).

За рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. НКВС почав розгляд справ військовополонених (14 700 осіб) та арештованих (11 000 осіб) в особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання – розстрілу¹. Справи з таборів і в’язниць надходили у Москву, опрацьовувалися спецвідділом НКВС, на їхній основі складали розстрільні списки, які затверджував Л. Берія та його заступник В. Меркулов. Списки оформляли як наряди на вивезення полонених чи арештантів і направляли начальника таборів і в’язниць. Вироки виконували за відповідними наказами в межах обласних управлінь НКВС. За квітень–травень 1940 р. було розстріляно майже 22 тис. осіб.

Через три роки в Катинському лісі німці знайшли братські могили частини розстріляних полонених з Козельського табору. Оприлюднення масштабів трагедії стало серйозним ударом по репутації радянського керівництва, котре всю вину перекладало на німців. Було офіційно заявлено, що злочин проти польських військовополонених вчинили солдати вермахту і тепер організують провокацію з метою дискредитувати СРСР в очах його союзників, оскільки військових засобів для перемоги над Червоною армією їм не вистачає. У своєму особистому таємному посланні до прем’єр-міністра У. Черчілля від 21 квітня 1943 р. Й. Сталін писав, що німці почали ворожу і брехливу кампанію проти СРСР з приводу ними самими вбитих польських офіцерів у районі Смоленська і розігрують слідчу “комедію”, режисером якої є А. Гітлер, інсценуючи “розслідування” за спиною радянського уряду, що не може викликати довіри у бодай трохи чесних людей².

¹ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 217–218.

² Личное и секретное послание премьера И. В. Сталина премьер-министру г-ну У. Черчиллю. – 1943. – 21 апреля. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 145.

Для Англії і США Німеччина залишалася ворогом номер один, а СРСР витримував на собі основний тягар війни з рейхом, тому радянська версія того, що сталося у Катинському лісі, превалювала. На Нюрнберзькому процесі цю справу не розглядали за наполяганням радянської сторони, яка понад 50 років зберігала її таємницю. І лише після розпаду СРСР за розпорядженням президента Російської Федерації Бориса Єльцина були оприлюднені документи, що дали змогу зняти з Німеччини всі звинувачення у “Катинській справі” і показати її справжніх організаторів.

Керівництво “Третього рейху” не змогло скористатися викритою таємницею радянської влади, а вермахт не зумів забезпечити свої таємні плани реваншу за розгром під Сталінградом від проникнення розвідки противника. Про операцію під кодовою назвою “Цитадель”, яка передбачала масований наступ на т. зв. “Курській дузі” силами групи армій “Центр” (з району на північ від Орла) і групи армій “Південь”¹ (з району на північ від Харкова) і була розроблена вермахтом усередині квітня 1943 р., радянське командування дізналося вже на початку травня. Інформація надійшла з резидентури НКДБ у Лондоні, а саме від агентів “Кембриджської п’ятірки” Кіма Філбі і Джона Кернкросса. Останній, як працівник Державної кодо-шифрувальної школи, мав доступ до матеріалів “Ультра”, які отримувала англійська розвідка внаслідок прослуховування каналів зв’язку німецьких збройних сил. Отже, здобутки англійської розвідки періодично потрапляли у Москву, зокрема і телеграма генерал-фельдмаршала фон Вейхса, направлена 25 квітня 1943 р. з групи армій “Південь” в оперативний відділ генштабу сухопутних військ. У телеграмі оцінювалася боєготовність Червоної армії на основних напрямках запланованих вермахтом ударів, а також аналізувалися її можливості до протидії операції “Цитадель”².

Агентурні дані потребували підтвердження з інших джерел, що і забезпечила посилена авіаційна та військова розвідка на ділянках Центрального, Воронезького і Південно-Західного фронтів. Партизанський рух надавав інформацію про наявність і розміщення резервів противника, хід перегруповань і зосередження військ. Завдяки розвідувальним зусиллям радянському командуванню вдалося не лише визначити загальний задум літньої військової кампанії вермахту, напрям ударів, склад ударних груп і встановити точний час німецького наступу, а й розробити стратегію відсічі і зосередити достатньо сил для контрнаступу. Якщо до битви на Курській дузі готувалося майже 900 тис. німецьких

¹ Знову сформована 12 лютого 1943 р.

² От членов “Кембриджской пятёрки” поступили сведения о целях планировавшегося немецкого наступления под Курском // Доступно на: <http://svr.gov.ru/history/filbi.html>

солдатів та офіцерів (50 дивізій, у т. ч. 16 танкових і моторизованих), то сили Червоної армії значно перевищували противника (1,3 млн солдатів та офіцерів і 0,6 млн резерву), причому німецька розвідка цього не виявила. Як свідчив після війни генерал-фельдмаршал В. Кейтель з приводу Курської операції: "... ми у жодному разі не очікували, що Червона армія не лише готова до відбиття нашого удару, а й сама має достатні резерви, щоб перейти у потужний наступ"¹. Генерал-полковник А. Йодль під час допиту на Нюрнберзькому процесі вказував: "Ми страждали через постійну недооцінку російських сил ... У нашої розвідки були значні провали ..."². Тут варто віддати належне радянській контррозвідці, яка нівелювала роботу німецьких спецслужб, дезінформуючи їхніх агентів, а відтак і саме німецьке командування.

Курська битва, що почалася 5 липня 1943 р., завершилася 23 серпня повною перемогою Червоної армії. Втрати вермахту становили приблизно 500 тис. солдатів та офіцерів, радянських військ – понад 800 тис. Німецьке командування було змушене відмовитися від наступальної стратегії і перейти до оборони на усій лінії Східного фронту. Ініціатива у Німецько-радянській війні остаточно закріпилася за радянськими військами.

Свою чергою англо-американські союзники, після успішної кампанії у Північній Африці і вдало проведеної британською розвідкою дезінформаційної операції "Мінсміт"³, 10 липня 1943 р. розпочали висадку на острові Сицилія (операція "Хаскі"). За 38 днів острів було звільнено від італійських та німецьких військ, захоплено 130 тис. полонених і велику кількість трофеїв, включаючи понад тисячу літаків. Події на Сицилії прискорили державний переворот в Італії і падіння уряду Б. Муссоліні. Диктатор був арештований 25 липня, а в серпні новий уряд на чолі з маршалом П. Бадольо таємно повідомив англо-американцям про готовність капітулювати і перейти на їхній бік, водночас продовжуючи офіційно запевняти Берлін у непорушності італійсько-німецького союзу. Попередні умови капітуляції були підписані на Сицилії 3 вересня генералом Кастеллано від імені Італії та американським генералом Беделлом Смітом від імені Об'єднаних Націй – усіх держав, які боролися проти Німеччини та її сателітів. Оголошення капітуляції мало відбутися за вказівкою командувача англо-американських військ

¹ *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 275.

² Там само. – С. 395.

³ Унаслідок дезінформації німецькі спецслужби передбачали висадку англо-американських військ на Балканах, а не на острові Сицилія (Див.: "Мінсміт", или дезинформация по-английски. – 50 знаменитых операций спецслужб // Доступно на: <http://www.wellcompany.ru/?p=156>).

у Середземномор'ї генерала Д. Ейзенхауера, а саме за кілька годин до десантування англо-американців в Італії¹. І поки готувалося це десантування в районі Неаполя – операція "Аваланш" (англ. *Avalanche* – лавина), війська союзників почали висадку у Південній Італії на "носок чобота", як висловлювався У. Черчилль. Англо-американці намагалися сконцентрувати в країні якнайбільше сил до того, як Німеччина відреагує на її вихід з війни.

Однак 8 вересня 1943 р., в останній момент перед оголошенням капітуляції, уряд П. Бадольо відмовився її визнати, стверджуючи, що німецькі війська відразу увійдуть в Рим та усунуть від влади чинний уряд. Проте англо-американці оголосили про капітуляцію Італії, як і було обумовлено, і почали здійснення операції "Аваланш". У відповідь німецькі війська розгорнули операцію "Аксе" (нім. *Achse* – вісь), захоплюючи північ Італії. Бадольо нічого не залишалося, як остаточно перейти на бік англо-американських союзників.

Саме в цей час відзначилися німецькі спецслужби. Так, 12 вересня група диверсантів під командуванням оберштурмбанфюрера СС Отто Скорцені звільнила з-під арешту Б. Муссоліні. Німецькій розвідці довелося докласти чималих зусиль, щоб виявити місце утримання колишнього диктатора – туристський готель "Кампо імператоре", розміщений у горах Гран-Сассо на північ від міста Абруццо. До готелю вела лише підвісна дорога, підступи до якої посилено охоронялися. Тому німецькі диверсанти обрали повітряний шлях. За планом таємної операції "Дуб" (нім. *Eiche*) група зі 106 диверсантів на 12 планерах особливої конструкції приземлилася неподалік "Кампо імператоре", знешкодила охорону, звільнила Муссоліні і вивезла його на спеціальному літаку Fi-156 "Storch" до Відня². А вже 18 вересня 1943 р. на півночі Італії було створено республіку Сало на чолі з Муссоліні. Оскільки уряд Бадольо 13 жовтня оголосив війну Німеччині, ситуація в Італії ще більше загострилася.

На відміну від "неможливої місії" в Абруццо, як її називав Скорцені, виконання таємної місії у Тегерані стало для нього дійсно неможливим. Йдеться про задум ліквідувати лідерів антигітлерівської коаліції у ході Те-

¹ Строго секретное и личное послание от президента Рузвельта и премьер-министра г-на Уинстона Черчилля маршалу И. В. Сталину. – 1943. – 19 августа. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 174–175.

² *Бережков В. М.* Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1987. – С. 228–229; *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 577.

геранської конференції, що відбувалася з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. Про місце зустрічі Ф. Рузвельта, У. Черчілля і Й. Сталіна німецька розвідка дізналася завчасно, що дало змогу відповідно підготуватися до реалізації операції під кодовою назвою “Дальній стрибок”. Розробляли операцію керівники Абверу та СД, а її здійснення покладалося на диверсантів Скорчені.

В Ірані німецька розвідка мала широку агентурну мережу, створену ще до війни, коли уряд країни, зокрема Реза-шах, прихильно ставився до керівництва “Третього рейху” і створював сприятливі умови для німецького бізнесу в країні. Після початку війни німецька агентура в Ірані значно зросла внаслідок напливу біженців з Європи. Коли англійські і радянські війська окупували Іран у 1941 р., що було спричинене не в останню чергу засиллям німецької розвідки в країні і її спробами налаштувати іранське населення проти СРСР, німецькі резиденти перейшли на нелегальне положення і продовжили вербувати агентів. Зокрема, на півночі Ірану таємно діяв колишній генеральний консул у Тавризі Шульце-Хольтус, у районі Тегерана працював під прикриттям резидент СД Майер. Обидва підтримували радіозв'язок з Берліном і між собою. У серпні 1943 р. німці закинули до Тегерана досвідченого розвідника Романа Гамоту, котрий свого часу вже працював в Ірані. Він мав вивчати ситуацію на місці і готувати диверсійні акти. До Шульце-Хольтуса, Майера і Гамоти направляли групи парашутистів-диверсантів, які привозили зброю, вибухівку і великі суми грошей для оплати роботи агентури¹.

Однак зусилля німецької розвідки в межах операції “Дальній стрибок” виявились марними. Англійські і радянські спецслужби викрили наміри німців за допомогою своїх агентів у ворожому таборі. Один з резидентів німецької розвідки у Тегерані Ернст Мерзер виявився агентом англійської SIS. У Москву сигнал надійшов від партизанської групи Д. Медведєва та О. Лукіна, що діяла в районі окупованого міста Рівне. Член групи Микола Кузнецов, досконало володіючи німецькою мовою, тривалий час видавав себе за обер-лейтенанта вермахту Пауля Зібберта і в контактах з німецькими офіцерами добував багато цінної інформації. Його знайомство зі штурмбанфюрером СС Ульріхом фон Ортелем, котрого за завданням Берліна було направлено до Тегерана на допомогу Р. Гамоті, розкрило для радянської розвідки німецькі плани².

¹ *Бережков В. М.* Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1987. – С. 227, 230–231.

² *Волков Ф. Д.* За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 183; *Бережков В. М.* Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1987. – С. 227–229.

На Тегеранській конференції було вжито безпрецедентних заходів безпеки. Переговори лідерів США, Великої Британії та СРСР проходили на території радянського посольства, розміщеного поряд з англійським. Резиденцію для президента Ф. Рузвельта облаштували у приміщенні радянського представництва, бо приміщення американської дипломатичної місії знаходилося на околиці міста і президенту та іншим членам делегації довелося б по декілька разів на день їздити на засідання у радянське посольство. За допомогою високих щитів було перекрито вулицю, що розмежовувала садиби радянського та англійського посольств, і створено тимчасовий прохід між ними. Територію обох садиб ретельно охороняли як єдине ціле. Отже, учасники конференції уникли необхідності пересуватися містом, що мінімізувало шанси німецьких диверсійних груп на здійснення замаху на їхнє життя.

Незважаючи на невдачу операції “Дальній стрибок”, німецька розвідка зуміла отримати інформацію про рішення Тегеранської конференції, найважливішим серед яких було затвердження відкриття англо-американцями другого фронту в Європі у травні 1944 р. Інформація надійшла від німецького агента Еліаса Базни, який служив камердинером у британського посла в Анкарі Х'ю Нетчбелла Х'юджессена. Базна таємно фотографував матеріали, що надходили послу з Лондона, і продавав їх Л. Мойзішу – комерційному аташе німецького посольства в Анкарі, а насправді співробітнику спецслужб. Фотоплівки з коротким змістом рішень Тегеранської конференції Базна продав Мойзішу за 14 тис. ф. ст., які виявились фальшивими¹. Однак німецьке керівництво було схильне вважати інформацію Цицерона (псевдо Базни) дезінформаційним продуктом англійських спецслужб з огляду на відносно легкий спосіб її добування². Переконавання А. Гітлера у тому, що англо-американські союзники не відкривають другий фронт, залишалось непохитним. По суті, це був єдиний шанс для Німеччини вийти з війни зі сприятливим результатом.

¹ З метою підірвати британську фінансову систему СД з 1940 р. організувала роботу з випуску фальшивих фунтів стерлінгів. Банкноти майстерні Шпехтхаузена, пізніше трансформованої у “підприємство Бернхард” (нім. Unternehmen Bernhard), що знаходилось у концтаборі Оранієнбург, практично не відрізнялися від банкнот, які випускав Англійський банк. З 1941 по 1945 рік німці надрукували понад 130 млн ф. ст., які стали джерелом додаткового прибутку і вільно перебували у грошовому обігу в Швеції, Голландії, Франції, Швейцарії, Португалії, Туреччині і на Близькому Сході. Такими “грошима” німецькі спецслужби виплачували гонорар своїм інформаторам, як це сталося у випадку з Е. Базною (Див.: *Деко А.* Великие загадки XX века. – М.: Вече, 2005. – С. 137–153; *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 734).

² Див.: *Мойшиш Л.* Операция “Цицерон”. – М.: Воениздат, 1957. – С. 45, 76–77; *Волков Ф. Д.* За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 196–198.

9.6. Діяльність спецслужб воюючих сторін на завершальному етапі Другої світової війни

Для “Третього рейху” 1944 воєнний рік став провальним. Вермахт і німецькі спецслужби докладали всіх зусиль, щоб змінити хід подій, однак вже не могли кардинально вплинути на ситуацію. Наприкінці січня на Італійському фронті англо-американські союзники безперешкодно здійснили висадку десанту в тилу німецьких військ (в Анціо і Нетуно) на відстані 30 км від Риму. І хоча операція не дала миттєвих результатів (німці утримували італійську столицю до початку червня 1944 р.), черговий провал у роботі Абверу, який не зумів викрити планів противника, став поштовхом до розформування і перепідпорядкування служби. За наказом А. Гітлера від 12 лютого 1944 р. Абвер передали у відання РСХА, а В. Канаріса звільнили з посади. Усі питання, пов’язані з військовою розвідкою і контррозвідкою, були вповноважені вирішувати рейхсфюрер СС Г. Гімmlер і начальник штабу ОКВ генерал-фельдмаршал В. Кейтель. У межах РСХА на базі відділів Абверу I, Абверу II та Абверу III було створено VIII (Військове) управління (нім. *Militarisches Amt*), яке очолив за сумісництвом керівник VI управління РСХА бригаденфюрер СС В. Шелленберг. Військове управління складалося з таких структурних одиниць:

Група А – займалася організаційними, правовими, фінансовими питаннями, відала центральною картотекою та ад’ютантурою.

Група В – здійснювала оперативну розвідку на Заході і керувала реорганізованими абверштелле і КУ, що функціонували при штабах західних прикордонних військових округів Німеччини і на території окупованих держав.

Група С – здійснювала оперативну розвідку проти радянських збройних сил: сухопутних, військово-морських, військово-повітряних, а також збирала інформацію щодо особового складу Червоної армії.

Група D – керувала диверсійно-підривною роботою в тилу держав – противників Німеччини.

Група F – керувала фронтовими розвідувальними і контррозвідувальними командами (реорганізованими абверкомандами та абвергрупами).

Група E – відповідала за підготовку агентів-радистів та експлуатацію засобів зв’язку військової розвідки (створена на базі колишньої групи I I Абверу I).

Група G – забезпечувала агентуру фальшивими документами, фотоапаратурою, засобами тайнопису тощо (колишня група I G Абверу I)¹.

¹ Чув С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха: В 2 кн. – Кн. 2. – СПб.: Нева, 2003. – С. 20–21.

Деякі групи Військового управління були тісно пов’язані з відповідними групами VI управління, їх навіть очолювали ті самі особи. Наприклад, групу D Військового управління і групу VI S VI управління очолював О. Скорцені, обидві групи мали однакові завдання.

Тим не менш, реорганізація системи спецслужб суттєво не вплинула на результативність їхньої роботи. Навіть бездоганна розвідка вже не змогла б виправити становище німецьких військ, насамперед на Східному фронті. Радянські війська (1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти) 4 березня 1944 р. почали наступ проти групи армій “Південь”, у результаті якого було відвоєвано Одесу, Крим, звільнено решту території України, розгромлено союзників вермахту – румунські війська, захоплено Бухарест (31 серпня) і до кінця року оточено Будапешт. 3 22 червня 1944 р. почався великий радянський наступ (1-й Прибалтійський, 1-й, 2-й, 3-й Білоруські фронти) проти групи армій “Центр”, який завершився розгромом групи, відвоюванням Мінська і виходом наприкінці вересня військ Червоної армії на лінію р. Нарев – Сувалки – Шауляй. А 13 липня 1944 р. 2-й і 3-й Прибалтійські фронти виступили проти групи армій “Північ”, прорвали оборону противника під Нарвою, зайняли Ревель (Таллін), вийшли до Балтійського моря і в жовтні того ж року вклинилися у Східну Пруссію¹. Червона армія звільнила радянську територію від німецьких військ і продовжувала витіснити їх з країн Східної Європи. Румунія, Болгарія, Угорщина, а також Фінляндія вийшли з війни проти СРСР. Югославські партизани разом з радянськими військами захопили Белград. Частини вермахту були виведені з Греції та Албанії.

Німецька військова машина більше не могла протистояти Червоній армії, її фізичних потужностей не вистачало, щоб зупинити переможний хід радянських військ. У липні 1944 р. в РСХА під керівництвом Е. Кальтенбруннера почали розробляти багатоступеневу таємну операцію під кодовою назвою “Цеппелін” (нім. *Zepplin*), яка передбачала організування в Москві замаху на Й. Сталіна. За задумом німецькі агенти мали бути таємно доставлені військово-транспортним літаком у район між Смоленськом і Москвою та висаджені на відстані приблизно 100 км від радянської столиці. Агенти – за легендою майор Таврін і молодший лейтенант Шилова (перевербовані колишні офіцери Червоної армії) – забезпечувались спеціальною зброєю, мотоциклом, документами і планом порятунку після виконання місії (зокрема, для них у Москві була підготовлена конспіративна квартира).

На початковому етапі операції “Цеппелін” у район висадки агентів попередньо закинули розвідувальну групу для дослідження місцевості.

¹ Див.: Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 328–331.

Після її позитивного сигналу в ніч з 5 на 6 вересня 1944 р. літак Ar 234В доставив агентів у потрібний район, однак був змушений скористатися запасним варіантом посадки поблизу села Карманово на схід від Смоленська. Перша спроба приземлення виявилася невдалою через зенітний вогонь з боку противника – німецька розвідувальна група була захоплена в полон і її радисти сигналізували у центр вже під контролем росіян. Агенти Таврін і Шилова, намагаючись дістатися до Москви, були затримані на одному з блокпостів. Через пошкодження літака екіпаж Ar 234В не міг повернутися за лінію фронту повітряним шляхом і скоріше за все потрапив у радянський полон¹. Операція “Цеппелін” достроково і безрезультатно завершилася, такий спосіб німецьких спецслужб покращити ситуацію на Східному фронті не спрацював.

На Західному фронті у 1944 р. відбулися кардинальні зміни – 6 червня англо-американські союзники почали безпрецедентну за своїми масштабами операцію “Оверлорд”. У Нормандії, на північному узбережжі Франції в районі від устя р. Сени до півострова Котантен, за допомогою 5 тис. суден і при підтримці 11 тис. літаків розгорнулася висадка десанту, перший ешелон якого нараховував 185 тис. солдатів та офіцерів і 19 тис. бойових та транспортних машин². У тил противника на фланги було закинуто авіадесантні війська чисельністю 20 тис. чол., які встановили контакт зі штурмовими групами, висадженими з моря. До кінця червня англо-американські сили вторгнення під командуванням генерала Д. Ейзенхауера нараховували до одного мільйона осіб.

Слід зазначити, що важливу роль у підготовці операції і в успішному її здійсненні відіграли спецслужби союзників. Розвідувальні служби генерала де Голля БСРА, а пізніше ДГСС³ у тісній співпраці із загонами французького руху Опору організували збір інформації про райони висадки англо-американських військ на узбережжі Франції, а також вели стеження за переміщенням частин вермахту і СС після початку вторгнення. Британське Управління спеціальних операцій – УСО (англ. Special Operations Executive – SOE), створене у межах міністерства економічної війни у липні 1940 р. для проведення підривної і диверсійної роботи в окупованих німцями європейських державах, постачало підпільним групам у Франції озброєння і боеприпаси. Наприклад, у четвертому кварталі 1943 р. британські літаки доставили на французьку територію 1 202 контейнери з вантажами, а в першому кварталі 1944 р. –

¹ Полмар Н., Аллен Т. В. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 733.

² Яковлев Н. Н. США и Англия во Второй мировой войне. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 190.

³ У 1944 р. замість БСРА було створено Головне управління спеціальних служб – ДГСС (фр. Direction Générale des Services Spéciaux – DGSS).

6 715. Прийом вантажів і їхній розподіл забезпечувала БСРА, а саме два її підрозділи – Бюро повітряних операцій на півночі і Служба посадок і парашутування на півдні країни. Напередодні операції “Оверлорд”, у ніч з 5 на 6 червня 1944 р., французькі підпільні групи й агенти УСО успішно здійснили 950 з 1 050 запланованих актів саботажу на об'єктах залізничного транспорту, на лініях телефонного і телеграфного зв'язку, на лініях електропередач¹. Диверсіями у тилу противника займалися також оперативні групи Контррозвідувального корпусу американських збройних сил в Європі. За декілька днів до дня “Д”² ці групи були висаджені у Нормандії з парашутами або доставлені туди на планерах. Вони порушували комунікації німецьких військ, а з розгортанням операції “Оверлорд” і визволенням французьких населених пунктів від противника почали шукати архіви штабів німецьких армій, виявляти розвідшколи, таємні склади диверсійного спорядження, агентуру німецької розвідки тощо.

Проте найбільшим успіхом спецслужб союзників, пов'язаним з операцією “Оверлорд”, стало введення в оману противника щодо дня і місця висадки англо-американських військ. Основну роль у проведенні серії операцій дезінформації під загальною назвою “Бодігард” (англ. Bodyguard – охоронець) відіграла британська Система “ХХ”. Перевербовані німецькі агенти під контролем МІБ передавали у Берлін спеціально підготовлену дезінформацію. Наприклад, так відбувалося у ході операції “Фортітюд” (англ. Fortitude – стійкість). Операція складалася з двох частин: план “Фортітюд – Північ” передбачав формування на території Шотландії уявної армії та її підготовку до вторгнення у Норвегію, а план “Фортітюд – Південь” – створення такої ж уявної першої групи американських армій під командуванням генерал-лейтенанта Дж. Паттона, яка нібито готується до форсування Па-де-Кале³.

Про наміри союзників висадитися в районі Кале свідчили також “тренувальні маневри” англо-американських військ. Крім того, на початковому етапі виконання операції “Оверлорд” були затрачені зусилля, щоб позиціонувати її як допоміжну операцію, відволікаючий удар від основного – десантування в Кале. Для цього радисти в районі Кале підтримували інтенсивний радіообмін для створення ілюзії назріваючої висадки головних сил союзників. Як наслідок, дезінформоване німецьке

¹ Ландер И. И. Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. – Кн. 2. Война. – Т. 1. – Ч. 2. Оккупированная Европа. Франция. – Гл. 6. Освобождение // Доступно на: http://www.lander.odessa.ua/2_17.php

² День “Д” – дата висадки англо-американських союзних військ у Франції (початок операції “Оверлорд”).

³ Полмар Н., Аллен Т. В. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 694.

командування Західного фронту привело у повну бойову готовність частини вермахту, дислоковані в районах Кале і Булоні, а десант англо-американців у Нормандії сприйняло як місцеву операцію. Коли стало очевидно, що це і є відкриття другого фронту, союзники вже закріпилися на узбережжі. Для англо-американців переправа через Ла-Манш пройшла з невеликими втратами. У. Черчілль у своїй таємній телеграмі до Й. Сталіна писав: "... всі командувачі задоволені тим, що насправді у процесі висадки десанту справи йшли краще, ніж ми очікували"¹.

Положення вермахту на Західному фронті ставало загрозливим. Проти 49 німецьких піхотних дивізій англо-американці мали у розпорядженні 55 моторизованих і 6 гірничо-стрілецьких і легких піхотних дивізій, проти 10 німецьких танкових дивізій – 25. Англо-американська військова авіація кількісно переважала німецьку у понад двадцять разів². Сподівання "Третього рейху" на ефективне застосування проти Британії новітньої таємної зброї – крилатих ракет "Фау-1" (V-1) і балістичних ракет "Фау-2" (V-2) – не виправдалися. Бомбардування Лондона, що почалися 13 червня 1944 р., не завдали серйозних втрат і не завадили успішному просуванню англо-американських військ територією Франції. До кінця червня союзники звільнили порт і місто Шербур, а на початку липня – Кан. Як висловився командувач групи армій "Б" Західного фронту генерал-фельдмаршал Ервін Роммель, німецькі війська зможуть витримувати натиск англо-американців у Нормандії щонайбільше три тижні, потім оборона впаде і вся Франція буде втрачена³.

Німеччина невідворотно наближалася до повної поразки. Однакові накази А. Гітлера "стояти до кінця" як на Східному, так і на Західному фронтах вичерпували сили вермахту, який не міг змінити вже очевидного результату війни. Єдиним прийнятним для Німеччини виходом зі ситуації було укладення сепаратного миру з англо-американськими союзниками і з їхньою допомогою продовження боротьби проти СРСР. На думку Гітлера, цей мир мав бути почесним для "Третього рейху", а тому вермахту необхідно демонструвати свою могутність на Західному фронті. Якщо вдасться завдати англо-американцям військової поразки, вони швидше схиллятимуться до миру на основі угоди. Формула "безза-

¹ Личное и строго секретное послание от г-на Уинстона Черчилля маршалу Сталину. – 1944. – 7 июня. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 268.

² Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 334.

³ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – "Железный" адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 514.

стережної капітуляції" аж ніяк не влаштувала фюрера. Його точку зору не поділяла частина опозиційно налаштованих офіцерів вермахту. Вони були переконані, що саме політика Гітлера веде Німеччину до краху, і вважали його основною перешкодою на шляху до порозуміння з англо-американцями. Німеччина мала шанс на порятунок, але без Гітлера. За планом державного перевороту під кодовою назвою "Валькірія" (нім. Walküre), після організування замаху на фюрера головнокомандувачем збройних сил ставав генерал-фельдмаршал Віц-лебен, внутрішні війська приводилися у бойову готовність і займали всі ключові політичні і поліцейські установи рейху. Главою держави ставав генерал Бек, рейхсканцлером – Карл Герделер (довірена особа власника великого електротехнічного концерну Роберта Боша, брата голови наглядового комітету "ІГ Фарбеніндустрі"), міністром закордонних справ – Ульріх фон Хассель (представник бізнесових кіл)¹. Нове державне керівництво планувало укласти компромісний мир з Англією і США, а також тристоронній антирадянський союз, щоб продовжувати утримувати Східний фронт.

Отже, 20 липня 1944 р. на оперативній нараді у східно-прусській ставці Гітлера "Вольфсшанце" (нім. Wolfsschanze – вовче лігво) вибухнула бомба. Один з учасників наради, начальник генштабу армії резерву полковник Клаус Шенк фон Штауффенберг приніс у своєму портфелі вибуховий пристрій сповільненої дії, залишив портфель під столом, за яким відбувалася нарада, і знайшов привід вийти з кімнати. Унаслідок вибуху Гітлер зазнав численних поранень та опіків, але залишився живий. Змовникам не вдалося ефективно реалізувати наступні кроки свого плану і взяти під контроль Берлін. Вірні фюреру офіцери арештували і стратили полковника Штауффенберга та його помічників. СС і Гестапо розпочали тотальну чистку державного апарату і переслідування всіх елементів опозиційного характеру, виконуючи наказ Гітлера знищувати будь-якого змовника, ким би він не був². До кінця війни жертвами справи "Двадцятого липня" стали близько 5 тис. осіб, включаючи адмірала В. Канаріса.

Німеччина мобілізувала всі наявні сили на ведення війни. Призвний вік був знижений до 16 років. За липень–жовтень 1944 р. вермахт отримав поповнення у 500 тис. новобранців. Гітлеру будь-що була потрібна хоча б тактична перемога на Західному фронті на фоні успіхів англо-американських союзників. Американські солдати під командуванням генерала Омара Бредлі 9 серпня 1944 р. зайняли Ле-Ман,

¹ Розанов Г. Л. Уже не секретно. – М.: Политиздат, 1981. – С. 9.

² Див.: Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – "Железный" адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999. – С. 517–518, 520–521.

15 серпня союзники провели операцію “Драгун” (десант на півдні Франції), 16 серпня англійські війська під командуванням фельдмаршала Бернарда Монтгомері вийшли на Фалез, 25 серпня французькі війська на чолі з генералом де Голлем з допомогою повстання, організованого рухом Опору, звільнили Париж, 29 серпня союзники зайняли Тулон і Марсель, на початку вересня – Брюссель, Антверпен, Льеж і вийшли на кордон Німеччини у районі на північ від Тріра¹.

Своєю чергою, 12 жовтня 1944 р. Гітлер затвердив план операції під назвою “Сторожа на Рейні” (нім. Wacht am Rhein). Передбачалося прорвати фронт англо-американців в Арденнах (між Моншау та Ехтернахом) і відвоювати Антверпен. Основну частину операції було названо “Грайф” (нім. Greif – захоплення) – німецькі війська мали пройти від району Ейфель до р. Маас, заволодити переправами і через Льеж дістатися до Антверпена. Захоплення порту давало змогу розділити англійські та американські війська і позбавити їх пункту постачання. Далі планувався другий наступ з узбережжя Ла-Маншу на північ, який мав змусити англійців, відрізаних від своїх союзників, капітулювати. Після цього залишалося протистояти американським військам². У РСХА під керівництвом О. Скорцені готували диверсантів, які знали англійську мову, для закидання у тил союзників під виглядом американців з метою організування паніки у момент початку операції.

Наступ німецьких військ в Арденнах 16 грудня 1944 р. став повною несподіванкою для англо-американських союзників, розвідслужби яких не виявили приготувань вермахту і взагалі вважали його більше неспроможним до наступальних дій. Німецькі війська прорвали фронт союзників протяжністю 40 км, роз’єднали сили англійців та американців, а до кінця грудня зуміли розширити прорив по фронту до 80 км і до 100 км у глибину. Гітлер особисто керував військовими діями, віддаючи накази по радіо³. Диверсанти Скорцені в тилу союзників порушували зв’язок і комунікації, змінювали дорожні вказівники, поширювали паніку. Зокрема, через чутки про запланований захват на головнокомандувача англо-американських військ генерала Ейзенхауера в його штабі у Версалі було вжито екстрених заходів з посилення безпеки⁴.

У ніч з 31 грудня 1944 р. на 1 січня 1945 р. німецькі війська завдали союзникам ще одного удару в Ельзасі. Операція “Північний вітер” (нім.

Nordwind) полягала у відволіканні від Арденн частини американських військ. Німці просунулися на кілька десятків кілометрів і форсували р. Рейн на північ від Страсбурга. Однак вже 8 січня 1945 р. Гітлер наказав командувачу Західним фронтом генерал-фельдмаршалу Герду фон Рундштедту почати відводити війська на вихідні позиції. Це рішення було спричинене донесеннями розвідки про готовність Червоної армії завдати масованого удару на центральній ділянці Східного фронту. Вермахту довелося призупинити Арденнську операцію – сміливу і добре організовану спробу, як назвав її У. Черчилль, розколоти фронт союзників – і терміново перекидати дивізії на Східний фронт, тому Західний залишився без резервів.

Радянські війська 12 січня 1945 р. почали Вісло-Одерську операцію, яка стала прологом до загального наступу на фронті протяжністю 1 200 км, – від Балтики до Карпат. Через два тижні вони перетнули німецький кордон і вийшли на р. Одер. На нараді у Гітлера 16 січня начальник генштабу сухопутних сил Гайнц Гудеріан стверджував, що з воєнної точки зору війна програна, потрібно припинити бойові операції на Заході і сконцентрувати всі сили на Одері. Наступного дня Гітлер продиктував міністру закордонних справ Ріббентропу основні положення “мирних пропозицій” для англо-американців. Було складено документ під назвою “Меморандум Ріббентропа”, який передбачав укладення миру із західними державами і продовження війни з СРСР. Міністерство закордонних справ 21 січня 1945 р. надіслало цей меморандум у німецькі посольства в Іспанії, Португалії, Швейцарії, Швеції із завданням передати через посередників його зміст офіційним представникам Англії у цих країнах. Через тиждень, оскільки не було жодної реакції на меморандум, у ці країни направили спеціальних емісарів, щоб пришвидшити справу, однак для Німеччини вона не принесла позитивних результатів¹.

На початку 1945 р. з пропозицією укласти на Західному фронті перемир’я на 100 днів звертався до генерала Ейзенхауера і фельдмаршала Монтгомері начальник штабу ОКВ фельдмаршал Кейтель. Німецьке командування хотіло отримати можливість зосередити проти радянської армії всі наявні сили і спробувати завдати їй поразки “між Віслою та Одером”. Монтгомері погоджувався тимчасово надати вермахту свободу дій на сході за умови, що англо-американським союзникам дозволять без боїв оволодіти окупованою німецькими військами територією Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу і зайняти “лінію безпеки” на західних кордонах рейху². Така перспектива не влаштувала німецьке

¹ Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 334–335.

² Ингерсолл Р. Совершенно секретно / Пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947. – С. 324–325.

³ Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 206–207.

⁴ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 577.

¹ Див.: Розанов Г. Л. Уже не секретно. – М.: Политиздат, 1981. – С. 52–55, 62–63.

² Там само. – С. 74.

командування і пошуки прийняттого варіанта замирення з англо-американцями продовжилися.

На початку березня 1945 р. у Швейцарії через посередників був налагоджений таємний контакт між особистим представником Г. Гімлера і командувачем військами СС в республіці Сало генералом Карлом Вольфом і керівником резидентури Управління стратегічних служб США у Берні Алленом Даллесом. 8 березня у Цюріху Вольф і Даллес вели переговори про умови капітуляції німецьких військ на Італійському фронті: припинення військових дій, організований відступ групи армій “Ц” до Німеччини, утримання на шляху відступу від руйнувань італійських промислових і транспортних об’єктів, вільне просування англо-американських військ у Північну Італію та Австрію¹. Після зустрічі з Вольфом Даллес надіслав у штаб англо-американських військ в Казерті (Італія) і до Вашингтона низку донесень, в яких досить позитивно оцінював переговори і рекомендував їх продовжити. Зокрема, у доповіді від 10 березня вказувалося, що план Вольфа, за умови його домовленості з командувачем німецьких військ в Італії генералом Альбертом Кессельрінгом, “... дає унікальний шанс наблизити завершення війни, захопити Північну Італію і, можливо, за сприятливих умов прорватися в Австрію”².

Так почалася цілком таємна операція під кодовою назвою “Санрайз” (англ. Sunrise – схід сонця), в англійському варіанті – “Кросворд” (англ. Cross-word). У середині березня у Берн до Даллеса прибули представники головнокомандувача англо-американських військ в Італії фельдмаршала Харольда Александера для продовження переговорів з німецькою стороною й уточнення технічних деталей капітуляції. Для забезпечення повної таємності генералів Л. Лемнітцера і Т. Ейрі (заступника начальника штабу і начальника розвідки при штабі фельдмаршала Александера відповідно), переодягнених у форму сержантів і з підробленими документами, супроводжували співробітники УСС. На зустрічі з Вольфом 19 березня в Асконі Даллес вже мав необхідні повноваження для укладення угоди, однак німецький генерал не форсував події. У результаті переговорів на Італійському фронті встановилося неофіційне перемир’я, яке можна було б поширити на Західний фронт. Крім того, змінився командувач Італійського фронту – фельдмаршал Кессельрінг з 10 березня прийняв командування Західним фронтом, а на його місце в Італії призначили генерала фон Фітінгофа. Для остаточного підписання угоди Вольфу була необхідна підтримка Кессельрінга, який міг

вплинути на Фітінгофа. Кессельрінг розділяв точку зору Вольфа щодо капітуляції в Італії, однак не ризикнув реалізувати цю ідею на Західному фронті. Своєю чергою, Фітінгоф погоджувався підписати документ про капітуляцію на почесних умовах¹.

Водночас радянське керівництво засудило “швейцарські переговори” і вимагало їх припинити. Поінформоване англо-американцями стосовно ініціатив генерала Вольфа, воно висловило готовність направити до Швейцарії своїх представників на переговори про капітуляцію. Однак у цьому не було потреби, як пояснювали У. Черчілль і Ф. Рузвельт в особистих таємних посланнях до Й. Сталіна, оскільки контакти з німецькою стороною мали попередній характер, пропозиції Вольфа вимагали перевірки, а остаточних домовленостей про підписання капітуляції так і не було досягнуто². Тоді радянське керівництво звинуватило англо-американців у змові з німцями, тим паче, про це свідчила ситуація на Західному фронті, де з кінця березня 1945 р., після форсування союзниками р. Рейн, німецькі війська фактично припинили серйозний спротив. На фронті протяжністю 800 км від Північного моря до Швейцарії Німеччина залишила всього 35 дивізій, водночас проти Червоної армії на сході утримувала 147 дивізій³. Принципова позиція Москви і вимога дотримуватися тристоронньої резолюції США, Англії та СРСР щодо лінії поведінки у випадку отримання пробних пропозицій миру від ворожих держав¹, прийнятої на зустрічі міністрів закордонних справ у

¹ *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 350–352.

² Див.: Лично и строго секретно для маршала Сталина от президента Рузвельта. – Получено 25 марта 1945 г. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 211–212; Личное и строго секретное послание от г-на Черчилля маршалу Сталину. – 1945. – 5 апреля. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 368–370.

³ *Волков Ф. Д.* За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 237.

¹ У резолюції вказувалося, що уряди США, Англії та СРСР погодилися “негайно інформувати один одного щодо будь-яких дипломатичних зондувань, яким можуть піддатися з боку уряду, груп осіб чи індивідів тої держави, з якою будь-яка з цих трьох держав воює. Три уряди погоджуються у подальшому проводити спільні консультації з метою узгодження дій щодо подібних зондувань” (*Фейс Г.* Черчілль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились / Пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2003. – С. 201).

¹ *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 343.

² *Безыменский Л.* Тайный фронт против второго фронта. – М.: АПН, 1987. – С. 260.

жовтні 1943 р. в радянській столиці, змусили англо-американців припинити “швейцарські переговори”, хоча Даллес з німецькими емісарами контактів не порвав¹. Потрібно зазначити, що німецька сторона сама затягувала ці переговори, оскільки Берліну була потрібна “часткова”, а не беззастережна капітуляція, щоб зберегти живу силу вермахту для продовження війни на Східному фронті.

З 9 квітня 1945 р. англо-американські війська відновили наступальні дії в Італії, а 16 квітня Червона армія розпочала Берлінську операцію – масований наступ на р. Одер і Нейсе з метою оточення німецької столиці. Операції передувала розвідка боем², проведена на усій лінії 1-го Білоруського фронту. 32 спеціальні загони, чисельністю до стрілецького батальйона кожен, 14 і 15 квітня боем уточнили вогневу систему оборони німецьких військ, склад і боєздатність їхнього угруповання, визначили сильні і найбільш вразливі місця захисних споруд противника. Загони підтримувалися танками, авіацією та артилерією, внаслідок чого німці зреагували як на наступ основних сил – відкрили вогонь з усіх батарей, чим повністю їх викрили, і почали підтягувати резерви до передової. Однак радянські розвідники зупинилися на досягнутих рубежах, а генеральний наступ Червоної армії 16 квітня вже розгортався з практично повною обізнаністю про обороноздатність німецьких військ³.

Наприкінці квітня 1945 р. відбулася історична зустріч радянських та американських військ на р. Ельба в районі міста Торгау, що на південь від Берліна. “Третій рейх” завершував своє існування, серед політичного і військового керівництва довіра до Гітлера була серйозно підірвана. Рейхсмаршал Герінг вимагав його відставки, маючи намір перебрати на себе всю повноту влади. Герінг планував домовитися з генералом Ейзенхауером про капітуляцію вермахту перед англо-американськими військами на заході і продовжувати військові дії проти СРСР. У відповідь Гітлер позбавив Герінга усіх посад і віддав наказ про його арешт⁴.

¹ *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 362.

² Розвідка боем – це наступ для уточнення лінії переднього краю та оборони противника; оволодіння на першій позиції його важливими опорними пунктами; виявлення угруповання його сил і систем вогню; виявлення боєздатності ворожих формувань; захоплення полонених, документів, зразків нової зброї і бойової техніки противника.

³ *Таратухин С.* Разведка боем – ключ к победе // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6. – С. 77.

⁴ *Волков Ф. Д.* За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985. – С. 242.

З пропозиціями капітуляції Німеччини на Західному фронті звертався до англо-американських союзників і рейхсфюрер СС Гімmlер через посередника графа Фольке Бернадотта – племінника короля Швеції Густава і голову шведського Червоного Хреста. На зустрічі у Любеку 24 квітня Гімmlер пояснив Бернадотту, що Гітлер важкохворий і тому він взяв на себе повноваження діяти. Рейхсфюрер СС визнавав поразку Німеччини, однак мав намір продовжувати спротив на Східному фронті. Він просив Бернадотта передати шведському уряду прохання посприяти його зустрічі з генералом Ейзенхауером з метою “капітуляції на усюму Західному фронті”, причому погоджувався поширити її на Данію і Норвегію¹. Натомість у Лондоні і Вашингтоні прийняли рішення наполягати на беззастережній капітуляції вермахту на всіх театрах воєнних дій як перед англо-американськими союзниками, так і перед Червоною армією, і відкинули пропозиції сепаратної угоди. За такі “зрадницькі ініціативи” Гітлер звільнив Гімmlера і його помічника у цій справі начальника VI управління РСХА Шелленберга з їхніх посад².

Наприкінці квітня 1945 р. почалася друга фаза операції “Санрайз”. Німецькі емісари прибули до Швейцарії і повідомили представникам англо-американських спецслужб про те, що мають повноваження підписати капітуляцію німецьких військ в Італії. На переговорах 28–29 квітня у штабі фельдмаршала Александера в Казерті, які вели від імені англо-американських союзників генерали Лемнітцер та Ейрі, від радянського уряду генерал-майор Кисленко, а з німецького боку представник генерала фон Фітінгофа підполковник фон Швейнітц і ад’ютант генерала Вольфа майор Вернер, було обумовлено час і дату припинення військових дій в Італії (о 12 год 2 травня) і підписано відповідні документи про беззастережну капітуляцію³. Проблеми з реалізацією капітуляції на практиці, спричинені неузгодженістю серед командного складу німецьких військ в Італії, зникли після повідомлення про

¹ Строго секретное послание от г-на Черчилля маршалу Сталину. Получено 25 апреля 1945 г. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 394.

² *Безыменский Л. А.* Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 34.

³ Див.: Срочное и строго секретное послание от г-на Черчилля маршалу Сталину. – 1945. – 30 апреля. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 408–409; *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991. – С. 367–371.

самогубство Гітлера 30 квітня 1945 р. Військові дії на Італійському фронті припинилися 2 травня, так само як і будь-який організований спротив у Берліні.

Новий німецький уряд, очолюваний грос-адміралом Карлом Дьоніцом (посади канцлера, міністра закордонних справ і міністра фінансів об'єднав міністр фінансів попереднього уряду граф Шверін фон Крозіг, міністерство економіки очолив колишній міністр військової економіки Альберт Шпеєр), схилився до сепаратних домовленостей з англо-американськими союзниками, про що свідчило підписання 4 травня у ставці фельдмаршала Монтгомері в Люнебурзі акта про капітуляцію німецьких військ на Північно-Західному фронті. Однак непохитна позиція генерала Ейзенхауера щодо беззастережної і повної капітуляції вермахту на всіх фронтах, підтримана президентом США Г. Труменом (на відміну від британського прем'єра У. Черчілля, який вже будував антирадянські плани), змусила грос-адмірала Дьоніца погодитися на підписання відповідних документів. Так, 7 травня 1945 р. у ставці Ейзенхауера в Реймсі генерал У. Беделл Сміт, генерал К. Спаатс і генерал-майор Г. Булл (США), генерал-майор І. Суслопаров і полковник І. Зенкович (СРСР), адмірал Г. Берроу, генерал-лейтенант Ф. Морган і генерал-майор К. Стронг (Велика Британія), генерал-майор Ф. Севез (Франція) прийняли капітуляцію Німеччини. Від імені німецького верховного командування акт про капітуляцію підписав генерал-полковник А. Йодль у присутності німецьких уповноважених генерал-адмірала Г. фон Фрідебурга і генерал-майора Ф. Оксеніуса¹.

Військові дії мали припинитися 8 травня о 23 год 01 хв, що і було виконано проти англо-американських військ, однак боротьба проти Червоної армії тривала. У своєму посланні від 7 травня Й. Сталін повідомляв У. Черчіллю, що спротив німецьких військ на Східному фронті не послаблюється, а значна група цих військ, судячи з радіоперехоплень, “прямо заявляє про намір продовжувати спротив і не підкоряться наказу Дьоніца про капітуляцію”². З огляду на це радянське керівництво запропонувало англо-американським союзникам вважати підписаний в Реймсі акт про капітуляцію Німеччини попереднім і провести у Берліні процедуру його ратифікації. Відтак 9 травня 1945 р. у Карлсхорсті (Схід-

¹ Див.: Кынин Г., Морозова И. Капитуляция германских вооружённых сил // Международная жизнь. – 1995. – № 4–5. – С. 38–40.

² Личное и секретное послание от маршала И. В. Сталина премьер-министру г-ну У. Черчиллю. – 1945. – 7 мая. – Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976. – С. 415.

ний Берлін) підготовлений радянською стороною документ підписали німецькі уповноважені: начальник штабу ОКВ генерал-фельдмаршал В. Кейтель, генерал-адмірал Г. фон Фрідебург і генерал-полковник авіації Г. Штумпф. Акт про капітуляцію Німеччини своїми підписами підтвердили від імені верховного головнокомандування Червоної армії маршал К. Жуков і від імені верховного головнокомандувача англо-американських експедиційних сил головний маршал авіації Великої Британії А. Теддер. Документ засвідчили командувач стратегічних повітряних сил США генерал К. Спаатс і головний командувач першої французької армії генерал Ж. Делатр де Тассіні¹. Саме тому день перемоги в Європі святкують 8 травня, а в країнах колишнього СРСР – 9 травня.

Документи, підписані в Реймсі і Карлсхорсті, були практично ідентичними за змістом. На початку червня 1945 р. їх замінила “Декларація про поразку Німеччини і взяття на себе верховної влади урядами чотирьох союзних держав” – США, Великої Британії, Франції та СРСР. У декларації було визначено заходи з повного роззброєння Німеччини, евакуації німецьких військ, розміщених на території інших держав, з арешту осіб, підозрюваних у скоєнні військових злочинів, видачі країнам-переможцям усіх військовополонених. США, Велика Британія, Франція та СРСР мали право розміщувати свої збройні сили на території Німеччини і пред'являти їй додаткові політичні, адміністративні, економічні, фінансові, військові та інші вимоги. У цьому контексті привертає увагу діяльність У. Черчілля, спрямована на створення німецької військової організації під спільним англо-німецьким командуванням для протистояння у найближчій перспективі Червоній армії, яка, за словами британського прем'єра, просунулася задалеко в Європу і своїми переважаючими силами може у будь-який момент витіснити англійські війська з решти континенту на Британські острови².

Капітуляція Німеччини кардинально змінила відносини між західними державами та СРСР. Зі зникненням спільного ворога – єдиного, по суті, чинника, який об'єднав їх у коаліцію, на передній план виходило політичне та ідеологічне протистояння демократичної та комуністичної систем, загострене безпосередньою можливістю визначати конфігурацію повоєнного світу. І ця можливість насамперед залежала від силового потенціалу держав-переможниць. План Черчілля “Каліпсо” передбачав тісну співпрацю між штабами англійського головнокомандувача в Європі фельдмаршала Монтгомері та німецького головнокомандувача у Північно-Західній Європі генерал-фельдмаршала Буша. Чисельність

¹ Кынин Г., Морозова И. Капитуляция германских вооружённых сил // Международная жизнь. – 1995. – № 4–5. – С. 43–44.

² Уткин А. И. Черчилль: победитель двух войн. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 610.

німецьких військ, які перебували під спільним англо-німецьким контролем, перевищувала 1 млн 400 тис. солдатів та офіцерів. Вони поділялися на три групи під командуванням генералів Ліндемана, Блюментріта і Бласковіца¹. Ще у квітні 1945 р. Черчілль вказував Монтгомері на необхідність збереження німецької зброї та інших видів матеріального спорядження армії для забезпечення німецьких військ, з якими довелося б співпрацювати у випадку продовження наступу Червоної армії углиб Європи². Наприклад, 17 травня прем'єр-міністр писав начальнику штабу міністра оборони генералу Ісмею: “Ані німці, ні ми самі не повинні знищувати колишні ворожі літаки, у т. ч. і запасні частини до них, що перебувають під британським контролем і можуть знадобитися для бойових дій, не отримавши попередньо санкції кабінету”³. Що стосується військово-морського і торговельного флоту Німеччини, то він був повністю переданий у підпорядкування англо-американських союзників.

Отже, Німеччина для Великої Британії і США мала стати “помічником” проти їхнього колишнього партнера по антигітлерівській коаліції – СРСР. Це стосується не лише військової сфери, а й розвідувальної справи. Англійські та американські спецслужби вербували колишніх працівників німецької розвідки, за допомогою яких налагоджували роботу агентурних мереж проти СРСР, і не перешкоджали діяльності підпільних організацій “Шпінне” (нім. Spinne – павук), які займалися вивезенням з Німеччини та Австрії колишніх високопосадовців СС. Ці організації розробляли маршрути виїзду (т. зв. “шлюзи”), забезпечували своїх “клієнтів” грошима, фіктивними документами, безпечними місцями зупинок на маршруті, влаштовували їхні зникнення і доставку до портів, з яких вони відпливали до країн Латинської Америки. Найвідомішою серед цих організацій була “Організація колишніх службовців СС” (нім. Organisation der ehemaligen SS-Angehörigen – ODESSA), у роботі якої активну участь брав Отто Скорцені. Своєю чергою, в Аргентині діяла спеціальна організація, яка займалася облаштуванням прибулих з Німеччини осіб⁴. Недарма саме до Аргентини німецькі спецслужби у ході операції “Вогняна земля” переправляли на підводних човнах гроші і цінності “Третього рейху”. Мільйони іноземною валютою депонувалися

у банках країн Латинської Америки, значний капітал було вкладено у промисловість¹.

Відома версія про те, що А. Гітлер був таємно вивезений до Аргентини, де прожив до 1964 р. План евакуації фюрера з оточеного Берліна мав кодову назву “Сераль”. Отже, 30 квітня 1945 р. Гітлер на особистому літаку Ju-52, пілотованому Гансом Бауром, під прикриттям останніх сил люфтваффе – сотні реактивних винищувачів Me-262, піднятих у небо над Берліном, вилетів до Іспанії, звідки на підводному човні відплив до Аргентини. Його супроводжували дружина Єва Браун, начальник Гестапо Генріх Мюллер і керівник НСДАП Мартін Борман. Слід зазначити, що знайдені радянською розвідкою у бункері Гітлера в Берліні нібито його останки досі достовірно не ідентифіковані. Росія, в архівах Федеральної служби безпеки якої вони зберігаються, відмовляється від проведення експертизи ДНК. Матеріали у цій справі, якими володіють Росія, США і Велика Британія, залишаються закритими².

Капітуляція Німеччини пришвидшила розв'язку у війні на Тихому океані проти Японії, основний тягар якої несли США. До кінця 1944 р. військово-морські і військово-повітряні сили Японії зазнали невідновлювальних втрат, паливні ресурси були практично вичерпані, що не давало змоги розраховувати на ефективне продовження військових дій. У січні 1945 р. японський уряд неофіційно повідомив Вашингтон про готовність капітулювати за єдиної умови: збереження в державі верховної імператорської влади. Однак Сполучені Штати мали інші плани щодо повалення Японської імперії, а саме: 1. Масовані бомбардування японських міст з території Маріанських островів; 2. Виторгнення Червоної армії в Маньчжурію, що було обумовлено на Ялтинській конференції Й. Сталіна, Ф. Рузвельта й У. Черчілля 4–11 лютого 1945 р.; 3. Здійснення інтервенції на основні японські острови. Для реалізації третього кроку планувалося захопити острів Окінаву і використати його як базу, що і було зроблено до кінця червня 1945 р. На листопад 1945 р. американці готувалися до захоплення острова Кюсю (операція “Олімпік”), а в березні 1946 р. передбачалося проведення операції “Корона” (англ. Coronet) – інтервенції на острів Хонсю³. Однак ці операції виявилися зайвими завдяки новітній надпотужній зброї, якою оволоділи США. Зазнавши безпрецедентних в історії нищівних ядерних ударів по містах Хіросіма і Нагасакі 6 і 9 серпня 1945 р., Японія оголосила про

¹ Розанов Г. Л. Уже не секретно. – М.: Политиздат, 1981. – С. 201–202.

² Яковлев Н. Н. США и Англия во Второй мировой войне. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 236.

³ Дзелени Э. Секрет Черчилля (К третьей мировой войне – 1945 ...) / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1975. – С. 162.

⁴ Див.: Безыменский Л. А. Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 52–54.

¹ Див.: Безыменский Л. А. Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 47.

² Басту А. Гитлер умер в ... 1964 году // Доступно на: <http://ura-inform.com/ru/politics/2007/11/22/gitler/>

³ Baldwin L. D. The Stream of American History: 2 vols. – Vol. 2. – N. Y.: American Book Company, 1952. – P. 758, 760.

свою капітуляцію. Відповідні документи були підписані 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора “Міссурі”, що стояв у Токійській гавані, міністром закордонних справ Японії Сігеміцу Мамору і начальником генштабу Умедзу Йосідзіро. Капітуляцію прийняли верховний головнокомандувач союзних військ на Тихому океані генерал армії Д. Макартур, адмірал Ч. Німіц (США), адмірал Б. Фрезер (Велика Британія) і генерал-лейтенант К. Дерев’янка (СРСР).

Друга світова війна завершилася повною поразкою її ініціаторів, однак мир, який прийшов їй на зміну, вже був запрограмований на протистояння поділеного на два табори світу. Цей мир, який називають “холодною війною”, спонукав до безпрецедентного нарощування зусиль розвідувальних служб, успішна робота яких ставала запорукою переваги над суперником. Збагачені досвідом Другої світової війни спецслужби США та Великої Британії починали тривале глобальне змагання з СРСР, яке вже давно проти них вела радянська розвідка. Для вироблення політики розвідка стала постійною необхідністю, незалежно від військового чи мирного часу.

Контрольні питання

1. Опишіть операцію “Гімлер” та її наслідки.
2. У чому полягала співпраця ОУН та Абверу на початку Другої світової війни і якими були її результати?
3. Як на роботі німецьких спецслужб позначилося створення Головного управління імперської безпеки (РСХА)?
4. Опишіть специфіку розвідувальної діяльності на території переможеної Франції.
5. Як Німеччина та її спецслужби готувалися до підкорення Великої Британії?
6. Охарактеризуйте розвідувальну діяльність Німеччини проти СРСР.
7. У чому полягала місія Рудольфа Гесса до Англії?
8. Опишіть роботу радянської розвідки з виявлення агресивних планів Німеччини щодо СРСР.
9. Назвіть причини провалу плану “Барбаросса”.
10. Наскільки ефективною була робота японської та американської розвідок напередодні нападу на Перл-Харбор?
11. Які таємні операції вдалося реалізувати німецьким спецслужбам у 1942–1944 рр.?
12. Опишіть розвідувальну підготовку англо-американських союзників до проведення операції “Оверлорд”.
13. Як проходила і які наслідки мала операція “Санрайз” (“Кросворд”)?

Список рекомендованої літератури

1. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов в 3 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1965.
2. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1976.
3. Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост., вступ. ст. и коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина. – М.: Русская книга, 1992.
4. СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989.
5. СССР – Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс: Мокслас, 1989.
6. Pearl Harbor Attack. Joint Committee on the Investigation of the Pearl Harbor Attack. – Washington: United States Government Printing Office, 1946 // Доступно на: <http://www.ibiblio.org/pha/pha/army/tsreport.html>
7. *Безыменский Л.* Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983.
8. *Безыменский Л.* Особая папка “Барбаросса”. – М.: АПН, 1972.
9. *Безыменский Л.* Разгаданные загадки третьего рейха. 1933–1941. – М.: АПН, 1981.
10. *Безыменский Л.* Тайный фронт против второго фронта. – М.: АПН, 1987.
11. *Бережков В. М.* Страницы дипломатической истории: 4-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1987.
12. *Волков А., Славин С.* Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1999.
13. *Волков Ф. Д.* За кулисами второй мировой войны. – М.: Мысль, 1985.
14. Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995.
15. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. / Пер. с нем. с сокр.: В 3 т. – М.: Воениздат, 1968–1971.
16. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. – Смоленск: Русич, 1999 // Доступно на: <http://militera.lib.ru/memo/german/guderian/06.html>
17. *Деко А.* Великие загадки XX века. – М.: Вече, 2005.
18. *Дзелени Э.* Секрет Черчилля (К третьей мировой войне – 1945 ...) / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1975.
19. *Ингерсолл Р.* Совершенно секретно / Пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947.
20. История Франции / Отв. ред. А. З. Манфред: В 3 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1973.

21. *Карпов В. Н.* Внешняя разведка накануне войны // Доступно на: http://grw.tellur.ru/page.html?r=eve&s=razv_eve
22. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
23. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993.
24. *Кынин Г., Морозова И.* Капитуляция германских вооружённых сил // Международная жизнь. – 1995. – № 4–5.
25. *Ландер И. И.* Негласные войны. История специальных служб 1919–1945: В 2 кн. // Доступно на: <http://www.lander.odessa.ua/>
26. “Минсмит”, или дезинформация по-английски. – 50 знаменитых операций спецслужб // Доступно на: <http://www.wellcompany.ru/?p=156>
27. *Млечин Л. М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006.
28. *Мойзиш Л.* Операция “Цицерон”. – М.: Воениздат, 1957.
29. *Пик С., Тріска А.* Військово-політичне співробітництво Німеччини з Організацією Українських Націоналістів. Батальйони українських націоналістів “Роланд” і “Нахтігаль”. – Вісник Львів. ун-ту. Сер. міжнар. відносини. – 2007. – Вип. 23.
30. *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
31. *Попов В.* Тайны Сталинградской битвы // Доступно на: <http://www.senat.org/vasilevsky/stalingrad-battle-5.html>
32. *Радо Ш.* Под псевдонимом Дора. – М.: Воениздат, 1973 // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/other/rado_s/01.html
33. *Розанов Г. Л.* Уже не секретно. – М.: Политиздат, 1981.
34. *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки, 1933–1945. – М.: Политиздат, 1991.
35. *Суворов В.* Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2003.
36. *Таратухин С.* “Барбаросса” и “Оверлорд”: причины внезапности // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8.
37. *Треппер Л.* Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990.
38. *Трухановский В. Г.* Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30–50-е годы. – М.: Междунар. отношения, 1976.
39. Україна у міжнародних відносинах ХХ століття / За заг. ред. В. Трофимовича: Навч. посібник. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1997.
40. *Уткин А. И.* Черчилль: победитель двух войн. – Смоленск: Русич, 2003.
41. *Фляйшхауэр И.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990.
42. *Чуев С. Г.* Спецслужбы Третьего Рейха: В 2 кн. – Кн. 2. – СПб.: Нева, 2003.
43. *Яковлев Н. Н.* Пёрл-Харбор, 7 декабря 1941 года. Быль и небыль. – М.: Политиздат, 1988.

44. *Яковлев Н. Н.* США и Англия во Второй мировой войне. – М.: Учпедгиз, 1961.
45. *Baldwin L. D.* The Stream of American History: 2 vols. – Vol. 2. – N. Y.: American Book Company, 1952.
46. *Churchill W. S.* The Second World War: 6 vols. – Vol. 2. Their Finest Hour. – Boston: Houghton Mifflin, 1949.
47. *Churchill W. S.* The Second World War: 6 vols. – Vol. 3. The Grand Alliance. – Boston: Houghton Mifflin, 1950.
48. Der Venlo-Zwischenfall // Доступно на: <http://www.venlo-zwischenfall.de>

РОЗДІЛ 10

ТАЄМНІ ВІЙНИ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”

Поділ “трофеїв” після беззастережної капітуляції Німеччини та Японії переріс у гостре ідеологічне протистояння між державами-переможцями, відоме в історії як “холодна війна”. Уявна “залізна завіса”, що розмежувала Європу, а разом з нею і весь світ на західний і східний блоки, стала символом цього протистояння й основним фронтом “холодної війни”. Проникнення за “завісу” і збір інформації на контрольованій противником території залишалися пріоритетними завданнями як західних, так і радянських спецслужб практично до початку 1990-х рр. Увесь цей час головним театром таємної війни між протилежними блоками була розділена на окупаційні зони, а згодом на дві держави Німеччина.

10.1. Діяльність західних і радянських спецслужб на початку “холодної війни”

Англійська та американська розвідки скористалися готовністю німецького керівництва на чолі з Карлом Дьоніцом до співпраці, активно перевербовуючи колишніх працівників німецьких спецслужб для роботи проти СРСР. В англійській та американській зонах окупованої Німеччини інтенсивно розбудовувалися розвідувальні мережі, основу яких становила агентура спецслужб поваленого рейху. Співпраця відбувалася на взаємовигідних умовах: німецькі посадовці передавали англо-американським союзникам свої джерела інформації в обмін на власну безпеку. Колишнім провідним діячам СС і генералам вермахту американська військова розвідка забезпечувала виїзд до країн Південної Америки у межах операції “Притулок” (англ. Safehaven). Німецьких

вчених, військових техніків, інженерів вивозили до США у ході операції “Пейперкліп” (англ. Paperclip – канцелярська скріпка). Наприклад, головний спеціаліст у галузі ракетобудування штурмбанфюрер СС Вернер фон Браун був перевезений до Сполучених Штатів, де очолив американську ракетну програму. Його розробки ракети “Фау-2” стали базовими для американських ракет “Мінітмен”, “Поларіс” та “МХ”¹.

Необхідно зазначити, що спецслужби англо-американських союзників опікувалися німецькими посадовцями досить вибірково, займалися виключно потрібними людьми і такими, які не привертати уваги до свого переходу на їхній бік. Багато пропозицій (наприклад, від Г. Гімmlера, Е. Кальтенбруннера, К. Вольфа, В. Шелленберга та ін.) було відхилено через надмірну публічність їхніх ініціаторів або нереальність втілення у життя. Натомість розвідслужба армії США G-2 розцінила як перспективну пропозицію про співпрацю від Рейнхарда Гелена, колишнього начальника управління Іноземні армії Сходу генштабу німецьких сухопутних військ. Гелен звернувся до американців приватно, без зайвої реклами своєї потенційної важливості для них, до того ж він не був настільки відомим у Німеччині, і тим більше у США, як представники СС. Звільнений з посади на початку квітня 1945 р., він зі своїми найближчими помічниками зумів таємно перемістити архівні матеріали управління (документи, дані про радянські збройні сили, матеріали аерофотозйомки СРСР) у надійні сховища, а також з міркувань безпеки перейшов на нелегальне положення. Наприкінці травня 1945 р. Гелен та його люди здалися в полон американцям. Їх перевели до особливої групи військовополонених і після серії допитів у серпні направили у Вашингтон для ведення переговорів безпосередньо з керівництвом розвідслужби армії США. У результаті тривалих консультацій військове відомство Сполучених Штатів дало згоду на те, щоб Гелен на території Німеччини створив розвідувальну групу, яка б діяла проти СРСР. За допомогою своїх колишніх співробітників і збережених архівів він мав відновити роботу агентури управління Іноземних армій Сходу, яка залишилася на підконтрольних радянській армії землях. Умови функціонування “Організації Гелена” визначало американське військове керівництво. Їхній зміст зводився до такого: 1. Організація веде роботу проти Сходу; 2. Організація працює не “для” американців, не “під” ними, а “спільно з американцями”; 3. Організація працює під суто німецьким керівництвом, яке отримує завдання від американської сторони доти, доки не буде створений новий німецький уряд; 4. Організацію фінансує американська сторона, причому кошти надходять не з окупаційних вилучень. Всі результати розвідки повідомляються

¹ *Безыменский Л. А.* Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 78–79.

американцям; 5. Як тільки буде створений суверенний німецький уряд, він вирішить, продовжувати роботу з американцями чи ні. До того часу опікати організацію будуть американці; 6. Якщо організація потрапить у ситуацію, в якій американські та німецькі інтереси розійдуться, то організація має право працювати в німецьких інтересах¹.

Повернувшись до Німеччини у липні 1946 р., люди Гелена почали формувати розвідувальну організацію з центром у Франкфурті-на-Майні. Наприкінці 1947 р. її штаб-квартиру було перенесено у Пуллах, неподалік від Мюнхена. Гелену вдалося “розконсервувати” кількох своїх агентів у Східній Німеччині і західних областях СРСР, проте основним джерелом інформації для організації стали перебіжчики зі Східної Німеччини та нові агенти. Співпраця з Геленом влаштувала американську розвідку, до 1950 р. діяльність його організації повністю фінансували США, після чого видатки на її утримання поступово почали переходити до Федеративної Республіки Німеччини. У липні 1949 р. “Організація Гелена” вийшла з відання Пентагона і була перепідпорядкована Центральному розвідувальному управлінню США, а з квітня 1956 р. стала службою зовнішньої розвідки ФРН під назвою БНД (нім. Bundesnachrichtendienst – BND), яка функціонує і досі². Отже, німецька сучасна розвідка має багату і неоднозначну історію.

Від своїх англо-американських “колег” не відставали і радянські спецслужби. Для Москви розвідка була невід’ємною складовою системи радянської оборони, межі якої значно розширилися після Другої світової війни. Насаджуючи в країнах Східної Європи “дружні” режими, СРСР паралельно розгортав на їхній території роботу своїх спецслужб. Розвідка відкривала бюро у Східній Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Східній Австрії, Угорщині, Румунії, Болгарії, її працівники допомагали створювати місцеві спецслужби, навчали їхній особовий склад, керували ними певний час, а потім ставали “радниками”. До 1947 р. практично усі спецслужби країн Східної Європи були інтегровані у систему радянської розвідки (за винятком югославської і чехословацької розвідок). За словами А. Даллеса, США в особі Радянського Союзу мали противника, який “... підняв мистецтво шпіонажу на небувалу висоту і зумів перетворити підривну роботу й обман на загрозову політичну зброю. Жодна інша держава світу ніколи ще не використовувала ці методи у подібних масштабах”³.

У перші повоєнні роки радянські спецслужби послуговувалися найкращою у світі базою розвідданих, основу якої становила особиста ін-

¹ *Безыменский Л. А.* Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 212–214.

² *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 454–455.

³ *Даллес А.* Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 80.

формація про іноземців. Її специфіку визначали насамперед характер політичного режиму і сутність радянської держави загалом. З 1917 р. радянські спецслужби почали масштабний збір інформації не лише про ворогів, а й про прихильників радянської влади. Через 30 років Москва володіла детальною інформацією на 12–15 мільйонів іноземних громадян, які мали те чи інше відношення до СРСР, комуністичної партії або комуністичної діяльності. Усі дані поділялися на групи за категорією суб’єктів: 1. Члени комуністичної партії в 1941–1947 рр. (файли містили повну біографію особи, її родичів, друзів, роботодавців і т. п.); 2. Члени організацій комуністичного напрямку, а також особи, які оформляли підписку на радянські публікації чи публікації комуністичної партії; 3. Особи, які хотіли отримати радянську візу, а також усі, з ким радянські посадовці мали контакти за кордоном, незалежно від рівня заходів, – від демонстрування радянських фільмів до прийомів посольств і святкування національних свят¹. Крім того, повні досє заводи на всіх працівників радянських спецслужб, а також на тих осіб, з якими вони контактували. Перед залученням до роботи у розвідці на кожного кандидата заповнювали спеціально розроблену детальну анкету даних. Така поінформованість давала Москві не лише значну перевагу у “невидимій” “холодній війні” із західними державами, а й змогу повністю контролювати роботу своїх спецслужб.

Характерною особливістю радянської розвідки був науково-технічний шпіонаж у західних державах. На добування інформації про науково-технічні розробки і досягнення іноземних вчених, можливості і недоліки новітніх військових технологій, промислові винаходи в оборонній галузі радянські спецслужби витрачали до 80 і більше відсотків свого бюджету. Основну увагу приділяли американським технологіям. Обсяги радянського науково-технічного шпіонажу у США були виявлені лише частково і вже пост-фактум у ході безпрецедентної операції американських криптоаналітиків під кодовою назвою “Венона” (англ. Venona). Зокрема, стало відомо про проникнення радянської розвідки у надтаємний “Манхеттенський проект” і в роботу британських спецслужб та Форін офіс, що призвело до викриття т. зв. “радянської атомної шпигунської групи” і “Кембриджської п’ятірки”.

Під час Другої світової війни Служба розвідки каналів зв’язку армії США перехопила багато таємних радіоповідомлень, якими обмінювалися радянські резидентури і представництва у Сполучених Штатах з Москвою. Сортування повідомлень за адресатом, відправником і способом шифрування, наскільки це можна було визначити, виявило п’ять різних криптографічних систем, які використовувались радянською

¹ *Rositzke H.* The KGB: The Eyes of Russia. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981. – P. 46.

стороною. Одна з них “шифрувала” радіообмін, предметом якого були торговельні відносини між СРСР та США, а також ленд-ліз, другу застосовували дипломати, а три інші – радянська політична і військова розвідка. Операція “Венона” (попередня назва “Брайд” – англ. Bride) розгорнулася у лютому 1943 р., коли Служба розвідки каналів зв’язку почала дешифрування радянських дипломатичних шифрів. На відміну від останніх, шифри радянських спецслужб виявилися на порядок складнішими. Тривала і копітка праця американських криптоаналітиків, окремі успіхи і відкриття Річарда Холака, Сесіла Філліпса, Мередіт Гарднер, а також трофейні криптоматеріали дали змогу американцям прочитати перші фрагменти шифрограм радянських спецслужб лише улітку 1946 р. Наприкінці грудня того ж року Гарднер дешифрувала одне з радіоповідомлень за 1944 рік, яке містило перелік провідних вчених, задіяних у процес створення американської атомної бомби. З цього моменту почалося поступове викриття діяльності радянської атомної шпигунської групи у США.

Матеріали “Венони” свідчили, що куратором шпигунських операцій радянських спецслужб на території Сполучених Штатів, пов’язаних з атомним проектом, був Леонід Квасніков (псевдо “Антон”). Американці виокремили сотні кодових назв, що застосовувались у шифрограмах, і понад 200 псевдонімів людей, котрі працювали на радянську розвідку. Більшість з них їм вдалося ідентифікувати, наприклад, “Арсенал” – військове міністерство США, “Банк” – держдепартамент США, “Енормоз” – “Манхеттенський проект”, “Капітан” – президент США Ф. Рузвельт, “Поштовий голуб” – Дональд Маклін, один з членів “Кембриджської п’ятірки”, “Петров” – Лаврентій Берія, керівник НКВС СРСР або його перший заступник, керівник НКДБ Всеволод Меркулов, “Чарльз” – Клаус Фукс, один з провідних фізиків “Манхеттенського проекту” та ін.¹ Матеріали “Венони” передавалися у Федеральне бюро розслідувань, яке використовувало їх для перевірки даних, отриманих з інших джерел. Так було підтверджено інформацію Ігоря Гузенка, шифрувальника радянського посольства в Оттаві (Канада), який у 1945 р. звернувся до канадської поліції з проханням про надання притулку, відмовившись повертатися до СРСР на вимогу Москви. Свідчення Гузенка, а також документи, телеграми та інші письмові докази, які йому вдалося винести з посольства, сприяли викриттю шпигунської діяльності радянського військового аташе в Оттаві (і резидента Головного розвідувального управління генштабу Червоної армії) полковника Миколи Заботіна та його агентурної мережі, яка мала “вихід” на “Манхеттенський про-

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 149–150.

ект”. Зокрема, Заботін завербував британського фізика Алана Нун Мея, який працював у Канаді над проектом створення атомної бомби. За допомогою матеріалів “Венони” співробітники Федерального бюро розслідувань перевірили більшу частину свідчень Елізабет Бентлі, яка у 1945 р. прийшла у ФБР з добровільним зізнанням у своїй шпигунській діяльності на користь СРСР. Бентлі тривалий час виконувала функції кур’єра групи Сільвермастера¹, а також резидента-нелегала НКВС у США Іцхака Ахмерова².

У 1949 р. операція “Венона” дала незаперечні докази причетності до атомного шпигунства Клауса Фука. На той час батько відомого фізика переїхав до Східної Німеччини, що викликало підозри щодо ідеологічних переконань самого вченого, який після участі у “Манхеттенському проекті” очолив теоретичні розробки у програмі створення першої британської атомної бомби. У ході перевірок працівниками Особливого відділу Скотланд-Ярду і допитів на основі матеріалів “Венони” Фукс визнав, що з 1942 по 1949 рік таємно працював на росіян³. Він видав ім’я свого зв’язківця у США Гаррі Голда, який так само, як і Фукс, був арештований за обвинуваченням у шпигунстві. Голд у всьому зізнався ФБР і назвав ім’я іншого радянського агента Девіда Грінгласса, механіка допоміжної служби атомної лабораторії в Лос-Аламосі (штат Нью-Мексико). Своєю чергою, Грінгласс видав ФБР інших членів атомної шпигунської групи, які працювали на радянську розвідку, у т. ч. Юліуса та Етель Розенбергів. Всі радянські агенти були засуджені за шпionage до різних термінів ув’язнення, а подружжя Розенбергів, яке відмовилося визнати свою вину, було засуджене до страти⁴.

¹ Шпигунська група у США, яка переважно працювала зі співробітниками міністерства фінансів, а також мала контакти з представниками Білого дому й американської військової авіації. Очолював групу радянський розвідник Грег Сільвермастер (псевдо “Роберт”, “Пол”, “Пель” та ін.).

² Очолював нелегальну агентурну мережу радянської розвідки у США (решта три “легальні” діяли з радянського посольства у Вашингтоні, радянського торговельного представництва – компанії АМТОРГ у Нью-Йорку і радянського консульства у Сан-Франциско), деколи видавав себе за текстильного фабриканта, мав багато псевдонімів: Уільям Грунк, Майкл Грін, Майкл Адамец та ін.

Rositzke H. The KGB: The Eyes of Russia. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981. – P. 25.

³ The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 174.

⁴ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 70; The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 427–428.

У ході операції “Венон” американці викрили тісні контакти радянської розвідки з комуністичною партією США, прийоми і методи роботи розвідників, які працювали під прикриттям консульських посад, персоналу торгово-промислової компанії АМТОРГ, радянського інформаційного агентства ТАРС. Водночас у деяких матеріалах “Венони” фігурували псевдоніми радянських агентів, котрі працювали у британських спецслужбах і зовнішньополітичному відомстві. Однак їх не вдавалося ідентифікувати. Спільне англо-американське розслідування діяльності радянської розвідки у США вказувало на те, що у 1944–1945 рр. в англійському посольстві у Вашингтоні і в атомній лабораторії в Лос-Аламосі трапився витік інформації. Джерелом витіку інформації в Лос-Аламосі виявився К. Фукс. Перевірка англійського посольства потребувала значних зусиль, оскільки стосувалася всіх без винятку працівників, починаючи з обслуговуючого персоналу. ФБР витратило багато часу, перевіряючи прибиральниць, двірників, дрібних чиновників, членів їхніх сімей, друзів, контакти, життєві звички і т. п., допоки з дешифрованих матеріалів “Венони” стало зрозуміло, що рівень “зданої” інформації відповідає дипломату високого рангу. Агент “Гомер” передавав радянській розвідці важливу інформацію, що стосувалася складних політичних проблем між США, Великою Британією та СРСР, а також таких стратегічних питань у ядерній галузі, як англо-американські спільні проекти з розвитку атомної енергії, розбудови ядерних арсеналів тощо. У 1951 р. підозри впали на Дональда Макліна, який очолював американський відділ Форін офіс, а з 1944 по 1948 рік займав посаду першого секретаря британського посольства у Вашингтоні і водночас представника Великої Британії в американському Комітеті єдиної політики з ядерного розвитку. Зрада Макліна згодом підтвердилася, однак він встиг уникнути покарання, таємно виїхавши в СРСР¹. Йому допоміг Кім Філбі, який у 1949–1951 рр. представляв SIS у Вашингтоні і підтримував зв'язок з американськими спецслужбами. Філбі було відомо про хід розслідування, пов'язаного з джерелом витіку інформації з англійського посольства. Через другого секретаря посольства Гая Берджесса, котрого відкликали до Лондона за зловживання дипломатичними привілеями та імунітетами², Філбі попередив Макліна про загрозу викриття, а їхні радянські “колеги” організували

¹ Див.: Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 384–386.

² Здійснюючи службову поїздку у штаті Вірджинія, Берджесс навмисно впродовж одного дня заробив три штрафи за перевищення швидкості, внаслідок чого губернатор штату через держдепартамент поскаржився британському послу. Берджесса відкликали до Лондона, що і було йому потрібно разом з Філбі (Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 88).

для того виїзд з території Британії. Однак Берджесс виїхав разом з Макліном, що поставило під безпосередню підозру самого Філбі, оскільки Берджесс тимчасово проживав у його вашингтонській квартирі¹. Філбі відкликали до Лондона і після низки допитів співробітниками MI5 і SIS, у ході яких так і не вдалося довести його причетність до шпигунської діяльності, звільнили з роботи в SIS. Тим не менш, справа Берджесса–Макліна стала каталізатором провалу “Кембриджської п'ятірки”, що і трапилося на початку 1960-х рр.

Атомна шпигунська група і “Кембриджська п'ятірка” постачали радянську розвідку інформацією безпрецедентної важливості. Куратор “Кембриджської п'ятірки” у Лондоні Юрій Модін зазначав: “Без перебільшення можу сказати, що ми в СРСР знали абсолютно все, що стосувалося технічних і політичних аспектів створення атомної бомби”². Павло Судоплатов, керівник особливої групи “С” НКВС, яка займалася атомною розвідкою, вказував: “Атомний шпіднаж мав для нас таке ж важливе політичне значення, як і військове”³. Радянські вчені завдяки розвідці отримали детальну інформацію про метод газової дифузії, винайдений американцями для отримання урану 235 (яким начиняли атомні бомби) з урану 238, про технічні особливості і механізм детонації плутонієвої бомби, про розроблення і принцип дії водневої бомби, що значно прискорило створення в СРСР атомної і водневої бомб. Крім того, дані про масштаби виробництва урану в США і темпи отримання урану 235 дали змогу радянським експертам оцінити приблизну кількість атомних боезарядів, якими володіли американці. За підрахунками, США могли бути готові до атомної війни з СРСР не раніше 1955 р. Радянська розвідка зуміла також добути плани підготовки Вашингтона до такої війни. Перший проект ядерного нападу на СРСР був складений у листопаді 1945 р. на основі доповіді спеціалістів Об'єднаного комітету начальників штабів США “Стратегічна вразливість Росії для обмеженої повітряної атаки”. Передбачалося атакувати 20 великих міст, скинувши на них 20–30 атомних бомб. Пізніше була розроблена серія подібних планів з різними назвами: “Тоталіті”, “Пінчер”, “Сізл”, “Чаріотір”, “Флітвуд”, “Троял” та ін., які передбачали застосування все більшого ядерного арсеналу⁴. Останній план нападу на СРСР “Дропшот” був за-

¹ Филби К. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика / Пер. с англ. – М.: Воениздат, 1989. – Гл. XI // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/english/philby_k/

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 69.

³ Там само.

⁴ Див.: Перов Я. Пентагон: ставка на победу в ядерной войне (История и современность) // Зарубежное военное обозрение. – 1989. – № 5. – С. 7–13.

тверджений у 1957 р. За ним передбачалося застосувати 300 атомних бомб. Стратегічною метою плану було визначено ліквідацію СРСР як держави. Тотальна війна складалася з чотирьох етапів: 1. Масовий ядерний удар і бомбардування основних промислових районів; 2. Продовження повітряних атак, встановлення контролю над морськими комунікаціями СРСР; 3. Наступ наземних сил; 4. Окупація СРСР і країн Східної Європи¹. Розвідувальна інформація про наміри США дала змогу радянському керівництву координувати рівень обороноздатності країни, нарощуючи ядерний потенціал та арсенал звичайних озброєнь. Це великою мірою завадило Вашингтону реалізувати свої агресивні плани. Безперспективність ядерної війни між США та СРСР, що вела до знищення людства, змінювала характер протистояння між двома центрами біполярного світу, в якому розвідка починала відігравати провідну роль.

10.2. Створення Центрального розвідувального управління у США, його структура, основні завдання і місце у системі американської розвідки

На завершальному етапі Другої світової війни керівник Управління стратегічних служб У. Донован пропонував президенту Ф. Рузвельту, а пізніше Г. Трумену залишити функціонувати розвідувальну службу, незалежну від військових структур, у мирний час, який не видавався цілком безпечним для США. Однак перспектива неминучого посилення такої організації не знайшла схвалення у військового керівництва, яке побоювалося зменшення значущості військової розвідки, серед посадовців держдепартаменту, які не хотіли появи конкуруючого відомства з питань зовнішньої політики і міжнародних відносин, а також у вищих ланках ФБР, чий директор Дж. Е. Гувер сприймав УСС не інакше, як суперника, насамперед у справі зовнішньої контррозвідки. Тому 1 жовтня 1945 р. президент Г. Трумен своїм указом розпустив УСС. Його відділ досліджень та аналізу, в якому працювало понад 1 350 співробітників, був переданий у підпорядкування держдепартаменту, а відділи таємних операцій і контррозвідки (близько 9 тис. співробітників) – військовому міністерству, де з них сформували підрозділ стратегічних служб. Однак з розпуском УСС конкуренція між розвідувальними службами військо-

вих відомств, держдепартаменту і ФБР не припинилася, що спонукало президента Трумена для координації результатів їхньої діяльності створити у січні 1946 р. Штаб національної розвідки і Групу центральної розвідки. У Штаб національної розвідки входили особистий представник президента, держсекретар, військовий і військово-морський міністри. Три останні делегували членів особового складу підпорядкованих їм структур у Групу центральної розвідки, яка була виконавчим органом Штабу. Її основне завдання полягало у готуванні для президента щоденних і щотижневих оперативних розвідувальних зведень. Очолював Групу центральної розвідки контр-адмірал Сідней У. Суерс¹.

Однак розширення зобов'язань США на увесь демократичний світ, що, по суті, було проголошено в доктрині Трумена 1947 р., перевищувало реальні можливості Групи центральної розвідки. “Холодна війна”, або “війна нервів”, як називав її американський президент, інтенсивно нарощувала оберти і централізовані розвідувальні зусилля ставали для Вашингтона не лише першою лінією оборони держави, а й давали основні орієнтири ефективної реалізації зовнішньої політики. З огляду на зростаючі потреби національної безпеки, а також на потребу політичного керівництва в інформаційному забезпеченні особливого характеру президент Трумен 26 липня 1947 р. підписав Закон про національну безпеку, за яким було створено три нові структури: Раду національної безпеки (РНБ), Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) і військово-повітряні сили США (на базі армійської авіації). Крім того, впроваджено посаду міністра оборони для координування роботи трьох військових відомств: сухопутних сил, військово-морського флоту і військово-повітряних сил. За поправкою до Закону від 1949 р. міністерство оборони набуло статусу органу виконавчої влади і підпорядкувало собі військові відомства².

Рада національної безпеки (англ. National Security Council) як координуючий орган державної оборонної і зовнішньої політики послуговувалася рекомендаціями Центрального розвідувального управління (англ. Central Intelligence Agency) з питань, що стосувалися розвідки в межах національної безпеки. Створене на основі Групи центральної розвідки, ЦРУ значно розширило штат співробітників, майже третину з яких становили колишні працівники УСС. В організуванні та методології роботи воно зберегло специфіку УСС, а саме: наголос на збір та аналіз розвідувальної інформації і таємні операції. Однак у структурному

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 201, 767.

² The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 208.

¹ Зловещая эстафета. Ядерная стратегия империализма: истоки и современность. Докум. очерки / Л. Безыменский, А. Иойрыш, Ю. Мельников и др. – М.: Политиздат, 1982. – С. 14, 122; Лашкул В. Он добывал атомные секреты // Киевській телеграфъ. – 2004. – 26 марта – 1 апреля.

відношенні ЦРУ не копіювало УСС чи будь-яку іншу іноземну розвідслужбу. Це була особлива організація, яка поєднувала під керівництвом однієї особи – директора – виконання завдань аналізу, координації і проведення таємних операцій. В американській розвідувальній системі ЦРУ мало доповнити роботу розвідслужб, підпорядкованих військовим відомствам і держдепартаменту, тому що ті, отримуючи інформацію переважно від військових установ, військових аташе та дипломатичних представників за кордоном, не охоплювали увесь світ. В окремих регіонах, наприклад у країнах соціалістичного табору, збір розвідданих значно ускладнювався, і ні військові відомства, ні держдепартамент не могли утримувати там постійні групи спеціально підготовлених розвідників. Тому ЦРУ отримало повноваження створити власну службу зі збору розвідувальної інформації. Отже, воно займалося розвідкою самостійно і водночас зосереджувало й аналізувало інформацію, що надходила від розвідслужб військових відомств та держдепартаменту, причому параметри оброблення “свої” інформації і “зовнішньої” не мали відрізнятись¹.

На основі розвідувальної інформації американські спецслужби спільно розробляли т. зв. оцінки національної розвідки – узгоджені аналітичні висновки щодо найважливіших питань зовнішньої політики та оборони держави. Провідну роль тут відігравала Служба національних оцінок ЦРУ. Розвідувальні оцінки готували для президента і вищого державного керівництва. По суті, вони формували офіційну позицію США щодо СРСР і переважно стосувалися ймовірності збройного конфлікту між ними. Основну увагу приділяли військовим потужностям Радянського Союзу, його планам з поширення свого впливу за кордоном, насамперед у Європі, а також його атомній програмі². Централізація розвідувальної інформації в межах ЦРУ не лише сприяла процесу вироблення розвідувальних оцінок, а ще й давала змогу директору організації координувати розвідувальні зусилля американських спецслужб, що підвищувало ефективність роботи американської розвідки загалом.

Таємною директивою Ради національної безпеки від 19 грудня 1947 р. було санкціоновано проведення Центральним розвідувальним управлінням таємних операцій. Як вказано в документі, таємні операції мали стати “... відповіддю на акції Радянського Союзу або інспіровані Радянським Союзом, які несуть загрозу миру і безпеці, направлені на

дискредитацію політики Сполучених Штатів або на протидію їй”¹. Директива вийшла всього у трьох екземплярах, призначених для президента, держсекретаря і директора ЦРУ. РНБ рекомендувала проведення таємних операцій у тих випадках, коли та чи інша ціль американської зовнішньої політики не може бути досягнута дипломатичними засобами, а військова акція надто ризикована або невинуватана. Паралельно директор ЦРУ розробляв “відступну легенду”, щоб приховати причетність американського керівництва до такої операції.

Для здійснення таємних акцій у ЦРУ було створено Управління спеціальних операцій (УСО). Новою директивою РНБ від 18 червня 1948 р. санкціоновано “... прями превентивні акції, включаючи диверсійні і контрдиверсійні дії, підривно роботу, евакуаційні заходи, а також підтримку підпільних рухів опору на місцях ...”². Операції такого змісту стали прерогативою Управління координації політики (УКП), фінансованого ЦРУ, але підпорядкованого держдепартаменту. Очолив управління заступник держсекретаря, ветеран УСС Френк Уіснер. Суперництво між УСО та УКП було неминучим. Після того, як спеціалісти ЦРУ не зуміли передбачити початок Корейської війни, хоча розвідка давала достатньо інформації про зосередження північнокорейських військ на кордоні з Південною Кореєю, новий директор організації генерал Уолтер Беделл Сміт (замінив на посаді контр-адмірала Роско Г. Хілленкотера у жовтні 1950 р.) вивів УКП зі складу держдепартаменту і перетворив на підрозділ ЦРУ. Для координування діяльності УСО і УКП було створено посаду заступника директора з планування, яку зайняв ветеран УСС Аллен Даллес. Через деякий час обидва управління були об’єднані в єдину службу таємних операцій – Управління планування на чолі з Даллесом. Так структурно утвердилася головна складова діяльності ЦРУ.

Унікальність ЦРУ полягала у тому, що це була незалежна розвідувальна організація виконавчої влади, яка не підпорядковувалась жодному з урядових відомств. Її директор мав безпосередній доступ до президента. Діяльність і бюджет організації не підлягали контролю з боку конгресу. За Законом про центральну розвідку від 1949 р. (Central Intelligence Agency Act) офіційні посади і розмір зарплат співробітників ЦРУ, як і бюджет, утримувалися у таємниці. Організація могла вести самостійну фінансову діяльність, а також давати дозвіл на проживання іноземцям і членам їхніх сімей (насамперед йшлося про політичний притулок для перебіжчиків та іноземних агентів)³. Визначені законом

¹ Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 71.

² The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 124.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 736.

² Там само.

³ Див.: Central Intelligence Agency Act. – 1949. – June, 20 // Доступно на: <http://www.intelligence.senate.gov/ciaact1949.pdf>

повноваження конгресу щодо регулювання діяльності ЦРУ, окрім таємних операцій, тривалий час не реалізувалися, що сприяло становленню організації як впливового суб'єкта у сфері зовнішньої політики США. Президентська підтримка, зокрема Г. Трумена і Д. Ейзенхауера, забезпечила ЦРУ високий престиж і безпосередню залученість до вироблення зовнішньополітичних рішень.

У структурно-організаційному і функціональному відношеннях Центральне розвідувальне управління досягло оптимальної збалансованості у 1950-х рр. за керівництва директорів У. Беделла Сміта й А. Даллеса. Зрозуміло, що за роки “холодної війни” внутрішня структура організації зазнала змін, продиктованих вимогами часу, проте її основа, випробувана досвідом, досі служить запорукою злагодженої роботи спецслужби. Цю основу становлять головні директорати і допоміжні відділи.

Оперативний директорат. Збирання інформації силами агентурної розвідки, організування і проведення таємних операцій, контррозвідувальне забезпечення агентурної діяльності, боротьба з тероризмом і наркоторгівлею.

До складу директорату входять:

- Управління зовнішньої розвідки. Контролює діяльність регіональних відділів, розглядає плани і звіти їхньої роботи, оцінює надійність джерел інформації, розробляє рекомендації.
- Регіональні відділи:
 - відділ країн (колишнього) Радянського Союзу і Східної Європи;
 - відділ країн Латинської Америки;
 - відділ країн Близького Сходу і Південної Азії;
 - відділ країн Африки;
 - відділ країн Східної Азії.
- Управління зовнішньої контррозвідки. Забезпечує безпеку розвідувальної діяльності резидентур ЦРУ і центрального апарату розвідки, здійснює проникнення в іноземні спецслужби, опитує перебіжчиків.
- Управління таємних операцій. Розробляє і виконує таємні операції.
- Управління технічних служб (управління “Д”). Здійснює технічне забезпечення таємних операцій.
- Центр боротьби з тероризмом. Координує діяльність підрозділів ЦРУ у боротьбі з міжнародним тероризмом.
- Центр боротьби з наркоторгівлею. Аналізує всю інформацію, що стосується наркотиків, розробляє і проводить оперативні заходи проти найбільш небезпечних організацій наркобізнесу.
- Фінансово-планове управління. Забезпечує планування і фінансування всієї діяльності директорату.

Науково-технічний директорат. Проведення досліджень в галузі технічних засобів збору інформації, експлуатація цих засобів, підтримання контактів з великими науковими центрами США.

До складу директорату входять:

- Управління досліджень і розроблення технічних систем. Займається фундаментальними і прикладними дослідженнями у різних галузях (штучний інтелект, моделювання процесорів, напівпровідникові системи, зв'язок, сенсорні системи і т. п.).
- Управління з розроблення і конструювання. Здійснює розроблення та експлуатацію великих технічних систем зі збору інформації.
- Управління радіоперехоплення. Розробляє, експлуатує та обслуговує новітню апаратуру, необхідну для виконання з найбільшою ефективністю завдань зі збору та аналізу інформації.
- Управління технічного забезпечення. Розробляє та виготовляє різну оперативну техніку (засоби тайнопису, підслуховування, прихованого фотографування і т. п.).
- Інформаційна служба із закордонного радіомовлення. Керує мережею радіопостів з метою прослуховування і запису іноземних радіо- і телепередач.
- Національний центр з дешифрування матеріалів аерокосмічної розвідки (до 1973 р. підпорядковувався інформаційно-аналітичному директорату).

Інформаційно-аналітичний директорат – це головний підрозділ усієї американської розвідки з оброблення та аналізу розвідувальної інформації і готування вихідної продукції розвідки для президента, Ради національної безпеки і конгресу.

Основними вихідними документами директорату є: 1. “Меморандум попередження” – інформація про загрозу нападу чи назрівання кризової ситуації, здатної перерости у потужний збройний конфлікт; 2. Щоденне розвідувальне зведення і щотижнева доповідь для президента, віце-президента, держсекретаря, міністра оборони, радника президента з питань національної безпеки і голови комітету начальників штабів; 3. Щоденний огляд національної розвідувальної інформації – обслуговує 200 адрес, у т. ч. великі посольства і резидентури; 4. Національні розвідувальні оцінки – аналіз і прогнозування розвитку найбільш важливих політичних, військових, економічних та інших проблем.

До складу директорату входять:

- Управління аналізу інформації щодо країн (колишнього) радянського блоку.
- Управління аналізу інформації щодо європейських країн.

- Управління аналізу інформації щодо країн Близького Сходу та Південної Азії.
- Управління аналізу інформації щодо країн Африки і Латинської Америки.
- Управління аналізу інформації щодо країн Східної Азії.
- Управління поточної продукції і забезпечення аналітичної роботи. Випускає інформаційні матеріали всього директорату, а також карти, схеми, графіки, які використовуються у звітах ЦРУ. У його віданні є цілодобовий оперативний центр стеження за накриванням кризових ситуацій, що загрожують безпеці США.
- Управління наукових досліджень у галузі озброєнь. Аналізує технічні аспекти озброєнь і космічних систем інших країн, а також здійснює аналіз інформації з ядерної зброї, ядерної енергії, систем зброї тактичного і загального призначення, засобів ППО та ін.
- Управління глобальних проблем. Аналізує економічні, географічні і технологічні проблеми у міжнародному масштабі.
- Управління інформаційних ресурсів. Виконує інформаційно-довідкові функції, забезпечує зберігання, пошук і розсилання інформації, володіє великими масивами інформації.
- Управління аналізу інформації про іноземних лідерів. Аналізує відповідну інформацію, дає характеристику іноземних політичних лідерів та організацій.

Директорат планування. Планування і координування діяльності розвідки, відстеження нових потреб у розвідувальній інформації. Був створений у 1989 р. у зв'язку з кардинальними змінами у міжнародних відносинах.

Адміністративний директорат – займається питаннями підбору кадрів для роботи в ЦРУ, підготовкою і перепідготовкою кадрів, забезпечує безпеку персоналу та об'єктів ЦРУ, здійснює шифрозв'язок з резидентурами, фінансове, медичне і господарське обслуговування, розробляє та експлуатує електронні системи зберігання і пошуку інформації.

Крім директоратів, до структури ЦРУ входять: відділ головного юрисконсульта (консультує і стежить за дотриманням конституції, законів, кримінального кодексу, а також чинних правил та інструкцій), відділ генерального інспектора (перевіряє і розслідує роботу підрозділів ЦРУ, розглядає скарги співробітників), відділ фінансового ревизора, секретаріат, відділ історії ЦРУ, відділ шифролистування, управління зв'язків з громадськістю, або прес-служба ЦРУ (підтримує контакти з громадськими організаціями і засобами масової інформації, організовує зустрічі представників преси, наукових і бізнесових кіл зі співробітниками ЦРУ,

поширює нетаємні матеріали ЦРУ, виступає від імені ЦРУ з офіційними заявами), управління зв'язків із законодавчими органами (відповідає за зв'язок ЦРУ з конгресом, контактує з комісіями з розвідки сенату і палати представників, готує відповіді на запити конгресменів, організовує для них візити до ЦРУ, виступи перед ними співробітників розвідки)¹. Детальний розгляд основи структури центрального апарату ЦРУ дає змогу зрозуміти специфіку і масштаби роботи організації.

Завдання, які ставить вище керівництво держави перед американською розвідкою і ЦРУ зокрема, можна поділити на дві групи: завдання, що пов'язані зі специфікою розвідувальної діяльності (добування розвідинформації, її аналітичне оброблення, таємні операції); завдання, що впливають з основних напрямів діяльності держави (зовнішня політика і міжнародні відносини, безпека і оборона), та інші “поточні” завдання, для вирішення яких держава залучає ресурси розвідслужб.

Що стосується першої групи завдань, а саме добування розвідувальної інформації та її аналітичного оброблення, то їх вирішують практично всі розвідслужби США. Інформація проходить первинне аналітичне оброблення в межах служби, яка її добула, і направляється замовнику – федеральним міністерствам і відомствам, а інколи і приватним організаціям. Якщо виникає потреба у глибинному аналітичному обробленні інформації, то її передають спеціалізованим аналітичним підрозділам, наприклад, у Центральне розвідувальне управління або Розвідувальне управління міністерства оборони². ЦРУ об'єднує добути іншими спецслужбами інформацію з власними результатами розвідки та зібраними даними з відкритих джерел і на основі всієї отриманої інформації готує аналітичні доповіді та узагальнюючі висновки. Така робота проводиться з питань довгострокових інтересів США й охоплює глобальну проблематику. Аналітичні звіти також готують з приводу надзвичайних подій, які потребують термінового прийняття політичних рішень.

Діяльність розвідки, не пов'язану зі збором та обробленням розвідувальної інформації, а спрямовану на виконання завдань замовника зі збереженням його анонімності і забезпеченням державної непричетності, називають у США таємними операціями. Це здійснення пропагандистських акцій, саботажу, диверсій, надання допомоги підпільним організаціям, повстанським рухам та опозиційним групам у тих країнах, де це відповідає інтересам Вашингтона. Сюди ж відносилися фізична ліквідація іноземних політичних лідерів і державних діячів,

¹ Див.: Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992. – С. 276–280.

² Розвідувальне управління міністерства оборони (РУМО) було створене у серпні 1961 р. для забезпечення максимального координування та ефективності роботи розвідслужб сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил.

офіційно заборонена у США в лютому 1976 р. Таємні операції можуть охоплювати найрізноманітніші політичні, економічні, військові чи пропагандистські заходи. В системі американської розвідки монополне право на здійснення таємних операцій за кордоном належить ЦРУ. Всю необхідну роботу з проведення таких акцій в організації виконує Управління таємних операцій Оперативного директорату (або тотожний йому підрозділ). За санкцією президента до участі в таємних операціях можуть бути залучені підрозділи міністерства оборони, а також інші американські спецслужби. Рішення про проведення таємної операції (у письмовому вигляді) приймає безпосередньо президент, який несе за неї повну відповідальність.

Що стосується другої групи завдань американської розвідки, які впливають з потреб зовнішньополітичної, військової та оборонної діяльності держави, то їх вирішують цивільні і військові розвідслужби з певною перевагою останніх. Основними споживачами розвідінформації традиційно виступають держдепартамент і міністерство оборони. У ході “холодної війни” практично весь потенціал американської розвідки, і насамперед ЦРУ, працював на військово-політичне, економічне, ідеологічне протистояння з країнами соціалістичного табору і на послаблення СРСР. У сфері контррозвідальної діяльності головну роль відігравало ФБР. У 1970-х рр. спектр завдань американської розвідки розширився. Йдеться про участь в антитерористичній діяльності, боротьбу з наркобізнесом і транспортуванням наркотиків, протидію організованій злочинності. За виконавчим наказом президента Дж. Форда № 11905 від 18 лютого 1976 р. ЦРУ почало добувати інформацію “про закордонні аспекти міжнародної терористичної діяльності”, а за наказом президента Р. Рейгана № 12333 від 4 грудня 1981 р. завдання боротьби з тероризмом було визначено як одне з найважливіших для американської розвідки¹. Проте до завершення “холодної війни” участь спецслужб США у протидії загрози тероризму обмежувалася добуванням інформації про міжнародні терористичні організації. Пріоритетності у роботі розвідки завдання боротьби з тероризмом набуло у 1990-х рр. Те саме стосується і протидії наркобізнесу. Проблемою боротьби з організованою злочинністю у США почали централізовано займатися після прийняття конгресом у 1970 р. Закону про організовану злочинність. Головна роль тут відводилася ФБР. З 1990-х рр. організовану злочинність у США стали розглядати як безпосередню загрозу національній безпеці через тісний зв'язок з міжнародним тероризмом, транспортуванням наркотиків, поширенням зброї масового ураження і

¹ Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 59.

засобів її доставки. Тому залученість американських розвідувальних служб до боротьби з організованою злочинністю суттєво посилилася. Вони почали виконувати основний обсяг роботи з протидії явищу за межами США.

Американська розвідка у ході “холодної війни” значно еволюціонувала. Централізація розвідувальних зусиль в особі ЦРУ підвищила результативність роботи системи спецслужб загалом й оптимізувала взаємодію виконавчої влади з розвідкою. У США почала формуватися розвідувальна організація загальнодержавного масштабу. Всі нові розвідувальні служби, що з'явилися після 1947 р., створювалися на основі загальнодержавних потреб у розвідувальному продукті конкретного типу. Так були засновані Агентство національної безпеки (1952 р.), Розвідувальне управління міністерства оборони (1961 р.) та ін., причому визначалися не лише компетенція і внутрішній механізм нової служби, а й спосіб її інтегрування у загальнодержавну розвідувальну систему, особливості взаємодії з іншими розвідувальними службами. Будь-які організаційні зміни у розвідувальній системі США відбувалися з ініціативи або за обов'язкової згоди директора ЦРУ, який виконував функції директора центральної розвідки. З 1955 р. розвідувальну систему США стали називати розвідувальним співтовариством. До початку ХХІ ст. провідну роль у ньому відігравало ЦРУ.

10.3. Реорганізація радянської розвідки. Комітет державної безпеки СРСР: структура, функції і методи роботи

Структурні зміни, що відбувалися у системі радянської розвідки у ході Другої світової війни, стосувалися насамперед НКВС і виокремлення його Головного управління держбезпеки в самостійний комісаріат (НКДБ) у лютому 1941 р., а також посилення військової контррозвідки зі створенням у тому ж році підрозділу “СМЕРШ” (назва походила від гасла “Смерть шпигунам!”). НКДБ проіснував до липня 1941 р. і був приєднаний до НКВС, що диктувалося необхідністю централізації спецслужб унаслідок загрозової ситуації на радянсько-німецькому фронті. Після Сталінградської битви, у квітні 1943 р. відбувся остаточний розподіл повноважень між НКВС та НКДБ: перша організація працювала у сфері внутрішньої безпеки, а друга виконувала завдання з ведення зовнішньої розвідки і забезпечення держбезпеки. Водночас підрозділ “СМЕРШ” був виведений з підпорядкування НКВС і почав функціонувати як самостійна служба, підзвітна безпосередньо Державному комітету оборони на чолі з Й. Сталіном. “СМЕРШ” контролював Генеральний

штаб Червоної армії, штаби фронтів та армій, Головне розвідувальне управління (ГРУ) і розвідоргани фронтів та армій, поширював свою юрисдикцію на сухопутні, військово-морські і військово-повітряні сили, а також на військові частини НКВС, виявляв зрадників, шпигунів, диверсантів, терористів, дезертирів та інші “антирадянські елементи”.

У березні 1946 р. НКВС та НКДБ були перетворені на міністерства внутрішніх справ і державної безпеки відповідно (МВС та МДБ). “СМЕРШ” приєднали до МДБ на правах Третього Головного управління, відповідального за контррозвідку в армії. За вказівкою Й. Сталіна МДБ і ГРУ були позбавлені функцій ведення зовнішньої розвідки, які почав здійснювати створений у травні 1947 р. Комітет інформації на чолі з В. Молотовим. Однак досить скоро об’єднання політичної і військової зовнішньої розвідки в одній організації виявилось неефективним. У 1948 р. ГРУ, а до 1951 р. МДБ повернули собі втрачені функції, а Комітет інформації припинив існування¹.

Після смерті Й. Сталіна у березні 1953 р. владу в країні почав зосереджувати у своїх руках заступник глави уряду, член президії Центрального комітету КПРС, куратор низки галузей промисловості Лаврентій Берія. За його ініціативою МВС та МДБ були об’єднані в єдине міністерство внутрішніх справ, функції зовнішньої розвідки в якому почало виконувати Друге Головне управління. Очоливши МВС, Л. Берія розгорнув реформи у внутрішній і безпековій політиці, спрямовані на певну лібералізацію державного управління. Організування розвідувальної діяльності теж зазнало змін. Було оновлено склад представництв МВС у країнах соціалістичного табору, на чолі представництв поставлено людей, які вільно володіли мовою держави перебування і могли спілкуватися з керівниками спецслужб і лідерами цих держав без перекладачів. За вказівкою Берії штати т. зв. дорадчих груп у країнах-сателітах суттєво скоротили, наприклад апарат уповноваженого МВС у Східній Німеччині зменшили з 2 200 до 300 співробітників. Групи отримували наказ не втручатися у внутрішні справи держав перебування, не заважати працювати місцевим органам держбезпеки і не давати рекомендацій щодо бажаних результатів внутрішньої боротьби за владу у правлячих колах, щоб не виникло підозр у залученості радянської сторони до цих подій. Відносини Москви зі союзниками мали вийти на новий рівень. Крім того, усвідомлюючи необхідність зміни зовнішньополітичного курсу СРСР у бік зменшення міжнародної напруженості, Берія займав виважену позицію щодо припинення війни в Кореї, вре-

¹ Полмар Н., Аллен Т. В. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 438–439.

гулювання ситуації у Східній Німеччині, налагодження радянсько-югославських відносин. До Москви були відкликані всі основні резиденти розвідки за кордоном для отримання й роз’яснення нових завдань¹.

Однак зростання авторитету Берії в державі загрожувало його основним політичним конкурентам, яких він міг у будь-який момент позбутися, володіючи ресурсами МВС та архівними матеріалами органів держбезпеки. У червні 1953 р. член президії ЦК КПРС Микита Хрущов, глава уряду Георгій Маленков, міністр закордонних справ В’ячеслав Молотов, міністр оборони Микола Булганін та інші члени партії і державного керівництва організували змову проти Берії. Його арештували на засіданні президії ЦК КПРС 26 червня без ордеру на арешт і санкції на утримання під вартою, позбавили усіх посад, звань і нагород, а наприкінці грудня засудили до страти за зраду батьківщини, антидержавну діяльність і зв’язки з іноземною розвідкою. Події розвивалися за аналогічним сценарієм, як це було у часи сталінських “чисток”, які здійснював і сам Берія.

Новим міністром внутрішніх справ став Сергій Круглов, який попередньо очолював НКВС, а згодом МВС у період відсторонення Берії від справ внутрішньої і державної безпеки (з січня 1946 до березня 1953 р.). У міністерстві почалися кадрові зміни, скорочення штатів (було звільнено 4 тис. осіб), структурні реорганізації. Друге Головне управління (зовнішня розвідка) суттєво посилювалося за рахунок 9-го (розвідувально-диверсійного) відділу, створеного для проведення актів індивідуального терору і диверсій і переданого управлінню у липні 1953 р. Восени того ж року був сформований 12-й (спеціальний) відділ при Другому Головному управлінні, на який покладалося виконання спеціальних завдань, а саме проведення “... диверсій на важливих військово-стратегічних об’єктах і комунікаціях на території головних агресивних держав – США та Англії ...” та активна протидія “... ворогам Радянського Союзу з кола діячів капіталістичних держав, особливо небезпечних іноземних розвідників, керівників антирадянських емігрантських організацій та зрадників батьківщини”². Основні структурні частини відділу (1–10 сектори) виконували спеціальні завдання у конкретно визначених країнах і регіонах світу, наприклад, 1-й сектор – США, 2-й – Латинська Америка, 10-й – Японія, Індонезія, Філіппіни, Індокитай, Індія. Відділ мав також сектор матеріально-технічного та

¹ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 377–379.

² История создания подразделений специального назначения органов государственной безопасности Советского Союза и Российской Федерации. 1945–1960 // Доступно на: http://artofwar.ru/1/1071/text_0030.shtml

господарського забезпечення і секретаріат. Розгляд і санкціонування всіх заходів відділу були прерогативою президії ЦК КПРС¹.

Однак зовсім скоро стало зрозуміло, що МВС, відповідальне за внутрішню безпеку в державі, неспроможне водночас ефективно займатися розвідкою, контррозвідкою, здійснювати контроль над армією і забезпечувати охорону уряду. У доповідній записці міністра внутрішніх справ С. Круглова, направленої до президії ЦК КПРС у лютому 1954 р., вказувалося, що міністерство не може забезпечити “... належного рівня агентурно-оперативної роботи у світлі завдань, поставлених перед радянською розвідкою Центральним комітетом КПРС і радянським урядом”, і було зроблено пропозицію виокремити зі структури МВС набуті внаслідок об’єднання з МДБ управління та відділи і на їхній базі створити Комітет у справах державної безпеки. Разом з тим передбачалося суттєве скорочення оперативного складу як органів держбезпеки, так і самого міністерства внутрішніх справ². Пропозиції Круглова після обговорень на вищому рівні були втілені у життя парламентським указом від 13 березня 1954 р. про створення Комітету державної безпеки (КДБ) при уряді СРСР. Очолив організацію перший заступник міністра внутрішніх справ Іван Серов. КДБ (рос. Комитет государственной безопасности – КГБ) зосередив функції із забезпечення держбезпеки і ведення зовнішньої розвідки (за винятком тої сфери, якою відала військова розвідка), а МВС після реформування зберегло за собою суто поліцейські функції, пов’язані із забезпеченням внутрішньої безпеки.

Основні напрями діяльності КДБ відображає структура його центрального апарату:

Перше Головне управління (зовнішня розвідка);

Друге Головне управління (контррозвідка);

Третє Головне управління (військова контррозвідка);

Четверте управління (боротьба з антирадянським підпіллям, націоналістичними формуваннями і ворожими елементами);

П’яте управління (контррозвідувальна робота на особливо важливих державних об’єктах);

Шосте управління (контррозвідувальна робота на транспорті);

Сьоме управління (служба зовнішнього спостереження);

Восьме Головне управління (шифрувально-дешифрувальна робота);

Дев’яте управління (охорона керівників партії та уряду);

Десяте управління (управління коменданта Московського Кремля).

¹ История создания подразделений специального назначения органов государственной безопасности Советского Союза и Российской Федерации. 1945–1960 // Доступно на: http://artofwar.ru/1/1071/text_0030.shtml

² Хлобустов О. КГБ – шаги становления // Власть. – 2004. – № 11 // Доступно на: <http://www.fsb.ru/history/authors/hlobustov3.html>

Крім номерних управлінь, структурну ієрархію КДБ доповнювали: Управління кадрів, Слідче управління, п’ять самостійних спеціальних відділів (перший – контррозвідувальна робота на об’єктах атомної промисловості; другий – служба застосування опертехніки; третій – виготовлення засобів тайнопису, документів для оперативних цілей, експертиза документів і почерків; четвертий – радіоконтррозвідка; п’ятий – виготовлення засобів опертехніки), Відділ “С” (урядовий зв’язок), Обліково-архівний відділ, а також інші відділи функціонального характеру¹.

Реорганізаційні зміни у структурі КДБ відбувалися досить часто, що свідчило про обмеження або розширення діяльності організації у тій чи іншій сфері, однак кардинальними їх назвати не можна. У вересні 1954 р. підрозділи урядового “ВЧ” зв’язку² з МВС були передані у відання КДБ, де сформувався Відділ військ урядового “ВЧ” зв’язку. Останній у червні 1959 р. був об’єднаний з Відділом “С” в єдиний Відділ урядового зв’язку. В 1955 р. при Першому Головному управлінні КДБ створено 13-й відділ, на який покладалося забезпечення агентурно-оперативних умов для діяльності диверсійної розвідки у воєнний час. Цей відділ став наступником колишнього 12-го (спеціального) відділу Другого Головного управління МВС. У тому ж році сформовано шостий спеціальний відділ КДБ (перлюстрація телеграфної і поштової кореспонденції) на базі 10-го відділу Четвертого управління. У квітні 1957 р. прикордонні війська зі структури МВС були передані у КДБ, де утворено Головне управління прикордонних військ.

Новий керівник КДБ Олександр Шелепін продовжив структурні трансформації в організації. У 1959 р. при Першому Головному управлінні було створено службу “Д” (активні заходи), на яку покладалося поширення дезінформації за кордоном. Десяте управління увійшло до складу Дев’ятого, а перший спецвідділ – до складу П’ятого управління. На базі другого, третього, четвертого, п’ятого і шостого спецвідділів було сформовано Оперативно-технічне управління. У лютому 1960 р. припинили роботу Четверте, П’яте і Шосте управління, а їхні функції взяло на себе Друге Головне управління. Статус Третього Головного управління і Слідчого управління було знижено, і вони стали називатися Третім управлінням і Слідчим відділом відповідно. Укрупнення структури КДБ і скорочення чисельності кадрів було продиктовано необхідністю оптимізувати роботу організації за рахунок уникнення

¹ Кокурин А., Петров Н. Структура Центрального аппарата КГБ при СМ СССР (1954–1960) // Доступно на: <http://www.memo.ru/HISTORY/NKVD/STRU/54-60.htm>

² Закрита система урядового і військового телефонного зв’язку в СРСР (і Росії), яка використовує високі частоти.

паралелізму, розпорошеності сил та обмеження завдань згідно з інтересами суто державної безпеки.

Внаслідок проведених перетворень структура центрального апарату КДБ станом на березень 1960 р. набула такого вигляду:

- Перше Головне управління (зовнішня розвідка);
- Друге Головне управління (контррозвідка);
- Третє управління (військова контррозвідка);
- Сьоме управління (зовнішнє спостереження та охорона дипкорпусу);
- Восьме Головне управління (шифрувально-дешифрувальна робота);
- Дев'яте управління (охорона керівників партії та уряду);
- Оперативно-технічне управління;
- Управління кадрів;
- Слідчий відділ;
- Обліково-архівний відділ;
- Головне управління прикордонних військ;
- Відділ урядового зв'язку¹.

Разом з допоміжними підрозділами (фінансово-плановий, мобілізаційний відділи, секретаріат та ін.) ця структура залишалася незмінною до другої половини 1960-х рр., коли почалася зворотна тенденція до розширення апарату КДБ і збільшення чисельності штатного персоналу. Цього вимагали зміни на міжнародній арені і постановка радянським керівництвом перед Комітетом держбезпеки додаткових завдань. У 1967 р. було створено П'яте управління КДБ для боротьби з ідеологічними диверсіями противника, у 1969 р. – П'ятнадцяте управління, яке мало забезпечувати постійну готовність до негайного укриття радянського керівництва у захищених об'єктах і створення в них умов, необхідних для нормальної роботи в особливий період. У 1981 р. управління “Т” Другого Головного управління, яке займалося контррозвідувальною роботою для забезпечення безпеки транспортних галузей держави, стало самостійним Четвертим управлінням, а у 1982 р. було створено Шосте управління для ведення контррозвідки у сфері економіки (раніше це завдання покладалося на відповідні відділи, а також управління “П” Другого Головного управління). У 1989 р. П'яте управління перейменували на Управління захисту радянського конституційного устрою, а наступного року сформували Управління боротьби з організованою злочинністю, чим і завершилися значні внутрішньоструктурні зміни у КДБ².

¹ Кокурин А., Петров Н. Структура Центрального апарату КГБ при СМ СССР (1954–1960) // Доступно на: <http://www.memo.ru/HISTORY/NKVD/STRU/54-60.htm>

² Хлобустов О. КГБ – шаги становлення // Власть. – 2004. – № 11 // Доступно на: <http://www.fsb.ru/history/autors/hlobustov3.html>

Що стосується завдань, які ставило перед Комітетом держбезпеки радянське керівництво, то їхній основний зміст був викладений у “Положенні про КДБ при Раді міністрів СРСР”, затвердженому президією ЦК КПРС 9 січня 1959 р. Положення було цілком таємним документом і залишалось чинним до 16 травня 1991 р. – до прийняття Закону “Про органи державної безпеки СРСР”. У Положенні вказувалося, що КДБ і його органи на місцях є політичними органами, які здійснюють заходи Центрального комітету партії та уряду із захисту держави від посягань з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів, а також з охорони державних кордонів СРСР. Відповідно формулювалися і завдання КДБ: розвідувальна робота у капіталістичних країнах; боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідувальних органів, закордонних антирадянських центрів і з їхньою агентурою всередині держави; боротьба з ворожою діяльністю антирадянських і націоналістичних елементів всередині СРСР; контррозвідувальна робота в радянській армії, прикордонних військах і військах МВС з метою запобігання проникненню до їхніх лав агентури іноземних розвідок та інших ворожих елементів; контррозвідувальна робота на спеціальних об'єктах, особливо важливих об'єктах промисловості і на транспорті; охорона державних кордонів СРСР; охорона керівників партії та уряду; організування і забезпечення урядового зв'язку; організування радіоконтррозвідувальної роботи та облік необхідних даних діючих на території держави відомчих радіостанцій; розроблення мобілізаційних планів з розгортання органів держбезпеки і військових частин Комітету та виконання інших доручень ЦК КПРС та радянського уряду¹.

Організація, спроможна виконувати такі завдання, без сумніву, була ключовою ланкою механізму державного функціонування. У 1980-х рр. у КДБ працювало понад 400 тис. осіб, включаючи 230–250 тис. прикордонників і близько 50 тис. спеціалістів зв'язку і військ охорони, які забезпечували особисту безпеку державних і партійних лідерів. У радянському суспільстві, у т. ч. в уряді і збройних силах, діяло також кілька сотень тисяч інформаторів². Особливістю КДБ було те, що основну свою функцію – забезпечення держбезпеки – він реалізовував завдяки внутрішній розвідці, контррозвідці, а також зовнішній розвідці. Тому в СРСР не спостерігалось протистояння між МВС і КДБ з приводу меж компетенції і повноважень, як це було, наприклад, у США між ФБР і

¹ Кокурин А., Петров Н. Структура Центрального апарату КГБ при СМ СССР (1954–1960) // Доступно на: <http://www.memo.ru/HISTORY/NKVD/STRU/54-60.htm>

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 293.

ЦРУ. Координація роботи Комітету держбезпеки з Головним розвідувальним управлінням генштабу радянських збройних сил досягалася за рахунок того, що політична розвідка завжди контролювала військову. Досить часто на керівні посади ГРУ призначали високопосадовців КДБ. Наприклад, Іван Серов у 1954–1958 рр. очолював КДБ, а в 1958–1963 рр. керував роботою ГРУ. Після нього упродовж 24 років військову розвідку очолював колишній перший заступник керівника КДБ Петро Івашутін. З огляду на статус обох організацій – ГРУ було відомчою службою міністерства оборони, а КДБ – самостійним відомством, яке у 1978 р. отримало статус союзного міністерства, стає зрозумілою їхня “нерівноправність”.

У своїй розвідувальній діяльності КДБ застосовував класичні методи роботи розвідки. Як більшість іноземних спецслужб, для збору інформації за кордоном Комітет використовував легальні та нелегальні резидентури. Легальні резидентури працювали під дипломатичним прикриттям (при посольствах і дипломатичних місіях) переважно за трьома основними напрямками: 1. Політична, економічна, стратегічна військова розвідка і дезінформація; 2. Контррозвідка і безпека; 3. Наукова і технологічна розвідка. Члени нелегальних резидентур працювали під прикриттям спеціальних “легенд” і виконували конкретні завдання центру. Нелегальна резидентура складалася з резидента, одного-двох його помічників і радиста – це була самодостатня шпигунська одиниця. Нелегали не вербували агентів, а працювали лише з тими, яких попередньо відібрав і перевірив Комітет держбезпеки.

У справі вербування агентів найважливішим успіхом вважається залучення до співпраці офіцера розвідки іноземної держави. Зазвичай, спецслужбам нескладно у своїй країні виявити резидентів-легалів, акредитованих при іноземних дипломатичних місіях. З ними вступають у контакт, заводять знайомства, підтримують відносини, а через певний час за посередництва довіреної особи пропонують конкретну грошову винагороду за майбутню співпрацю. Пропозиція може бути прийнята, відхилена або замінена контрпропозицією протилежної сторони з вищою ставкою. Для КДБ така практика була звичною¹. У процесі вербування важливу роль відігравали т. зв. “агенти впливу”. Наприклад, у радянському посольстві у Вашингтоні і постійній місії при ООН у Нью-Йорку принаймні половина персоналу була так чи інакше пов’язана з КДБ. Ці люди не займалися шпигунською діяльністю, а налагоджували дружні контакти з політиками, дипломатами, державними чиновниками та здійснювали на них потрібний вплив.

¹ Rositzke H. The KGB: The Eyes of Russia. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981. – P. 176.

Як і кожна розвідслужба, КДБ намагався вербувати таких людей, які у своїх державах займали “прибуткове” для розвідки положення (наприклад, посади в міністерстві оборони чи міністерстві закордонних справ). Паралельно КДБ вербував агентів на перспективу, тобто залучав до співпраці молодих прогресивних людей, які приносили йому “дивіденди” у результаті свого кар’єрного росту. Так було з членами “Кембриджської п’ятірки”, яких завербували ще студентами. Крім того, КДБ використовував усі можливості для вербування звичайних іноземних громадян, які цікавили розвідку насамперед своїми контактами (з родичами, друзями, знайомими). Це емігранти, журналісти, працівники дослідницьких фірм (медичних, хімічних), працівники оборонної галузі і т. д. Особливу увагу приділяли адміністративно-технічному та обслуговуючому персоналу іноземних дипломатичних представництв у Москві. Таких працівників (секретарі, шифрувальники, охоронці, водії та ін.) було простіше завербувати за матеріальну винагороду, ніж дипломатів на добре оплачуваних посадах.

Увесь “розвідувальний персонал” КДБ поділявся на чотири категорії: 1. Агенти, які постачали інформацію; 2. Контролери (куратори), котрі особисто підтримували зв’язок з агентами і відповідали за оплату їхньої роботи; 3. Резиденти, які координували роботу агентів і передавали їхню інформацію у центр; 4. Кадрові співробітники центрального апарату у Москві. Контролери підпорядковувалися резидентам або напямуч передавали у центр інформацію, отриману від агентів. Деякі найважливіші агенти, наприклад “Кембриджська п’ятірка”, мали кілька контролерів упродовж своєї співпраці з КДБ.

Специфічною рисою роботи Комітету держбезпеки була сфокусованість на документах. Якщо для західних спецслужб найбільш успішним проникненням на радянський об’єкт вважалася вербування агента-інсайдера, тобто людини, яка там працює і може усно чи письмово передавати інформацію, отриману з місця праці, то в КДБ такого агента сприймали як “інструмент” для добування чи копіювання документів. У Москві скептично ставилися до відфільтрованої агентом інформації, не довіряли його суб’єктивному баченню. Для американської і британської розвідок документи були важливі, однак основну увагу звертали на повідомлення агента, який безпосередньо спостерігав за подіями і краще за будь-який документ міг відтворити ситуацію. Така відмінність у роботі спецслужб мала насамперед ідеологічний підтекст.

Що стосується документів, то у КДБ працювали спеціалісти, здатні виготовити ідентичні до оригіналів підробки, які використовувалися для підризу іміджу США на міжнародній арені, “викриття” зовнішньополітичних намірів капіталістичних держав, поширення дезінформації. Ці підробки мали великий вплив на правлячу еліту і громадську думку

в країнах, що розвиваються, де КДБ надавав підтримку національно-визвольним рухам у боротьбі за владу. Коли “свої” рухи здобували владу, Москва починала офіційно підтримувати дружні режими, а КДБ ставав порадником в організуванні і розбудові їхніх спецслужб. Таким чином СРСР залучав до соціалістичного табору нові країни (Конго, Гана, Ангола та ін.)¹.

На території Радянського Союзу і держав-сателітів КДБ здійснював ретельний моніторинг громадської думки, виявляв осередки підривної діяльності, займався переслідуванням дисидентських рухів і викриттям можливих революційних змов. Комітет відіграв головну роль у придушенні народного повстання в Угорщині (1956 р.), зупинці “Празької весни” у Чехословаччині (1968 р.), а також здійснював загальні операції з підтримки прорадянських урядів і впровадження “соціалістичних цінностей” у країнах соцтабору. Тотальне придушення інакодумства і жорстка цензура, спричинені “ідеологічною загрозою” радянській державі, не припинялися увесь період “холодної війни”. Для цього КДБ мобілізував усі свої ресурси. Результативність діяльності Комітету держбезпеки можна оцінити за його таємними операціями, щоправда відносно, оскільки інформація про більшість з них досі залишається закритою.

10.4. Таємні операції ЦРУ і КДБ

Основним інструментом діяльності спецслужб завжди були таємні операції. Їхні успіхи чи провали свідчили про рівень професіоналізму розвідки-ініціатора і контррозвідки-опонента. Вдало проведені операції здебільшого залишалися невідомими широкому загалу, оскільки інакше ставився під загрозу досягнутий ними результат. Провальні операції навпаки часто перетворювалися на об’єкт критики громадськості, що підривало престиж спецслужб. Така ситуація спостерігалася під час “холодної війни” у США. Що стосується таємних операцій КДБ, то про них відомо набагато менше, ніж про діяльність його основного суперника – ЦРУ. Це пояснюється тривалою закритістю радянського суспільства, обмеженням свободи слова й особливим статусом органів держбезпеки, що й досі позначається на характері інформації про їхню роботу.

Перші таємні операції ЦРУ називалися “психологічними” і були спрямовані на підтримку антикомуністичних партій і рухів у країнах з нестабільним політичним режимом з метою завадити комуністам прийти

до влади. Зокрема, завдяки допомозі ЦРУ на травневих виборах 1948 р. в Італії перемогу здобула християнсько-демократична партія на чолі з Альчіде Де Гаспері. Комуністи зазнали поразки і країна не потрапила до соціалістичного табору. Своєю чергою, спільні зусилля ЦРУ і британської SIS у 1949 р. організувати повстання проти комуністичного уряду Енвера Ходжи в Албанії і “визволити” країну з-під протекторату Москви не увінчалися успіхом. Англо-американці мали зручний доступ до Албанії з Мальти, необхідне матеріально-технічне забезпечення для закидання агентів і відповідне фінансування, тилову базу і пункт постачання – аеродром Уїлтус-філд (Лівія), а також підтримували контакти з албанськими емігрантськими групами, серед яких бачили майбутніх лідерів держави. Однак їхня операція від самого початку була провалена: одним з членів спеціального комітету, який здійснював щоденний контроль за операцією, був представник SIS у Вашингтоні Кім Філбі¹. Через нього радянські та албанські спецслужби дізнавалися про наміри англо-американців, вистежували і знешкоджували їхніх агентів. Операція ЦРУ і SIS жодним чином не вплинула на ситуацію в Албанії.

Розвідувальні служби США та Великої Британії неодноразово робили спроби з проникнення в СРСР, зокрема на територію України, співпрацюючи з представниками українського національно-визвольного руху. Контакти з англійською розвідкою ініціювали наприкінці Другої світової війни керівники Української Повстанської Армії (УПА). Вона була створена у 1942 р. для продовження підпільної діяльності ОУН (б) збройними методами, єдиною метою якої залишалося проголошення на українських землях Української Самостійної Соборної держави. Надії українських націоналістів на Німеччину не виправдали себе, оскільки А. Гітлер та його оточення сприймали Україну як сировинну базу “Третього рейху” і про її державність після окупації не йшлося. Тому УПА розгорнула боротьбу проти німецької окупаційної влади, а зі зміщенням лінії фронту на захід у 1944 р. почала протистояти поверненню в Україну більшовицького режиму. В ситуації, що склалася, українські націоналісти звернулися по допомогу до англо-американських союзників. Розвідслужби США і Великої Британії отримали можливість створювати в Україні агентурні мережі й опорні центри на базі націоналістичних формувань, вести саботажно-диверсійну роботу, активізувати антирадянську пропаганду. Ключовою ланкою у співпраці виступали осередки ОУН за кордоном, які з кінця 1945 р. діяли в англійських та американських зонах окупації Німеччини та Австрії.

¹ Rositzke H. The KGB: The Eyes of Russia. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981. – P. 216–218, 220.

¹ Див.: Філбі К. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика / Пер. с англ. – М.: Воениздат, 1989. – Гл. X // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/english/philby_k/

Необхідно зазначити, що у перші повоєнні роки американські спецслужби, на відміну від англійських, не підтримували ОУН (б) через її колишню співпрацю з Німеччиною і безкомпромісність на шляху досягнення головної мети. Американці не вважали С. Бандеру перспективним лідером українського визвольного руху через його крайній націоналізм і схилилися до співробітництва з Українською Головною Визвольною радою – політичним центром українських націоналістів. Пізніше ситуація змінилася і Центральне розвідувальне управління США взяло під контроль роботу з усіма закордонними осередками українського визвольного руху. Співпраця між англо-американцями та українськими націоналістами здійснювалася через філіал ЦРУ у Франкфурті-на-Майні (Західна Німеччина). Її основними напрямками були збір інформації політичного, військового, економічного характеру про становище в СРСР і вишкіл та закидання на територію України агентів з-поміж української еміграції. Агенти проходили спеціальну підготовку в американських та англійських розвідшколах у Кауфберейні, Регенсбурзі, Штарнберзі, Мюнхені, поблизу Ганновера та в інших містах Західної Німеччини, а також у Мадриді і Лондоні¹. Після вишколу групи агентів направлялися в Україну шляхом нелегального перетину кордону СРСР з Польщею або Чехословаччиною, або десантувалися з англо-американських військових літаків. Вони постачали підпільні осередки ОУН–УПА грошима, зброєю, радіо- і фотоапаратурою, шифрувальною технікою і засобами тайнопису, топокартами, пропагандистською літературою, а також виконували спеціальні завдання. Перша хвиля закидання агентів тривала до кінця 1950-х рр. Другий етап розвідувально-підривної діяльності в Україні почався у 1960-х рр. і завершився практично з розпадом СРСР. Він характеризувався стратегічним посиленням осередків націоналістичного підпілля, налагодженням постійних каналів зв'язку між ними і закордонними центрами ОУН, використанням легальних способів збирання інформації про обороноздатність і суспільно-політичні процеси в Україні та СРСР загалом, веденням підривної пропаганди для дестабілізації радянського режиму. Однак така відносно мирна діяльність не виключала у перспективі розгортання за сприятливих умов операцій “психологічної війни”².

Українське націоналістичне підпілля у співпраці зі спецслужбами США та Великої Британії, з точки зору радянської влади, створювало перманентну загрозу внутрішньополітичній ситуації в Україні, інтенсивність якої обернено пропорційно залежала від ефективності протистоян-

¹ Веденєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К.: К. І. С., 2007. – С. 190–191.

² Там само. – С. 202–203.

ня їй з боку органів держбезпеки СРСР. Тому КДБ докладав зусиль для придушення інакодумства і знешкодження “антирадянських елементів” на території України. Методи ліквідації повстансько-підпільного руху “українсько-німецьких націоналістів”, або “українських буржуазних націоналістів”, як називали членів ОУН–УПА у виконавчих документах радянського керівництва, практично нічим не обмежувалися і не виключали фізичного знищення оунівців не лише під час оперативновійськових операцій внутрішніх військ МВС, а й унаслідок заздалегідь спланованих спецоперацій КДБ. Наприклад, 15 жовтня 1959 р. у під’їзді свого будинку в Мюнхені пострілами зі спецпістолета, зарядженого ампулами з ціаністим калієм, був убитий С. Бандера. Операцію виконав спецагент-бойовик 13-го відділу Першого Головного управління КДБ Богдан Сташинський (Йозеф Леман), досвідчений спеціаліст з подібних операцій¹.

У нерівній безкомпромісній боротьбі з ознаками громадянської війни українські націоналісти поступилися радянським органам держбезпеки, зазнавши значних втрат. Досі ця сторінка в історії України трактується неоднозначно через діаметрально протилежні переконання на її західних і східних землях стосовно цивілізаційного вибору і способу реалізації національної ідеї. Англо-американські спецслужби, які підтримували український визвольний рух, незважаючи на відсутність серйозних тактичних успіхів, задовольнилися стратегічними результатами своєї роботи. Слід зазначити, що ЦРУ і SIS надавали також допомогу осередкам польських, румунських, угорських, чеських емігрантів, організовували спецпідготовку агентів, сприяли зростанню рухів опору комуністичним режимам у їхніх країнах.

Перше збройне зіткнення західного і радянського блоків, що сталося у 1950 р., не було передбачене ЦРУ. Реальне глобальне протистояння, “втиснуте” у Корейський півострів, стало символічною мінімізованою моделлю світу “холодної війни”. Спеціалісти ЦРУ доповідали керівництву про накопичення північнокорейських сил на кордоні з Південною Кореєю, однак про вторгнення не попереджали. Розвідка компенсувала свій прорахунок результативною операцією “Блубелл” (англ. Bluebell – дзвіночок), яка тривала під час війни в Кореї. ЦРУ впроваджувало таємних агентів на територію противника, котрі добували інформацію про плани північнокорейського командування і передислокацію військ. Більшість агентів були південнокорейськими біженцями, які постраждали від наступу північнокорейських армій на першому етапі

¹ История создания подразделений специального назначения органов государственной безопасности Советского Союза и Российской Федерации. 1945–1960 // Доступно на: http://artofwar.ru/1/1071/text_0030.shtml

війни. Агенти постачали американську розвідку важливою інформацією. Особливу роль відігравали діти, спостережливість яких давала розвідці багато корисних деталей¹. Результат Корейської війни визначила стриманість американського політичного керівництва, котре вирішило не провокувати втручання СРСР у конфлікт використанням своєї матеріально-технічної переваги над противником і веденням боротьби до переможного кінця. Припинення наступальних дій американських військ у ході переговорів про перемир'я, запропонованих корейськими комуністами, дало змогу військам Китайської Народної Республіки, що виступила на боці Північної Кореї, зайняти стратегічно вигідні позиції і поступово досягти відносного статус-кво. За період переговорів американці зазнали більших втрат, ніж під час ведення активної війни². Як наслідок, підписане 27 червня 1953 р. перемир'я залишило Корейський півострів розділеним на дві держави так само, як це було до початку війни.

Корейська війна стимулювала діяльність ЦРУ, пов'язану зі збиранням таємної інформації і таємними операціями. Ці види роботи розвідки поглинали близько 75 % бюджету і 60 % персоналу організації. Серед результативних операцій ЦРУ початку 1950-х рр. можна виокремити державні перевороти в Ірані (операція "Аякс") та Гватемалі (операція "Успіх").

Після приходу до влади в Ірані у 1951 р. Національного Фронту на чолі з Мохаммедом Мосаддиком, у країні почалася націоналізація нафтової промисловості. Це серйозно підривало позиції американських, а надто британських нафтових компаній в Ірані. До того ж перспектива союзу Тегерана з Москвою зовсім не влаштовувала англо-американців. Тому було вирішено за допомогою спецслужб усунути Мосаддика від влади. Розробленням і реалізацією операції керував колишній співробітник УСС, офіцер ЦРУ Керміт Рувельт (внук президента Теодора Рувельта). Під вигаданим ім'ям він прибув до Ірану на початку 1953 р., а в липні на особистій зустрічі з шахом Мохаммедом Резою Пехлеві заручився його підтримкою і згодою на здійснення англо-американських планів.

У серпні 1953 р. шах оголосив про зміщення з посади Мосаддика і призначення нового прем'єр-міністра – генерала Фазолли Захеді. Однак Мосаддик відмовився піти у відставку, почалися масові демонстрації на його підтримку, тому шах був змушений виїхати з країни. Тим часом, організовані К. Рувельтом і колишнім командувачем шахської гвардії в

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. *Энциклопедия шпионажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 113.

² Киссинджер Г. *Дипломатия* / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 440.

роки Другої світової війни Г. Норманом Шварцкопфом урядові війська виступили на боці шаха, придушили антишахські демонстрації і бунти, а також забезпечили безпечне проведення демонстрацій на підтримку шаха, які фінансувало ЦРУ. У результаті Мосаддик втратив владу, генерал Захеді очолив уряд, а шах повернувся до країни. Американські і британські нафтові компанії розширили свою участь у нафтовій промисловості Ірану¹. Отже, відносно дешева для ЦРУ операція "Аякс", вартістю 1 млн дол., принесла значно вагоміші політичні та економічні дивіденди керівним колам США, а також Великої Британії. Іран залишився у сфері впливу західних держав.

У Гватемалі події розвивалися за подібним сценарієм. З 1951 р. при владі в країні перебував президент Жакобо Арбенц Гузман – представник лівих політичних сил, який розпочав націоналізацію найбільшого у Гватемалі комерційного підприємства "Юнайтед фрут компані" (United Fruit Company). Економічні, як і політичні, інтереси США у регіоні опинилися під загрозою. Операція ЦРУ з усунення від влади президента Гузмана передбачала більше обманних маневрів, ніж силового втручання. ЦРУ фінансувало підготовку "повстанської" армії з представників антиурядових сил Гватемали та емігрантів, яка мала здійснити інтервенцію в країну з території Нікарагуа. Паралельно американські спецслужби за допомогою радіопередачі "Голос Свободи" розгорнули широку пропагандистську кампанію з метою переконати президента Гузмана у невідворотності громадянської війни, якщо він не піде у відставку. Кульмінаційним моментом психологічного тиску стало повідомлення "Голосу Свободи" 18 червня 1954 р. про вторгнення у Гватемалу повстанської армії та її просування до столиці держави. Насправді чисельність армії не перевищувала кількох сотень бійців. Для підсилення ефекту було задіяно кілька літаків, які представляли "авіацію" повстанців. Вони скинули бомби і пропагандистські листівки, що остаточно переконало гватемальський уряд у розгортанні війни. Вже 27 червня президент Гузман оголосив про свою відставку. Його замінив полковник Карлос Кастільйо Армас, який повів боротьбу проти комуністичних сил у країні. Інтереси американських компаній у Гватемалі були збережені і захищені². І знову за допомогою ЦРУ Вашингтон

¹ Яковлев Н. Н. *ЦРУ – орудие психологической войны*. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогика, 1982. – С. 99–100; Полмар Н., Аллен Т. Б. *Энциклопедия шпионажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 545–546.

² The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 137; The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 125.

здобув локальну перемогу в глобальному ідеологічному протистоянні з Москвою.

Успіхи на периферії у сукупності збільшували перевагу однієї зі сторін у той чи інший період конфронтації, однак її поточний результат реально проявлявся лише на межі безпосереднього зіткнення інтересів США та СРСР. Такою межею тривалий час був Берлін. Перша Берлінська криза трапилася у 1948–1949 рр. і не була передбачена західними спецслужбами. Внаслідок політичних перетворень та економічних реформ, які проводили США, Англія і Франція у своїх зонах окупації Німеччини, рівень життя на її західних землях почав перевищувати “соціалістичні показники” на східних, що вело до неминучого поділу держави. Це спонукало радянський уряд перекрити наземні комунікації між західними зонами і Берліном з метою утримати місто під своїм повним контролем. Однак дії СРСР не завадили планам США, Англії і Франції створити західнонімецьку державу з окремою адміністративною одиницею, яку складали західні сектори Берліна. Військово-повітряні сили США за наказом президента Г. Трумена налагодили “повітряний міст”, за допомогою якого здійснювалося постачання мешканців заблокованого міста продовольством та всім необхідним. За рік і два місяці було виконано понад 277 тис. вильотів і доставлено понад 2,3 млн т вантажів¹. Політика радянського керівництва щодо Берліна зазнала фіаско і на початку травня 1949 р. усі обмеження на торговельні зв’язки і транспортні комунікації міста були зняті. Після проголошення у тому ж році Федеративної Республіки Німеччини (ФРН), створеної на базі американської, англійської та французької зон окупації, та Німецької Демократичної Республіки (НДР), утвореної на базі радянської зони, Берлін поділився на Західний і Східний, однак на цьому “німецьке питання” себе не вичерпало.

У червні 1953 р. у Східному Берліні почалися страйки, які швидко переросли у загальні антиурядові виступи й охопили практично всю територію НДР. Демонстранти вимагали відставки генерального секретаря правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини В. Ульбріхта і чинного уряду, проведення вільних виборів, підвищення рівня добробуту населення. Проти них було кинуте радянські війська. Керівник берлінського філіалу ЦРУ Г. Гекшер направив запит у Вашингтон про дозвіл надати зброю та іншу допомогу німецьким повстанцям, але отримав відмову. Ці події спонукали англо-американські спецслужби активізувати роботу з добування інформації про плани і наміри східних

¹ *McCullough D. Truman.* – N. Y.: Simon & Schuster, 1992. – P. 734; *Полмар Н., Аллен Т. Б.* *Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова.* – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 94.

противників. Відтак ідея таємного підключення до східнонімецьких і радянських телефонних ліній у Східному Берліні набула реального змісту.

За схемою “Берлінський тунель”, розробленою спеціалістами британської SIS, із Західного у Східний Берлін мав бути проритий таємний підземний хід, який давав доступ до електроцита зі з’єднанням телефонних кабелів. За деякими даними, про місце знаходження цього з’єднання неподалік від кордону із Західним Берліном ЦРУ дізналося від керівника західнонімецької розвідки Р. Гелена. Операцію під кодовою назвою “Золото” у грудні 1953 р. очолив співробітник ЦРУ Уїльям К. Харві, за її фінансування і практичну реалізацію повністю відповідало Центральне розвідувальне управління. Прокладення тунелю висотою 1,8 м і довжиною 90 м здійснювалося на глибині 4,5 м під землею і тривало близько року. Англо-американці досягли своєї мети й отримали можливість прослуховувати вхідні і вихідні повідомлення радянської військової комендатури в Цоссені (неподалік від Берліна), переговори між Москвою і посольством СРСР у НДР, а також телефонні розмови між радянськими і східнонімецькими державними діячами. У Вашингтоні спеціальна група перекладачів та аналітиків з ЦРУ опрацьовувала потоки інформації, що надходили з Берліна. Тунель успішно виконував свою функцію до квітня 1956 р., коли радянські і східнонімецькі солдати натрапили на східну частину підземного ходу. СРСР використав це “викриття” для звинувачень західних держав у шпигунстві, “нечесній грі”, порушенні норм міжнародного права і т. п. Щоправда, у Москві знали про операцію “Золото” ще з її початкових стадій. Серед представників британських та американських спецслужб, які займалися плануванням операції, був завербований радянською розвідкою співробітник SIS Джордж Блейк. На основі його повідомлень у Москві вирішили не перешкоджати намірам англо-американців, а згодом використати берлінський тунель для передавання на Захід дезінформації¹. Шпигунську діяльність Дж. Блейка ЦРУ і SIS викрили лише у 1961 р. за свідченнями перебіжчика, підполковника польської розвідки Міхала Голеневського. Стало зрозуміло, що операція “Золото” була провалена достроково. Радянські спецслужби повністю перехитрили своїх західних “колеги”.

Нерозв’язаність “німецького питання” вилилася у другу Берлінську кризу 1958–1961 рр. Радянський уряд, користуючись сприятливою ситуацією на міжнародній арені, 27 листопада 1958 р. надіслав ультимативні ноти урядам США, Англії, Франції та ФРН з вимогою

¹ *Полмар Н., Аллен Т. Б.* *Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова.* – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 96.

перетворити Західний Берлін на “демлітаризоване вільне місто”. На роздуми західним державам давалося півроку, після чого контроль над наземними і повітряними комунікаціями ФРН із Західним Берліном переходив до НДР. У разі силового забезпечення комунікації між ФРН і Західним Берліном у дію мали бути введені радянські війська, розміщені в НДР¹. Лідер СРСР М. Хрущов розраховував на успіх свого демаршу з огляду на тенденційність останніх років.

¹ По-перше, у 1956 р., на відміну від Англії і Франції, які зазнали фіаско у врегулюванні Суецької кризи, Радянський Союз ефективно приборкав народне антикомуністичне повстання в Угорщині. Були задіяні радянські війська (операція “Вихор”), а також органи держбезпеки, працівники яких проводили арешти лідерів повстанського руху, угорських посадовців, які підтримали повстанців, і всіх тих, хто чинив опір радянським військам. У ході нерівних боїв загинуло понад 2,5 тис. повстанців, понад 19 тис. було поранено і близько 5 тис. осіб заарештовано, причому на більшість останніх не було належним чином оформлених документів, тобто арешти здійснювалися, по суті, безпідставно². У такий спосіб СРСР утримав Угорщину в соціалістичному таборі і продовжував контролювати уряд країни.

² По-друге, 4 жовтня 1957 р. СРСР запустив перший штучний супутник Землі. Досягнення радянської науки вразило увесь західний світ, переконаний у технологічній відсталості СРСР. За словами директора Американського інформаційного агентства (USIA) Артура Ларсона, “Супутник” став більшим психологічним ударом для США, ніж будь-яка інша акція СРСР періоду “холодної війни”³. Запуск “Супутника II” 3 листопада 1957 р. поставив під питання спроможність США конкурувати з Радянським Союзом в освоєнні космосу. Тим більше, що перша спроба американців запустити супутник у грудні того ж року виявилася невдалою. Лише наприкінці січня 1958 р. американський “Explorer I” успішно здійснив свою місію. Прогрес радянської науки у космічній галузі сприяв розвитку радянської програми міжконтинентальних балістичних ракет. Відтак протистояння зі США і гонка озброєнь набирали нових обертів.

¹ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 93.

² Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 445–446; Газин В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – С. 396.

³ Robinson J. The End of the American Century. Hidden Agendas of the Cold War. – London: Simon & Schuster, 1997. – P. 234.

По-третє, практичне застосування “доктрини Ейзенхауера”¹, що вилізло в інтервенцію американських військ у Лівані 1958 р., засвідчило необхідність для США пристосовуватися до нових “післясуецьких” реалій у регіоні. Вашингтон за допомогою військової сили не зумів утримати при владі в країні прозахідного президента Каміля Шамуна і був змушений піти на компроміс з опозицією. Задля припинення громадянської війни в Лівані і недопущення його переходу під комуністичний вплив Сполучені Штати погодилися з поміркованою незалежною політикою нового президента Фуада Шехаба. Дальші спроби змінити державне керівництво на початку 1960-х рр. не мали успіху². США поступово втрачали позиції на Близькому Сході як безпосередньо, так і опосередковано через послаблення впливу Англії в регіоні, що давало підстави до переосмислення політики американської адміністрації щодо суецьких подій 1956 р. Ситуацією користалися СРСР та основні провідники його інтересів на Близькому Сході – Єгипет і Сирія.

Отже, у сприятливий для Радянського Союзу період на міжнародній арені М. Хрущов сподівався на “свій” варіант вирішення питання про статус Західного Берліна. На Женевській нараді міністрів закордонних справ США, Англії, Франції та СРСР за участю представників ФРН та НДР, що тривала з перервами з травня по серпень 1959 р., не було вироблено конкретного механізму для вирішення питання. Радянська розвідка постачала Москву вичерпною інформацією про позиції урядів США, Англії, Франції та ФРН, основні розходження західних держав щодо врегулювання берлінського питання, що простежувалися ще до Женевської наради, а також про вироблення спільної лінії поведінки на запланованому на травень 1960 р. саміті глав держав у Парижі. Зокрема, апарат уповноваженого КДБ у Берліні, очолюваний Олександром Коротковим, за два місяці до паризького саміту передав у центр документи, які свідчили про наміри західних держав будь-що зберегти свої права у Західному Берліні і готовність задіяти “повітряний міст” між ФРН і Західним Берліном у випадку загострення ситуації навколо міста³. Проте ситуація змінилася зовсім неочікувано.

У повітряному просторі СРСР у районі Свердловська 1 травня 1960 р. радянською ракетою “земля–повітря” був збитий американський роз-

¹ Проголошена у 1957 р. “доктрина Ейзенхауера” передбачала право США застосовувати силу на Близькому Сході для захисту країн регіону від загрози агресії з боку прокомуністичних держав.

² Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: Учебник / Под ред. А. М. Родригеса: В 3 ч. – Ч. 3: 1945–2000. – М.: ВЛАДОС, 2004. – С. 82.

³ Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – Т. 5. 1945–1965 годы. – М.: Междунар. отношения, 2003. – С. 114.

відувальний літак “У-2” (U-2)¹. Спроби керівництва США спростувати причетність до шпигунства – за легендою літаками такого типу користувалися Національна служба погоди (National Weather Service) і Національне аерокосмічне агентство (National Aeronautics and Space Administration) для досліджень вищих шарів атмосфери, і один з них при виконанні завдання у повітряному просторі Туреччини зник, ймовірно, збившись з курсу, – виявилися марними. По-перше, пілот “У-2” Френсіс Гері Пауерс не зміг активувати механізм самознищення літака, а по-друге, сам допустив свій арешт. Він порушив основні правила ЦРУ – взяв зі собою на таємну операцію посвідчення особи і дозволив схопити себе живим, маючи пістолет і спеціальну капсулу з отрутою для вчинення самогубства². Коли про це стало відомо, провал ЦРУ був очевидним, хоча і несподіваним.

Програма розвідувальних польотів над територією СРСР, здійснюваних літаками “У-2”, успішно тривала з 1956 р. Літаки стартували з військової бази в місті Адана (Туреччина), ними керували американські та британські військові льотчики, які у сукупності виконали близько двохсот польотів. Якісне і безперешкодне спостереження за військовими об’єктами на радянській території ставало можливим завдяки потужній фотоапаратурі, якою були обладнані “У-2”, і завдяки їхнім функціональним характеристикам. Розвиваючи швидкість до 795 км/год і сягаючи висоти близько 24 км, літаки були недосяжні для тогочасних засобів протиповітряної оборони³. Радянські радары пеленгували польоти “У-2”, однак їх було неможливо перехопити чи збити наявними в СРСР ракетами “земля-повітря”. З липня 1957 р. радянське керівництво надсило у Вашингтон офіційні, проте таємні, протести щодо розвідувальних польотів “У-2”. Відповідь американської сторони залишалася незмінною: військові літаки США не порушували повітряний простір СРСР. М. Хрущов не протестував публічно, бо не хотів визнавати слабкість радянських систем протиповітряної оборони⁴.

¹ U-2 (англ. Utility plane – літак допоміжного призначення) – літак, розроблений у таємному конструкторському бюро “Локхід ейркрафт компані” (Lockheed Aircraft Company) на замовлення ЦРУ для ведення фоторозвідки з великих висот. Керував проектом Річард Біссель, з 1959 р. – голова оперативного директорату ЦРУ. Усі польоти “У-2” контролювалися ЦРУ й особисто президентом Д. Ейзенхауером.

² The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 407.

³ The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 275.

⁴ Robinson J. The End of the American Century. Hidden Agendas of the Cold War. – London: Simon & Schuster, 1997. – P. 317.

Тим часом, з 1959 р. СРСР поставив на чергування зенітно-ракетні комплекси, верхня межа зони ураження яких сягала 27 км. Очевидно, в ЦРУ така подія пройшла непоміченою, тому інцидент з літаком “У-2” у 1960 р. був цілком несподіваним. Потрібно зазначити, що разом з американським літаком-розвідником радянська авіація збила і свій винищувач “МіГ-19”. Для перехоплення “У-2” в повітря почергово піднімалися пари винищувачів “МіГ-17”, “Су-9” і “МіГ-19”, один літак з останньої пари став жертвою радянської ракети. Інформацію про цей випадок тривалий час замовчували¹.

Інцидент з літаком “У-2” дав привід радянському керівництву розгорнути антиамериканську пропагандистську кампанію і вимагати від президента США публічних вибачень за шпигунську діяльність проти СРСР. Крім того, М. Хрущов хотів отримати від Д. Ейзенхауера запевнення у тому, що розвідувальні польоти над радянською територією будуть припинені, а відповідальні за них – покарані. За таких умов лідер СРСР погоджувався взяти участь у паризькому саміті глав держав, що мав розпочатися 16 травня 1960 р.² Публічні вибачення означали приниження для Ейзенхауера, він міг лише гарантувати припинення розвідувальних польотів до кінця свого терміну перебування на посаді. Це не задовольняло Хрущова і паризький саміт було зірвано, а разом з ним і врегулювання берлінського питання.

Чергова спроба узгодити позиції обох сторін щодо статусу Західного Берліна на зустрічі лідерів США та СРСР у Відні (червень 1961 р.) не мала успіху. Новий американський президент Дж. Кеннеді був рішуче налаштований відстоювати інтереси західних держав у Західному Берліні, а М. Хрущов для своєї непоступливості отримав новий козир – провал таємної операції ЦРУ в Затоці свиней. Операція передбачала організування повстання на Кубі й усунення від влади прокомуністичного режиму Фіделя Кастро. Її підготовка почалася ще зі санкції президента Д. Ейзенхауера у березні 1960 р. Загальне керівництво операцією покладалося на Р. Бісселя. За схемою вдало проведених державних переворотів в Ірані та Гватемалі планувалося сформувати серед кубинських емігрантів десантні загони, закинути їх на батьківщину і спровокувати масові антикастровські виступи, після чого лідери емігрантського руху мали очолити державне керівництво Куби. Для вербування добровольців ЦРУ заснувало на Флориді – основному місці скупчення кубинських емігрантів у США – т. зв. Революційний демократичний фронт. З Флориди добровольців переправляли на літаках без

¹ Див.: Гучна справа Френсіса Пауерса // Голос України. – 2007. – 16 березня. – № 46.

² Bohlen C. E. Witness to History 1929–1969. – N. Y.: W. W. Norton & Company, Inc., 1973. – P. 493.

розпізнавальних знаків на військово-навчальну базу ЦРУ Кемп-Тракс, розміщену у горах Гватемали. З часом їхня команда отримала кодову назву “Бригада 2056”. Цифра “56” вказувала на кількість загиблих солдатів під час бойових навчань, а цифру “20” додали для введення в оману кубинської розвідки щодо чисельності сил вторгнення¹. Насправді на момент висадки в Затоці свиней (квітень 1961 р.) чисельність кубинських бойовиків становила 1 400 осіб.

Початково задумана як диверсійна, операція поступово переросла у напіввійськову, що було спричинено насамперед збільшенням військових поставок СРСР на Кубу (за торговельною угодою 1960 р.) і суттєвим посиленням армії Ф. Кастро, чисельність якої оцінювалася у 200 тис. осіб. Паралельно з антикастрівською пропагандою, що велася ЦРУ за допомогою радіопередач з острова Суон, що поблизу узбережжя Гондурасу, постачанням кубинських партизанів зброєю і боєприпасами, закиданням на Кубу таємних агентів-диверсантів Р. Біссель вирішив для підтримки десантної операції задіяти бомбардувальники “Б-26” (В-26). Один з літаків планувалося використати для дезінформації. З розпізнавальними знаками кубинських військово-повітряних сил² і слідами від куль на корпусі він мав прилетіти в Майамі нібито з Куби (насправді з таємної бази в Нікарагуа), пілот-емігрант мав попросити політичного притулку у місцевої влади, розказати свою легенду “втечі” з острова і повідомити про те, що кубинські збройні сили готові приєднатися до групи вторгнення і партизанів і підняти всенародне повстання³. Після цього починалася висадка “Бригади 2056” на Кубі і повалення режиму Ф. Кастро.

Для висадки – за терміном ЦРУ “виходу на плацдарм” – попередньо був обраний район міста Тринідад, поблизу гір Ескамбрай, де базувалися кубинські партизани. Однак місцеві злітно-посадкові смуги були закороткі для бомбардувальників “Б-26”, що робило неможливим їхнє застосування з території Куби, на чому наполягав президент Дж. Кеннеді. Тому місце висадки перенесли у Затоку свиней, розміщену ближче до Гавани, де зосереджувалися основні збройні сили Ф. Кастро. Вранці 15 квітня 1961 р. американські “Б-26” бомбардували авіабази на Кубі, водночас у Майамі приземлився “кубинський літак-утікач”. Наступний авіаційний удар по Кубі, запланований на 16 квітня, був призупинений рішенням Дж. Кеннеді. У ніч з 16 на 17 квітня почалася

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 121.

² У той час бомбардувальники “Б-26” перебували на озброєнні багатьох країн, у т. ч. і Куби.

³ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 346.

висадка десанту в Затоці свиней, якому навіть не дала розгорнутися армія Ф. Кастро. Понад 100 бойовиків загинуло, майже 1 200 потрапило у полон, решта врятувалися втечею. Підняти повстання на Кубі так і не вдалося, операція ЦРУ зазнала фіаско. Таємна поліція і розвідка Кастро контролювали ситуацію від самого початку: серед кубинських емігрантів було чимало їхніх агентів, відтак армія готувалася “зустріти” десант, а нелояльні до чинного режиму “елементи” були заарештовані (за різними даними від 100 до 200 тис. осіб).

У результаті, відповідальність за провал операції в Затоці свиней було покладено на її безпосереднього керівника Р. Бісселя і директора ЦРУ А. Даллеса, які через деякий час вийшли у відставку. Насправді рішення Дж. Кеннеді змінити попередньо заплановане місце висадки десанту і відмова надати силам вторгнення необхідну підтримку з повітря нівелювали шанси “Бригади 2056” на успіх¹.

Якщо комуністична ідеологія тріумфувала на Кубі, то в Німеччині вона засвідчувала своє безсилля. Тисячі східних німців утікали на Захід через Берлін, де не було чіткого фізичного кордону між секторами міста². Берлінська криза активізувала потік біженців, лише в липні 1961 р. НДР покинуло близько 30 тис. осіб³. Загалом кількість біженців за період з 1945 по 1961 р. сягала понад 3 мільйони. Східнонімецька економіка регресувала через втрату кваліфікованої робочої сили, технічних спеціалістів і вчених. Оскільки західні держави не погоджувалися з вимогами СРСР щодо демілітаризації Західного Берліна, а на заяви М. Хрущова передати все місто Східній Німеччині демонстрували готовність до силового вирішення спору (у США мобілізували із запасу 250 тис. резервістів), радянське керівництво було змушене шукати вихід з патової ситуації, яку саме собі створило. Так, 13 серпня 1961 р. західний і східний сектори Берліна розділив бетонний мур, споруджений абсолютно неочікувано для західних спецслужб. Водночас був обладнаний кордон між НДР і Західним Берліном, який закритий в’їзд до міста з території східнонімецьких земель. Його перетин могли санкціонувати лише компетентні органи НДР. “Банкротство комуністичного режиму, нездатного стимулювати перебування власних громадян у кордонах власної країни, було продемонстроване на весь світ”, – так пізніше описував ситуацію відомий американський державний діяч і дипломат

¹ The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 139.

² Між Східною і Західною Німеччинами кордон був закритий радянською стороною ще у 1946 р. для припинення потоку біженців зі Сходу на Захід.

³ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжол, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 95.

Г. Кіссінджер¹. Стримана реакція США, Англії і Франції на зведення Берлінського муру і вжиття заходів для недопущення провокацій, народних виступів і беспорядків у місті свідчили про їхнє небажання ініціювати загострення суперечки навколо Берліна. США відстоювали вільний гарантований доступ до західної частини міста, інакше були готові прийняти будь-який виклик з боку СРСР. На доказ цього за вказівкою президента Дж. Кеннеді з ФРН через територію Східної Німеччини (автострадою Хельмштедт–Берлін) до міста було направлено військовий контингент чисельністю 1500 чол. Американські, англійські, французькі війська протистояли радянським на секторальному кордоні Берліна і лише завдяки раціональності і виваженості політичного керівництва США та СРСР не були задіяні. Берлінська криза стала практичним втіленням “холодної війни” між колишніми союзниками у Другій світовій війні.

Питання статусу Західного Берліна остаточно втратило гостроту в американсько-радянських відносинах після Карибської кризи 1962 р. Рішучість Вашингтона у відстоюванні своїх інтересів привела до банкрутства безкомпромисної політики Москви, яка була змушена відмовитися від необґрунтованих претензій на Західний Берлін й обмежити військову присутність на Кубі. Все почалося з виявлення американською розвідкою влітку 1962 р. розміщення на острові радянських ракет класу “земля–повітря”. Активізація розвідувальних обльотів Куби на малих і великих висотах – операції “Мідна ручка” (англ. Brass Knob), “Голубий місяць” (англ. Blue Moon) – дала змогу викрити не лише потужне нарощування звичайних озброєнь, включаючи радянські багатоцільові винищувачі “МіГ–21” і бомбардувальники “Іл–28”, а й розміщення на території острова наступальних ядерних озброєнь – балістичних ракет класу “земля–земля” (СС–4 і СС–5)². Перетворення Куби на військову базу СРСР у безпосередній близькості до США було для американського керівництва недопустимим.

Після фіаско в Затоці свиней основна мета адміністрації Дж. Кеннеді – повалення режиму Ф. Кастро – реалізовувалася в межах нової таємної операції ЦРУ “Мангуста” (англ. Mongoose). Передбачалося закидання диверсійних груп на Кубу, здійснення актів саботажу на промислових і військових об’єктах, організування підпалів плантацій цукрової тростини, зрив зовнішніх морських поставок на острів³. Як крайній засіб

¹ Кіссінджер Г. Дипломатія / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 526.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 282.

³ Див.: Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. – Washington, 1975. – P. 139, 142–143 // Доступно на: http://www.history-matters.com/archive/church/reports/ir/pages/ChurchIR_0077a.gif

усунення від влади Кастро розглядалося його фізичне вбивство, організоване за допомогою мафії⁴. Відповідальність за проведення операції “Мангуста” було покладено на радника міністра оборони генерал-майора Едварда Лансдейла, посадові обов’язки якого головним чином полягали у забезпеченні військової підтримки для таємних операцій ЦРУ. Безпосередньо учасниками операції – американськими інструкторами і кубинськими емігрантами-диверсантами, яких називали “оперативною групою W”, керував офіцер ЦРУ Уільям К. Харві. У 1962 р. масштаби операції “Мангуста” перетворили її на найбільшу таємну операцію за час існування ЦРУ. До неї було залучено понад 3 500 осіб, річний бюджет перевищував 50 млн дол.²

Реакцією СРСР на антикастровську політику США стали значні військові поставки Кубі у межах таємної стратегічної операції радянського генштабу під кодовою назвою “Анадир” (рос. Анадырь)³. Кінцевою метою операції було створення групи радянських військ на Кубі, що майже вдалося зробити. Якщо в ЦРУ вважали, що на острів до початку його морської блокади встигло прибути всього 8 тис. радянських військових, то насправді чисельність радянського контингенту сягала 42 тис. чол.⁴ Оголошений 22 жовтня 1962 р. урядом США карантин⁵ Куби закритий доступ радянським вантажним суднам до острова і тим самим призупинив операцію “Анадир”. У районі Карибського моря було сконцентровано великі з’єднання американських військово-морських і військово-повітряних сил, морської піхоти і повітряно-десантних військ. Усі кораблі, які входили у 800-мильну зону навколо Куби, підлягали огляду, у випадку відмови від огляду – арешту з боку ВМС США.

Паралельно американська авіарозвідка відстежувала темпи розгортання радянських ракетних комплексів на острові. Через п’ять днів,

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 349; Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. – Washington, 1975. – P. 144 // Доступно на: http://www.history-matters.com/archive/church/reports/ir/pages/ChurchIR_0079b.gif

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 348.

³ Анадир – місто-порт на крайньому північному сході СРСР, адміністративний центр Чукотського автономного округу. За задумом, така назва операції мала навести противника (США) на думку про заплановані заходи радянського керівництва на півночі СРСР.

⁴ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 284.

⁵ Для зменшення агресивності цієї акції в очах світової громадськості президент Дж. Кеннеді замінив термін “блокада” на більш прийнятне слово “карантин”.

27 жовтня 1962 р., радянською ракетою класу “земля–повітря” (СА–2) над територією Куби було збито американський розвідувальний літак “У–2”, пілотований майором Р. Андерсоном. Карибська криза досягла кульмінаційної точки, бо реакція США – масований авіаудар по Кубі – прораховувалася нескладно¹. Вирішальну роль у ситуації, яка б однозначно була врегульована за допомогою сили, відіграв ядерний чинник, який утримав США та СРСР від війни на самознищення. Дж. Кеннеді та М. Хрущов зуміли досягти згоди, за якою радянські балістичні ракети вивозилися з Куби в обмін на американські гарантії не здійснювати інтервенцію на острів. Додатково, у конфіденційному порядку, президент США погоджувався демонтувати і вивезти американські балістичні ракети “Юпітер” (Jupiter) з території Туреччини, які були там розміщені у 1957 р.

Карибська криза стала тією крайньою межею, на якій державні інтереси основних опонентів були змушені поступитися здоровому глузду. У рішеннях і вчинках політичного керівництва США та СРСР безпосередньо проявлялася робота спецслужб: з американського боку – авіарозвідки і ЦРУ, з радянського – КДБ і Головного управління розвідки Куби. Таємна війна не переросла у справжню лише тому, що її фатальні наслідки були очевидні. Карибська криза, як і Берлінська, засвідчила максимальний рівень напруженості, який могли витримати американсько-радянські відносини. В обох випадках СРСР відмовився від своїх претензій та намірів, чим визнав недалекоглядність своєї політики.

Наступним серйозним випробуванням для ЦРУ стала В’єтнамська війна 1964–1973 рр. Залученість американських спецслужб у справі Індокитаю простежується ще з часів Другої світової війни. У 1945 р. УСС почало співпрацювати з В’єтнієм (Демократичним фронтом боротьби за незалежність В’єтнаму) і його лідером Хо Ші Міном у протистоянні японській окупаційній владі. Американці навчали бійців фронту В’єтнінь тактики ведення диверсійно-підривної війни, а також постачали їм спорядження і продовольство. Своєю чергою, в’єтнамці допомагали рятувати американських льотчиків, літаки яких були збиті чи зазнали аварії під час польотів над територією Індокитаю².

Капітуляція Японії у Другій світовій війні дала змогу Хо Ші Міну і його прибічникам проголосити незалежність В’єтнаму і від довоєнної колоніальної влади французів. Це зовсім не влаштувало Париж, який з кінця вересня 1945 р. почав направляти до Південного В’єтнаму експе-

¹ Див.: *Ефимов Н. Н., Фролов В. С.* Карибский кризис 1962 года (новые данные) // *Вопросы истории.* – 2005. – № 10. – С. 34–35.

² *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 163, 665.

диційні війська, збільшуючи свою військову присутність і відновлюючи втрачені позиції в регіоні. Поступово територія В’єтнаму на південь від 16-тої паралелі опинилася під контролем Франції, яка на протиположному Демократичній Республіці В’єтнам (ДРВ) на Півночі створила “Республіку Кохінхіна” на Півдні. Дипломатичні спроби нормалізувати відносини між Францією і ДРВ не принесли результату. Розкол В’єтнаму вилився в грудні 1946 р. у відкриту війну між двома його частинами з ознаками антиколоніальної (з позиції ДРВ) та антикомуністичної (з позиції “Республіки Кохінхіна” і Франції). Спочатку США схилилися до підтримки ДРВ і фронту В’єтнінь, однак після приходу до влади в Китаї комуністичних сил у 1949 р. перейшли на бік Франції. Стримування дальшої комуністичної експансії в Азії стало основною причиною залученості Сполучених Штатів у справі В’єтнаму та Індокитаю загалом. У лютому 1950 р. Рада національної безпеки США прийняла рішення про надання економічної і військової допомоги Франції в Індокитаї, яка на 1954 рік перевищила суму в 1 млрд дол., покриваючи 78 % французьких військових витрат¹.

Необхідно зазначити, що Вашингтон підтримував Париж у веденні антикомуністичної війни в регіоні за умови майбутнього перетворення колишніх французьких колоній – В’єтнаму, Лаосу і Камбоджі на незалежні демократичні держави. На думку президента Д. Ейзенхауера, моральна позиція США як наймогутнішої антиколоніальної держави світу вартувала набагато більше, ніж Французький Індокитай². Він не бачив сенсу для американців воювати за французькі колонії в Індокитаї і, як військовий, розумів можливі наслідки такої війни. Тому США обмежилися наданням фінансової і матеріально-технічної допомоги Франції. Тим не менше, у 1954 р. Франція була змушена визнати свою поразку у В’єтнамі, а також у сусідніх Лаосі та Камбоджі, визвольним рухам яких допомагала ДРВ. За Женевськими угодами 1954 р. про припинення воєнних дій в Індокитаї між ДРВ і Південним В’єтнамом було встановлено тимчасову демаркаційну лінію, яка мала розділяти країну до проведення всезагальних виборів упродовж наступних двох років. Відтак французьку естафету в Південному В’єтнамі перебрав на себе США, насамперед американські спецслужби.

У червні 1954 р. в Сайгоні почала роботу таємна військова місія (Saigon Military Mission) на чолі з досвідченим співробітником ЦРУ Едвардом Лансдейлом. Перед військовою місією стояли завдання органі-

¹ The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 6, 10.

² *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 571.

зування таємних напіввійськових і політично-психологічних операцій проти фронту В'єтмінь і на підконтрольних йому територіях, а також створення стабільної антикомуністичної державної влади у Південному В'єтнамі. Військова місія працювала під прикриттям американської військово-консультативної групи (Military Assistance Advisory Group) при посольстві США в Сайгоні, а сам Е. Лансдейл – під прикриттям помічника військово-повітряного аташе. За допомогою Лансдейла і його агентів прем'єр-міністру Південного В'єтнаму Нго Дін Д'єму вдалося утриматися при владі, а в жовтні 1955 р. стати президентом Республіки В'єтнам¹. Лансдейл організував систему особистої охорони Д'єма, а команда військової місії взяла участь у придушенні бунту сект, ініційованого весною 1955 р. угрупованням в'єтнамської мафії Бін Цуен (Binh Xuen)². Водночас з метою забезпечення Д'єму народної підтримки Лансдейл розробив план пропагандистської кампанії з переміщення близько мільйона в'єтнамців-католиків з півночі на південь країни. Маса біженців, зосереджені у північно-в'єтнамському порту Хайфон, потребували термінової допомоги. Під кураторством Лансдейла військово-морські сили США постачали їм медикаменти і продовольство, а підставна фірма ЦРУ “Civil Air Transport” організувала їхню евакуацію повітряним шляхом до Південного В'єтнаму³. Така гуманітарна місія, розрекламована у засобах масової інформації, суттєво підняла рейтинги Нго Дін Д'єма всередині країни. У 1956 р. його уряд відмовився від проведення всезагальних виборів з майбутнім об'єднанням В'єтнаму, що передбачалося Женевськими угодами, і розпочав переслідування будь-якої діяльності в країні, пов'язаної з поширенням комуністичних ідей.

Однак жорстка диктатура президента Д'єма, придушення будь-якої політичної опозиції, корумпованість влади і неефективність реформ, зокрема у сільському господарстві, породжували зростаюче невдоволення серед населення. Підтримувана фронтом В'єтмінь партизанська діяльність у Південному В'єтнамі, яка ніколи не припинялася, у 1959 р. розгорілася з новою силою. Почастішали терористичні акти, напади партизанських груп на армійські підрозділи Південного В'єтнаму, замаху на урядових чиновників. Виникали осередки збройної опозиції уряду в Сайгоні, з'явилися перші т. зв. “звільнені райони”. Керівництво

¹ “Республіка Кохінхіна” із середини 1947 р. називалася “Державою В'єтнам”, а в 1955 р. була перейменована на “Республіку В'єтнам”.

² The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 20–21.

³ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 360.

ДРВ не приховувало своєї участі у цих подіях, зокрема прем'єр-міністр Пам Ван Донг у розмові з французьким консулом Жорж-Піко 12 вересня 1959 р. прямолінійно заявив: “Ви повинні пам'ятати, ми будемо в Сайгоні завтра”¹. У грудні 1960 р. був створений Національний фронт визволення Південного В'єтнаму на чолі з комуністичними силами. Основними завданнями Фронту визначено повалення правлячого режиму у Південному В'єтнамі, встановлення нової влади, мирне об'єднання всього В'єтнаму. За рік після створення організація налічувала 300 тис. членів. На Заході її прихильників називали “в'єтконг”².

Реакцією Вашингтона на ситуацію у Південному В'єтнамі стало поступове розширення американської військової присутності у країні, ініційоване адміністрацією президента Дж. Кеннеді. Всередині травня 1961 р. за таємним наказом Кеннеді до Південного В'єтнаму було направлено 400 бійців спеціального призначення (“зелених беретів”) і 100 військових радників. Їхні завдання полягали у посиленні розвідки, веденні війни нетрадиційними методами, організуванні політичних і психологічних операцій проти ДРВ. Американська військова місія у Сайгоні отримала вказівку готувати загони південно-в'єтнамської армії до проведення диверсійно-розвідувальних рейдів і військових акцій у Північному В'єтнамі, а працівники ЦРУ – активізувати вишкіл південно-в'єтнамських агентів для закидання на територію противника і здійснення таємних операцій. Таємна кампанія проти ДРВ поширювалася й на південно-східний Лаос, де розміщувалися бази комуністів і проходили лінії постачання з Північного В'єтнаму до партизанів у Південному В'єтнамі. У 1962 р. відповідальність за проведення всіх напіввійськових операцій у В'єтнамі і Лаосі було покладено на ЦРУ³.

Зусилля адміністрації Дж. Кеннеді, спрямовані на зміцнення внутрішньополітичної ситуації у Південному В'єтнамі, не мали успіху. Збільшення чисельності американських військовослужбовців (до 16 тис. осіб у 1963 р.) у ролі військових радників у Сайгоні, допомога південно-в'єтнамським збройним силам у патрулюванні прикордонних районів, активізація розвідувальних і контррозвідувальних операцій проти партизанських осередків в'єтконг у Південному В'єтнамі, органі-

¹ The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 78.

² Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: Учебник / Под ред. А. М. Родригеса: В 3 ч. – Ч. 2: 1945–2000. – М.: ВЛАДОС, 2004. – С. 173.

³ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 164; The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 82–83.

зування операцій з проникнення на територію Лаосу для виявлення і ліквідації баз і ліній постачання в'єтнамських комуністів, формування у Північному В'єтнамі агентурних мереж і створення таємних баз для ведення диверсійної діяльності, широка антикомуністична пропагандистська кампанія з використанням радіомовлення і поширенням листівок, економічні програми і фінансова допомога¹ – все це було слабкою протидією Національному фронту визволення Південного В'єтнаму, який “живила” ДРВ. Ситуація ускладнилася ще більше внаслідок конфлікту між південнов'єтнамськими буддистами та урядом Нго Дін Д'єма, який розгорівся навесні 1963 р. Неefективна внутрішня політика Д'єма спонукала американську адміністрацію відмовитися від його підтримки і сприяти (через ЦРУ) військовому перевороту в країні².

Однак повалення режиму Д'єма зовсім не вирішило проблем США у Південному В'єтнамі. Усі наступні уряди (лише за 1964 рік вони змінювалися сім разів) були неспроможні здобути довіру населення і консолідувати його на боротьбу проти партизанського руху, що різко активізувався після перевороту і контролював майже третину території країни. Продовжуючи політику свого попередника, президент Л. Джонсон основною метою США у Південному В'єтнамі визначив надання допомоги “народу й уряду країни для перемоги у їхній боротьбі проти ззовні скерованої і підтримуваної комуністичної змови”³. У цьому контексті у січні 1964 р. Рада національної безпеки затвердила програму таємних військових операцій проти Північного В'єтнаму під кодовою назвою “План 34А” (англ. Plan 34A). До плану входило закидання південнов'єтнамських агентів на територію ДРВ за допомогою авіації або морського транспорту, а також вибіркові блискавичні атаки берегових укріплень північно-в'єтнамських військ силами швидкісних літаків і суден, керованих південнов'єтнамцями або найманцями ЦРУ. Паралельно здійснювалася таємна операція військово-морських сил США під кодовою назвою “Десото” (англ. De Soto), метою якої було патрулювання Тонкінської затоки в районі узбережжя Північного В'єтнаму і ведення електронної розвідки⁴. Авіарозвідкою займалися військово-повітряні

¹ A Program of Action for South Vietnam. – 1961. – May, 8. – The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 119–125.

² Киссинджер Г. Дипломатія / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 593.

³ National Security Action Memorandum 273. – 1963. – November, 26 // Доступно на: <http://www.lbjlib.utexas.edu/johnson/archives.hom/NSAMs/nsam273-1.gif>

⁴ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 222.

сили США, а саме т. зв. “Команда янки” (англ. Yankee Team), яка здійснювала аерофотозйомку з великих і малих висот місць дислокації північно-в'єтнамських військ на території Лаосу¹.

Вночі 30 липня 1964 р. згідно з “Планом 34А” південнов'єтнамські морські десантники під командуванням американського генерала Уільяма Вестморленда атакували два північно-в'єтнамські острови Хон Ме і Хон Нію в Тонкінській затоці. Наступного дня американський есмінець “Меддокс” вийшов на патрулювання затоки, що передбачалося операцією “Десото”, і вже 2 серпня став об'єктом атаки з боку північно-в'єтнамських торпедних катерів, щоправда безуспішної. На допомогу “Меддоксу” американці направили другий есмінець “Тернер Джой” для продовження патрулювання затоки. Водночас у ніч на 4 серпня на узбережжі Північного В'єтнаму відбулися чергові бойові акції за “Планом 34А”: бомбардування гирла р. Рон і радіолокаційної установки у містечку Вінсон. У відповідь північно-в'єтнамські торпедні катери атакували “Меддокс” і “Тернер Джой”². Дії ДРВ у Вашингтоні розцінили як провокацію, оскільки зв'язок між виконавцями “Плану 34А” й операції “Десото”, тобто між південнов'єтнамськими ВМС та американськими, офіційно не визнавався. Зокрема, 6 серпня на таємному засіданні сенатського комітету з міжнародних відносин, на якому розглядався інцидент у Тонкінській затоці, міністр оборони США Роберт Макнамара стверджував: “... наш флот не брав жодної участі, не був пов'язаний і не був обізнаний з будь-якими акціями Південного В'єтнаму, якщо такі і мали місце ...”³. Наступного дня обидві палати конгресу США майже одноголосно схвалили “Тонкінську резолюцію”, за якою президенту Л. Джонсону було надано право вживати всі необхідні заходи, включаючи застосування військової сили, для надання допомоги Південному В'єтнаму. З того часу Сполучені Штати стали повністю залученими у В'єтнамську війну.

Спочатку повітряна, а з квітня 1965 р. наземна для американців війна з постійним нарощуванням сил (у підсумку чисельність американських військ у Південному В'єтнамі перевищила 500 тис. чол.) три-

¹ The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 239.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 222; The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 259–260.

³ The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971. – P. 265.

вала до 1973 р. Активну роль на її таємному фронті відіграло ЦРУ. В Сайгоні під прикриттям посольства США в кульмінаційний момент війни було зосереджено 700 кадрових співробітників ЦРУ на чолі з Уільямом Колбі. У 1967–1972 рр. ЦРУ разом з армійською розвідкою США та Організацією центральної розвідки Південного В’єтнаму здійснювали масштабну контррозвідувальну операцію “Фенікс” (англ. Phoenix). Мета операції – виявлення і знешкодження комуністичного підпілля, партизанських осередків і лідерів в’єтконг на території Південного В’єтнаму. Очолював операцію кадровий співробітник ЦРУ Р. Комер, а з 1968 р. – У. Колбі. “Фенікс” мав подвійну природу: це була і миротворча операція, спрямована на здобуття прихильності серед в’єтнамського населення завдяки впровадженню програм з оздоровлення та соціального захисту, і контртерористична операція, у ході якої для знищення інфраструктури партизанів-комуністів у Південному В’єтнамі використовували усі засоби. На час припинення останньої у 1969 р. було заарештовано майже 29 тис. в’єтконгівців, 18 тис. їхніх прихильників переверовано, понад 20 тис. партизанів загинуло. Очоливши ЦРУ в 1973 р., У. Колбі визнав, що операція “Фенікс” не була позбавлена ексцесів, унаслідок чого багато невинних людей стали її жертвами¹.

На території Лаосу ЦРУ здійснювало широку програму напіввійськових операцій за допомогою т. зв. Таємної армії (фр. L’Armée Clandestine), сформованої з 30 тис. бійців племені Мео, інших лаосців і приблизно 17 тис. тайських найманців. Таємна армія отримувала постачання через авіакомпанію (і підставну фірму ЦРУ) “Air America”. Операціями в Лаосі ЦРУ керувало з території Таїланду, намагаючись будь-що приховати причетність до них США. Американські наземні війська не залучалися до операцій, за винятком деяких конкретних завдань з участю “зелених беретів”, які воювали у військовій формі без знаків розпізнавання зі стрілецькою зброєю китайського або радянського виробництва. Інформація про Таємну армію тривалий час залишалася у таємниці, лише у 1969 р. стало відомо про деякі подробиці її діяльності у Лаосі².

В агентурній роботі ЦРУ широко використовувало селян, які проживали вздовж кордону між Лаосом і В’єтнамом. Місцеві мисливці, лісоруби, вугільники не викликали підозр у військових загонів ДРВ, що перебували на території Лаосу, і відтак могли безперешкодно займатися збиранням інформації. Більшість агентів були організовані в групи по п’ять осіб, старший агент підпорядковувався куратору-в’єтнамцю, а той,

своєю чергою, співробітнику ЦРУ. Останній зазвичай працював з двома-трьома кураторами-в’єтнамцями. Агентурна розвідка допомагала Таємній армії у виявленні цілей і визначенні можливостей їхнього знешкодження. Потрібно зазначити, що спецслужби ДРВ також вели успішну агентурну розвідку проти Південного В’єтнаму. Зокрема, агент ДРВ Ву Нгок Нха був радником південнов’єтнамських президентів Нго Дін Д’єма і Нгуен Ван Тхієу. Офіційний Ханой це визнав лише у 1988 р.¹

США вели масштабну повітряну розвідку у ході В’єтнамської війни, застосовуючи розвідувальні літаки “У-2”, досконаліші машини А-12 “Окскарт” і SR-71 “Блекберд” (здатні розвивати швидкість понад 3200 км/год з максимальною висотою польоту понад 25,5 км), а також безпілотні літаки-розвідники багаторазового використання AQM-34 “Баффало Хантер” (їх запускали з військово-транспортних літаків DC-130 “Геркулес”, що залишалися над своєю територією, а після здійснення аерофотозйомки вони поверталися на свої бази²). З метою отримання якісних матеріалів аерофотозйомки військово-повітряні сили США проводили дефоліацію джунглів, розпилюючи над ними препарат “Оранж”. Препарат роз’їдав рослинність, листя дерев і стовбури. У його складі містився діоксин – смертельно небезпечний для людини елемент. До 1970 р. “Оранж” було розпилено над територією площею понад 2 млн га³.

Постійне стеження за лініями комунікацій південнов’єтнамських партизанів, якими вони отримували постачання з ДРВ (т. зв. “стежки Хо Ші Міна” протяжністю до 5 тис. км), забезпечувалося за допомогою надчутливої апаратури. У ході операції “Біла хатина” (англ. White Hut) над важливими ділянками доріг і їхніми розгалуженнями американці скидали з літаків тисячі стрілоподібних передавачів, які при контакті із землею повністю в неї встромлялися. Ззовні залишалася антена, замаскована під звичайну тропічну рослину. Сейсмічні датчики фіксували навколишні шуми, наприклад, вібрації проїжджаючих вантажівок, кроки людини. Їхні сигнали приймали станції на території Таїланду, після чого їх передавали спеціалістам для дешифрування. У разі виявлення і при спробі витягнути передавач із землі він самознищувався⁴.

Тим не менше, роботу американської розвідки у В’єтнамі не можна назвати ефективною ні в тактичному, ні у стратегічному відношеннях. Такий висновок напрашується не через те, що спецслужби не

¹ The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 125–126.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 165.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 165–166.

² Там само. – С. 33, 82.

³ Яковлев Н. Н. ЦРУ – орудие психологической войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогика, 1982. – С. 91.

⁴ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 166.

забезпечили досягнення політичних цілей керівництва США, а тому, що допустили постановку завищених цілей і не передбачили проблем, пов'язаних з їхньою реалізацією. Зрозуміло, що першочергову відповідальність за політику у В'єтнамі несли не розвідка, а американська адміністрація. Незважаючи на політичні, економічні, військові і розвідувальні зусилля США у В'єтнамській війні, її єдиним результатом для Вашингтона стали втрати. У 1975 р. військові сили Національного фронту визволення Південного В'єтнаму змістили уряд Нгуен Ван Тхієу, відтак понад 350 млрд дол., спрямовані Сполученими Штатами на фінансування В'єтнамської війни і підтримку сайгонського режиму, були витрачені марно. Понад 57 тис. американських солдатів загинуло у “чужій” війні. Престиж Сполучених Штатів як носія і гаранта демократії у світі був серйозно підірваний. Варто додати, що у 1995 р. колишній міністр оборони США Р. Макнамара після зустрічі в Ханой з генералом Во Нгуен Гіапом, командувачем збройних сил ДРВ під час В'єтнамської війни, визнав, що 4 серпня 1964 р. американські есмінці у Тонкінській затоці не були атаковані північно-в'єтнамськими військами¹. Тобто схвалена конгресом США “Тонкінська резолюція”, яка санкціонувала використання американських військ у В'єтнамі, була безпідставною. Ситуація від самого початку мала політичний характер, що безпосередньо впливало на поведінку Вашингтона. Репутація ЦРУ теж зазнала удару, співрозмірного хіба що з провалом висадки в Затоці свиней 1961 р. У ході термінової евакуації сайгонського бюро ЦРУ в 1975 р. було втрачено цінну агентуру і весь доробок розвідки, напрацьований за роки війни.

Невдачі на в'єтнамському напрямі були не єдиним чинником, що негативно позначився на іміджі ЦРУ. Свою роль відіграла скандальна справа “Уотергейт” 1972 р., яка призвела до вимушеної відставки президента Р. Ніксона перед загрозою імпічменту в 1974 р. Виконавці операції з незаконного проникнення у штаб-квартиру Національного комітету демократичної партії США, розміщеної у готельному комплексі “Уотергейт” (Вашингтон), при затриманні виявилися колишніми співробітниками ЦРУ, які діяли за вказівкою Дж. Ерліхмана – керівника штабу з переобрання президента Р. Ніксона. Вони мали встановити пристрої для підслуховування своїх конкурентів-демократів і перефотографувати їхні документи. Після провалу операції Білий дім таємно перерахував затриманим 350 тис. дол., щоб вони взяли всю вину на себе і не розкривали причетності до справи президента та інших висо-

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 223.

ких посадових осіб¹. Водночас Р. Ніксон доручив ЦРУ повпливати на ФБР з метою припинення розслідування на підставі того, що інакше національна безпека опиниться під загрозою². Однак скандалу не вдалося уникнути, а розслідування справи набирало нових обертів. Один із затриманих на місці злочину в “Уотергейті”, спеціаліст з безпеки штабу з переобрання президента Р. Ніксона і колишній співробітник ФБР та управління безпеки ЦРУ, Джеймс Маккорд свідчив про те, що операція з проникнення у штаб-квартиру демократів була навмисне підготовлена ЦРУ з розрахунком на провал, щоб скомпрометувати Р. Ніксона³. І хоча ця версія не знайшла підтвердження, підозри щодо ЦРУ похитнули його репутацію.

У 1973 р. стало відомо про участь ЦРУ у військовому перевороті в Чилі. Президент країни Сальвадор Альєнде Госсенс, прийшовши до влади у 1970 р., проголосив курс на соціалізм і почав націоналізацію ключових галузей промисловості. Інтереси американського бізнесу в Чилі опинилися під загрозою, зокрема таких транснаціональних корпорацій, як “International Telephone and Telegraph” (ІТТ) та “Anaconda Copper”. Початкові спроби ЦРУ усунути Альєнде від влади не мали успіху, тому проти Чилі було розгорнуто економічну війну. Особиста вказівка президента Р. Ніксона звучала більш ніж прямолинійно: “Змусьте їхню економіку вицтати”⁴. На проведення операцій в Чилі ЦРУ отримало 10 млн дол. з можливим збільшенням бюджету при потребі. У результаті, гостра економічна криза в країні вилилася у військовий переворот 11 вересня 1973 р., внаслідок якого до влади прийшли опозиційні сили на чолі з генералом Августо Піночетом, що влаштувало США. Однак викриття участі ЦРУ в цьому перевороті не дало дивідендів організації.

Усередині 1970-х рр. ефективність ЦРУ була піддана сумніву через низку важливих подій на політичній карті світу, які організація не зуміла передбачити. Йдеться про радянську інтервенцію у Чехословаччину 1968 р., арабо-ізраїльську війну 1973 р. і нафтове ембарго, перше ядерне випробування Індії у 1974 р., державний переворот на Кіпрі та

¹ The Memoirs of Richard Nixon. – Vol. 2. – N. Y.: Warner Books, Inc., 1978. – P. 456.

² An Outline of American History / Ed. by Cincotta H. – Washington: United States Information Agency, 1994. – P. 315.

³ Яковлев Н. Н. Силуэты Вашингтона: Политические очерки. – М.: Политиздат, 1983. – С. 346.

⁴ Вудворд Б. Признание шефа разведки / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1990. – С. 48; Яковлев Н. Н. Силуэты Вашингтона: Политические очерки. – М.: Политиздат, 1983. – С. 342.

інтервенцію турецьких військ на острів у тому ж році¹. Проблемний період ЦРУ з часів В'єтнамської війни доповнювався "уотергейтським" скандалом і подіями в Чилі. Під тиском громадської думки президент Джеральд Форд ініціював масштабне парламентське розслідування діяльності організації, результатом якого стало суттєве обмеження її повноважень і можливостей ведення таємних операцій. У 1976 і 1977 рр. у сенаті і палаті представників були створені постійні комітети з розвідки, без своєчасного поінформування яких ЦРУ більше не могло здійснювати таємні операції².

На фоні слабкості ЦРУ яскраво виділялися успіхи радянських спецслужб. У 1968 р. війська спеціального призначення КДБ і війська радянської армії здійснили інтервенцію у Чехословаччину (операція "Дунай") з метою придушення реформаторського руху, відомого під назвою "Празька весна". СРСР підтримали інші держави-сателіти, а саме Польща, Угорщина, Болгарія та НДР, хоча їхні військові контингенти були незначними і навіть суто символічними. Події розгорталися за вже випробуваним угорським сценарієм 1956 р. Керівник КДБ Юрій Андропов був ініціатором швидких і жорстких заходів з "наведення порядку" у Чехословаччині, спрямованих завдати намірам чеських і словацьких комуністів-реформаторів побудувати в країні "демократичний соціалізм", інакше "соціалізм з людським обличчям". Реформування економічної, а з нею і політичної системи у Чехословаччині підірвало сутність комуністичного устрою і несло загрозу комуністичним режимам решти країн Східної Європи. У Москві цього допустити не могли.

Угруповання радянських військ, направлених до Чехословаччини, налічувало близько півмільйона солдатів та офіцерів, однак шокового ефекту на місцеве населення, на що розраховував Ю. Андропов, вони не справили. Чехословацька армія за наказом свого міністра оборони не чинила опору, а населення активно не протестувало, але й не йшло на співпрацю з окупаційними військами. Загалом у локальних сутичках загинуло близько сотні громадян Чехословаччини, поранених нараховувалось до трьох сотень³. Радянські війська захопили у Празі всі урядові установи, лідери опозиції О. Дубчек (із січня 1968 р. – перший секретар Центрального комітету Компартії Чехословаччини), Й. Смірковський (спікер парламенту), О. Чернік (глава уряду) та інші були заарештовані

¹ The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 127.

² Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 740.

³ Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – С. 450.

і вивезені до Москви. З ними радянське керівництво узгодило програму виходу Чехословаччини з кризи, однак її реалізацією займалася вже нова політична еліта на чолі з першим секретарем Компартії Чехословаччини Г. Гусаком, повністю залежна від Москви. Отже, за допомогою сили СРСР "зберіг" цілісність соціалістичного табору.

Навесні 1974 р. розгорівся шпигунський скандал навколо адміністрації канцлера ФРН Віллі Брандта. Його особистий секретар Гюнтер Гійом виявився агентом міністерства державної безпеки НДР, більше відомого як "Штазі" (від нім. Ministerium für Staatssicherheit). У 1950-х рр. Г. Гійом працював журналістом у Східному Берліні, де його і завербували. Під виглядом біженця він перебрався до ФРН, у 1957 р. вступив до Соціал-демократичної партії (СДП), в лавах якої зробив кар'єру і добре себе зарекомендував¹. У 1970 р. став особистим секретарем В. Брандта з основним завданням підтримувати зв'язок офісу канцлера зі штаб-квартирою СДП. Так Гійом отримав доступ до таємних планів і документів адміністрації Брандта, а також до матеріалів таємних конференцій НАТО. Завдяки його інформації, яку "Штазі" передавала КДБ, лідер СРСР Леонід Брежнєв був добре обізнаний з політичною ситуацією у Західній Німеччині, з діяльністю міністерства закордонних справ ФРН, зокрема на американському напрямі, з позиціями західних держав щодо підписання чотиристоронньої угоди про статус Берліна та ін.²

Викриття Г. Гійома призвело до парламентського розслідування діяльності західнонімецьких служб безпеки, чий провал був очевидний, і змусило В. Брандта вийти у відставку. Як з'ясувалося, Гійом пропрацював на східнонімецьку, а отже, радянську розвідку майже 20 років. Резонанс його справи можна співставити з викриттям Кіма Філбі у 1963 р. Подібні викриття свідчать не стільки про успіх контррозвідки західних держав, скільки про майстерно виконану роботу радянської розвідки – роботу з впровадження агентів у систему державних органів противника, що дала змогу тривалий час користуватися таємною інформацією, яку вони добували.

¹ Радянська розвідка вдало застосовувала прийом "проникнення" за допомогою створення різних підприємств за кордоном. Так, у 1961 р. у Франції була заснована інженерна компанія на чолі з натуралізованим французом. Упродовж 14 років вона виконувала замовлення міністерства оборони Франції, поки місцеві спецслужби не виявили, що росіяни

¹ За деякими даними партійній кар'єрі Г. Гійома сприяв мер Західного Берліна і майбутній канцлер ФРН В. Брандт (Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 181–182).

² Rositzke H. The KGB: The Eyes of Russia. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981. – P. 150.

використовували компанію як прикриття для добування інформації про військові системи раннього оповіщення, що були на озброєнні НАТО, а також про французькі воєнні і цивільні авіаційні технології. Промисловим шпигунством займалися також представники “Аерофлоту” під прикриттям радянського посольства у Парижі. Їх цікавила інформація щодо спільного англо-французького проекту зі створення надзвукового літака “Конкорд”¹. Необхідно зазначити, що паризька резидентура КДБ була однією з найбільших у світі. За період з 1974 по 1980 рік французи вислали з країни близько 40 радянських і східноєвропейських дипломатичних працівників за звинуваченням у шпигунстві².

Своєрідним “американським В’єтнамом” для СРСР стала війна в Афганістані. Роботу радянських спецслужб у цей період непросто однозначно оцінити, по-перше, через неузгодженість дій представників політичної і військової розвідок у Кабулі, а по-друге, через безпосередній вплив на цю оцінку результатів афганської авантюри Москви. Унаслідок військового перевороту в Афганістані у квітні 1978 р. до влади прийшли лідери Народно-демократичної партії Нур Мухаммад Таракі і Бабрак Кармаль. Обидва очолювали різні фракції правлячої партії: “Хальк” (“Народ”) і “Парчам” (“Прапор”) відповідно. Незважаючи на спільність політичних поглядів щодо соціалістичного шляху розвитку країни за радянським зразком, лідерів розділяли особиста неприязнь і суперництво за владу. Поступово Н. Таракі зосередив у своїх руках всю повноту влади і призначив Б. Кармаля послом у Чехословаччину. Разом з ним послами в інші країни були призначені ще п’ять чільних діячів фракції “Парчам”, що суттєво послаблювало її позиції в Афганістані. Парчамісти вирішили підпільно готуватися до нового захоплення влади. Своєю чергою, правляча фракція “Хальк” провела чистку державних органів та армії, звільнивши з багатьох керівних і командних посад своїх політичних опонентів. У радянському посольстві в Кабулі не було єдності з приводу підтримки “Хальк” чи “Парчам”. Партійні і військові радники вважали, що потрібно співпрацювати з правлячою фракцією, а представники КДБ схилилися до підтримки опозиційної сили, готової підпорядковуватися Москві³.

Тим часом між прем’єр-міністром Таракі і його першим заступником Хафізуллою Аміном визрівав конфлікт, продиктований особистими амбіціями. Амін виконував усю основну роботу з впровадження соціалістичних перетворень у країні, керував державним апаратом,

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 542.

² Там само. – С. 699.

³ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 587.

партією та командував збройними силами. Доручаючи Аміну справу з організування державного функціонування, Таракі залишався ідеологічним лідером і самоусувався від реального керівництва. Однак, на відміну від Москви, яка підтримувала політичний курс Таракі–Аміна, населення Афганістану стихійно, а потім все більш організовано почало протистояти новим реформам. У жовтні 1978 р. відбулося перше велике збройне повстання в Нуристані, у березні 1979 р. – в Гераті та інших містах і провінціях. Урядові сили за наказом Аміна жорстоко придушували виступи бунтівників і здійснювали масові арешти противників чинного режиму. Консолідація влади в руках Аміна послаблювала позиції Таракі, тому його оточення у складі міністра оборони полковника Ватанджара, міністра держбезпеки Сарварі, міністра зв’язку Гулябзоя і міністра у справах кордонів Маздур’яра об’єдналося проти Аміна. Так звана “група чотирьох” стала провокувати конфлікт між Таракі та Аміном з метою усунути останнього від влади. У цьому їй допомагали співробітники резидентури КДБ у Кабулі, плануючи на другу роль у державі вивести Бабрака Кармаля, яким, на відміну від Аміна, було легко маніпулювати. Інформація від “групи чотирьох” потрапляла каналами КДБ до Москви, на її основі у радянського керівництва формувалося уявлення про ситуацію в Афганістані. Складалося враження, що політична криза в країні спричинена виключно діями Аміна, а тому його перебування при владі ставало небажаним. На зустрічі з радянським лідером Леонідом Брежнєвим і керівником КДБ Юрієм Андроповим у Москві восени 1979 р. Таракі отримав гарантії власної безпеки і запевнення у позитивному вирішенні його конфлікту з Аміном¹.

Організування радянськими спецслужбами замахів на життя Аміна не дало результату. Прямий наказ Таракі урядовим військам арештувати Аміна не мав сили, оскільки кабульський гарнізон виступив на боці останнього. Реакція Аміна була передбачуваною: 16 вересня 1979 р. Таракі позбавили керівних посад у державі і в партії, які зайняв Амін. Наслідки перевороту в афганській столиці для Москви виявилися неочікуваними і неприйнятними. За вказівкою Л. Брежнєва КДБ почав підготовку до проведення спецоперації в Кабулі. Про неї не повідомили ні військових радників, ні радянського посла в Афганістані. Було розроблено версію про те, що Амін – агент ЦРУ (свого часу він навчався у США, очолював там земляцтво афганців). У грудні 1979 р. в Кабул (офіційно “для охорони резиденції Аміна”) направили спеціальний загін Головного розвідувального управління генштабу радянської армії. Близько півтисячі десантників в уніформі без знаків розпізнавання разом з

¹ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 591.

підрозділами спецпризначення КДБ за планом операції “Шторм-333” штурмували резиденцію Аміна, у ході якої загинув він сам, члени його родини й оточення¹. Влада в Афганістані “руками КДБ” була передана Бабраку Кармалю.

Для стабілізації ситуації і підтримки нового керівництва СРСР почав збільшувати свою військову присутність у країні. Однак, якщо вирішення тих чи інших зовнішньополітичних проблем за допомогою таємних операцій розвідки – досить поширена практика, то застосування сили проти народу незалежної держави тягне за собою зовсім інші наслідки. Військова інтервенція СРСР в Афганістані була засуджена Генеральною Асамблеєю ООН як агресія, США через ЦРУ почали надавати афганському руху опору фінансову і збройну допомогу. Вторгнення радянських військ не сприяло встановленню внутрішньополітичного порядку в країні, а навпаки, зумовило ще більший спротив афганського народу, виступи якого проти чинної влади переросли у війну проти інтервентів. За майже десять років війни СРСР так і не домігся перемоги. Політичний прорахунок перетворився на втрату міжнародного авторитету, дипломатичну ізоляцію і виснаження економіки. Жертвами політики Москви стали за різними даними від 15 до 26 тис. радянських солдатів та офіцерів. Незважаючи на застереження військових про можливість втягнення у “чужу” громадянську війну, радянське керівництво санкціонувало операції КДБ у Кабулі і вони були виконані, щоправда наслідки втручання у внутрішні справи Афганістану виявилися для СРСР протилежними, ніж очікувалося.

Однією з найбільших стратегічних таємних операцій в історії КДБ стала операція “РЯН” (аббревіатура від словосполучення “ракетно-ядерний напад”). Її здійснення було заплановано спільно зі спецслужбами країн-сателітів СРСР як прихований превентивний захід у відповідь на жорсткий зовнішньополітичний курс адміністрації президента США Рональда Рейгана щодо Радянського Союзу². Головне завдання розвідки, сформульоване у постанові політбюро ЦК КПРС усередині 1981 р., полягало у добуванні військово-стратегічної інформації про підготовку

¹ Див.: Бояркин С. Солдаты афганской войны. – Ч. 3. Ввод войск в Афганистан, декабрь 1979. Операция “Шторм-333” // Доступно на: <http://afgan-war-soldiers.narod.ru/s51.html>

² Президент Р. Рейган був переконаний у тому, що комунізм можна не лише стримати, а й перемогти. В основу його стратегії покладалася здатність США завдати поразки СРСР на будь-якому рівні конфлікту – від партизанських дій до повномасштабної війни. Ескалація американсько-радянського військового суперництва доповнювалася гострим протистоянням в економічній і технологічній сферах. Особливого значення набувала психологічна війна (Див.: Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 704; Яковлев Н. Н. Силуэты Вашингтона: Политические очерки. – М.: Политиздат, 1983. – С. 399–401).

Організації Північноатлантичного договору до раптового ракетно-ядерного нападу. В листопаді того ж року всі резидентури КДБ і Головного розвідувального управління генштабу радянської армії в країнах-членах НАТО, Японії та інших державах західного блоку отримали відповідні інструкції. У них перелічувалися ознаки підготовки до початку війни, на які потрібно було звертати увагу, у т. ч. і такі:

- кількість освітлених вікон уночі в урядових установах і на військових базах (що свідчило про інтенсивність роботи);
- усі пересування головних осіб з керівництва НАТО;
- інформація про підвищення цін на кров у донорських пунктах;
- інформація про забій худоби;
- інформація про підвищення інтересу західних спецслужб до емігрантів зі Східної Європи;
- відомості про евакуацію сімей працівників посольств держав НАТО, про згортання американського бізнесу (для резидентур в Японії, Південній Кореї та в окремих “третіх державах”) і т. п.¹

Наприкінці 1981 р. всі резидентури КДБ за кордоном отримали з Москви постійні оперативні завдання з виявлення фактів, що свідчать про підготовку НАТО до раптового ядерного нападу на СРСР. У персональних директивах резидентам містився перелік ознак підвищення бойової готовності військ противника, мобілізаційного процесу і наближення критичної ситуації. Операція “РЯН” не має аналогів у світовій історії спецслужб. Уся документація стосовно операції в СРСР і Росії назавжди отримала гриф “цілком таємно”. Завдяки скрупульозній роботі розвідки діяльність і планування НАТО були достатньо прозорими для радянського керівництва. Держави-члени Організації Північноатлантичного договору сприймалися як агресори, а тому готовність до тих чи інших їхніх дій займала чільне місце серед інтересів національної безпеки СРСР.

Здатність здійснювати таємні операції – це основна складова функціональності спецслужб, інакше вони втрачають оперативність. Пасивна розвідка – добування інформації та її аналіз – перетворює розвідувальні відомства на бюрократичні установи, позбавлені функції прикладної ініціативи. Необхідність активізації роботи ЦРУ і відновлення його оперативних можливостей, незважаючи на парламентські обмеження 1970-х рр., цілком розділяв президент Р. Рейган, а також новий директор управління, ветеран УСС Уільям Кейсі. Напіввійськові таємні операції ЦРУ знову набули значущості, втраченої при попередньому керівництві Дж. Буша і С. Тернера, щоправда з метою уникнення парламентського

¹ Сайчук Н. Бросок к Ла-Маншу // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1. – С. 87.

контролю їх здійснювали переважно через третіх залучених суб'єктів¹. Як приклад можна навести таємну підтримку антиурядових угруповань (“контрас”) у Нікарагуа через владну верхівку Аргентини.

Після повалення у 1979 р. уряду Анастасіо Сомоси Дебайле до влади в Нікарагуа прийшли т. зв. “сандіністи” – представники лівого політичного руху і послідовники колишнього революціонера Аугусто Сесара Сандіно. Підтримувані Кубою, вони взяли курс на побудову соціалізму і почали надавати збройну допомогу повстанським силам у Сальвадорі. Перехід Нікарагуа до соціалістичного табору і такі ж перспективи Сальвадору не влаштовували США. Було вирішено замінити чинний уряд Нікарагуа на проамериканський, скориставшись активністю в країні опозиційних сил “контрас”. Однак, на відміну від фінансування афганських повстанців, конгрес відмовив ЦРУ в асигнуванні коштів на підтримку “контрас”. Тоді адміністрація президента і розвідувальне відомство почали шукати альтернативні шляхи. На пропозицію У. Кейсі до справи залучили керівництво Аргентини. Резидентура ЦРУ в Буенос-Айресі мала тісні зв'язки з аргентинськими генералами, які стояли при владі, а також з аргентинською розвідкою, основним завданням якої було виявлення і переслідування “прокомуністичних елементів” у країні. Проти військового режиму Аргентини активно виступали партизани “монтенерос”, одна з головних баз яких знаходилася на території Нікарагуа. Тому Аргентина підтримувала опозиційні нікарагуанській владі сили “контрас”, а США виступили спонсором Аргентини.

У 1982 р. угруповання “контрас” з таборів у Гондурасі почало здійснювати диверсійні рейди на територію Нікарагуа. До кінця року чисельність бійців зросла з 1000 до 4000 осіб. Їхній навчальний центр знаходився у Панамі, звідки теж проводилися таємні операції в Нікарагуа через територію Коста-Ріки. Керівний центр “контрас” залишався у Гондурасі².

Однак у 1982 р. між Аргентиною і Великою Британією розгорівся конфлікт за Фолклендські острови, в якому США виступили на боці Британії. Як наслідок, Аргентина припинила свою участь у нікарагуанській операції. Незважаючи на це, а також на рішення конгресу, що забороняли ЦРУ фінансувати державний переворот у Нікарагуа (т. зв. поправки Боланда³ 1982–1984 рр.), радники президента Р. Рейга-

на продовжували розробляти схеми підтримки “контрас”. Координував усю роботу підполковник Олівер Норт – помічник радника президента з питань національної безпеки Роберта Макфарлейна. Нікарагуанська операція розросталася і поглинала все більше коштів, проте видимих результатів не давала. Її бюджет поповнювався за рахунок спонсорів – третіх держав і приватних осіб, які розділяли позицію американської адміністрації, а також за рахунок нелегальної торгівлі зброєю, що здійснювалася через підставні фірми¹. Улітку 1985 р. США за посередництва Ізраїлю почали таємно продавати зброю Ірану, переслідуючи кілька цілей: по-перше, з'являлася можливість домовитися про звільнення американських заручників, утримуваних на території Лівану екстремістськими угрупованнями, контрольованими з Тегерану; по-друге, постачаючи Ірану зброєю, необхідну йому для продовження війни з Іраком, у Вашингтоні сподівалися на налагодження контактів з іранськими поміркованими політиками, а тому порушили власне ембарго на експорт зброї антиамериканському режиму аятоли Р. Хомейні, накладене у 1979 р. після Ісламської революції в країні; по-третє, прибуток від продажу зброї можна було спрямувати на фінансування “контрас”². Американську зброю продавали з ізраїльських складів, запаси яких поповнювали Сполучені Штати. Виручені кошти осідали на таємних рахунках у швейцарських банках. Численні посередники “розмивали” схему операції, а разом з тим і враження, що США торгують зброєю за заручників.

Із серпня 1985 р. по жовтень 1986 р. було здійснено сім великих поставок зброї в Іран. Загальна вартість торговельних операцій сягала 48 млн дол., з яких 17 мільйонів було перенаправлено на фінансування угруповань “контрас”. За весь період Тегеран посприяв звільненню трьох зі семи американських заручників, не гарантуючи безпеки решти утримуваних³.

Цілком таємна операція адміністрації Р. Рейгана і ЦРУ, про яку не поставили до відома ні держсекретаря Дж. Шульца, ні міністра оборони К. Уайнбергера, не кажучи вже про парламентські комітети з розвідки, була провалена внаслідок витоку інформації. Посилаючись на іранські джерела, одна з ліванських газет на початку листопада 1986 р.

¹ The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 128.

² Див.: Вудворд Б. Признание шефа разведки / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1990. – С. 48; Яковлев Н. Н. Силуэты Вашингтона: Политические очерки. – М.: Политиздат, 1983. – С. 154–156, 170, 206.

³ Едвард П. Боланд очолював комітет з розвідки палати представників конгресу США у 1977–1985 рр.

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 268.

² The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 1. – P. 101.

³ The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992. – Vol. 3. – P. 172–173.

опублікувала сенсаційну статтю про продаж американської зброї Ірану в обмін на заручників. Репутація Білого дому опинилася під загрозою. Конгрес США розпочав розслідування справи, у ході якого з'ясувалося, що прибутки від продажу зброї скеровувалися на утримання нікарагуанських повстанців. Так званий скандал “Іран–контрас” спричинив відставку багатьох посадовців, зокрема радника президента з питань національної безпеки Дж. Пойндекстера, його попередника Р. Макфарлейна і помічника О. Норта, котрі були обвинувачені у змові з метою обману держави, перешкоджанні парламентському розслідуванню і здійсненню правосуддя, приховуванні і знищенні державних документів та ін.¹ Директор ЦРУ У. Кейсі вийшов у відставку за станом здоров'я. Розслідуванню так і не вдалося викрити всі деталі справи через брак документальних доказів (незважаючи на вивчення понад 300 тис. документів) і суперечливість показів свідків, яких нараховувалося понад п'ятсот. Незаперечним фактом було те, що представники Ради національної безпеки і ЦРУ вводили в оману конгрес, чим не лише дискредитували роботу цих державних органів, спровокували конфлікт у взаємовідносинах виконавчої і законодавчої гілок влади, а й підірвали довіру до президента, поставивши під сумнів його непричетність до скандалу “Іран–контрас”.

Безперечно, провали ЦРУ, піддані широкому розголосу, шкодили репутації Білого дому. Те саме стосувалося КДБ і радянського керівництва. Але своєю останньою операцією у період “холодної війни” КДБ “зіграв” проти себе. Йдеться про спробу державного перевороту в СРСР 1991 р., відому як “серпневий путч”. Невідворотний розпад Радянського Союзу, спричинений неефективною внутрішньою і зовнішньою політикою Москви, а також недолугістю самої системи державного функціонування, стримували за допомогою реформ, ініційованих новим прогресивним лідером СРСР Михайлом Горбачовим. Необхідність реформ якнайкраще розуміли у спецслужбах. Розвідувальний апарат КДБ давав реальну картину відставання СРСР у технологічному змаганні зі США. Військова розвідка, виконуючи свій професійний обов'язок, не применшувала можливостей основного противника радянської армії. Порівняльні показники були не на користь СРСР, а на їхню відносну компенсацію не вистачало ресурсів. Тому в КДБ позитивно сприймали ідею “гласності” – політичної лібералізації, допоки вона не підривала цивільної дисципліни в країні, а у військових колах підтримували програму “перебудови” – економічної реструктуризації, поки акумуляція коштів для потреб модернізації не позначалася на бюджеті збройних сил².

¹ Полмар Н., Аллен Т. В. *Энциклопедия шпионажа* / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 269–270.

² *Киссинджер Г. Дипломатия* / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 726.

Однак реформи у політичній та економічній сферах не давали швидких результатів, суспільно-політичне становище в СРСР стрімко погіршувалося, почалися відцентрові тенденції, супроводжувані етнічними конфліктами. Як вихід із ситуації М. Горбачов обрав трансформацію СРСР у федерацію республік на правах суверенних держав. У квітні 1991 р. у підмосковній резиденції Ново-Огарьово він з керівниками дев'яти республік – Азербайджану, Білорусії, Казахстану, Киргизстану, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України – підписав угоду, відому як “Заява 9+1”, що містила основні принципи створення майбутньої федерації. Вже 23 липня у Ново-Огарьово було схвалено проект угоди про створення Союзу Суверенних Держав (ССД) і визначено дату її підписання – 20 серпня 1991 р.¹ Договір про створення СРСР 1922 р. втрачав силу.

Оскільки проект угоди про ССД містив багато суперечностей, невирішеним залишалося питання про статус решти шести республік (Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Молдавії), неоднозначну позицію займала Україна, а республіки Центральної Азії підписували між собою двосторонні домовленості без відома Москви, у групі радянських високопосадовців виникли сумніви стосовно доцільності трансформації СРСР у ССД та ефективності внутрішньої політики М. Горбачова загалом. Керівники силових структур та інші представники виконавчої влади союзного рівня розуміли, що з розпадом СРСР втратять більшу частину своїх повноважень. Наприклад, річний бюджет КДБ, яким керував Володимир Крючков, становив 3,5 млрд рублів, і це були практично непідвітні кошти. Не кажучи вже про можливості міністерства оборони, яке очолював Дмитро Язов².

Серед противників політики М. Горбачова визріла змова, головну роль в якій відіграв В. Крючков. На нараді на темному об'єкті КДБ у південно-західній частині Москви 17 серпня 1991 р. В. Крючков, Д. Язов, В. Павлов (прем'єр-міністр СРСР) та інші вирішили ввести в країні надзвичайний стан, а також направити до М. Горбачова у Форос (Крим), де він перебував на відпочинку, групу членів політбюро для отримання його згоди на цей крок або відмови від своїх повноважень. Горбачов не погодився з пропозиціями делегатів, унаслідок чого був заблокований на президентській дачі і позбавлений телефонного зв'язку. Крючков у цей час залучив до змови міністра внутрішніх справ Бориса Пуго, котрий 18 серпня повернувся до Москви з відпустки. Того ж дня

¹ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – С. 147–148.

² *Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы.* – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 711.

увечері шеф КДБ зібрав у Кремлі вирішальну нараду, на якій віце-президента СРСР Геннадія Янаєва було обрано головою Державного комітету з надзвичайного стану – ДКНС (рос. Государственный комитет по чрезвычайному положению – ГКЧП), що за планом змови мав стати вищим органом влади в СРСР.

О 6 год ранку 19 серпня 1991 р. засоби масової інформації СРСР оголосили про введення в країні надзвичайного стану і передання всієї повноти влади ДКНС, оскільки президент М. Горбачов за станом здоров'я неспроможний виконувати свої обов'язки. До складу ДКНС на чолі з Г. Янаєвим увійшли: В. Крючков, Д. Язов, В. Павлов, Б. Пуго, О. Бакланов (віце-голова Ради оборони при президенті СРСР) і двоє чиновників нижчого рангу В. Стародубцев (голова Селянського союзу СРСР) та А. Тізяков (віце-президент Науково-промислового союзу СРСР)¹. У своєму “зверненні до радянського народу” члени ДКНС заявляли про намір відновити порядок у країні і не допустити розпаду СРСР. Підписання угоди про створення ССД було зірвано, запроваджувалася цензура на радіо і телебаченні, заборонялися опозиційні друковані видання, призупинялася діяльність суспільно-політичних організацій та рухів, у Москву були введені війська. Однак ДКНС не пропонував нічого дієвого для виходу країни з кризи, окрім демагогічних гасел “відновити трудову дисципліну”, “підняти рівень виробництва”, “знизити ціни”, “покращити житлове будівництво і забезпечення населення житлом”, “покращити рівень медичного обслуговування і народної освіти” і т. п.² На 26 серпня була призначена сесія Верховної Ради СРСР, яка мала схвалити режим надзвичайного стану.

Тим часом президент РРФСР Борис Єльцин терміново формує коаліцію серед політичного керівництва Росії і підписує указ “Про незаконність дій ДКНС”. О 9 год ранку 19 серпня він прибуває до Верховної Ради РРФСР (т. зв. російський “Білий дім”) і організовує там центр опору діям ДКНС. У Москві, а також Ленінграді населення вийшло на мітинги протесту, почало зводити барикади і створювати загони опозиції ДКНС. Своєю чергою, військові частини і спецназ, контрольовані ДКНС, були стягнуті до “Білого дому” (приблизно 15 тис. чол.) для штурмової операції. Однак керівництво міністерства оборони і КДБ так і не віддало наказу про початок штурму через сумніви у його доцільності і негативне ставлення серед головнокомандувачів родів військ і командирів спецзагонів “Альфа” і “Вимпел”³.

¹ Knight A. Spies without Cloaks: The KGB's Successors. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996. – P. 12, 255.

² Грачев А. С. Горбачев. Человек, который хотел как лучше... – М.: ВАГРИУС, 2001 // Доступно на: <http://www.bibliotekar.ru/mikhail-gorbachev/55.htm>

³ “Альфа”, “Вимпел”, а також “Бета”, “Дельфін” – підрозділи особливого призначення КДБ, завдання і командно-особовий склад яких не розголошуються.

На засіданні Верховної Ради РРФСР 21 серпня було засуджено дії ДКНС. Віце-президент і прем'єр-міністр Росії О. Руцькой та І. Сілаєв вилетіли у Форос на переговори з М. Горбачовим. Свою делегацію у Форос направив і ДКНС, однак Горбачов відмовився її прийняти. Увечері того ж дня після відновлення телефонного зв'язку з Москвою він скасував усі розпорядження ДКНС, змістив його членів з державних посад і призначив нових керівників силових відомств СРСР. Вже 22 серпня Горбачов разом з Руцьким і Сілаєвим повернулися до Москви. Члени ДКНС та їхні помічники були заарештовані за обвинуваченням у державній зраді. Щоправда у ході розслідування обвинувачення були спростовані, а самі путчисти у 1994 р. отримали амністію. Своєю чергою, роль Горбачова і Єльцина у серпневих подіях 1991 р. виявилася далеко не однозначною¹. Зокрема, Єльцин в інтерв'ю телеканалу “Росія” 1 лютого 2006 р. заявив, що Горбачов під час путчу був поінформований про все і постійно вичікував, хто переможе, щоб пристати на бік переможців. А колишній віце-президент СРСР і голова ДКНС Янаєв неодноразово зазначав, що документи ДКНС були розроблені за дорученням Горбачова².

Сам Єльцин як лідер демократичних сил почав поступово втрачати підтримку прихильників після путчу, насамперед через інертність щодо проведення ґрунтовного реформування органів держбезпеки. Він виявився залежним від КДБ, дії керівництва якого нещодавно засуджував. Парадоксально, але демократизація радянського суспільства відбувалася під контролем спецслужб, зняття якого могло призвести до повного політичного хаосу в країні. Тому трансформація КДБ, проведена новим керівником організації Вадимом Бакатіним, відповідала інтересам державної влади. “Всі ми наполовину в соціалізмі, наполовину в капіталізмі, – говорив Бакатін. – Спецслужби в такий період дуже потрібні”³. Він повернув у підпорядкування міністра оборони військові частини, “позичені” Крючковим на утримання надзвичайного стану, прикордонні війська КДБ утворили самостійний Комітет з охорони державного кордону. Службу охорони (колишнє Дев'яте управління) підпорядкували безпосередньо президенту СРСР, а після розпаду Радянського Союзу створили Службу безпеки президента і Головне управління охорони, об'єднані згодом у Федеральну службу охорони Російської Федерації. Відділи, які займалися урядовим зв'язком, перехопленням радіо- і те-

¹ Knight A. Spies without Cloaks: The KGB's Successors. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996. – P. 13.

² Многое сложилось бы иначе... // Красная звезда. – 2003. – 16 августа // Доступно на: http://www.redstar.ru/2003/08/16_08/6_01.html

³ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 733.

лефонних переговорів, забезпеченням таємності своїх переговорів і дешифруванням чужих, вивели зі складу КДБ і реорганізували у Комітет урядового зв'язку при президенті СРСР. З 1993 р. це відомство змінило назву на ФАПСІ (рос. Федеральное агентство правительственной связи и информации при президенте России). Бакатін закрити колишнє П'яте управління, що займалося політичним розшуком, стеженням за інтелігенцією, членами націоналістичних рухів, представниками релігійних громад. Наприкінці листопада 1991 р. для координації діяльності КДБ з органами держбезпеки союзних республік, які проголосили незалежність після провалу путчу, була створена Міждержавна служба безпеки на чолі з Бакатіним. Вона разом з Центральною службою розвідки СРСР (на чолі з Є. Примаковим) стала наступницею КДБ, який припинив своє існування 3 грудня 1991 р.¹

Отже, задумана В. Крючковим спроба відвернути розпад СРСР, усунувши М. Горбачова від влади і спираючись на ресурси КДБ, міністерства оборони і міністерства внутрішніх справ, навпаки, пришвидшила його крах. ДКНС виявився неготовим до рішучих дій, чим скористався Б. Єльцин, який не бачив сенсу у намаганнях зберегти СРСР. 8 грудня 1991 р. він разом з лідерами України та Білорусі у Біловезькій Пущі (Республіка Білорусь) таємно від Горбачова уклав угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, яка констатувала припинення існування СРСР. Що стосується КДБ, то серпневі події 1991 р. у Москві стали яскравим прикладом можливостей цієї організації. Більше того, вона їх практично не втратила після структурних трансформацій.

Падіння Берлінського муру у 1989 р. й об'єднання ФРН та НДР, вихід країн Східної Європи зі соціалістичного табору і розпад самого СРСР засвідчили, що переможцями у "холодній війні" стали США та їхні союзники. Такий результат був багато в чому заслугою західних спецслужб. Їхня антикомуністична спрямованість із завершенням "холодної війни" трансформувалася у протистояння новим викликам постбіполярного світу. Це насамперед перешкоджання поширенню зброї масового знищення, боротьба з наркоторгівлею і міжнародною організованою злочинністю, протистояння тероризму. Щоправда розвідка не позбулася своєї традиційної ролі — забезпечення державних інтересів шляхом таємної діяльності проти інших держав. Разом з політичною вагомою місце зайняла економічна розвідка, а саме промисловий шпionаж. Активізувалися такі види шпionажу, як фінансовий, науковий, технічний, комп'ютерний. Усе це спонукало до реформування діяльності спецслужб, передусім ЦРУ, відповідно до нових реалій міжнародних відносин. Тим більше, що зникнення СРСР з політичної карти світу не гарантувало США безпечної і тривалої першості на міжнародній арені.

¹ Див.: Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 733–734, 741–742.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте діяльність західних і радянських спецслужб на території повоєнної Німеччини.
2. Які функції виконувала "Організація Гелена"?
3. Опишіть передумови створення у США Центрального розвідувального управління. У чому полягає унікальність ЦРУ як розвідувальної організації?
4. Охарактеризуйте специфіку і вкажіть основні методи роботи радянської розвідки у повоєнний період.
5. Яку роль у реорганізації радянських органів держбезпеки відіграли Л. Берія та С. Круглов?
6. З якою метою англо-американські спецслужби співпрацювали з представниками ОУН–УПА у повоєнний період?
7. Які таємні операції були проведені ЦРУ у 1950-х рр.?
8. Розкрийте ідею операції "Золото" і причини її провалу.
9. Опишіть діяльність ЦРУ під час Карибської кризи 1962 р.
10. Охарактеризуйте роботу американської розвідки у ході В'єтнамської війни 1964–1973 рр.
11. Які таємні операції проводив КДБ у країнах соціалістичного табору?
12. Яку роль відіграли радянські спецслужби напередодні інтервенції СРСР в Афганістан у 1979 р.?
13. Розкрийте задум операції "Іран–контрас".
14. Які наслідки для СРСР мала зніщійована керівництвом КДБ спроба державного перевороту у серпні 1991 р.?

Список
рекомендованої літератури

1. Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. – Washington, 1975 // Доступно на: http://www.history-matters.com/archive/church/reports/ir/pages/ChurchIR_0077a.gif
2. Central Intelligence Agency Act. – 1949. – June, 20 // Доступно на: <http://www.intelligence.senate.gov/ciaact1949.pdf>
3. National Security Action Memorandum 273. – 1963. – November, 26 // Доступно на: <http://www.lbjlib.utexas.edu/johnson/archives.hom/NSAMs/nsam273-1.gif>
4. Безыменский Л. А. Военный преступник № 239: Нацистские преступники и их американские покровители. – М.: Междунар. отношения, 1983.
5. Бояркин С. Солдаты афганской войны // Доступно на: <http://afgan-war-soldiers.narod.ru/s51.html>
6. Веденеев Д. В., Биструхин Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К.: К. І. С., 2007.

7. Вудворд Б. Признание шефа разведки / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1990.
8. Газин В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004.
9. Грачев А. С. Горбачев. Человек, который хотел как лучше... – М.: ВАГРИУС, 2001 // Доступно на: <http://www.bibliotekar.ru/mikhail-gorbachev/55.htm>
10. Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. с сокращениями. – М.: Междунар. отношения – Улисс, 1992.
11. Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008.
12. Ефимов Н. Н., Фролов В. С. Карибский кризис 1962 года (новые данные) // Вопросы истории. – 2005. – № 10.
13. История создания подразделений специального назначения органов государственной безопасности Советского Союза и Российской Федерации. 1945–1960 // Доступно на: http://artofwar.ru/1/1071/text_0030.shtml
14. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997.
15. Кокурин А., Петров Н. Структура Центрального аппарата КГБ при СМ СССР (1954–1960) // Доступно на: <http://www.memo.ru/HISTORY/NKVD/STRU/54-60.htm>
16. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999.
17. Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006.
18. Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: Учебник / Под ред. А. М. Родригеса: В 3 ч. – Ч. 2, 3: 1945–2000. – М.: ВЛАДОС, 2004.
19. Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – Т. 5. 1945–1965 годы. – М.: Междунар. отношения, 2003.
20. Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
21. Перов Я. Пентагон: ставка на победу в ядерной войне (История и современность) // Зарубежное военное обозрение. – 1989. – № 5.
22. Сайчук Н. Бросок к Ла-Маншу // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1.
23. Филби К. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика / Пер. с англ. – М.: Воениздат, 1989 // Доступно на: http://militera.lib.ru/memo/english/philby_k/
24. Хлобустов О. КГБ – шаги становления // Власть. – 2004. – № 11 // Доступно на: <http://www.fsb.ru/history/autors/hlobustov3.html>
25. Яковлев Н. Н. Силуэты Вашингтона: Политические очерки. – М.: Политиздат, 1983.
26. Яковлев Н. Н. ЦРУ – орудие психологической войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогика, 1982.
27. An Outline of American History / Ed. by Cincotta H. – Washington: United States Information Agency, 1994.
28. Knight A. Spies without Cloaks: The KGB's Successors. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996.

29. Robinson J. The End of the American Century. Hidden Agendas of the Cold War. – London: Simon & Schuster, 1997.
30. Rositzke H. The KGB: The Eyes of Russia. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981.
31. The Pentagon Papers. The Secret History of the Vietnam War / The Complete and Unbridged Series as Published by The New York Times. – Toronto; N. Y.; London: Bantam Books, Inc., 1971.
32. The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992.
33. The Cold War 1945–1991. Resources: Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992.

РОЗДІЛ 11

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА ЇЇ ПРІОРИТЕТИ

Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин почав формуватися “новий світовий порядок”, який змінював організування міжнародного життя. Однак новий “порядок” не став безпечнішим за попередній. Якщо 45 років поспіль усі процеси, кризи і конфлікти у міжнародних відносинах були похідними від ідеологічного протистояння “Схід – Захід”, то тепер причини викликів і загроз стабільності міжнародної системи диверсифікувалися. На це безпосередньо впливали збільшення кількості суб’єктів міжнародних відносин унаслідок появи групи нових незалежних держав, що вело до перерозподілу балансу сил, активізація інтеграційних та дезінтеграційних рухів, що зумовлювала структурні перетворення на регіональному рівні, розширення масштабів діяльності злочинних елементів як наслідок послаблення (Російська Федерація) або перенавантаженості (США) основних центрів сили, а головне – сутнісна невизначеність дальшого розвитку міжнародної системи. Вразливість системи породжувала вразливість її окремих структурних елементів – держав, незалежно від їхньої сили чи слабкості. Відтак безпека ставала основною потребою “нового світового порядку”, а здатність її забезпечити – пріоритетним завданням його провідних гравців: США, об’єднаної Європи і Російської Федерації у перспективі. У цьому контексті актуалізувалася діяльність розвідувальних служб, без ефективної роботи яких складно говорити про можливість досягнення прийняттого рівня безпеки як у межах держави, так і міжнародної системи загалом. Виступаючи перед співробітниками американської розвідки у штаб-квартирі ЦРУ 4 січня 1994 р., президент США Білл Клінтон зазначив: “Діяльність розвідки сьогодні дуже важлива. ... Сучасний, оновлений світ повний небезпек і, судячи з багатьох подій, стає навіть складнішим і важчим для правильного розуміння

процесів, що відбуваються. Адміністрація відчуває гостру потребу у більш дієвій інформації про розвиток етнічних конфліктів, наростання войовничого націоналізму, загрозу тероризму, а також поширення всіх видів зброї масового знищення. Точна розвідувальна інформація, що заслуговує довіри, дає ключ до розуміння кожної з цих проблем, а без неї ускладнюється прийняття виважених рішень щодо кризових ситуацій чи довгострокових процесів у світі”¹. І якщо американським та західноєвропейським спецслужбам потрібно було перелаштуватися і скоригувати свої основні завдання відповідно до нових міжнародних реалій, то колишнім радянським, а також їхнім східноєвропейським “колегам” – пройти докорінну реструктуризацію.

11.1. Трансформація системи радянської розвідки після розпаду СРСР

Правонаступниці КДБ СРСР Міжреспубліканська служба безпеки і Центральна служба розвідки² були організаціями перехідного періоду і проіснували зовсім недовго. З розпадом Радянського Союзу президент РРФСР Борис Єльцин почав формувати систему російської розвідки: 18 грудня 1991 р. він підписав указ про створення Служби зовнішньої розвідки РРФСР на базі Центральної служби розвідки СРСР. На нову організацію покладалися завдання з ведення розвідувальної діяльності в інтересах безпеки РРФСР і забезпечення розвідувальною інформацією органів державної влади і керівництва Російської Федерації (РФ). Відповідно до указу всі будівлі, приміщення, матеріальна база, інформаційні банки і системи, службова документація та інше майно Центральної служби розвідки переходили у державну власність РРФСР і передавалися Службі зовнішньої розвідки (СЗР)³. Паралельно відбувалося становлення російської служби безпеки. У листопаді 1991 р. КДБ РРФСР трансформували в Агентство федеральної безпеки РРФСР, на базі якого, а також Міжреспубліканської служби безпеки створили у січні 1992 р.

¹ President William J. Clinton, Central Intelligence Agency, 4 January 1994 // Доступно на: <http://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/>

² Закон СССР № 124-Н “О реорганизации органов государственной безопасности”. – 1991. – 3 декабря. – Ст. 1 // Доступно на: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0011.htm>

³ Указ Президента РСФСР № 293 “Об образовании Службы внешней разведки РСФСР”. – 1991. – 18 декабря. – п. 1, 2 // Доступно на: <http://law7.ru/base45/part0/d45ru0035.htm>

Міністерство безпеки Російської Федерації¹. Нове міністерство складалося з управлінь контррозвідки, військової контррозвідки, економічної безпеки, боротьби з контрабандою і корупцією, боротьби з тероризмом, науково-технічного управління та ін. Особовий склад міністерства сягав близько 140 тис. співробітників, його керівником став Віктор Баранніков – останній міністр внутрішніх справ СРСР (призначений після самогубства Б. Пуго) і довірена особа Б. Єльцина.

Під час внутрішньополітичної кризи в Росії, що розгорілася між президентом і парламентом восени 1993 р. і довела країну до межі громадянської війни, міністерство безпеки не проявило себе належним чином. У ситуації відкритого бунту і непокори, коли у відповідь на указ президента про розпуск з'їзду народних депутатів і призначення нових виборів частина депутатів проголосувала за відсторонення Б. Єльцина з посади і призначення новим президентом О. Руцького, міністерство безпеки притримувалося пасивної позиції і не зуміло виявити плану дій опозиції. З жовтня, незадовго до початку збройних сутичок у Москві, керівники спецслужб доповідали Б. Єльцину, що ситуація в столиці стабільна. Тим часом бойовики опозиції готувалися до захоплення московської мерії і телецентру “Останкіно”. Пізніше міністр безпеки Микола Голушко (наступник В. Бараннікова, який приєднався до опозиції) пояснював недалекоглядність свого відомства тим, що “ніхто не розраховував на подібну нерозсудливість цих осіб”². Помилки міністерства безпеки коштували життя десяткам людей. За наказом Б. Єльцина, 4 жовтня у Москву ввійшли війська і придушили збройний бунт. Було затримано понад 6 500 осіб, більшість з яких скоро звільнили. Решті вдалося уникнути кримінальної відповідальності завдяки амністії 1994 р.

Незадоволений роботою міністерства безпеки, Б. Єльцин у грудні 1993 р. розформував організацію і створив Федеральну службу контррозвідки (ФСР)³. На нове відомство покладалося виявлення і попередження підричних дій, перешкодження діяльності зі збору розвідувальної

¹ Указ Президента РСФСР № 233 “О преобразовании Комитета государственной безопасности РСФСР в Агентство федеральной безопасности РСФСР”. – 1991. – 26 ноября. – п. 1 // Доступно на: <http://infopravo.by.ru/fed1991/ch01/akt10528.shtml>; Указ Президента Российской Федерации № 42 “Об образовании Министерства безопасности Российской Федерации”. – 1992. – 24 января. – п. 1 // Доступно на: <http://infopravo.by.ru/fed1992/ch03/akt15290.shtml>

² Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 760.

³ Указ Президента Российской Федерации № 2233 “Об упразднении Министерства безопасности Российской Федерации и создании Федеральной службы контрразведки Российской Федерации”. – 1993. – 21 декабря. – п. 1, 2 // Доступно на: <http://infopravo.by.ru/fed1993/ch01/akt10315.shtml>

інформації на території Росії з боку іноземних спецслужб, захист російської конституційної системи, державного суверенітету, територіальної цілісності та обороноздатності. ФСР підпорядковувалися регіональні контррозвідувальні служби, а також відповідні підрозділи у збройних силах, прикордонних і внутрішніх військах. Чисельність особового складу ФСР становила приблизно 75 тис. чол.¹ Директор відомства Сергій Степашин провів переатестацію всіх своїх підлеглих, чим домігся підвищення ефективності роботи ФСР, а також зумів розширити права і повноваження служби внаслідок її реорганізації у 1995 р. Відповідно до Федерального закону № 40-ФЗ “Про органи федеральной службы безопасности в Российской Федерации” від 3 квітня 1995 р. правонаступницею Федеральної служби контррозвідки стала Федеральна служба безпеки (ФСБ). Її основними напрямками діяльності визначені: 1. Контррозвідка – заходи з виявлення, попередження, припинення розвідувальної чи іншої діяльності спецслужб та організацій іноземних держав, а також окремих осіб, спрямованої на завдання шкоди безпеці Російської Федерації; 2. Боротьба зі злочинністю – оперативно-розшукові заходи з виявлення, попередження, перешкодження і викриття шпіонажу, терористичної діяльності, організованої злочинності, корупції, незаконного обігу зброї і наркотичних речовин, контрабанди та інших злочинів, а також з виявлення, попередження, перешкодження і викриття діяльності незаконних збройних формувань, злочинних груп, окремих осіб і громадських об'єднань, що мають на меті силову зміну конституційного устрою РФ; 3. Розвідка – заходи, що проводяться у взаємодії з органами зовнішньої розвідки з метою отримання інформації про загрози безпеці РФ². ФСБ була наділена повноваженнями для реалізації усіх цих напрямів діяльності, а також мала забезпечувати безпеку у збройних силах, прикордонних і внутрішніх військах Російської Федерації, безпеку об'єктів оборонного комплексу, атомної енергетики, транспорту і зв'язку, інших стратегічних об'єктів, безпеку у сфері космічних досліджень, пріоритетних наукових розробок, безпеку федеральних органів державної влади; проводити у взаємодії зі Службою зовнішньої розвідки заходи із забезпечення безпеки установ і громадян РФ за кордоном; проводити у взаємодії з прикордонними військами заходи із забезпечення охорони державного кордону; забезпечувати у взаємодії з органами внутрішніх справ безпеку представництв іноземних держав

¹ Полмар Н., Аллен Т. Б. Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 702.

² Федеральный закон № 40-ФЗ “Об органах федеральной службы безопасности в Российской Федерации”. – 1995. – 3 апреля. – Гл. II. – Ст. 9–11 // Доступно на: <http://www.femida.info/14/fzoofsbvrf002.htm>

на території РФ¹ та ін. ФСБ могла здійснювати проникнення у спецслужби та організації іноземних держав, а також у злочинні групи, створювати підприємства, установи, комерційні фірми в інтересах своєї основної роботи, отримувати від державних органів і приватних компаній необхідну інформацію, а також мала право утримувати власний слідчий апарат².

ФСК–ФСБ активно допомагала міністерству оборони в організуванні і проведенні військової операції в Чечні 1994–1995 рр. Однак зусилля федеральних військ і спецслужб не дали позитивних результатів – ситуація потребувала прийняття політичного рішення, яке б влаштувало і Росію, і Чечню, а застосування сили спровокувало кроки у відповідь. Чеченські бойовики розгорнули диверсійно-підривну і терористичну діяльність на території Російської Федерації. Так, 14 червня 1995 р. загін під командуванням Шаміля Басаєва захопив у місті Будьоновську Ставропольського краю понад півтори тисячі заручників, яких утримував у приміщенні міської лікарні. Спецпідрозділи ФСБ та МВС марно намагалися штурмувати лікарню і знешкодити терористів. Прем'єр-міністру РФ Віктору Черномірдіну довелося погодитися на переговори з Ш. Басаєвим, після проведення яких бойовики безперешкодно змогли виїхати з міста. Загалом у Будьоновську внаслідок терористичної акції загинуло понад сто мирних жителів³. Директор ФСБ С. Степашин вийшов у відставку за власним бажанням. Пізніше він очолював міністерства юстиції, внутрішніх справ, а в травні 1999 р. став прем'єр-міністром, змінивши на цій посаді Є. Примакова – колишнього керівника Служби зовнішньої розвідки. Щоправда Степашин очолював російський уряд всього три місяці. У серпні 1999 р. його наступником став Володимир Путін – экс-директор ФСБ і майбутній президент Російської Федерації. Як бачимо, на вищих державних посадах у Росії часто опиняються представники керівного складу органів держбезпеки.

Після С. Степашина крісло директора ФСБ займали Михайло Барсуков (1995–1996 рр.) і Микола Ковальов (1996–1998 рр.), однак їм теж не вдалося знешкодити загрозу з боку чеченських бойовиків. У липні 1997 р. в Єсентуках М. Ковальов і керівник Чеченської національної служби безпеки Абу Мовсаєв підписали тимчасову угоду про обмін інформацією, співпрацю у боротьбі з тероризмом і захопленням заруч-

¹ Федеральный закон № 40-ФЗ “Об органах федеральной службы безопасности в Российской Федерации”. – 1995. – 3 апреля. – Гл. III. – Ст. 12 // Доступно на: <http://www.femida.info/14/fzoofsbvrf003.htm>

² Там само. – Гл. III. – Ст. 13 // Доступно на: <http://www.femida.info/14/fzoofsbvrf003.htm>

³ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 776.

ників, але вона не змінила ситуації. У ФСБ було створено самостійне управління з розроблення і попередження діяльності злочинних організацій, основним завданням якого визначено боротьбу з організованою злочинністю через проникнення в особливо небезпечні кримінальні структури, добування інформації про підготовку злочинів, викриття ватажків російської мафії та їхніх зв'язків. Управління мало власну службу зовнішнього спостереження та оперативну техніку, його співробітники володіли досвідом бойових дій в Афганістані і Чечні. Сформована у межах управління система отримання випереджаючої інформації про те, що відбувається у Чечні (йдеться про систему радіоелектронної розвідки), дала змогу відстежувати дії чеченських бойовиків, завдяки чому ФСБ попередила низку потужних терористичних акцій. Однак з відставкою М. Ковальова управління з розроблення злочинних організацій було розформовано і система отримання інформації припинила функціонувати¹.

Директор ФСБ Володимир Путін (1998–1999 рр.) вмів провів реорганізацію центрального апарату відомства, розставивши на ключових посадах своїх довірених людей. Зокрема, його заступниками стали Віктор Черкесов (однокурсник на юридичному факультеті Ленінградського державного університету ім. А. А. Жданова, начальник Санкт-Петербурзького управління ФСБ), Сергій Іванов (колега по службі в Ленінградському управлінні КДБ, співробітник СЗР), Микола Патрушев (колега по службі в Ленінградському управлінні КДБ, наступник Путіна на посаді начальника Головного контрольного управління президента Російської Федерації). Інші колеги В. Путіна по службі в Ленінградському управлінні КДБ Володимир Пронічев і Віктор Іванов очолили Департамент боротьби з тероризмом і Департамент власної безпеки ФСБ. Спочатку за вказівкою президента Путін скоротив кадровий склад ФСБ майже на 2 тис. співробітників, однак упродовж місяця їх повернули у штат на нові посади у новостворених відділах². “Переформатування” організації зі збереженням робочих місць позитивно вплинуло на сприйняття Путіна серед підлеглих.

Основними завданнями ФСБ її директор формулював наступні: 1. Добування випереджаючої інформації про загрози безпеці держави і рапортування про це президенту та уряду; 2. Надання сприяння уряду в реалізації як внутрішніх, так і міжнародних економічних програм; 3. Протидія іноземним спецслужбам у їхніх спробах заволодіти таємни-

¹ Див.: Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 805, 809–810.

² Фельштинский Ю., Прибыловский В. Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина. – М.: Терра-Книжный клуб, 2010. – Гл. 4 // Доступно на: <http://www.corporation-kgb.org/?page=4>

цями у сфері економіки, а особливо таємницями військово-промислового комплексу Російської Федерації. Початковий етап роботи В. Путіна у ФСБ можна вважати успішним з огляду на його кар'єрний ріст: вже у березні 1999 р. він був призначений секретарем Ради Безпеки РФ зі збереженням попередньої посади. Керівництво діяльністю ФСБ фактично перейшло до його першого заступника М. Патрушева. Щоправда ні Путін, ні Патрушев не проявили себе активними борцями зі злочинністю. У 1998–1999 рр. в Росії були скоєні десятки резонансних злочинів: замах на життя і вбивства російських промисловців, бізнесменів, державних, політичних, суспільних діячів, підпал і мінування будівель, організування вибухів, зокрема під стінами штаб-квартири ФСБ на Луб'янці (Москва), викрадення людей, поодинокі і масові вбивства з очевидним “чеченським слідом”. Майже всі злочини залишилися нерозкритими¹.

Призначення В. Путіна прем'єр-міністром, а М. Патрушева – директором ФСБ у серпні 1999 р. практично збіглося з початком другої військової кампанії у Чечні. Приводом до повномасштабної війни стала низка терактів у містах Російської Федерації, організованих, за офіційною версією, чеченськими бойовиками. Наприклад, 4 вересня 1999 р. у Буйнакську (Дагестан) був підірваний автомобіль з вибухівкою, припаркований поблизу житлового будинку у військовому містечку. Згодом, 9 і 13 вересня було підірвано два житлові будинки у Москві, 16 вересня – будинок у Волгодонську (Ростовська обл.). Загибло понад 300 осіб. Численні заяви працівників ФСБ щодо того, що вибухи організували чеченські польові командири, так і не були підтвержені доказами, достатніми для розкриття цих злочинів².

За іншою версією, теракти у названих містах були провокацією, організованою російськими спецслужбами для отримання приводу до розгортання війни у Чечні. У січні 2000 р. экс-прем'єр-міністр С. Степашин сказав в інтерв'ю, що рішення про вторгнення у Чечню було прийнято ще в березні 1999 р., а саму інтервенцію заплановано на серпень–вересень того ж року³. Зі свідчень старшого лейтенанта Головного розвідувального управління генштабу російської армії О. Галкіна, взятого в полон чеченцями у листопаді 1999 р., стало відомо, що теракт

¹ Фельштинский Ю., Прибыловский В. Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина. – М.: Терра-Книжный клуб, 2010. – Гл. 4 // Доступно на: <http://www.corporation-kgb.org/?page=4>

² Див.: Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 848–849.

³ Литвиненко А., Фельштинский Ю. ФСБ взрывает Россию. – N. Y.: Liberty Publishing House, Inc., 2002. – Гл. 6 // Доступно на: <http://terror99.ru/book/book06.html>

у Буйнакську 4 вересня підготувало і здійснило ГРУ. Слід зазначити, що того ж дня у місті виявили ще один автомобіль, начинений вибухівкою, розміщений на стоянці в районі житлових будинків і військового шпиталю. Новий теракт був попереджений завдяки місцевим жителям, а не спецслужбам. У Москві і Волгодонську “працювала” ФСБ. Через кілька днів після вибухів житлових будинків у цих містах, 22 вересня у Рязані місцеві жителі і правоохоронні органи попередили черговий підрив житлового будинку. Затримані “терористи-підривники” уникли покарання через втручання у справу Федеральної служби безпеки. Зокрема, директор ФСБ М. Патрушев у виступі на телебаченні 23 вересня заявив, що насправді в Рязані відбувалися навчання з попередження терактів, а отже, затримані не мають жодного відношення до терористів. Такі ж “навчання” відбулися у Каспійську (Дагестан) у травні 2002 р., щоправда після того, як 9 травня під час параду неподалік від центральної площі міста вибухнула протипіхотна міна керованої дії “МОН–50” і постраждало 177 осіб, 43 з яких загинуло¹. Місцеві органи влади Рязані і Каспійська були щонайменше здивовані вказівкою Москви припинити розслідування цих справ. Складалося враження, що одні теракти були реальними, а інші – ідентичні за своїм організуванням, але викриті і попереджені – перекваліфіковані у “навчання ФСБ”. Інформацію щодо них відразу блокувала та ж ФСБ. З іншого боку, проведення подібних терактів було не вигідне самим чеченцям, які замість бажаної незалежності отримали у відповідь другу війну з Росією. Міжнародна громадська думка була на їхньому боці до вересневих подій і втрачати її у такий спосіб видавалося ірраціональним².

Так чи інакше, у вересні 1999 р. російські війська почали масштабне вторгнення на територію Чечні, яку поступово окупували. У лютому 2000 р. успішно завершився багатоденний штурм Грозного. З 2001 р. керівництво всіма операціями у Чечні перейшло до директора ФСБ, оскільки військові своє основне завдання виконали. Однак на цьому війна для Росії не закінчилася. Втрати серед військових (за різними даними, за перші роки війни загинуло від 3 до 6 тис. солдатів та офіцерів) почали зростати і доповнюватися жертвами серед цивільного населення внаслідок терактів, організованих чеченськими сепаратистами. Це була їхня відповідь на дії російських військ і спецслужб у Чечні.

¹ Фельштинский Ю., Прибыловский В. Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина. – М.: Терра-Книжный клуб, 2010. – Гл. 5 // Доступно на: <http://www.corporation-kgb.org/?page=5>

² Див.: Литвиненко А., Фельштинский Ю. ФСБ взрывает Россию. – N. Y.: Liberty Publishing House, Inc., 2002. – Гл. 6 // Доступно на: <http://terror99.ru/book/book06.html>

Загальновідомі події, коли 23 жовтня 2002 р. загін чеченських бойовиків під командуванням Мовсара Бараєва захопив близько 800 заручників у Будинку культури на Дубровці (Москва), під час перегляду мюзиклу “Норд-Ост”. Бойовики вимагали виведення російських військ з Чечні, погрожуючи стратити заручників. Операцією зі знешкодження терористів керував перший заступник директора ФСБ генерал В. Пронічев. Її виконання здійснювали спецпідрозділи “Альфа” і “Вимпел”. Проникнення у Будинок культури ускладнювалося тим, що терористи замінували будівлю, і будь-яка спроба штурму могла призвести до сотень жертв. Було вирішено застосувати присипляючий газ, після чого ліквідувати терористів та евакуювати заручників¹. Спецназівці операцію виконали, однак від газового отруєння загинуло 129 заручників.

У Моздоці (Північна Осетія) 1 серпня 2003 р. терорист-смертник підірвав військовий шпиталь, загинуло понад 50 осіб; 3 вересня і 5 грудня терористи двічі підривали електричку “Мінеральні Води–Кисловодськ”, загинуло 50 осіб, десятки отримали поранення; у лютому 2004 р. близько 40 осіб загинуло внаслідок вибуху в московському метрополітені; у серпні майже одночасно були підірвані у повітрі літаки Ту–154 і Ту–134, що вилетіли з московського аеропорту “Домодедово”, загинуло 89 осіб; 1 вересня у школі № 1 північноосетинського міста Беслан чеченські бойовики захопили в заручники понад тисячу учнів і вчителів. Під час штурму будівлі загинуло 330 осіб, з них більше півтори сотні дітей².

Чеченський тероризм залишався основною проблемою для В. Путіна весь період його президентства з 2000 по 2008 р. Незважаючи на систематичне знищення силами спецпідрозділів ФСБ та МВС лідерів терористичних угруповань, що діють з території Чечні (наприклад, Абу Хавс, Абу аль-Валід, ібн аль-Хаттаб, Абу-Дзейт та ін.)³, теракти не припинялися. Після знищення президентів невизнаної Чеченської республіки Аслана Масхадова⁴ у 2005 р., Абдул-Халіма Садулаєва у 2006 р.,

¹ Козлова Н. Солдаты последней надежды. Запись беседы с офицерами спецподразделений “Альфа” и “Вымпел” // Российская газета. – 2002. – 12 ноября // Доступно на: <http://www.fsb.ru/fsb/smi/>

² Фельштинский Ю., Прибыловский В. Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина. – М.: Терра-Книжный клуб, 2010. – Гл. 5 // Доступно на: <http://www.corporation-kgb.org/?page=5>

³ Витковский А. Пока не будет уничтожен в Чечне последний бандит. Запись беседы с руководителем Центра общественных связей ФСБ РФ С. Игнатченко // Парламентская газета. – 2005. – 18 марта // Доступно на: <http://www.fsb.ru/fsb/smi/>

⁴ Перший президент невизнаної Чеченської республіки Джохар Дудаєв був знищений російськими спецслужбами у 1996 р. Виконувача обов’язків президента у 1996–1997 рр. Зелімхана Яндарбієва знищено у 2004 р.

віце-президента і головного чеченського бойовика Шаміля Басаєва у 2006 р., а також створення проросійського уряду на чолі з президентом Рамзаном Кадіровим у 2007 р., В. Путіну загалом вдалося локалізувати чеченський конфлікт. Тим не менше, його наступнику Дмитру Медведеву і новому директору ФСБ Олександрю Бортнікову довелося докладати чималих зусиль для врегулювання чеченської проблеми. І якщо політичне керівництво Російської Федерації прагне залишитися при своїх інтересах, то російське суспільство змушене платити за це власною безпекою. Як приклад – підриг швидкісного поїзда № 166 “Невський експрес” (листопад 2009 р.), внаслідок аварії якого загинуло 28 осіб, понад 90 отримали поранення; вибухи у московському метрополітені (березень 2010 р.), через які загинуло 40 осіб і 88 отримали поранення; вибух у московському аеропорту “Домодедово” (січень 2011 р.), здійснений терористом-смертником, унаслідок якого загинуло 37 осіб, 117 отримали поранення. Така практика може не мати кінцевого терміну.

Сучасна діяльність ФСБ регулюється відповідно до “Положення про Федеральну службу безпеки Російської Федерації”, затвердженого указом президента № 960 від 11 серпня 2003 р., а також відповідними змінами і доповненнями до нього. Основними функціями організації визначено такі:

- ФСБ розробляє на основі прогнозів розвитку політичної, соціально-економічної і криміногенної обстановки в країні пропозиції з попередження і нейтралізації загроз безпеці Російської Федерації;
- організовує у межах своїх повноважень контррозвідувальну діяльність, визначає порядок здійснення органами федеральної служби безпеки проникнення у спеціальні служби й організації іноземних держав, а також інших контррозвідувальних заходів, використання таємних методів і засобів при їхній реалізації;
- організовує в межах своїх повноважень оперативно-розшукову діяльність з виявлення, попередження, запобігання і розкриття злочинів, боротьба з якими знаходиться у віданні органів федеральної служби безпеки;
- розробляє у взаємодії з федеральними органами виконавчої влади заходи з боротьби з організованою злочинністю, корупцією, контрабандою, легалізацією злочинних доходів, незаконною міграцією, незаконним обігом зброї, боєприпасів, вибухових та отруйних речовин, наркотичних засобів і психотропних речовин, спеціальних технічних засобів, призначених для таємного отримання інформації, а також заходи з протидії екстремістській

діяльності, спрямованій на організування збройного бунту, силового зміну конституційного устрою Російської Федерації, силове захоплення чи силове утримання влади;

- розробляє заходи з боротьби з терористичною і диверсійною діяльністю, організовує їхнє виконання, а також визначає порядок використання підрозділів спеціального призначення;
- організовує і здійснює у межах своїх повноважень розвідувальну діяльність, визначає порядок проведення розвідувальних заходів і використання спеціальних методів і засобів при здійсненні розвідувальної діяльності;
- організовує діяльність органів і військ із захисту та охорони державного кордону, внутрішніх морських вод, виключної економічної зони, континентального шельфу Російської Федерації та їхніх природних ресурсів;
- визначає порядок встановлення відносин співпраці на конфіденційній основі з особами, які дали на це згоду;
- у межах своїх повноважень розробляє заходи із захисту даних, що становлять державну таємницю;
- організовує і здійснює забезпечення безпеки у Збройних Силах Російської Федерації;
- організовує в межах своїх повноважень діяльність із забезпечення безпеки об'єктів оборонного комплексу, атомної промисловості та енергетики, транспорту і зв'язку, заходи з життєзабезпечення великих міст і промислових центрів, інших стратегічних об'єктів, а також із забезпечення безпеки у сфері космічних досліджень, пріоритетних наукових розробок;
- координує діяльність федеральних органів виконавчої влади з проведення контррозвідувальних заходів, із забезпечення криптографічної та інженерно-технічної безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем, а також систем спеціального зв'язку, з набуття спеціальних технічних засобів, призначених для таємного отримання інформації у процесі здійснення оперативно-розшукових заходів;
- бере участь у забезпеченні закритого телефонного, шифрованого та інших видів спеціального зв'язку з установами Російської Федерації, що знаходяться за її межами;
- бере участь у розробленні і реалізації заходів із забезпечення інформаційної безпеки держави;
- організовує і здійснює шифрувальну роботу в органах і військах;
- забезпечує власну безпеку органів і військ;

- у взаємодії зі Службою зовнішньої розвідки проводить заходи, спрямовані на забезпечення безпеки установ і громадян Російської Федерації за її межами¹;
- здійснює інші функції, безпосередньо пов'язані зі специфікою роботи спецслужби.

Внутрішня структура центрального апарату ФСБ має такий вигляд:

Служба контррозвідки, у підпорядкування якої входять Департамент контррозвідувальних операцій, Управління з координування та аналізу контррозвідувальної діяльності, Управління спеціальних заходів, Управління контррозвідки на об'єктах, Центр інформаційної безпеки, Департамент військової контррозвідки;

Служба із захисту конституційного устрою і боротьби з тероризмом, яка включає Управління боротьби з тероризмом і політичним екстремізмом, Антитерористичний центр, Управління боротьби з міжнародним тероризмом, Організаційно-оперативне управління, Оперативно-розшукове управління;

Прикордонна служба;

Служба економічної безпеки, до складу якої входять Управління з контррозвідувального забезпечення підприємств промисловості (Управління "П"), Управління з контррозвідувального забезпечення транспорту (Управління "Т"), Управління з контррозвідувального забезпечення кредитно-фінансової системи (Управління "К"), Управління з контррозвідувального забезпечення міністерства внутрішніх справ, міністерства надзвичайних ситуацій, міністерства юстиції (Управління "М"), Управління з боротьби з контрабандою і незаконним обігом наркотиків (Управління "Н"), Організаційно-аналітичне управління, Адміністративна служба;

Служба оперативної інформації і міжнародних зв'язків, яка включає Департамент оперативної інформації, Аналітичне управління, Управління стратегічного планування, Відділ відкритої інформації, Управління міжнародної співпраці;

Служба організаційно-кадрової роботи, яка підпорядковує Управління спеціальних реєстрацій, Організаційно-планове управління, Управління кадрів;

Контрольна служба, до складу якої входять Інспекторське управління, Управління інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності, Контрольно-ревізійне управління, Управління власної безпеки;

¹ Положение о Федеральной службе безопасности Российской Федерации. Утверждено Указом Президента Российской Федерации № 960. – 2003. – 11 августа. – Ч. III // Доступно на: <http://pvrf.narod.ru/dok/1991/dok05.htm>

Науково-технічна служба, яку утворюють Управління замовлень і поставок озброєнь, військової і спеціальної техніки, Управління оперативно-технічних заходів, Науково-дослідний інститут інформаційних технологій, Науково-дослідний центр;

Служба забезпечення діяльності, яка включає Фінансово-економічне управління, Управління матеріально-технічного забезпечення, Управління капітального будівництва.

Самостійні підрозділи ФСБ: Слідче управління, Управління справами, Договірні-правове управління, Центр безпеки зв'язку, Центр радіоелектронної розвідки на засобах зв'язку, Спеціальна служба (шифрування), Центр з ліцензування, сертифікації і захисту державної таємниці, Центр спеціальної техніки, Прикордонний науково-дослідний центр, Управління реєстрації та архівних фондів, Управління радіоконтррозвідки (Управління "Р"), Управління спеціального зв'язку, Військово-медичне управління, Військово-будівельне управління, Десятий відділ (військово-мобілізаційний), Академія ФСБ¹ та ін.

Внутрішня структура ФСБ, як і штат її підрозділів, можуть бути відкориговані з ініціативи директора ФСБ з метою оптимізації роботи організації або з огляду на потреби часу.

Що стосується Служби зовнішньої розвідки (СЗР), то її діяльність регулюється відповідно до Закону Російської Федерації "Про зовнішню розвідку", підписаного президентом Б. Єльцином 10 січня 1996 р., а також внесеними до нього змінами і доповненнями. Закон замінив попередній Закон Російської Федерації "Про зовнішню розвідку" від 1992 р. Основними цілями розвідувальної діяльності РФ визначено: 1. Забезпечення президента, парламенту й уряду розвідувальною інформацією, необхідною для прийняття рішень у політичній, економічній, оборонній, науково-технічній та екологічній сферах; 2. Забезпечення сприятливих умов для успішної реалізації політики Російської Федерації у галузі безпеки; 3. Сприяння економічному розвитку, науково-технічному прогресу держави і військово-технічному забезпеченню безпеки РФ². Для досягнення поставлених цілей СЗР уповноважена: встановлювати на конфіденційній основі відносини співпраці з особами, які добровільно на це погоджуються; здійснювати заходи із зашифрування кадрового складу та організування його діяльності з використанням іншої відомчої приналежності; використовувати у цілях конспірації документи, які зашифровують особу співробітників кадрового складу, відомчу приналеж-

¹ Структура ФСБ: Центральный аппарат // Доступно на: <http://www.agentura.ru/dossier/russia/fsb/structure/>; Структура ФСБ // Доступно на: <http://gru.org.ru/?q=node/11>

² Федеральний закон № 5-ФЗ "О внешней разведке". – 1996. – 10 января. – Гл. I. – Ст. 5 // Доступно на: http://svr.gov.ru/svr_today/doc02.htm

ність підрозділів, організацій, приміщень і транспортних засобів органів зовнішньої розвідки Російської Федерації; взаємодіяти з федеральними органами виконавчої влади, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, і федеральними органами державної охорони РФ; укладати з федеральними органами виконавчої влади, підприємствами, установами й організаціями РФ угоди, необхідні для виконання розвідувальної діяльності; забезпечувати у межах своєї компетенції захист державної таємниці в установах РФ, що знаходяться за кордоном; забезпечувати безпеку відряджених за кордон громадян РФ, які через свою діяльність мають допуск до даних, що становлять державну таємницю; взаємодіяти з розвідувальними і контррозвідувальними службами іноземних держав у встановленому порядку; забезпечувати власну безпеку¹ та ін.

Сучасна зовнішня розвідка Російської Федерації за масштабами діяльності суттєво поступається зовнішній розвідці СРСР, що пояснюється концентрацією розвідувальних зусиль на пріоритетних для російських інтересів напрямках і відсутністю необхідності забезпечувати свою присутність скрізь, де працюють спецслужби США та інших держав-членів НАТО, як це було у період "холодної війни". СЗР скоротила свій закордонний апарат, закрила понад 30 резидентур у країнах Африки, Південно-Східної Азії, Латинської Америки і водночас почала розширювати співпрацю зі спецслужбами Великої Британії, Німеччини, США, Аргентини, Південної Кореї та інших країн у питаннях, що зачіпають спільні інтереси (боротьба з міжнародним тероризмом, контрабандою наркотиків, проблема поширення зброї масового знищення). Робота СЗР зосереджується на політичному, економічному, науково-технічному напрямках. По лінії політичної розвідки СЗР виконує завдання з добування випереджаючої інформації про політику головних суб'єктів на міжнародній арені, особливо щодо Росії; з відстежування розвитку кризових ситуацій у світі, які можуть загрожувати національній безпеці РФ; з добування даних про спроби окремих держав створити нові види озброєнь, особливо ядерних, здатних нести загрозу території Росії і країн СНД; з надання активного сприяння (через свої канали) здійсненню зовнішньої політики РФ. По лінії економічної розвідки СЗР захищає економічні інтереси Росії, добуває таємну інформацію про надійність торгово-економічних партнерів держави, діяльність міжнародних економічних і фінансових організацій, які зачіпають інтереси Росії, працює на забезпечення економічної безпеки держави. По лінії науково-технічної розвідки завдання СЗР полягають у добуванні ін-

¹ Федеральний закон № 5-ФЗ "О внешней разведке". – 1996. – 10 января. – Гл. I. – Ст. 6 // Доступно на: http://svr.gov.ru/svr_today/doc02.htm

формації про новітні досягнення науки і техніки, що можуть сприяти зміцненню обороноздатності Російської Федерації¹.

Першим директором СЗР був призначений Євгеній Примаков, який очолював організацію з грудня 1991 по січень 1996 р. Його наступники: В'ячеслав Трубніков (1996–2000 рр.), Сергій Лебедєв (2000–2007 рр.) і Михайло Фрадков (призначений на посаду в жовтні 2007 р.). Директор СЗР має першого заступника і заступників, кожен з яких курує відповідний напрям роботи організації. Це заступник директора з оперативних питань, заступник директора з питань науки, заступник директора з кадрових питань, заступник директора з питань матеріально-технічного забезпечення.

Внутрішня структура центрального апарату СЗР складається з:

- Управління аналізу та інформації;
- Управління зовнішньої контррозвідки;
- Управління економічної розвідки;
- Управління науково-технічної розвідки;
- Управління оперативної техніки;
- Управління інформатики;
- Оперативних відділів;
- Служби експлуатації і забезпечення;
- Бюро зі зв'язків з громадськістю і засобами масової інформації;
- Академії СЗР² та ін.

Заступники директора СЗР, а також керівники оперативних, аналітичних і функціональних підрозділів регулярно збираються на колегію для вирішення глобальних завдань, що постають перед організацією.

Трансформація радянської військової розвідки після розпаду СРСР відбулася порівняно непомітно. На відміну від КДБ, Головне розвідувальне управління генштабу збройних сил тепер вже Російської Федерації зберегло основну структуру свого центрального апарату з поправкою на окремі розвідувальні штабів округів та армій, які почали діяти самостійно. Закордонний апарат ГРУ було скорочено з огляду на оптимізацію роботи і брак коштів на утримання резидентур у тих країнах, які для Росії мали другорядний інтерес. З тієї ж причини розвідка почала змінювати масштаб своєї діяльності з глобального на регіональний і приділяти першочергову увагу конфліктам, які становили чи могли становити безпосередню загрозу для РФ. Зокрема, ГРУ брало активну участь у двох військових кампаніях у Чечні, займалося розвідувальним

¹ Див.: Внешняя разведка в 1990-х годах // Доступно на: <http://svr.gov.ru/history/stage12.htm>

² Структура СВР России // Доступно на: http://svr.gov.ru/svr_today/struk_sh.htm

забезпеченням бойових дій російських військ, організувало і здійснювало спецоперації зі знешкодження чеченських бойовиків¹.

Начальник ГРУ підпорядковується начальнику генштабу збройних сил і міністру оборони Російської Федерації. Сьогодні ГРУ очолює генерал-майор Ігор Сергун, призначений на посаду у грудні 2011 р. Про сучасну структуру центрального апарату ГРУ, офіційна інформація про яку не розголошується, можна скласти враження за даними з різних публікацій у засобах масової інформації. Це 13 основних (номерних) управлінь, а також допоміжні управління та відділи:

- Перше управління (країни Європи);
- Друге управління (країни Північної і Південної Америки, Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія);
- Третє управління (країни Азії);
- Четверте управління (країни Африки);
- П'яте управління (оперативна розвідка);
- Шосте управління (радіотехнічна розвідка);
- Сьоме управління (НАТО);
- Восьме управління (диверсійний спецназ);
- Дев'яте управління (військові технології);
- Десяте управління (військова економіка);
- Одинадцять управління (стратегічні доктрини та озброєння);
- Дванадцять управління (ядерна зброя);
- Управління Дванадцять-біс (інформаційна війна);
- Управління космічної розвідки;
- Оперативно-технічне управління;
- Управління зовнішніх зносин;
- Академія ГРУ² та ін.

У підпорядкування ГРУ також входять два науково-дослідні інститути, розміщені у Москві і відомі як 6-й і 18-й Центральні Науково-дослідні інститути.

Успадкована Російською Федерацією система радянської розвідки, реформована з урахуванням нових міжнародних реалій і внутрішньополітичних перетворень у самій Росії, залишається важливою складовою як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки держави на сучасному етапі. Зрозуміло, що масштаби діяльності цієї системи, а також можливості суттєво звузилися, оскільки 14 колишніх радянських республік більше “не працюють” на Москву.

¹ Див.: Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – Гл. 12. ГРУ: день сегодняшний // Доступно на: <http://www.agentura.ru/dossier/russia/gru/imperia/segodnya/>

² Структура ГРУ // Доступно на: <http://www.agentura.ru/dossier/russia/gru/structure/>; Структура ГРУ // Доступно на: <http://gru.org.ru/?q=node/4>

11.2. Нова розвідувальна політика європейських держав

Колишні радянські республіки як нові незалежні держави здійснили реформування систем органів держбезпеки і створили свої інституції, покликані захищати їхній суверенітет і вирішувати питання забезпечення національної безпеки. В Україні цей процес започаткували парламентські комісії з розроблення концепції органів державної безпеки і з реорганізації органів державної безпеки. На основі їхніх розробок Верховна Рада України 20 вересня 1991 р. ухвалила постанову “Про створення Служби національної безпеки України” (СНБ). Відповідно Комітет державної безпеки УРСР було ліквідовано. До лютого 1992 р. у складі СНБ сформувалися Головне управління розвідки, Головне управління контррозвідки, Управління “К” (боротьба з корупцією та організованою злочинністю), інші підрозділи (інформаційно-аналітичний, слідчий, оперативно-технічний, урядового зв’язку, мобілізаційний, оперативного документування, міжнародних зв’язків), а також були створені управління СНБ в областях. Паралельно відбувалося формування органів військової контррозвідки¹.

Наприкінці березня 1992 р. президент Леонід Кравчук підписав прийнятий Верховною Радою Закон “Про Службу безпеки України”, за яким було визначено статус, межі компетенції та умови функціонування цього органу. Покликана захищати державний суверенітет, конституційний лад, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний та оборонний потенціал України, законні інтереси держави та права громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб і посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, попереджати, виявляти і розкривати злочини проти миру і безпеки людства, терористичну і корупційну діяльність, інші протиправні дії, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України, Служба безпеки уповноважена:

- виконувати інформаційно-аналітичну роботу для ефективного проведення органами державної влади внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу та інших питань, пов’язаних з національною безпекою України;
- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

¹ Заснування Служби безпеки України // Доступно на: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=83208&cat_id=39739

- здійснювати профілактику правопорушень у сфері державної безпеки, виявляти і розкривати злочини у межах своєї компетенції;
- надавати своїми силами і засобами допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю;
- здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, енергетики, транспорту, зв’язку, а також важливих об’єктів інших галузей господарства;
- відповідати за контррозвідувальне забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ за кордоном;
- сприяти Державній прикордонній службі в охороні державного кордону України;
- брати участь у розробленні заходів і вирішенні питань, які стосуються прикордонного режиму, в’їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства¹ та ін.

Служба безпеки України (СБУ) є державним правоохоронним органом спеціального призначення і підпорядковується президенту України, який здійснює загальне керівництво її діяльністю через Раду національної безпеки і оборони. Роботу СБУ контролює Верховна Рада, зокрема парламентський Комітет з питань державної безпеки і оборони, який має право отримувати і вивчати інформацію стосовно діяльності спецслужби, виносити окремі моменти цієї діяльності на розгляд Верховної Ради, заслуховувати звіти керівників спецслужби і контролювати її бюджет. Поточною роботою СБУ керує голова, який призначається президентом. Голова СБУ не є членом Кабінету Міністрів, відтак прем’єр-міністр не контролює спецслужбу за винятком питань бюджету і матеріального забезпечення². Голова СБУ несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на спецслужбу. Першим керівником СНБ–СБУ був Євген Марчук (1991–1994 рр.). З лютого 2012 р. посаду голови СБУ займає Ігор Калінін.

Система органів СБУ функціонує відповідно до Закону “Про Службу безпеки України” від 1992 р., поправок і доповнень до нього. Вона включає Центральне управління СБУ, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військові формування, а

¹ Закон України № 2229-ХІІ “Про Службу безпеки України”. – 1992. – 25 березня. – Р. I. – Ст. 2, Р. IV. – Ст. 24 // Доступно на: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=2229-12>

² Скибинецький А. Спецслужби в демократическом обществе: подконтрольность и эффективность // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6. – С. 44.

також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки. До складу Центрального управління СБУ входять такі функціональні підрозділи: контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю, інформаційно-аналітичний, оперативно-технічний, слідчий, оперативного документування, по роботі з особовим складом, адміністративно-господарський, фінансовий та ін.¹ Розвідувальні підрозділи були виведені зі складу СБУ у 2004 р. Колишнє Головне управління розвідки та Управління радіоелектронної розвідки і контррозвідки (Управління “Р”), об’єднані на початку 2004 р. у Департамент розвідки СБУ, стали основою для створення Служби зовнішньої розвідки України (СЗР)². Виокремлення розвідки зі складу правоохоронного органу свідчило про посилення її ролі як інструмента впливу на формування політики держави і відкривало перспективи до дальшого вдосконалення розвідувальної діяльності.

За Законом “Про Службу зовнішньої розвідки України”, прийнятим Верховною Радою і підписаним президентом Віктором Ющенком 1 грудня 2005 р., на Службу зовнішньої розвідки покладено такі завдання:

- добування, аналітичне оброблення і надання розвідувальної інформації вищому керівництву держави;
- здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, на зміцнення обороноздатності, на підтримку економічного і науково-технічного розвитку;
- участь у забезпеченні функціонування установ України за кордоном, безпеки їхніх співробітників, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані з відомостями, що становлять державну таємницю;
- участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією;
- вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, загрозам безпеці її громадян та об’єктів державної власності за межами України³.

¹ Закон України № 2229-ХІІ “Про Службу безпеки України”. – 1992. – 25 березня. – Р. II. – Ст. 9, 10 // Доступно на: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=2229-12>

² СЗР. Історія створення // Доступно на: <http://www.szru.gov.ua/cms/ua/index/history/5.html>

³ Закон України № 3160-IV “Про Службу зовнішньої розвідки України”. – 2005. – 1 грудня. – Ст. 3 // Доступно на: <http://www.szru.gov.ua/base.php?lang=ua&item=4&page=1>

Для виконання поставлених завдань СЗР наділено відповідними правами і повноваженнями, а саме:

- встановлювати на конфіденційній основі співробітництво з повнолітніми, дієздатними особами, які добровільно дали на це згоду;
- отримувати для розвідувальних цілей необхідну інформацію від усіх органів державної влади, підприємств, організацій і установ, незалежно від форми власності;
- користуватися послугами експертів та консультантів з кола фахівців інших органів державної влади, підприємств, організацій та установ;
- використовувати на договірних засадах службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, організацій та установ незалежно від форми власності, а також за згодою окремих осіб – належні їм житлові та нежитлові приміщення, транспортні засоби та інше майно;
- відкривати рахунки в національній та іноземній валюті у банках та інших фінансових установах;
- використовувати документи, що прикривають особу співробітників та приналежність підрозділів, організацій, приміщень і транспортних засобів до розвідувальних органів України;
- створювати з метою конспірації організаційні структури (підрозділи, підприємства, організації та установи), необхідні для виконання завдань розвідувальних органів України та прикриття їхніх співробітників, використовувати кошти і майно, набуті в результаті їхньої діяльності;
- виступати замовниками науково-дослідних, дослідно-конструкторських та інших робіт в області розроблень і виготовлення спеціальних засобів, необхідних для здійснення розвідувальної діяльності, створювати і застосовувати технічні засоби розвідки;
- забезпечувати власну безпеку діяльності, захист своїх сил, засобів та інформації від протиправних дій і загроз¹ та ін.

Гнучкий механізм реалізації повноважень дає змогу СЗР вчасно викривати нові ризики для національних інтересів України. Йдеться про загрози, пов’язані з використанням природних ресурсів (боротьба за енергетичні ресурси, за контроль над джерелами енергоносіїв та шляхами їхньої доставки), виклики з боку міжнародних організованих злочинних груп, що поступово зростають з терористичними організаціями, проблему неконтрольованого розповсюдження зброї масового

¹ Закон України № 2331-III “Про розвідувальні органи України” (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200-15) від 15 грудня 2005 р.). – 2001. – 22 березня. – Р. II. – Ст. 9 // Доступно на: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2331-14>

знищення і засобів її доставки, небезпеку ескалації “заморожених” і виникнення нових регіональних конфліктів, загрози з боку морського піратства та ін. Отже, попереджене керівництво держави має змогу відповідно реагувати на подібні виклики¹.

Структура Служби зовнішньої розвідки узагальнено має такий вигляд: апарат управління; підрозділи агентурної і технічної розвідки; оперативно-технічні підрозділи; інформаційно-аналітичні підрозділи; підрозділи власної безпеки; підрозділи забезпечення; навчальні заклади та науково-дослідні установи².

Роботою СЗР керує голова, якого призначає президент. Першим керівником спецслужби був Олег Синяньський (2004–2005 рр.). З червня 2010 р. цю посаду займає Григорій Ілляшов.

Що стосується військової розвідки незалежної України, то її формування відбувалося паралельно зі становленням Збройних Сил України. У вересні 1992 р. було створено Управління розвідки Головного штабу збройних сил, а в жовтні того ж року – Управління військової стратегічної розвідки міністерства оборони. Внаслідок об’єднання цих структур у липні 1993 р. виникло Головне управління військової розвідки міністерства оборони, яке у квітні наступного року було перейменовано на Головне управління розвідки міністерства оборони (ГУР)³.

Діяльність військової розвідки регулюється Законом “Про розвідувальні органи України” від 2001 р. з відповідними змінами і доповненнями. Розвідувальний орган міністерства оборони має здійснювати розвідувальну діяльність у військовій, військово-політичній, військово-технічній, військово-економічній, інформаційній та екологічній сферах. Завдання і повноваження ГУР загалом кореспондуються зі завданнями і повноваженнями СЗР з розмежуванням сфер діяльності⁴. Повсякденною роботою ГУР керує начальник, якого призначає президент за поданням міністра оборони. Першим начальником ГУР був генерал-лейтенант

¹ Власюк Л. Розвідка повинна працювати на попередження. Запис бесіди з головою Служби зовнішньої розвідки України М. Маломужем // Урядовий кур’єр. – 2008. – 4 грудня.

² Закон України № 3160-IV “Про Службу зовнішньої розвідки України”. – 2005. – 1 грудня. – Ст. 5 // Доступно на: <http://www.szru.gov.ua/base.php?lang=ua&item=4&page=1>

³ Розвідка має бути потужною // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9. – С. 18–19; Історія створення Головного управління розвідки Міністерства оборони України // Доступно на: <http://gur.mil.gov.ua/content/creation.html>.

⁴ Див.: Закон України № 2331-III “Про розвідувальні органи України” (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200-15) від 15 грудня 2005 р.). – 2001. – 22 березня. – Р. I. – Ст. 4, Р. II. – Ст. 9 // Доступно на: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2331-14>

Олександр Скіпальський (1994–1997 рр.). Із серпня 2010 р. цю посаду займає генерал-майор Сергій Гмиза.

Загальне керівництво розвідувальними органами України і координацію їхньої діяльності здійснює президент через Раду національної безпеки і оборони, так само як у випадку з основним контррозвідувальним органом – СБУ. Реформування системи органів держбезпеки, їхня переорієнтація на захист національних інтересів України, становлення зовнішньої розвідки як самостійної структури, підпорядкованої безпосередньо президенту, оновлений формат військової розвідки свідчили про якісні перетворення у секторі безпеки держави, спрямовані на її подальше посилення.

Країни Центральної і Східної Європи – колишні сателіти СРСР – реформували свої спецслужби за різними програмами, як радикальними, так і поміркованими. Для держав перехідного періоду ідеальний варіант заміни старих розвідувальних структур новим апаратом полягав у дотриманні п’яти основних принципів, відповідно до яких спецслужби мають:

1. Добувати розвідувальну інформацію, важливу для безпеки держави.
2. Працювати в межах закону, що визнає права й основні свободи людини.
3. Мати ефективну систему функціонування.
4. Бути підзвітними президенту, прем’єр-міністру чи міністрам, які відповідають перед парламентом.
5. Бути відкритими для внутрішнього і зовнішнього контролю, парламентського нагляду, щоб засвідчити, що вони не перевищують своїх повноважень і не використовуються урядом для його вигоди¹.

Однак розв’язання постійної дилеми, притаманної діяльності розвідувальних структур у демократичному суспільстві, а саме: досягнення ефективності чи контрольованості (без ефективної роботи розвідки держава не може успішно протистояти викликам своїй безпеці, без контрольованості розвіддіяльності втрачається сутність демократії і виникає ризик забезпечення псевдонаціональних інтересів), значно ускладнювалося внаслідок внутрішньополітичних, соціально-економічних проблем, що супроводжували процес перетворення посткомуністичних держав на демократичні. Нестабільність внутрішнього середовища, слабкість нових політичних режимів та їхніх інституцій, вразливість впроваджуваних демократичних норм і цінностей, доступність різновекторної іноземної

¹ Intelligence Practice and Democratic Oversight – A Practitioner’s View. – DCAF Intelligence Working Group. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Occasional Paper No. 3. – Geneva, 2003. – July. – P. 64.

допомоги, зовнішній вплив на розвідувальні служби і поширене вороже сприйняття спецслужб серед населення – усе це перешкоджало продуктивному реформуванню системи розвідки.

Практично всі посткомуністичні держави певний період зберігали старі розвідувальні структури з тим самим персоналом, який працював упродовж “холодної війни”. Винятком стала Німеччина, після об’єднання якої міністерство державної безпеки НДР (“Штазі”) припинило функціонування, а його співробітники були звільнені з посад. На території об’єднаної Німеччини запряцювали західнонімецькі спецслужби. У Чехословаччині таємна поліція StB продовжувала функціонувати під кураторством КДБ СРСР аж до його розпаду. Спроби оптимізувати роботу StB, зокрема за рахунок скорочення штатного персоналу після відповідної перевірки його діяльності (зі 17 до 11 тис. осіб), не дали очікуваного ефекту, тому було вирішено створити цілком нову спецслужбу¹. Після поділу Чехословаччини на дві держави словацькі органи держбезпеки, на відміну від чеських, до середини 1996 р. користувалися послугами російських спеціалістів з реформування системи держбезпеки. Традиційно тісні відносини з російськими колегами підтримували болгарські спецслужби. В Угорщині більшість працівників розвідувальних структур дали змогу продовжити роботу на попередніх посадах і не проводили офіційної перевірки їхньої діяльності, спрямувавши увагу на розслідування діяльності політичної еліти. У Польщі працівники Служби безпеки (польськ. *Służba Bezpieczeństwa* – SB) були звільнені з посад упродовж року після перших демократичних виборів. Спеціальна комісія зі 140 депутатів з липня по вересень 1990 р. розглядала їхні справи про поновлення. У результаті перевірки 42 % (понад 10 тис. осіб) з усіх колишніх офіцерів SB кваліфікувалися для працевлаштування у новоствореному Бюро охорони держави (польськ. *Urząd Ochrony Państwa* – UOP). Практично до кінця 1990-х рр. экс-працівники SB домінували у спецслужбах Польщі. Ситуація пояснювалася тим, що реформовані органи держбезпеки з обмеженими функціями потребували меншої кількості персоналу, відтак кадрова політика не впливала кардинально на особовий склад нових структур. Їх заповнювали “старими” офіцерами, які пройшли кваліфікацію, решта працевлаштовувалися в інших державних структурах, зокрема відомстві внутрішніх справ².

¹ Див.: *Czerny O. Czechoslovak (Czech) Intelligence after the Cold War. – Workshop on Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Geneva, 2002. – October. – P. 4–5.*

² Див.: *Zybertowicz A. Transformation of the Polish Secret Services: From Authoritarian to Informal Power Networks. – Workshop on Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Geneva, 2002. – October. – P. 3.*

Румунія розформувала свою службу безпеки Securitate у грудні 1989 р. і першою серед посткомуністичних держав ініціювала офіційну перевірку її персоналу. З понад 15 тис. осіб прийнятими для працевлаштування у новій спецслужбі виявилися близько 5 тис. Унаслідок дальшого відбору персоналу служба безпеки і розвідки SRI отримала близько 4 140 колишніх працівників Securitate, що становило 60 % особового складу SRI. До кінця 1990-х рр. ця цифра зменшилася утричі¹.

Поступово країни Центральної і Східної Європи реформували систему органів держбезпеки і практично всі, а також колишні радянські республіки Литва, Латвія, Естонія, були прийняті до НАТО як держави, що відповідають стандартам цієї організації. З огляду на зміну характеру сучасної війни, коли традиційні бойові дії замінюються розвідувальними операціями, що дають рівноцінний перемозі політичний та економічний ефект, першочергову увагу НАТО приділяє збалансуванню роботи розвідслужб нових і старих членів організації. Збалансування передбачає проведення комплексу заходів щодо спецслужб посткомуністичних держав, а саме:

1. Розширення контактів (укладання угод про співпрацю між розвідувальними організаціями дружніх держав, надання працівникам ЦРУ доступу до архівів чи принаймні до матеріалів стосовно минулого співробітництва спецслужб посткомуністичних держав з радянською розвідкою).
2. Чистка кадрів (програма була проведена в Польщі, Чехії, Румунії, країнах Прибалтики та ін. У підготовці чеських розвідників, окрім ЦРУ і SIS, беруть активну участь спецслужби Італії, увесь оперативний склад польської розвідки і контррозвідки регулярно стажується у Франції чи США, а керівна ланка – у Німеччині. Співробітники розвідувальних підрозділів Прикордонної поліції Румунії періодично проходять навчання в Іспанії, співробітники Служби державної безпеки Естонії – у Великій Британії).
3. Зміна пріоритетів (побудова “східного” напряму роботи спецслужб посткомуністичних країн, активне залучення до їхніх операцій ЦРУ, SIS, спецслужб Франції та Німеччини).
4. Структурна реорганізація (заміна радянської моделі на модель західного зразка, що має ефективніше протистояти новим викликам і виконувати нові завдання. Для уникнення конкуренції між спецслужбами розвідку виокремлюють з органів безпеки у самостійну службу. Її статус прирівнюють до статусу служби безпеки.

¹ *Watts L. Intelligence Reform in Europe's Emerging Democracies // Доступно на: <http://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol48no1/html/v48i1a02p.htm>*

Водночас статус військової розвідки знижується з рівня управління в міністерстві оборони до рівня управління в генеральному штабі збройних сил. Для координації і керування роботою розвідок створюють національні розвідувальні співтовариства. Для оцінення їхньої діяльності та визначення нових завдань при уряді формують спеціальні структури. Наприклад, у Польщі – Колегія у справах спецслужб, у Чехії – Рада з розвідки, у Латвії – Рада національної безпеки. Загальний нагляд за діяльністю спецслужб законодавчо закріплюється за парламентськими структурами).

5. Допуск до таємниць (отримання допуску до таємної інформації згідно з процедурами НАТО і перевірка на здатність нових членів нести відповідальність перед союзниками за збереження таємниці)¹.

Після вступу до НАТО країни Центральної і Східної Європи здобули членство в ЄС, де їхніх розвідників стали залучати до нових напрямів діяльності. Це макроекономічна розвідка – збір стратегічної інформації про глобальні процеси в економіці інших держав; мікроекономічна розвідка – збір тактичної та оперативної інформації про поточні процеси в економіці інших держав; економічна контррозвідка – протидія спробам іноземних спецслужб і комерційних фірм добути державні торговельно-економічні і технологічні таємниці (зокрема, у таких галузях, як комп'ютерні технології, оптика і напівпровідники, авіакосмічне обладнання, фотообладнання, зв'язок, електротехніка і т. п.)². Необхідно зазначити, що економічний шпідіаж ведеться як на території держав-противників, так і на території дружніх держав і вважається цілком “нормальною” діяльністю, продиктованою національними інтересами держави-ініціатора. У “війні технологій” традиційні союзники перестають ними бути, бо ніхто не хоче добровільно втрачати свою економічну конкурентоздатність.

Натомість виклики сучасного світу, насамперед у галузі безпеки, спонукають держави ЄС до поглиблення співпраці не лише у межах Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ), а й у розвідувальній сфері. Йдеться про спільну розвідувальну політику ЄС як невід'ємну складову успішного розвитку СЗППБ. Для побудови спільної розвідувальної політики пропонуються різні варіанти: від поступового поглиблення інтеграції до створення багаторівневої системи співпраці з чітко визначеними функціями і повноваженнями. У першому варіанті

¹ Сайчук Н. Стандарты НАТО для спецслужб. Восточноевропейские государства завершают реформирование спецслужб в контексте расширения НАТО // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6. – С. 37–40.

² Машловец В. На службе у экономических интересов // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8. – С. 27.

передбачено “природну еволюцію” неформального партнерства між спецслужбами держав-членів ЄС до офіційного співробітництва. Наприклад, до обміну таємною інформацією, який здійснюється британською (MI5), французькою (DGSE), німецькою (BFV) службами безпеки у межах Бернського клубу неофіційно, поступово могли б долучитися спецслужби інших країн. У підсумку сформувалася б основа європейської розвідувальної здатності. Суть другого варіанта полягає у більш організованому підході, а саме створенні трьох кіл співпраці між державами-членами ЄС у розвідувальній сфері. Зовнішнє коло – щорічні збори представників урядових і неурядових кіл на нейтральній території, які зацікавлені у розвідувальній інформації; внутрішнє коло – офіційні збори представників розвідувальних організацій, уповноважених контролювати потреби у розвідувальній інформації; більш внутрішнє коло – виконання запитів на розвідувальну інформацію¹. Якщо перший варіант вважають простішим за змістом і легшим для реалізації, то другий більше відповідає сутності ЄС як наднаціональної організації.

Тим не менше, формування спільної розвідувальної політики ЄС – досить складний процес, зважаючи на об'єктивні і суб'єктивні причини. Співпраця між розвідувальними службами різних держав з огляду на специфіку діяльності має певні обмеження і ризики, починаючи з можливої нерівноправності у відносинах і закінчуючи відсутністю узгодженості щодо пріоритетів діяльності. Обмін розвідувальною інформацією збільшує ризик витоку інформації, таємна діяльність стає вразливою, якщо розкривається перед ширшою аудиторією. Окремі держави можуть маніпулювати розвідувальним продуктом, вибираючи, яку інформацію надавати або не надавати своїм партнерам. Обсяг і якість такої інформації може відрізнитися, зважаючи на потужність спецслужб. Якщо говорити про спільну розвідувальну політику, неминуче виникне дисбаланс участі, тому що внесок одних спецслужб не буде рівноцінним внеску інших. До цього додається питання довіри між європейськими державами, які регулярно шпигують одна за одною. Необхідно рахуватися з тим, що держави-члени ЄС мають різні системи розвідувальних служб з різним підпорядкуванням (військовому чи цивільному керівництву), отже, їхня залученість до спільної розвідувальної політики має відповідно регламентуватися. Крім того, роль розвідки у політиці уряду тої чи іншої держави може варіюватися від значущої до допоміжної і незначної взагалі, що безпосередньо позначатиметься на сприйнятті державами-членами ЄС їхньої спільної розвідувальної здатності. Серйоз-

¹ Baker Ch. The Search for a European Intelligence Policy. – Federation of American Scientists. Intelligence Resource Program // Доступно на: <http://www.fas.org/irp/eprint/baker.html>

ні труднощі на шляху створення спільної розвідувальної політики ЄС можуть виникнути через “особливі відносини” США і Великої Британії, у межах яких здійснюється тісна співпраця у розвідувальній сфері, а також через порушення балансу у взаємодії з НАТО¹.

Зрозуміло, що у такій чутливій сфері, як розвідувальна, де збільшення учасників співпраці породжує більше ризиків, ніж продуктивності, позитивного результату інтеграції зусиль досягають за умови взаємної довіри між партнерами. Держави-члени ЄС можуть здолати всі проблемні моменти завдяки політичній волі, адже в ідеалі спільна розвідувальна політика має працювати на СЗППБ, а також задовольняти потреби оборонного характеру. Вона дасть змогу країнам ЄС ефективніше протистояти новим викликам сьогодення і з меншими витратами, уникаючи дублювання у діяльності незалежних розвідувальних структур. Щоправда досвід свідчить, що кращою моделлю співпраці між спецслужбами іноземних держав є тимчасові “джентльменські” угоди, які не зобов’язують сторони. Така співпраця триває доти, доки є взаємовигідною. Наприклад, британська MI5 неофіційно підтримує зв’язки з майже сотнею спецслужб іноземних держав по усьому світу, однак жодних союзів чи інституцій, які б їх об’єднували, немає. Якщо врахувати досить скептичне ставлення британців (і не тільки) до поглиблення європейської інтеграції, а також розширення кордонів ЄС з прийомом нових членів, на цьому етапі варто віддати перевагу “джентльменським” угодам у розвідувальній сфері, наприклад таким, що реалізуються у межах Бернського клубу.

11.3. Вдосконалення розвідки США на сучасному етапі

Розпад СРСР і завершення “холодної війни” спричинили перегляд основних складових зовнішньої політики США, а також змістили акценти у роботі розвідки. Новий світовий порядок не був настільки безпечним для Вашингтона, щоб пасивно спостерігати за його формуванням. Ситуацію влучно описав один з директорів ЦРУ Дж. Вулсі: “Ми перемогли дракона (СРСР. – С. П.), з яким боролися 45 років, і виявили, що знаходимося у джунглях, повних отруйних змій. Із сотнею змій боротися важче, ніж з одним драконом ...”². Потреби національної

¹ Baker Ch. The Search for a European Intelligence Policy. – Federation of American Scientists. Intelligence Resource Program // Доступно на: <http://www.fas.org/irp/eprint/baker.html>

² Путилов Е. Изнанка глобальной разведки // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9. – С. 42.

безпеки США вимагали активізації розвідувальної діяльності за такими пріоритетними напрямками, як: потенційні загрози з боку терористичних угруповань; статус ядерної зброї і супутніх матеріалів на території колишнього Радянського Союзу; військово-політичний розвиток Іраку, Ірану, Північної Кореї; розповсюдження зброї масового знищення. До другої групи основних напрямів роботи американської розвідки слід віднести: військово-політичний розвиток Китаю; політичний розвиток Росії та її відносини з колишніми радянськими республіками; внутрішньополітичну стабільність у Мексиці; індо-пакистанські відносини; мирний процес на Близькому Сході; діяльність міжнародних кримінальних організацій; розвиток ситуації на Балканах. Зросла вага економічної розвідки, пов’язаної зі збором інформації стосовно торговельної політики іноземних держав, їхніх валютних резервів, потенціалу і доступності природних ресурсів, діяльності головних корпорацій та ін. У цьому контексті пріоритетним для США залишається дослідження економічної ситуації в Росії, Китаї, Японії, Південній Кореї, Індії, країнах ЄС. Тому необхідно активізувати контррозвідувальні зусилля для захисту американських економічних інтересів від іноземного шпionажу. Не зникає також потреба у здатності спецслужб здійснювати таємні операції як допоміжний засіб реалізації політики уряду.

Забезпечувати виконання вказаних завдань має розвідувальне співтовариство США, в якому інтегровані всі американські спецслужби: ЦРУ, розвідувальні органи, підпорядковані Пентагону, Бюро розвідки та досліджень держдепартаменту, розвідувальні підрозділи міністерства юстиції і міністерства фінансів, ФБР. За розмірами фінансування перше місце у співтоваристві посідає військова розвідка, на структурі якої припадає понад 80 % річного бюджету співтовариства. ЦРУ послуговується всього 10 % від загальної суми коштів, що витрачають США на розвідку, однак відіграє особливу роль у розвідувальному співтоваристві. До реформування директор ЦРУ номінально керував співтовариством (виконував обов’язки директора т. зв. центральної розвідки) і був основним радником президента з питань розвідки. Крім того, Центральне розвідувальне управління відповідає за агентурну розвідку, яка дає унікальну інформацію. Така розвідка має глобальний характер, що перетворює ЦРУ на елітну спецслужбу.

У постбіполярному світі з його новими викликами головна функція розвідувального співтовариства США залишилася незмінною – це забезпечення аналізу інформації, отриманої з усіх можливих джерел, як відкритих, так і таємних, і вчасне подання відповідних висновків державному керівництву. Ефективна реалізація цієї функції передбачає оптимізацію роботи всередині розвідувального співтовариства і пристосування його складових до нових міжнародних реалій. Реформування

співтовариства мало два альтернативні підходи. Перший – це децентралізація американської розвідки за рахунок обмеження компетенції директора центральної розвідки у визначенні статей використання ресурсів і зниження його впливу на керівників інших розвідувальних агентств. У межах цього підходу ще важливішою ставала децентралізація розвідувального аналізу і можливість його здійснення кожним конкретним департаментом, що займається виробленням політики. Це могло посилити зв'язки між виробниками розвідувального продукту і замовниками. Такий підхід виправдовував себе щодо вузьких технічних питань, наприклад у тих випадках, коли розвідувальні органи військових служб оцінюють потенціал нового військового обладнання чи тактики супротивника. Однак щодо питань, розгляд яких потребує більше ресурсів, ніж однієї служби, які мають національний характер, висвітлення яких вимагає різних оцінок і дослідження багатьох об'єктів, децентралізація певною мірою стояла на заваді. Тому необхідна актуальна система політичних пріоритетів держави, на основі якої буде зрозуміло, де потрібно залучати все розвідувальне співтовариство, а коли достатньо індивідуальних зусиль того чи іншого розвідувального підрозділу.

Децентралізація розвідки передбачала зміну структури розвідувального співтовариства, що з іншого боку призводило до його нової централізації. Оскільки поглиблення децентралізації вимагає контролю за діяльністю периферійних органів у межах співтовариства, з'являється потреба у створенні посади директора національної розвідки для нагляду за їхньою роботою. У такому випадку директор ЦРУ буде підпорядковуватися директору національної розвідки. Останній координуватиме діяльність розвідувального співтовариства і визначатиме її пріоритети. Ця реформа може бути ефективною за умови, якщо директор національної розвідки отримає абсолютні повноваження над усією роботою співтовариства, допоміжний персонал для нагляду за діяльністю його складових, а також контроль над бюджетом. Інакше він буде ослабким керівником, щоб контролювати великі агентства у межах його компетенції. Водночас така реформа може зустріти сильний політичний і бюрократичний опір, а також призвести до конкуренції між директором національної розвідки і радником президента з питань національної безпеки, чії функції вже включають певні елементи пропонованої компетенції директора національної розвідки.

Другий підхід до реформування розвідувального співтовариства пропонував посилення ролі директора центральної розвідки. Його потрібно наділити правом призначати керівників розвідувальних підрозділів і/або визначати статті видатків та переміщати людей і ресурси у межах співтовариства відповідно до вимог часу. Цей підхід не вимагав суттєвих

структурних змін у співтоваристві, а лише давав більший контроль над ним одній особі. Директор центральної розвідки володів необхідними ресурсами для взяття на себе ширших зобов'язань. Однак повноваження директора призначати керівників розвідувальних підрозділів могли форсувати політизацію і примусовий консенсус всередині співтовариства. Водночас могла виникнути небезпека того, що директор центральної розвідки буде більше відстоювати інтереси ЦРУ у співтоваристві, оскільки залишатиметься його керівником¹. Потрібно зазначити, що питання повноважень директора центральної розвідки було остаточно вирішене лише у 2004 р. скасуванням цієї посади і створенням окремої від директора ЦРУ посади директора національної розвідки².

Упродовж 1990-х рр. реформування розвідувального співтовариства США відбувалося за рахунок розширення його структури. У 1994 р. на основі низки підрозділів фотографічної розвідки міністерства оборони було створено Центральну службу фотографічної розвідки (Central Imagery Office), введено до складу розвідувального співтовариства. Пізніше на її місці створили Національне агентство фотографічної розвідки і картографії (National Imagery and Mapping Agency), метою діяльності якого стало сконцентрувати всю діяльність зі збору й оброблення інформації, отримуваної за допомогою космічних розвідувальних систем³. У 1996 р. на підставі рекомендацій заключної доповіді парламентської Комісії Аспіна–Брауна, що досліджувала потенціал і перспективи реформування розвідувального співтовариства США, були внесені зміни у механізм керівництва і координації роботи співтовариства. Директор центральної розвідки отримав трьох помічників – з питань збору і добування розвідінформації, з питань аналітичної роботи і розвідувального продукту, з адміністративних питань. Було створено посаду заступника директора з управління співтовариством, а також законодавчо регламентовано повноваження нових посадовців⁴.

¹ Making Intelligence Smarter. The Future of U.S. Intelligence. – Report of an Independent Task Force. Council on Foreign Relations. – 1996. – February. – Washington, D. C.: Council on Foreign Relations, Inc., 1996 // Доступно на: <http://www.fas.org/irp/cfr.html>

² Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004. Public Law 108–458. – 2004. – December, 17. – Title I – Reform of the Intelligence Community. Subtitle A – Establishment of Director of National Intelligence. 118 Stat. 3643 // Доступно на: http://www.nctc.gov/docs/pl108_458.pdf

³ У 2003 р. Національне агентство фотографічної розвідки перейменували на Національне агентство геопросторової розвідки (National Geospatial-Intelligence Agency).

⁴ Дундук М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 89–90.

Що стосується реформування діяльності ЦРУ, то тут потрібно розглянути два аспекти: зовнішній і внутрішній. Перший передбачав посилення ролі організації та розширення її компетенції в межах розвідувального співтовариства, що неминуче призводило до конкуренції з іншими розвідувальними підрозділами, загострення міжвідомчого протистояння, зайвого дублювання у роботі на тих ділянках, де ЦРУ демонструватиме свою першість. Внутрішній аспект – це необхідність оновлення кадрового складу розвідки, який частково застарів, в також опинився під загрозою внаслідок шпигунської діяльності Олдріча Еймса – співробітника ЦРУ, викритого у 1994 р. О. Еймс працював на радянську, а пізніше російську розвідку майже дев'ять років і зумів передати росіянам інформацію про більш ніж 100 таємних операцій і понад 30 співробітників ЦРУ та інших західних спецслужб¹. Його справа стала важким ударом для Центрального розвідувального управління і спонукала до перегляду діяльності організації, насамперед на російському напрямі, оновлення системи внутрішньої безпеки і жорсткішої перевірки персоналу на благонадійність. Крім того, актуальним питанням для ЦРУ залишалася відповідність рівня професійної підготовки особового складу сучасним потребам розвідки. Наприклад, бракувало спеціалістів зі знанням арабської мови, мови пушту та ін.

Загалом ні ЦРУ, ні розвідувальне співтовариство США не виробили чіткої концепції перебудови своєї діяльності у постбіполярному світі, не сформулювали конкретних завдань, які б організували роботу розвідки на новому етапі. Надмірне теоретизування стосовно реформування, бюрократичні експерименти, безпідставне розширення внутрішнього апарату спецслужб, роздування штатів співробітників, втручання одних розвідувальних підрозділів у компетенцію інших, міжвідомча конкуренція призвели до серйозних провалів американської розвідки на початку ХХІ ст.

Безпрецедентні терористичні атаки у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р. стали свідченням вразливості американської системи національної безпеки і неготовності спецслужб протистояти нестандартним викликам. Вище керівництво США, захоплене зміцненням зовнішньополітичних та економічних позицій держави на міжнародній арені, підпорядковувало реорганізацію системи національної безпеки і розвідувального співтовариства першочерговій меті – утвердженню світового лідерства. У глобальній політиці адміністрації Дж. Буша загрози тероризму не приділяли належної уваги. Рада національної безпеки, міністерство оборони і держдепартамент упродовж 2001 р. розробляли

плани заміни правлячого режиму в Іраку – дестабілізаційного чинника у близькосхідному регіоні, порушувача міжнародних санкцій, потенційного володаря ядерної зброї і “незручного” гравця для США у сфері їхніх інтересів. Наполегливі повідомлення ЦРУ про зростаючу загрозу з боку терористичної організації Аль-Каїда не були враховані¹.

Необхідно зазначити, що ідентифікація загрози не привела до її попередження: американські спецслужби не виявили ні часу, ні місця проведення атаки. Захоплені терористами 11 вересня авіалайнери не були перехоплені винищувачами ВПС США, хоча це стандартна процедура у випадку підозри на теракт. Наслідки руйнування 110-поверхових “башт-близнюків” Світового торговельного центру і будівлі Пентагона після скерування в них літаків викликали багато запитань технічного змісту, що породило версію про інсценування терактів². Вона логічно “працювала” на актуальну для Вашингтона потребу – знаходження приводу для інтервенції в Ірак, що і було здійснено через два роки у межах всезагальної кампанії боротьби з міжнародним тероризмом. Тим не менше, ця версія потребує ретельного дослідження, оскільки безпосередньо дискредитує Білий дім в очах американського народу і світової спільноти.

Реакцією вищого керівництва США на теракти 11 вересня стало оголошення глобальної війни тероризму. Першочерговою метою було визначено знищення осередків Аль-Каїди в Афганістані, а далі – боротьба з терористичними угрупованнями по всьому світу. В цьому контексті були суттєво розширені повноваження розвідувальних служб. За Законом про патріотизм США (USA Patriot Act, повна назва – Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act) значно посилювалася роль директора центральної розвідки у розвідувальному співтоваристві; пріоритетним завданням усіх офіцерів і працівників співтовариства стали добування і збір інформації про лідерів, місцезнаходження, фінансування, зв'язки, потенціал, плани і наміри терористів чи терористичних організацій; директор центральної розвідки і його заступники зобов'язувалися регулярно звітувати перед конгресом про діяльність співтовариства у сфері боротьби з тероризмом³.

¹ *Sushind R.* The One Percent Doctrine. Deep Inside America's Pursuit of Its Enemies Since 9/11. – N. Y.: Simon & Schuster, 2006. – P. 22.

² Див.: *Griffin D. R.* The New Pearl Harbor. Disturbing Questions about the Bush Administration and 9/11. – Northampton, MA: Olive Branch Press, 2004 // Доступно на: <http://nosedive.org/backup/griffin.htm>

³ Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001 (USA Patriot Act). Public Law 107-56. – 2001. – October, 26. – Title IX – Improved Intelligence. 115 Stat. 387 // Доступно на: <http://intelligence.senate.gov/patriot.pdf>

¹ *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – С. 772.

За таємною санкцією президента Дж. Буша ЦРУ було наділене безпрецедентно широкими повноваженнями, особливо що стосується таємних операцій. Воно отримало дозвіл практично безконтрольно вживати проти терористів заходи, що призводили до летальних наслідків. Крім того, ЦРУ мало забезпечувати постійний канал зв'язку зі спецслужбами іноземних держав – союзниками США у боротьбі проти тероризму. Розроблений ЦРУ детальний план антитерористичних операцій у 80 країнах під назвою “Всесвітня атака “Матриця” (Worldwide Attack Matrix) був схвалений президентом, за вказівкою якого відомству перерахували від 800 до 900 млн дол. Кошти призначалися на реалізацію плану і відкриття контртерористичних розвідувальних центрів у країнах, які до подій 11 вересня не розглядалися Вашингтоном як близькі друзі чи вигідні партнери¹. У війні проти тероризму нові союзники не були зайвими.

Антитерористична операція в Афганістані під назвою “Незламна свобода” (Enduring Freedom) почалася у жовтні 2001 р. Одним з її завдань було виявлення і затримання лідерів організації “Аль-Каїда” та їхніх спільників. Для цього США і союзники (Велика Британія, Австралія, Канада) широко застосовували сили спеціальних операцій – спеціально створені, навчені та оснащені формування сухопутних військ, військово-повітряних і військово-морських сил, призначені для вирішення специфічних завдань на території іноземних держав в інтересах досягнення військових, політичних, економічних чи психологічних цілей. Успіх заходів цих формувань, які зазвичай проводяться нелегально й автономно, залежить насамперед від розвідувального забезпечення. Афганські бойовики найчастіше використовували для укріття системи печер і комплекси будівель, розміщені у горах та інших важкодоступних районах, які загороджувалися й охоронялися. Коаліційні війська завдавали потужних авіаударів по виявлених районах переховування бойовиків, після чого сили спеціальних операцій проникали у печери і будівлі та обстежували їх. Дії спецзагонів супроводжувала необхідна вогнева підтримка. Незважаючи на те, що американці так і не зуміли захопити лідера “Аль-Каїди” Усаму бен Ладена², їм вдалося виявити і знешкодити багатьох ватажків цієї організації, що сприяло припиненню активного збройного спротиву військам коаліції в Афганістані³. На

¹ *Suskind R.* The One Percent Doctrine. Deep Inside America's Pursuit of Its Enemies Since 9/11. – N. Y.: Simon & Schuster, 2006. – P. 20.

² Ліквідувати Усаму бен Ладена американцям вдалося 1 травня 2011 р. внаслідок спецоперації у місті Абботабад (Пакистан).

³ *Галушко С.* Лидеры под прицелом // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9. – С. 74–75.

початку грудня 2001 р. масштабні військові дії в країні завершилися, почалася фаза стабілізації і відновлення.

Що стосується системи національної безпеки США, то робота з виправлення її “недоліків” почалася відразу після подій 11 вересня. У складі президентської адміністрації 20 вересня 2001 р. було створено Управління внутрішньої безпеки, реорганізоване у червні 2002 р. у Міністерство внутрішньої безпеки США (U.S. Department of Homeland Security). До складу міністерства увійшли 22 урядові відомства й управління, а також новостворені підрозділи. Загальний штат його працівників сягав 180 тис. осіб, а річний бюджет – 30 млрд дол. Основними завданнями міністерства визначалися: розроблення і реалізація національної стратегії захисту США від терористичних загроз; координування роботи виконавчих галузевих служб з метою виявлення ознак і передумов загроз з боку терористичних організацій і груп, захисту від них на основі адекватних ситуації рішень; сприяння зниженню вразливості держави перед тероризмом і мінімізації шкоди від потенційних актів терору, природних і техногенних катастроф (у співпраці з федеральними відомствами, місцевими органами влади, приватними організаціями)¹.

Створення міністерства внутрішньої безпеки стало важливим елементом загального процесу реформування розвідувального співтовариства США. Міністерство було наділене правом отримувати будь-яку розвідувальну інформацію з інших федеральних відомств і відомств штатів, самостійно добувати необхідну розвідувальну інформацію, а також повністю аналітично обробляти всю отриману інформацію². Такі складові міністерства, як Управління інформаційного аналізу і захисту інфраструктури, розвідка Берегової охорони, Управління транспортної безпеки (підрозділ Управління безпеки кордонів і транспорту), Департамент внутрішньої національної готовності (у складі Управління надзвичайної готовності і реагування), Таємна служба США, стали підрозділами розвідувального співтовариства³.

Дальше реформування розвідувального співтовариства відбувалося відповідно до рекомендацій Національної комісії з розслідування те-

¹ Counterterrorism // Доступно на: <http://www.dhs.gov/files/counterterrorism.shtm>

² Homeland Security Act of 2002. Public Law 107–296. – 2002. – November, 25. – Title II – Information Analysis and Infrastructure Protection. Subtitle A – Directorate for Information Analysis and Infrastructure Protection; Access to Information. 116 Stat. 2145 // Доступно на: http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/hr_5005_enr.pdf

³ *Семин Н. Л.* Спецслужбы США в 2001–2006 гг. (проблемы взаимоотношений с другими институтами государства и обществом). – Автореф. ... канд. истор. наук. – Ин-т США и Канады РАН. – М., 2008. – С. 23.

рористичних актів (“Комісії 9/11”). За два роки роботи вона виявила основні проблеми американських спецслужб і запропонувала низку нововведень на підставі висновку про те, що система безпеки США не відповідає реаліям початку XXI ст. Зокрема, було рекомендовано створити Національний центр боротьби з тероризмом, ввести посаду директора Національних розвідувальних служб, якому мали підпорядковуватися всі розвідувальні органи США, а також реформувати окремі відомства: посилити аналітичну роботу ЦРУ, приділити більше уваги його таємним операціям, підвищити роль ФБР і міністерства внутрішньої безпеки у сфері внутрішньої розвідки¹.

Потрібно зазначити, що “Комісія 9/11” працювала в умовах нових випробувань для американських спецслужб і, як з’ясувалося пізніше, для військового і політичного керівництва США. У ніч на 20 березня 2003 р. війська США і Великої Британії почали інтервенцію в Ірак на підставі наявності в країні зброї масового знищення, намагання режиму Саддама Хусейна оволодіти ядерною зброєю і спонсорювання ним міжнародного тероризму. Глобальна війна США проти тероризму продовжувалася, а її “легітимність” у випадку з Іраком базувалася на принципі превентивності. У виступах президента Дж. Буша впродовж 2002 р. повторювалася теза про те, що Америка має бути готовою захистити себе і весь світ від загроз з боку терористичних режимів, застосовуючи тактику випереджаючого удару². Рішуча позиція Вашингтона базувалася на розвідувальній інформації спецслужб, насамперед ЦРУ, з якої випливало, що режим С. Хусейна володіє новітніми технологіями з виробництва біологічної зброї – т. зв. мобільними лабораторіями, які легко приховувати від інспекторів ООН, чия місія з виявлення зброї масового знищення в Іраку була практично безрезультатною. Розвіддані свідчили, що в країні продовжувалося таємне виробництво і вдосконалення хімічної і біологічної зброї, окремі види якої можна привести у бойову готовність у межах 45 хв. Ірак докладав значних зусиль для виробництва ядерної зброї, орієнтовні терміни набуття якої визначалися за два–шість років. З метою отримання збагаченого урану були налагоджені контакти з політичним керівництвом Нігера³.

¹ Див.: The 9/11 Commission Report. – P. 400–406, 407–416 // Доступно на: <http://www.9-11commission.gov/report/911Report.pdf>

² Лаврєнов С. Я. Война XXI века: Стратегия и вооружение США. – М.: АСТ, Астрель, Транзиткнига, 2005. – С. 271; Shawcross W. Allies. The U.S., Britain, Europe, and the War in Iraq. – N. Y.: Public Affairs, 2004. – P. 65–66, 73.

³ Корж Г. П. Саддам Хусейн: история взлёта и падения. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 112–113; Remarks to the United Nations Security Council by Secretary Colin L. Powell. – New York City. – 2003. – February, 5 // Доступно на: http://www.buzzflash.com/analysis/03/09/24_powell_2003.pdf

Отже, адміністрація США знайшла “комплексний” привід для інтервенції в Ірак і повалення режиму С. Хусейна. Операція “Іракська свобода” (Iraqi Freedom) тривала до середини квітня 2003 р. Англо-американські війська захопили столицю й основні міста країни, правлячий режим було повалено, сили спеціальних операцій викрили і затримали С. Хусейна у грудні того ж року, пізніше його було страчено. Контроль над країною почали здійснювати окупаційні війська. Проте зброї масового знищення в Іраку так і не було виявлено, що не лише поставило під сумнів “легітимність” військового втручання в очах світової спільноти, а й спричинило гостру критику політики англо-американських союзників у Вашингтоні і Лондоні. Більше того, в Іраку посилювався внутрішній опір окупаційним військам через їхню неспроможність стабілізувати ситуацію в країні. Цей опір набув ознак масштабної бунтівної війни у квітні 2004 р. “Блискавична” для США і Великої Британії операція в Іраку трансформувалася у серйозну проблему, вирішення якої потребувало залучення все більших ресурсів, як людських, так і матеріальних. Сталося те, про що застерігали спеціалісти ЦРУ ще у 2002 р.

Перенесення антитерористичної війни на територію Іраку не знайшло схвалення серед таких держав, як Франція, Німеччина, Росія та інші, що підривало єдність і міжнародний престиж антитерористичної коаліції. Інтервенція в Ірак і повалення правлячого режиму навпаки активізували діяльність терористичних угруповань, не обов’язково пов’язаних з “Аль-Каїдою”. Значно ускладнювався процес мирного врегулювання проблем близькосхідного регіону. До того ж усунення від влади С. Хусейна (сунніта) опосередковано посилювало шіїтське керівництво Ірану, яке розраховувало на встановлення шіїтської влади в Іраку¹. У підсумку такі наслідки переважили політичні дивіденди США від “демократизації” Іраку. На початку вересня 2010 р. військова операція в Іраку була офіційно завершена. Слід зазначити, що 50 тис. американських солдатів залишалися на території країни як охоронці і консультанти іракських збройних сил, а їхнє остаточне виведення було здійснено у грудні 2011 р.

Логічно виникає запитання, чому попередження американської розвідки про небезпеку затяжної війни в Іраку справдилися, а дані про наявність зброї масового знищення в країні та інші, які дали привід до військового втручання (причому без санкції ООН), виявилися недостовірними. У червні 2003 р. парламентські комітети з розвідки почали вивчення розвідувальної інформації, якою послуговувалося політичне і військове керівництво США при прийнятті рішення про інтервенцію в

¹ Корж Г. П. Саддам Хусейн: история взлёта и падения. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 273; Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9. – С. 4.

Ірак. Ключовий висновок проведеного дослідження зводився до того, що більшість суджень розвідувальних оцінок 2002 р. не підтверджувалася відповідною розвідінформацією; неоднозначність цих суджень не була доведена до відома політичного керівництва; колективне припущення у межах розвідувального співтовариства про те, що Ірак здійснює активне виробництво зброї масового знищення, призвело до ігнорування або помилкової інтерпретації протилежних доказів; брак розвідувальної інформації (особливо агентурних даних), неефективність розподілу інформації (насамперед з боку ЦРУ) та недоліки аналізу стали наслідком “розмитой корпоративної культури і слабого управління” у межах розвідувального співтовариства¹. Відповідальність за провали у роботі розвідки взяв на себе директор ЦРУ Дж. Тенет і вийшов у відставку в липні 2004 р. Майже одночасно з Тенетом посаду заступника директора ЦРУ з оперативної роботи залишив Дж. Павітт, який безпосередньо керував діяльністю агентурної розвідки.

Тим не менше, виникає чимало сумнівів щодо того, що ЦРУ так безпечно “підставило” американський уряд. Держсекретар США Колін Пауелл, виступаючи на засіданні Ради Безпеки ООН 5 лютого 2003 р. і переконуючи присутніх у необхідності силового вирішення “іракського питання”, стверджував, що послуговується найкращою високоякісною інформацією, наданою ЦРУ². Однак вже наступного року К. Пауелл публічно визнав, що розвіддані, на яких була побудована його доповідь, виявилися неточними і недостовірними³. Заступник директора ЦРУ Джеймс Павітт у 2004 р. зазначав, що відомство стикається з хронічним дефіцитом кадрів і потребує збільшення особового складу на 30–35 %⁴. З цієї причини ЦРУ практично не мало своїх інформаторів в Іраку і не могло гарантувати якість інформації, яка звідти надходила. Однак висловлювання Дж. Павітта у 2003 р. були кардинально протилежні-

¹ Gill P. The Politicization of Intelligence: Lessons from the Invasion of Iraq. – Who’s Watching the Spies? Establishing Intelligence Service Accountability / Ed. by Born H., Johnson L. K., Leigh I. – Washington, D. C.: Potomac Books, Inc., 2005. – P. 27; Див. також: Report of the Select Committee on Intelligence on Postwar Findings About Iraq’s WMD Programs and Links to Terrorism and How They Compare with Prewar Assessments. – 2006. – September, 8 // Доступно на: <http://intelligence.senate.gov/phaseiiaaccuracy.pdf>

² Gill P. The Politicization of Intelligence: Lessons from the Invasion of Iraq. – Who’s Watching the Spies? Establishing Intelligence Service Accountability / Ed. by Born H., Johnson L. K., Leigh I. – Washington, D. C.: Potomac Books, Inc., 2005. – P. 20.

³ Путилов Е. Изнанка глобальной разведки // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9. – С. 44.

⁴ ЦРУ несёт потери // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6. – С. 46.

ми: на ЦРУ працювало стільки шпигунів, “скільки їх не було за всю історію”¹. Якщо ЦРУ перебільшувало можливості режиму С. Хусейна з виробництва зброї масового знищення, то так само помилилися і британські спецслужби, які разом з американськими вважаються найкращими у світі. Помилка виявилася надто дорогою і призвела до стрімкого падіння популярності президента США Дж. Буша і вимушеної відставки прем’єр-міністра Великої Британії Т. Блера. Подібні суперечності наштовхують на думку про те, що розвідувальна інформація напередодні війни в Іраку була значно політизована, тобто відфільтрована таким чином, що підтверджувала правильність обраного політичним керівництвом курсу. Іншими словами, розвідувальну інформацію готували “на замовлення” Білого дому, однак вона виявилася невміло сфабрикованою, що і породило такі підозри². Звичайно, ця версія потребує ретельного дослідження, і якщо не спростування, то доведення.

Офіційно негативні наслідки військової операції США в Іраку були спричинені некомпетентністю американської розвідки, насамперед ЦРУ. Це вплинуло на дальший етап реформування розвідувального співтовариства, який характеризувався посиленням ролі військових розвідувальних підрозділів і впливу військового керівництва у межах співтовариства. Паралельно почалося формування військово-розвідувального співтовариства, підпорядкованого міністерству оборони. Воно об’єднало військові розвідувальні підрозділи розвідувального співтовариства, що становлять майже дві третини всіх членів останнього, а також спецслужби міністерства оборони, які не є членами розвідувального співтовариства. Тобто утворюється самостійна організаційна єдність усіх структур військової розвідки, що має обслуговувати розвідувальні потреби оборонного відомства³.

У грудні 2004 р. за Законом про розвідувальну реформу і протидію тероризму було розділено повноваження директора центральної розвідки між директором національної розвідки і директором ЦРУ. Директор національної розвідки (ДНР) отримав достатньо широкі адміністративно-владні повноваження щодо розвідувальних підрозділів розвідуваль-

¹ Коноплов С. Реформа разведывательного сообщества США // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1. – С. 31.

² Gill P. The Politicization of Intelligence: Lessons from the Invasion of Iraq. – Who’s Watching the Spies? Establishing Intelligence Service Accountability / Ed. by Born H., Johnson L. K., Leigh I. – Washington, D. C.: Potomac Books, Inc., 2005. – P. 28–29; Путилов Е. Изнанка глобальной разведки // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9. – С. 44; ЦРУ несёт потери // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6. – С. 46.

³ Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 83–84.

ного співтовариства і майже необмежені повноваження щодо розподілу бюджетних коштів, асигнованих на розвідку. Крім того, розширилися його контрольні повноваження, зокрема що стосується проведення аудиту використаних на розвідувальну діяльність бюджетних коштів. Для виконання управлінських функцій директора національної розвідки у межах розвідувального співтовариства було створено автономну Службу ДНР (попередня Служба директора центральної розвідки функціонувала за рахунок використання кадрових і фінансових ресурсів ЦРУ). До складу Служби ДНР входять: перший заступник і заступник директора національної розвідки, національна розвідувальна рада, головний консультант, уповноважений з прав людини, директор з питань науки і технологій, голова національної контррозвідки, апарат управління співтовариством та ін.¹

Створення посади ДНР змінило статус директора ЦРУ, а також самого відомства у межах розвідувального співтовариства. Провідна й “особлива” роль була втрачена на користь військової розвідки, функції директора зосередилися суто на розвідуванні. Внутрішня структура ЦРУ зазнала змін: було створено Національну таємну службу США (National Clandestine Service), відбулося переформатування головних директоратів, з яких в оновленому вигляді функціонують Аналітичний і Науково-технічний, а також Директорат підтримки (колишній Адміністративний)².

Незважаючи на відносно послаблення ЦРУ в межах розвідувального співтовариства США (традиційно це тимчасове явище, як свідчить історія функціонування організації), його діяльність не варто недооцінювати. На відміну від розвідувальних підрозділів відомчого підпорядкування, ЦРУ безпосередньо “обслуговує” президента і залишає за собою унікальну функцію: керівництво всіма таємними операціями США за кордоном.

Сучасне розвідувальне співтовариство США складається з таких підрозділів:

- Центральне розвідувальне управління;
- Агентство національної безпеки;
- Розвідувальне управління міністерства оборони;
- Національне агентство геопросторової розвідки;
- Національне управління військово-космічної розвідки;
- Розвідувальні елементи³ сухопутних військ;

¹ Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 96–98.

² Див.: Today's CIA // Доступно на: <https://www.cia.gov/about-cia/todays-cia/index.html>

³ Маються на увазі служби, управління, відділи та інші органи, які займаються розвідувальною діяльністю.

- Розвідувальні елементи військово-морського флоту;
- Розвідувальні елементи військово-повітряних сил;
- Розвідувальні елементи корпусу морської піхоти;
- Бюро розвідки та досліджень держдепартаменту;
- Розвідувальні елементи міністерства енергетики;
- Розвідувальні елементи міністерства фінансів;
- Розвідувальні елементи Федерального бюро розслідувань;
- Розвідувальні елементи Берегової охорони;
- Адміністрація боротьби з наркотиками;
- Розвідувальні елементи міністерства внутрішньої безпеки¹.

Діяльність підрозділів очолюють керівники, підзвітні Директору національної розвідки. Він не лише визначає завдання кожного підрозділу і розподіляє бюджетні кошти співтовариства на їхні потреби, а й відіграє ключову роль при вирішенні питань про призначення керівника того чи іншого підрозділу. Водночас Директор національної розвідки, як і президент США, може приймати рішення про включення до складу розвідувального співтовариства нових розвідувальних підрозділів. Із серпня 2010 р. посаду ДНР займає Джеймс Р. Клеппер.

Прагнення США зміцнити свій розвідувальний потенціал, перебудовуючи систему спецслужб та оптимізуючи її роботу, свідчить про розуміння політичним керівництвом держави значущості розвідки у сучасних міжнародних відносинах, що характеризуються протистоянням демократичних і недемократичних режимів, глобальною економічною конкуренцією і перерозподілом ринків, боротьбою за світові ресурси. Здатність передбачати розвиток подій у сучасних умовах стає незаперечним пріоритетом. Оскільки справджуваність передбачення залежить насамперед від якості інформації, покладеної в його основу, внесок розвідки тут складно переоцінити. Ефективне організування системи спецслужб дасть змогу США користуватися можливостями багатоплярного світу у власних інтересах.

Сучасний глобалізований світ з нетрадиційними загрозами, джерела яких не завжди ідентифікуються з тою чи іншою державою, але створюють небезпеку для багатьох інших, все менше піддається впорядкуванню. Питання безпеки — військової, економічної, інформаційної, екологічної — стає ключовим при виробленні основних напрямів як внутрішньої, так і зовнішньої політики держав. Їхня могутність визначається здатністю ефективно протистояти викликам і нівелювати загрози безпеці власній. У цьому контексті робота розвідувальних служб з очевидних причин стає невід’ємною складовою діяльності державного механізму.

¹ Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 99; Коноплев С. Реформа разведывательного сообщества США // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1. – С. 33.

Розвідці XXI ст. притаманні такі характерні риси:

- автономія зовнішньої розвідки від органів держбезпеки (заміна радянської моделі системи спецслужб моделлю західного зразка);
- спеціалізація розвідувальних служб, оптимізація їхньої діяльності за рахунок спрощення схеми підпорядкування;
- переорієнтація розвідки на такі види діяльності, як промисловий, фінансовий, комп'ютерний, науковий, технічний шпіонаж;
- збільшення значущості роботи розвідки для політичного керівництва держави;
- посилення ролі військової розвідки у системі розвідувальних органів;
- інтенсифікація співпраці між спецслужбами іноземних держав;
- “технологізація” розвідки (застосування досягнень сучасної науки і техніки, що суттєво розширює можливості розвідки).

Отже, поступальний розвиток розвідувальної справи продовжується. Він досі залежить від інтересів держав та їхнього вищого керівництва — так само, як це було і в античні часи.

Контрольні питання

1. Як відбувалася трансформація системи радянської розвідки після розпаду СРСР?
2. Які нормативно-правові акти регламентують діяльність ФСБ та СЗР Російської Федерації? Вкажіть основні напрями роботи цих організацій.
3. Яку роль відіграють російські спецслужби у чеченському конфлікті?
4. Охарактеризуйте систему розвідувальних органів сучасної України.
5. Опишіть особливості реформування спецслужб країн Центральної і Східної Європи на межі ХХ–ХХІ ст.
6. У чому полягає ідея створення спільної розвідувальної політики ЄС і які перешкоди стоять на шляху її реалізації?
7. Які зміни відбулися у діяльності розвідувального співтовариства США після завершення “холодної війни”?
8. Яку роль відігравали американські спецслужби у ході військових операцій США в Афганістані та Іраку?
9. Наскільки реформоване розвідувальне співтовариство США здатне задовольняти потреби вищого керівництва держави на сучасному етапі?

Список рекомендованої літератури

1. Закон СССР № 124-Н “О реорганизации органов государственной безопасности”. – 1991. – 3 декабря // Доступно на: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0011.htm>

2. Закон України № 2229-ХІІ “Про Службу безпеки України”. – 1992. – 25 березня // Доступно на: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=2229-12>
3. Закон України № 2331-ІІІ “Про розвідувальні органи України” (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-ІV (3200-15) від 15 грудня 2005 р.). – 2001. – 22 березня // Доступно на: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2331-14>
4. Закон України № 3160-ІV “Про Службу зовнішньої розвідки України”. – 2005. – 1 грудня // Доступно на: <http://www.szru.gov.ua/base.php?lang=ua&item=4&page=1>
5. Положение о Федеральной службе безопасности Российской Федерации. Утверждено Указом Президента Российской Федерации № 960. – 2003. – 11 августа // Доступно на: <http://pvr.f.narod.ru/dok/1991/dok05.htm>
6. Указ Президента Российской Федерации № 42 “Об образовании Министерства безопасности Российской Федерации”. – 1992. – 24 января // Доступно на: <http://infopravo.by.ru/fed1992/ch03/akt15290.shtm>
7. Указ Президента Российской Федерации № 2233 “Об упразднении Министерства безопасности Российской Федерации и создании Федеральной службы контрразведки Российской Федерации”. – 1993. – 21 декабря // Доступно на: <http://infopravo.by.ru/fed1993/ch01/akt10315.shtm>
8. Указ Президента РСФСР № 233 “О преобразовании Комитета государственной безопасности РСФСР в Агентство федеральной безопасности РСФСР”. – 1991. – 26 ноября // Доступно на: <http://infopravo.by.ru/fed1991/ch01/akt10528.shtm>
9. Указ Президента РСФСР № 293 “Об образовании Службы внешней разведки РСФСР”. – 1991. – 18 декабря // Доступно на: <http://law7.ru/base45/part0/d45ru0035.htm>
10. Федеральный закон № 5-ФЗ “О внешней разведке”. – 1996. – 10 января // Доступно на: http://svr.gov.ru/svr_today/doc02.htm
11. Федеральный закон № 40-ФЗ “Об органах федеральной службы безопасности в Российской Федерации”. – 1995. – 3 апреля // Доступно на: <http://www.femida.info/14/fzoofsbvrf002.htm>
12. Homeland Security Act of 2002. Public Law 107–296. – 2002. – November, 25 // Доступно на: http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/hr_5005_enr.pdf
13. Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004. Public Law 108–458. – 2004. – December, 17 // Доступно на: http://www.ncte.gov/docs/pl108_458.pdf
14. Remarks to the United Nations Security Council by Secretary Colin L. Powell. – New York City. – 2003. – February, 5 // Доступно на: http://www.buzzflash.com/analysis/03/09/24_powell_2003.pdf
15. Report of the Select Committee on Intelligence on Postwar Findings About Iraq’s WMD Programs and Links to Terrorism and How They Compare with Prewar Assessments. – 2006. – September, 8 // Доступно на: <http://intelligence.senate.gov/phaseiiaccuracy.pdf>
16. The 9/11 Commission Report // Доступно на: <http://www.9-11commission.gov/report/911Report.pdf>

17. *Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001 (USA Patriot Act)*. Public Law 107-56. – 2001. – October, 26 // Доступно на: <http://intelligence.senate.gov/patriot.pdf>
 18. *Власюк Л.* Розвідка повинна працювати на попередження. Запис бесіди з головою Служби зовнішньої розвідки України М. Маломужем // Урядовий кур'єр. – 2008. – 4 грудня.
 19. *Галушко С.* Лидеры под прицелом // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9.
 20. *Дундуков М. Ю.* Разведка в государственном механизме США. – М.: Кучково поле, 2008.
 21. *Колпакиди А. И., Прохоров Д. П.* Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999 // Доступно на: <http://www.agentura.ru/dossier/russia/gru/imperia/segodnya/>
 22. *Коноплёв С.* Реформа разведывательного сообщества США // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 1.
 23. *Корж Г. П.* Садам Хусейн: история взлёта и падения. – Харьков: Фолио, 2004.
 24. *Лаврёнов С. Я.* Война XXI века: Стратегия и вооружение США. – М.: АСТ, Астрель, Транзиткнига, 2005.
 25. *Литвиненко А., Фельштинский Ю.* ФСБ взрывает Россию. – N. Y.: Liberty Publishing House, Inc., 2002 // Доступно на: <http://terror99.ru/book/book06.html>
 26. *Машловец В.* На службе у экономических интересов // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 7–8.
 27. *Млечин Л. М.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд., доп. – М.: Центрполиграф, 2006.
 28. *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
 29. *Путилов Е.* Изнанка глобальной разведки // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9.
 30. Розвідка має бути потужною // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 9.
 31. *Сайчук Н.* Стандарты НАТО для спецслужб. Восточноевропейские государства завершают реформирование спецслужб в контексте расширения НАТО // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6.
 32. *Семин Н. Л.* Спецслужбы США в 2001–2006 гг. (проблемы взаимоотношений с другими институтами государства и обществом). – Автореф. ... канд. истор. наук. – Ин-т США и Канады РАН. – М., 2008.
 33. *Скибинский А.* Спецслужбы в демократическом обществе: подконтрольность и эффективность // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6.
 34. *Фельштинский Ю., Прибыловский В.* Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина. – М.: Терра-Книжный клуб, 2010 // Доступно на: <http://www.corporation-kgb.org/?page=4>
 35. ЦРУ несёт потери // Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. – 2004. – № 5–6.
 36. *Baker Ch.* The Search for a European Intelligence Policy. – Federation of American Scientists. Intelligence Resource Program // Доступно на: <http://www.fas.org/irp/eprint/baker.html>
 37. *Czerny O.* Czechoslovak (Czech) Intelligence after the Cold War. – Workshop on Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Geneva, 2002. – October.
 38. *Gill P.* The Politicization of Intelligence: Lessons from the Invasion of Iraq. – Who's Watching the Spies? Establishing Intelligence Service Accountability / Ed. by Born H., Johnson L. K., Leigh I. – Washington, D. C.: Potomac Books, Inc., 2005.
 39. *Griffin D. R.* The New Pearl Harbor. Disturbing Questions about the Bush Administration and 9/11. – Northampton, MA: Olive Branch Press, 2004 // Доступно на: <http://nosedive.org/backup/griffin.htm>
 40. Intelligence Practice and Democratic Oversight – A Practitioner's View. DCAF Intelligence Working Group. – Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Occasional Paper No. 3. – Geneva, 2003. – July.
 41. Making Intelligence Smarter. The Future of U.S. Intelligence. – Report of an Independent Task Force. Council on Foreign Relations. – 1996. – February. – Washington, D. C.: Council on Foreign Relations, Inc., 1996 // Доступно на: <http://www.fas.org/irp/cfr.html>
 42. *Shawcross W.* Allies. The U.S., Britain, Europe, and the War in Iraq. – N. Y.: Public Affairs, 2004.
 43. *Suskind R.* The One Percent Doctrine. Deep Inside America's Pursuit of Its Enemies Since 9/11. – N. Y.: Simon & Schuster, 2006.
 44. *Zybertowicz A.* Transformation of the Polish Secret Services: From Authoritarian to Informal Power Networks. – Workshop on Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Geneva, 2002. – October.
- Інтернет-адреси:
www.cia.gov – Офіційний сайт Центрального розвідувального управління США.
www.fsb.ru – Офіційний сайт Федеральної служби безпеки Російської Федерації.
www.sbu.gov.ua – Офіційний сайт Служби безпеки України.
www.svr.gov.ru – Офіційний сайт Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації.
www.szru.gov.ua – Офіційний сайт Служби зовнішньої розвідки України.

Заключне слово

На шляху до майбутнього розвитку попереду йде розвідка, яка намагається цей шлях розпізнати і повпливати на нього
В. Ніколаї

Кожна держава у відносинах з іншими намагається якнайповніше реалізувати свої інтереси, використовуючи для цього всі доступні засоби. Однак часто такі намагання спричиняють зіткнення інтересів держав-опонентів. Для уникнення конфлікту або завчасної підготовки до нього, щоб гарантувати свій успіх, доводиться вдаватися до прихованої діяльності, не завжди законної. Таємна дипломатія і розвідка дають змогу державі впливати на своїх опонентів і досягати власних цілей. Така практика є досить поширеною у сучасних міжнародних відносинах і застосовується більшістю держав. У прихованому протистоянні з майже необмеженими можливостями перемагає той, хто зуміє глибше прорахувати свої дії, якісніше передбачити їхні наслідки й ефективніше скористатися своїми перевагами. Все залежить від розуміння з боку державного керівництва життєвої необхідності таких ресурсів, як таємна дипломатія і розвідка.

Таємна дипломатія, яка діє на рівні особистих контактів і яку неможливо звести до певних інституційних рамок, є особливим інструментом реалізації зовнішньої політики держави. Вона завжди буде актуальною, оскільки суб'єктивний чинник у політиці відіграє ключову роль. Що стосується розвідки, то її значення для державного керівництва і його політики складно переоцінити. Розвідка добуває інформацію, недоступну для загального користування, на основі якої виробляє унікальний продукт. Цей продукт формує знання, що вирізняють суб'єкта серед йому подібних. Держава, керівництво якої володіє такими знаннями, стоїть вище за інші держави у світовій ієрархії. І саме така держава не підлаштовується під навколишній світ, а якраз може організувати його для себе.

Іменний покажчик

- Абец Отто, 226
Абу-Дзейт, 464
Август III, 126
Август Октавіан, 46
Агранов Яків, 295, 300
Адріан, 46–47
Айронсайд Едмунд, 310
Аларіх, вождь готів, 49
Александр Харольд, 376, 379
аль-Валід Абу, 464
Альєнде Госсенс Сальвадор, 439
аль-Хаттаб ібн, 464
Аме, 171
Амін Хафізулла, 442–444
Андерсон Р., 430
Андорка Рудольф, 329
Андре Джон, 132–133
Андреоссі, граф, 163
Андронов Юрій, 440, 443
Анна, донька Якова II, королева Англії, 101, 110–112, 114, 118
Анна Австрійська, 78, 83, 85–86, 88, 90
Анна Павлівна, сестра Олександра I, 167
Анна-Марія Нейбурзька, 108
Анато Габріель, 214
Анрі, 212–214
Аргіропулос Перикл, 329
Аристотель, 35
Аркадій, син Феодосія I, 49
Арлінгтон, граф, 97
Армас Карлос Кастільйо, 419
Арнольд Бенедикт, 131–133
Артузов Артур, 295, 300
Архелай, 42
Ахмеров Іцхак, 393
Ашшурбаніпал, 30–31
Бадольо П., 364–365
Базна Еліас, 367
Бакатін Вадим, 451–452
Бакланов О., 450
Бандера Степан, 345–346, 416–417
Банкрофт Едуард, 135–136
Бараєв Мовсар, 464
Баранніков Віктор, 458
Барнет Джон, 150
Баррас, 149, 153
Баррер Камілл, 215–216
Барсуков Михайло, 460
Бартел П., 173
Басаєв Шаміль, 460, 465
Бассано (див.: Маре, герцог Бассано)
Батий, хан монголів, 56
Батц де, барон, 144, 147
Баур Ганс, 383
Беделл Сміт Уолтер, 364, 380, 399–400
Бейкер Ла Файстт, 179–180
Бек Людвіг, 265, 373
Беквіт Д., 137
Белл Джозеф, сер, 270
бен Ладен Усама, 488
Бенедетті, 186
Бенеш Едуард, 264
Беннігсен, барон, 158, 163
Бентінк (див.: Віллем Ганс, барон Бентінк)
Бентлі Елізабет, 333
Берджесс Гай, 303, 394–395
Берзін Ян, 298, 300
Берія Лаврентій, 302–303, 362, 392, 406–407
Берлепш, баронеса, 108
Берлі, лорд (див.: Сесіл Уільям, лорд Берлі)

Бернадотт Фольке, граф, 379
 Бернсторф, 236
 Беррі де, герцог, 108
 Берроу Г., 380
 Бертран Гюстав, 285, 289
 Бертьє, 152, 168
 Бест В., 259
 Бест Сигизмунд Пейн, 315–316
 Біньон, барон, 162, 169
 Бісмарк Отто фон, 183–187, 189–191
 Біссель Р., 424–427
 Бішоп Джордж, 95
 Бланменіль, 86
 Блант Ентоні, 303
 Бласковіц, 382
 Блейк Джордж, 421
 Блейк Роберт, 96
 Бленкоу Уільям, 118
 Блер Т., 493
 Блюментрітт, 382
 Блюхер, 173
 Боденшатц, 271
 Бойд Белл, 179–180
 Бой-Ед, 241
 Бок фон, 308, 344, 349
 Бокий Гліб, 296, 300
 Боланд Едвард П., 446
 Болдуїн С., 281
 Болейн Анна, 64–65
 Бомарше П'єр Огюстен Карон де, 134
 Бонапарт Людовік, 168
 Бонапарт Люсьєн, 153, 155
 Бонапарти, 166
 Бонне Ж., 266, 309
 Борман Мартін, 383
 Бортніков Олександр, 465
 Бош Роберт, 373
 Брандт Віллі, 441
 Брасс, 184
 Браузер Мері, 181
 Браун Вернер фон, 389
 Браун Сва, 383
 Браухіч Вальтер фон, 265, 345, 349
 Бредлі Омар, 373
 Брежнев Леонід, 441, 443
 Брендон, 208
 Бретейль, 121
 Бретонський, герцог, 118
 Бріан А., 254
 Брінон де, граф, 266
 Брозе, 230
 Бройлі, граф, 121
 Брок'єр Бердрандон де ла, 60
 Брокдорф-Алефельд фон, 265
 Бротьє Андре Шарль, 145–146
 Бругман, 228
 Бруссель, 86
 Буадефр, 212
 Буйонський, герцог, 87
 Булганін Микола, 407
 Булл Г., 380
 Бурбони, 77, 90, 107, 114, 155–157, 160, 171–173
 Бур'єн Фовеле, 154
 Бургуйн, 136
 Буріан фон Расн Стефан, 202
 Буркхардт Карл, 271
 Бут Джон, 180
 Буш Дж., 486, 488, 490, 493
 Буш Джордж У., 18, 445
 Буш, генерал-фельдмаршал, 381
 Б'юкенен Джордж, 176
 Бюлов Б., 224
 Вайнгартен Максиміліан фон, 125
 Валленштейн Альбрехт, 82
 Валуа, 77
 Вальдек-Руссо Рене, 214
 Ван Деман Ральф, 243
 ван Лью Елізабет, 181
 Ванновський, 219
 Вансітарт Роберт, сер, 271
 Вар-Штар Рендмарт фон, 208
 Васмус Карл, 228–229
 Ватанджар, 443
 Вашингтон Джордж, 129–133, 137
 Веґецій Флавій Ренат, 47
 Вейхс фон, 363
 Веласкес де Веласко Андре, дон, 74
 Велізарій, 53
 Веллінгтон, 173
 Вержен, граф, 121, 134, 136
 Вернер, 379
 Вестморленд Уільям, 435
 Вестон Гарольд, 271
 Віктор-Емануїл III, 329

Віллар де, герцог, 109
 Віллем Ганс, барон Бентінк, 101–103
 Вільгельм I, король Пруссії, імператор Німецької імперії, 186, 189–190
 Вільгельм II, 191, 195, 198–199, 209, 245
 Вільгельм II Оранський, 99
 Вільгельм III Оранський, 97, 101–104, 108, 111
 Вільгельм, принц-регент, 184
 Вільсон Вудро, 236, 250
 Вільсон Горас, сер, 269–270
 Вірт Йозеф, 250
 Вітроль, граф, 171
 Вітт Ян де, 100
 Віцлебен фон, 265, 373
 Во Нгуєн Гіап, 438
 Волусен Г., 45
 Вольтат Гельмут, 270
 Вольф Карл, 376–377, 379, 389
 Ву Нгюк Іха, 437
 Вудс С., 339
 Вудхалл Авраам, 130–131
 Вулсі Дж., 482
 Габсбурги, 63, 81, 83, 90, 107, 124, 126
 Газдрубал, 39–40
 Гай Марій, 41
 Гай Марк, 300
 Гайд, 96
 Гайндфорд, граф, 125
 Галіфакс Е., 266
 Галіфе Гастон, 214
 Галкін О., 462
 Гальдер Ф., 265, 333, 345, 347
 Гамелен Моріс, 289
 Гамільтон Александр, 137
 Гамільтон, герцог, 94
 Гамільтон Дуглас, молодший, 335
 Гамота Роман, 366
 Ганнібал, 37–41, 48
 Гарднер Мередіт, 392
 Гастон Орлеанський, герцог, 83, 87–89
 Гаха Еміль, 268
 Гейдріх Рейнхард, 260, 278, 301, 308, 313, 315
 Гекшер Г., 420
 Гелен Рейнхард, 389–390, 421
 Гемп Фрідріх, 254
 Гендерсон, 308
 Генлейн Конрад, 264
 Генрієтта-Марія, дружина Карла I, 80, 98
 Генрієтта Орлеанська, 98
 Генріх III Валуа, 77, 79
 Генріх IV Бурбон, 77–80, 118
 Генріх V, 60
 Генріх VI, 59
 Генріх VII, 57–59, 66
 Генріх VIII, 61, 64–66
 Георг I, 118, 121
 Георг II, 122
 Георг III, 134, 174
 Георг IV, 174
 Георг V, 208
 Георг Ольденбургський, принц, 167
 Герделер Карл, 373
 Герінг Герман, 259, 263, 270–271, 315, 325, 335, 378
 Германік, 48
 Герцнер, 307
 Гесс Рудольф, 335–336
 Гізи, 67–68
 Гізлінген Гізль фон, 203–204
 Гійом Гюнтер, 441
 Гіммлер Генріх, 258–259, 313, 315, 346, 356, 368, 376, 379, 389
 Гінденбург Пауль фон, 253, 256
 Гірінг Карл, 358
 Гітлер Адольф, 253, 256–262, 264–274, 279, 283, 307–309, 311–313, 315–317, 319, 321, 323–325, 327, 329–331, 333–336, 341–343, 346–349, 360–362, 367–368, 372–375, 378–380, 383, 415
 Гмиза Сергій, 477
 Гогенцоллерни, 122, 124, 233, 245
 Годольфін С., 110, 112
 Гойє, 153
 Голд Гаррі, 393
 Голенєвський Міхал, 421
 Голіков Ф., 342
 Голтьє Франсуа, 113
 Голушко Микола, 458
 Гольц фон дер, 229
 Гонді Поль де, 86–89

Гондомар, 74
 Гонорій, син Феодосія I, 49
 Горачек, 331
 Горбачов Михайло, 448–452
 Гош, 148
 Грант Улісс, 181–182
 Грег Уільям, 110
 Грегорі Артур, 70
 Грей Едуард, 224
 Грехем Дейв, 177
 Грінгласс Девід, 393
 Грінхау Роза О'Піл, 178–179
 Гроскурт, 265
 Грумбков фон, 122
 Гувер Дж. Е., 396
 Гудеріан Гайнц, 348, 375
 Гузенко Ігор, 392
 Гузман Жакобо Арбенц, 419
 Гулябзой, 443
 Гуревич Анатолій, 302
 Гусак Г., 441
 Густав, король Швеції, 379

Давидов (Давтян) Яків, 291
 Даву, 155, 169
 Даладьє Е., 266–267, 289
 д'Але Гі, 321
 Даллес Аллен, 252, 376, 378, 390, 399–400, 427
 Даллес Джон Фостер, 252
 Даллеси, 252
 Даль, 159
 д'Антрег, граф, 145–147, 149
 д'Аржансон Марк-Рене, 118
 Дарій III, 36
 Дарій, цар персів, 34
 Даттан Адольф, 200
 Дауес Чарльз Г., 251
 Даунінг Джордж, 99–100
 Де Гаспері Альчіде, 415
 Де Голль Шарль, 322–323, 370, 374
 Деваврен Андре, 322
 Деве, 226
 Девіс Джефферсон, 176, 179, 181
 Дейч Арнольд, 303
 Деканозов В., 343
 Делакура Шарль, 151
 Делатр де Тассіні Ж., 381

Делонкль, 288
 Делькассе Теофіль, 214–215
 Денністон Аластер, 286
 Дерев'янка К., 384
 Дефо Даніель, 115–116
 Дефріз Джеймс, 116
 Джей Джон, 135
 Джойс, 93
 Джонсон Джеймс, 102
 Джонсон Ендрю, 180
 Джонсон Л., 434–435
 Держинський Фелікс, 244, 291–292, 296
 Дігбі Джон, сер, 74–75
 д'Ідевіль Лелорнь, 169
 Дін Сайлас, 133–135
 Долгоруков Петро, князь, 162
 Доміціан, 46
 Донован Уільям, 252, 277, 329, 352, 361, 396
 Дрейк Френсіс, 71, 73
 Дрейфус Альфред, 198, 212–214
 Дрейфус Матьє, 214
 Друе Жан Батіст, 142
 Дубчек О., 440
 Дудаєв Джохар, 464
 Дюбуа, префект паризької поліції за часів консульства у Франції, 154
 Дюбуа, агент, 213
 Дюрок, 155, 164
 Дюсенсьєр, 288
 Дьоніц Карл, 380, 388

Едуард IV, 58–59
 Едуард VI, 65
 Едуард VII, 209
 Ейдемман Р., 301
 Ейзенхауер Дуайт, 365, 370, 374–375, 378–380, 400, 424–425, 431
 Еймс Олдріч, 486
 Ейрі Т., 376, 379
 Екхардт фон, 236
 Елеонора де Бурбон, 80
 Енгієнський, герцог, 157–158, 160, 165–166
 Еней Тактик, 35
 Ерліхман Дж., 438
 Ерріо Е., 287

Естергазі, 213–214
 Ефіальт, 34
 Ешли, лорд, 97
 Ештон-Гуеткін, 269

Євгеній Савойський, 109–110, 112–113, 123
 Езов Микола, 299–300
 Єлизавета I Тюдор, 65–74, 91
 Єлизавета Йоркська, 59
 Єлизавета Петрівна, 127–128
 Єлизавета, сестра Людовіка XIII, 78
 Єлизавета Христина Брауншвейзька, 123
 Єльцин Борис, 363, 450–452, 457–458, 468

Жене, 142
 Жозеф, отець, 79–85
 Жозефіна, дружина Наполеона Бонапарта, 153–154, 167
 Жорж-Піко, 433
 Жуан IV, 100
 Жуков Г., 348, 381
 Жюно, 155
 Жюр'є П'єр, 103

Заботін Микола, 392–393
 Захеді Фазолла, 418–419
 Зейсс-Інкварт Артур, 262–263
 Зекендорф, граф, 122
 Зенкович І., 380
 Зерницький, 187
 Зікс Франк, 327
 Зільбер Жюль Кроуфорд, 237–238
 Зінов'єв Григорій, 299
 Золя Еміль, 214
 Зорге Ріхард, 302, 338
 Зубов, князь, 158

Іван IV Грозний, 216
 Іванов Віктор, 461
 Іванов Сергій, 461
 Івашутін Петро, 412
 Іден Антоні, 340
 Ізабелла II, 186
 Ізабелла, іспанська принцеса, 73
 Ізвольський, 219

Ілляшов Григорій, 476
 Ірл Джордж, 361
 Ісмей, 382
 Ісус Павін, 28

Йодль Альфред, 264, 268, 324, 343, 360, 364, 380
 Йорки, 58–59
 Йоркський, герцог, 100
 Йосідзіро Умедзу, 384
 Йосікава Такео, 350

Кадиров Рамзан, 465
 Кадоган Александр, 271, 308, 319
 Кадоген Уільям, 112
 Кадудаль Жорж, 157
 Калінін Ігор, 473
 Кальтенбах, 187
 Кальтенбруннер Е., 313, 369, 389
 Каменєв Лев, 299
 Каммінг Альфред, 11
 Каммінг Мансфілд, 209
 Канаріс Вільгельм, 254, 257–260, 262, 265, 274, 277–278, 311, 316, 328–329, 332, 334, 345, 355, 360–361, 368, 373
 Кардоннел Адам, 112
 Карл I Стюарт, 80, 89, 91–94, 99
 Карл II Іспанський, 107–108
 Карл II Стюарт, 94, 96–101
 Карл III Іспанський, 134
 Карл IX, 67, 77
 Карл VI Габсбург, 107–108, 113, 124
 Карл XII, 116
 Карл Гогенцоллерн, принц, 199
 Карл Лео Д., 10
 Карл, австрійський ерцгерцог, 168
 Кармаль Бабрак, 442–444
 Картуш, 120
 Кастеллано, 364
 Кастро Фідель, 425–429
 Катерина II, 128
 Катерина Арагонська, 64–65
 Катерина Браганська, 100
 Катерина Павлівна, сестра Олександра I, 167
 Кауніц Венцель, 118–119, 125–126
 Квасніков Леонід, 392
 Кейсі Уільям, 445–446, 448

Кейтель Вільгельм, 274, 320, 343, 346, 364, 368, 375, 381
Келл Вернон, 209, 283
Келлог Ф., 254
Кеннеді Дж., 425–430, 433
Кент Шерман, 11
Кепплер Вільгельм, 263, 268
Керзон, лорд, 313
Кернер, 271
Кернкросс Джон, 303, 363
Керуаль Луїза де, 98
Кессельрінг Альберт, 376–377
Кисленко, 379
Кіммель Хазбанд, 354
Кінцель, 332
Кіркпатрік Айвон, сер, 336
Кіров Сергій, 299
Кіссінджер Г., 7, 428
Кіта Нагао, 349
Кішкін Володимир, 300
Клайв, лорд, 127
Клаус Едгар, 360
Клебер, 150
Клейст Петер, 360
Клемансо Жорж, 250
Клеппер Джеймс Р., 495
Климент VII, 64
Клінтон Білл, 19, 456
Клінтон Генрі, 130–132
Клоп, 316
Клюге фон, 349
Кнохен Г., 316
Ковальов Микола, 460–461
Колбі Уільям, 23, 436
Коленкур, 172
Коллонтай Олександра, 360
Комер Р., 436
Конде, принц (див.: Луї де Бурбон, принц Конде)
Конде, принц, командувач військ роялістів під час Великої французької революції 1789 р., 149, 157
Конев І., 348
Коновалець Євген, 311
Коное Фумімаро, князь, 353
Конті, принц, брат Луї де Бурбона, принца Конде, 88
Конті, принц, голова таємного

кабінету Людовіка XV, 121
Корк А., 301
Корнуоліс, 136–137
Коротков Олександр, 423
Кортес Фернан, 62
Корф, баронеса, 142
Кох Еріх, 346
Кравчук Леонід, 472
Красс Марк Ліциній, 44
Краузе, 189
Кріппс Стаффорд, 340
Крозіг Шверін фон, граф, 380
Кромвель Олівер, 85, 89, 91, 93–97, 99–100, 104, 118
Кромвель Річард, 96
Кромвель Томас, 61, 64
Кроу Мітфорт, 111
Круглов Сергій, 407–408
Крупп Альфред, 188
Крючков Володимир, 449–452
Ксенофонт, 35
Ксеркс, цар персів, 34
Кузнєцов Микола, 366
Кулондр, 308
Куно Вільгельм, 251
Куракін, 165
Курусу Сабуро, 354
Кутельє Анжеліка ле, маркіза Гюдан, 107–108
Кутузов, 162
Кутьопов Олександр, 293–294
Кьострінг Еріх, 332, 334

Лаваллет, 159, 165
Лаваль П., 257, 288
Ламарк де, граф, 141
Ламбрехт Дьедонне, 226
Ламздорф, 219
Ландре Жан, 152
Ланкастери, 58
Ланн, 155
Ланнуа Джилберт де, 60
Лансдейл Едвард, 429, 431–432
Ларошфуко, герцог, 88
Ларсон Артур, 422
Ласкаріс, 60
Лахоузен, 278
Леблуа, 214

Лебрен А., 319
Левекюн Пауль, 277
Лееб фон, 344
Леметр П'єр Жак, 145–146
Лемнітцер Л., 376, 379
Ленін (Ульянов) Володимир, 218, 243–244, 292, 297, 299
Леонід, цар спартанців, 34
Леопольд I, 102, 107, 109, 113
Леопольд II, 142
Леопольд III, 318
Леопольд Гогенцоллерн, 186
Лебєдев Сергій, 470
Леман Йозеф (див.: Сташинський Богдан)
Лі Артур, 135
Лі Роберт, 178–179
Лівій, 37
Ліндемман, 382
Лінкольн Авраам, 176–180
Ллойд Джордж Девід, 249
Лод, 93
Лойола Ігнатій, 63
Локкарт Роберт Брюс, 244
Лоней Луї Емануель Анрі Александр де (див.: д'Антрег, граф)
Лористон, 169
Лотар, імператор франків, 55
Лоуренс Томас Едвард, 227–228
Лубе Еміль, 214
Луї де Бурбон, принц Конде, 86–89
Луї Жозеф Ксав'є Франсуа, син Людовіка XVI, 147
Лукін О., 366
Лукулл Луцій Ліциній, 42–43
Людвіг II, 189
Людендорф Еріх, 233, 235, 244
Людовік XI, 57–59
Людовік XIII, 78–80, 82–85, 98
Людовік XIV, 83, 90, 98, 102–104, 106–110, 112, 114, 118, 121, 140, 251
Людовік XV, 118, 121–122, 126, 140
Людовік XVI, 133–135, 140–145, 147–148, 167
Людовік XVIII, 145, 147, 154, 156–157, 172
Людовік Благочестивий, 55
Людовік Великий Дофін, 108, 118

Людовік, герцог Бургундський, 118
Люїнь Альбер де, 78
Льюк Самуель, 93, 99

Мажино Андре, 289
Мазаріні Джуліо, 82, 84–90, 100, 104, 107
Маздур'яр, 443
Майер, 366
Майський І., 340
Мак Карл, 160–161
Макартур Д., 384
Макдональд Р., 281
Македонський Александр, 35–36, 44, 169
Макклеллан Дж., 177–180
Маккорд Джеймс, 439
Маклін Дональд, 303, 392, 394–395
Макнамара Роберт, 435, 438
Макс-Егон Гогенлое, принц, 271
Максиміліан I Габсбург, 117
Максиміліан Баварський, 81–82
Макфарлейн Роберт, 447–448
Маленков Георгій, 407
Мальборо, герцог (див.: Черчилль Джон, герцог Мальборо)
Мамору Сігеміцу, 384
Манчіні Олімпія, графиня Суассон, 107
Маргарита Тереза, дружина Леопольда I, 107
Маре, герцог Бассано, 168–169, 172
Марія II Стюарт, 102, 111
Марія Лотаринзька, 67
Марія Стюарт, 66–67, 69, 71, 73
Марія Терезія, дружина Людовіка XIV, 90, 107
Марія Тюдор, 62, 65–66, 68, 92
Марія, дружина Вільгельма II Оранського, 99
Марія, дружина Вільгельма III Оранського, 101
Марія-Антуанетта, дружина Людовіка XVI, 142, 148, 167
Марія-Луїза, донька Франца I, дружина Наполеона I, 167–168, 171–172
Марія-Луїза, дружина Карла II Іспанського, 107

Марія-Тереза, донька Людовіка XVI, 147–148
 Марія-Терезія, донька Карла VI Габсбурга, 124–126
 Маркович Ц., 329
 Мармон, 171
 Марчук Євген, 473
 Массе Тодд, 11
 Мастермен Джон Сесіл, 282
 Масхадов Аслан, 464
 Маунтбеттен, 358
 Маунтен Брайан, 271
 Медведєв Д., командир партизанського загону, 366
 Медведєв Дмитро, президент Російської Федерації, 465
 Медичі Катерина, 67
 Медичі Лоренцо, 60
 Медичі Марія, 78, 83
 Мельгорн, 278
 Мельник А., 345
 Менді Ентоні, 69
 Мендоса Бернардіно де, дон, 71–72
 Менжинський В'ячеслав, 291–292, 294
 Мензіс Стюарт, 284, 286, 360–361
 Менцель, 125
 Мерзер Ернст, 366
 Меркулов Всеволод, 302, 341, 362, 392
 Мерсьє, 213
 Метаксас, 329
 Метленд, 174
 Меттерніх Клеменс, 163–164, 166–167, 169, 173, 191
 Мешков, 141
 Микола II, 198–199, 243, 277
 Миронов Лев, 300
 Міллс Френсіс, 70
 Мірабель, маркіз, 83
 Мірабо, граф, 141
 Мітрідат VI, 41–43, 48
 Мовсаєв Абу, 460
 Модін Юрій, 395
 Мойзіш Л., 367
 Мойсей, пророк, 28
 Молотов В'ячеслав, 272, 278, 310, 312, 328, 343–344, 406–407
 Молчанов Георгій, 300
 Мольтке Гельмут Карл, 185, 199

Мольтке Гельмут фон, молодший, 195, 199
 Монк Джордж, 97
 Монморен, граф, 142–143
 Монтгомері Бернард, 374–375, 380–382
 Монтесума II, 62
 Монтолон, граф, 175
 Морган Ф., 380
 Мордвінов, 149
 Моро Жан-Віктор, 157
 Мортъє, 171
 Мосаддик Мохаммед, 418–419
 Муватталлу, цар хетів, 29
 Мулен, 153
 Муссоліні Б., 267, 279, 307–308, 364–365
 Муфф, 262
 Мюллер Ервін, 202
 Мюллер Генріх, 313, 383
 Мюрат Йоахім, 165, 174
 Мюрат Кароліна, 165

Нагумо Тьюті, 350
 Наполеон I (Бонапарт Наполеон), 81, 145, 148–175, 192, 211, 251, 256
 Наполеон III, 186, 188
 Наполеон Франсуа Жозеф Шарль, син Наполеона I, 172
 Нарбонн, граф, 169
 Науйокс (Науджокс) Альфред, 278, 316
 Нго Дін Д'єм, 432, 434, 437
 Нгуєн Ван Тхієу, 437–438
 Небе, 265
 Нежан, 226
 Нельсон, 150, 326
 Нерон Гай Клавдій, 40
 Нессельроде, граф, 165
 Нікітін Михайло, 360
 Ніколаї Вальтер, 195–197, 233, 246, 254, 500
 Ніксон Р., 438–439
 Німітц Ч., 384
 Ноель Леон, 266
 Нолан Денніс, 243
 Нолтон Томас, 130
 Номура Кітісабуро, 354–355

Норман Монтег'ю, 269
 Норт Олівер, 447–448
 Нортумберленд, герцог, 65
 Нун Мей Алан, 393

Одоакр, вождь варварських племен, 49, 51
 Ожеро, 149
 Оксеніус Ф., 380
 Олександр I, 158, 162–165, 167–172
 Олександр II, 184, 217
 Олександр III, 217
 Ондедей, єпископ Фрежюський, 85, 88
 Ормонд, герцог, 113
 Оргель Ульріх фон, 366
 Остер, 265
 Оттон I, 81, 256
 Оуєнс Артур, 282

Павітт Джеймс, 492
 Павл Емілій, 38
 Павло I, 156, 158
 Павлов В., 449–450
 Пакто, 171
 Пален, граф, 158
 Палестріна, графиня, 152
 Пам Ван Донг, 433
 Паніцарді, 213
 Папен Франц фон, 241, 256, 261
 Парсонс Роберт, 71
 Патрушев Микола, 461–463
 Паттон Дж., 371
 Пауелл Колін, 492
 Пауєрс Френсіс Гері, 424
 Паукер Карл, 300
 Пейдж Уолтер, 236
 Пейджет Чарльз, 72
 Пейоль Поль, 321
 Пеллен, 141
 Пенвен Жорж, 235
 Першинг Джон, 242
 Петен Анрі, 319–324
 Петлюра Симон, 293
 Петрі Девід, 283
 Петро I, 127, 217
 Петро III, 127–128
 Петро, апостол, 57
 Пехлеві Мохаммед Реза, шах, 418

Пій V, 70
 Пікар, 213–214
 Пікенброк Ганс, 257–258, 277–278, 331
 Пінкертон Алан, 176–180
 Піночет Августо, 439
 Пітсон Джеймс, 93
 Пітт Вільям, молодший, 156
 Пішегрю, 149, 157
 Пойндекстер Дж., 448
 Покорний, 235
 Полібій, 37
 Поммеле Жан Крістоф Сандр'є де, 145
 Помпадур де, маркіза, 122, 126
 Помпей Гней, 43–44
 Поццо ді Борго, герцог, 288
 Прайор Метью, 113
 Примаков Євгеній, 452, 460, 470
 Прінетті, 216
 Прованський, граф (див.: Людовік XVIII)
 Прокопій Кесарійський, 53–54
 Пронічев Володимир, 461, 464
 Проскуров Іван, 300, 342
 Пуанкаре Раймон, 251
 Пуго Борис, 449–450, 458
 Пуркаєв А., 302
 Путін Володимир, 460–462, 465
 Путна В., 301
 Пюїзе Жозеф, граф, 148

Радо Олександр (Шандор), 302, 338–339
 Рамзес II, 29
 Раумер Герман фон, 261
 Редль Альфред Віктор, 203–205
 Рєєвський Маріан, 285
 Реза-шах, 366
 Рейган Рональд, 19, 404, 444–447
 Рейлі Сідней, 207, 244, 293
 Рейно Поль, 319
 Рєнвік Роберт, сер, 271
 Ріббентроп Йоахім фон, 257, 263, 272–273, 278, 308, 312, 343, 375
 Ріве Луї, 321
 Рінтелен Франц фон, 240–241
 Річард III, 59
 Рішельє Арман Жан дю Плєссі де, 78–85, 89, 104, 129

Рішельє Франсуа дю Плессі де, 79
 Роатта Маріо, 258
 Робо Франсуа, 175
 Робтон, 112
 Ровель Теодор, 278, 331
 Ровіго, герцог (див.: Саварі)
 Роджерс, 72
 Роже-Дюко, 153
 Розенберг Альфред, 346
 Розенберг Етель, 393
 Розенберг Юліус, 393
 Рок де ля, 288
 Рокфеллери, 252
 Роммель Ервін, 357, 372
 Ромодановський Іван, 217
 Ромодановський Федір, князь, 217
 Ромон, 322
 Ромул Августул, 49
 Ронге Максиміліан, 204–205, 223
 Росток, барон, 209
 Ротшильд Амшел, 191
 Ротшильд Натан, 191–192
 Ротшильди, 191
 Роу Френсіс, 93
 Роусон Стенлі У., 271
 Рузвельт Керміт, 418
 Рузвельт Теодор, 418
 Рузвельт Франклін, 279, 324, 339, 341, 352, 354, 358, 361, 366–367, 377, 383, 392, 396
 Рундштедт Герд фон, 308, 344, 375
 Руцькой О., 451, 458
 Рьосслер Рудольф, 303

Саварі, 155, 160, 168, 171
 Савінков Борис, 293
 Садулаєв Абдул-Халім, 464
 Сазонов Сергій, 224
 Саймон Джон, 336
 Салінатор Марк Лівій, 40
 Сандерс Ліман фон, 228
 Сандіно Аугусто Сесар, 446
 Сарварі, 443
 Саргон II, 30
 Севез Ф., 380
 Север Александр, 47
 Север Септимій, 48
 Сер'є, 83

Сергун Ігор, 471
 Серебрянський Яків, 293–294
 Серторій Квінт, 42
 Сесіл Роберт, 73–74
 Сесіл Уільям, лорд Берлі, 65–68, 71–73
 Серов Іван, 408, 412
 Синаххериб, 30
 Синяньський Олег, 476
 Сідні Генрі, 102–103
 Сійес, 153
 Сілаєв І., 451
 Сільвермастер Грег, 393
 Сімко, 132
 Сімовіч Душан, 329
 Сімолін, барон, 141–142
 Сімпсон Джон, 103
 Сінклер Х'ю, 283
 Скіпальський Олександр, 477
 Скорцені Отто, 356, 365–366, 369, 374, 382
 Скот Томас, 95, 97
 Слуцький Абрам, 296
 Сморковський Й., 440
 Сомерсет, герцог, 65–66
 Соммервелл, 324
 Сомоса Дебайле Анастасіо, 446
 Софія Доротея Ганноверська, 122
 Спаатс К., 380–381
 Спенсер Роберт, граф Сандерленд, 102
 Спенсер Чарльз Ф., 271
 Сталін (Джугашвілі) Йосип, 217, 273, 278–279, 292, 299, 301, 304, 310, 336, 339–343, 361–362, 366, 369, 372, 377, 380, 383, 405–406
 Стародубцев В., 450
 Стаффорд, граф, радник Карла I, 93
 Стаффорд, лорд, англійський посол у Франції, 72
 Сташинський Богдан, 417
 Стенлі, 269
 Стенсбері Джон, 132
 Стентон Едвін, 179–180
 Степашин Сергій, 459–460, 462
 Стецько Ярослав, 346
 Стівенс Річард, 315–316
 Стімсон Генрі Л., 352
 Стормонт, лорд, 134
 Стронг К., 380

Стюарт Бертрам, 208
 Стюарти, 96, 99–100, 110
 Судоплатов Павло, 395
 Суерс Сідней У., 397
 Сулла Луцій Корнелій, 41–42
 Сунь-цзи, 10, 31–32
 Сурда Франсуа Ніколя, 145
 Суслопаров І., 302, 339, 380
 Сципійон Публій Корнелій, 39–41
 Сьюард Уільям, 178–179

Таврін, агент, 369–370
 Талейран Шарль Моріс де, 151, 153, 155, 158–159, 162, 164–169, 171–173
 Талізін, 158
 Тальєн, 145
 Тарадін Олексій, 360
 Таракі Нур Мухаммад, 442–443
 Тардьє А., 288
 Таунсенд Чарльз, 229
 Таунсенд Роберт, 130–133
 Таунсенд Сара, 132
 Теддер А., 381
 Тенет Дж., 492
 Терло Джон, 95–96, 99
 Тернер С., 445
 Тетчер Маргарет, 19
 Тиберій, 46, 48
 Тиглатпаласар III, 30
 Тигран II, 42
 Тимошенко С., 348
 Тізяков А., 450
 Тінслі, 225–226
 Тодзіо Хідекі, 353, 355
 Толмедж Бенджамін, 130–133
 Торнієллі, 215
 Торсі де, маркіз, 113
 Трамбле Франсуа Леклерк дю, барон де Манфлієр (див.: Жозеф, отець)
 Траян, 46
 Тренч, 208
 Треппер Леопольд, 297, 302, 338–339, 358
 Трокмортон Ніколас, 66–68
 Троцький Лев, 244, 297
 Трубніков В'ячеслав, 470
 Трумен Гаррі, 380, 396–397, 400, 420
 Тупіков В., 302

Турзель де, герцогиня, 142
 Тутмос III, 29
 Тухачевський Михайло, 293, 300–302
 Тюдори, 64, 66–67
 Тюрєнн де, віконт, 87

Уайнбергер К., 447
 Уборевич І., 301
 Уєбстер Тімоті, 177
 Уеллес Семнер, 339
 Уєнтворт Пол, 136
 Уїллес Едуард, 118
 Уїснер Френк, 399
 Уїкхем Уільям, 148
 Ульбріхт В., 420
 Ульянов Олександр, 218
 Уманський Константин, 339
 Унцигер, 320
 Уншліхт Йосип, 300
 Уолліс Джон, 95–96, 118
 Уолпол Р., 119
 Уолсі, кардинал, 61
 Уолсінгем Френсіс, 66, 68–73, 95
 Уотсон Леонард, 93
 Урбан VIII, 84–85
 Урицький Мойсей, 244
 Урицький Семен, 300
 Утіда Рьохей, 245
 У-цзи, 32

Фавр Жюль, 189
 Фалькенгайн Еріх фон, 227
 Фарнак, син Мітрідата VI, 43
 Фейсал, 228
 Феліппес Томас, 70
 Фельдман Б., 301
 Феодора, дружина Юстиніана I, 52–54
 Феодосій I, 49, 57
 Фердинанд II Габсбург, 81–82
 Ферфакс Фердинанд, лорд, 93
 Фідлер Луїджі, 240
 Філбі Гарольд (Кім), 303, 363, 394–395, 415, 441
 Філіпп II Габсбург, 68–69, 71–73
 Філіпп III, 78
 Філіпп IV, 83, 89–90
 Філіпп V (Філіпп Анжуйський), 108–109, 113, 121

Філіпп Орлеанський, 118, 121
 Філіпп Сесіл, 392
 Фінч Даніель, граф Ноттінгем, 103
 Фітін Павло, 302
 Фітінгоф фон, 376–377, 379
 Фішер, агент, 315
 Фламіній Гай, 37
 Флері Жан, 62
 Флері, абат, 121
 Флоре, 167
 Фор Фелікс, 214
 Форд Джеральд, 404, 440
 Фош Фердинанд, 249, 319, 326
 Фош-Борель Луї, 149
 Фрадков Михайло, 470
 Франклін Бенджамін, 133, 135–136
 Франко Франсіско, 261, 298, 303, 328–329
 Франц I, імператор Священної Римської імперії, 125
 Франц I, австрійський імператор (Франц II, імператор Священної Римської імперії), 162–163, 166–167
 Франц Фердинанд, ерцгерцог, 223
 Франциск II, 67, 77
 Фрезер Б., 384
 Фрідебург Г. фон, 380–381
 Фрідман Уільям Ф., 352–353
 Фрідріх I, 330
 Фрідріх II, 122–128, 191
 Фрідріх Вільгельм I, 122
 Фрідріх-Вільгельм III, 162
 Фрідріх-Вільгельм IV, 184
 Фрідріх-Леопольд, принц, 199
 Фрік Вільгельм, 313
 Фронтін Секст Юлій, 38, 47–48
 Фукідід, 35
 Фукс Жорне, 215
 Фукс Клаус, 392–394
 Фуре, 150
 Футіда Міцуо, 350
 Фуше Жозеф, 153–157, 159–160, 164–166, 168, 211
 Х'юджессен Х'ю Нетчбелл, 367
 Хавс Абу, 464
 Хадсон Роберт, 270
 Хазе фон, 265
 Хайд Анна, 101
 Хайд Едвард, граф Кларендон, 101
 Харві Уільям К., 421, 429
 Харлі Роберт, 110, 115
 Харнак Арвід, 303, 338
 Хассель Ульріх фон, 373
 Хаттон Джон, 102
 Хаусхофер Альбрехт, 335
 Хвалковський, 268
 Хейл Натан, 130
 Хеліус фон, 199
 Хелл Корделл, 354–355
 Хенкі Моріс, 303
 Хессе Фріц, 269
 Хілл Джордж, 244
 Хілленкотер Роско Г., 399
 Хіт Уільям, 129
 Хо Ші Мін, 430
 Ходжа Енвер, 415
 Хозьєр Генрі Монтег'ю, 207
 Холак Річард, 392
 Хомейні Р., 447
 Хосров I, 52
 Христиан IX, 183
 Хруцов Микита, 407, 422–425, 427, 430
 Хуан Австрійський, дон, 83
 Хукер Джозеф, 180
 Хуссейн ібн Алі, 228
 Хусейн Садам, 490–491, 493
 Цветкович Д., 329
 Цезар Гай Юлій, 43–46
 Цепелін Фердинанд фон, граф, 239
 Ціммерман Артур, 236, 242
 Чемберлен Невіл, 265–271, 279, 283, 309, 327
 Черкесов Віктор, 461
 Чернишов З., граф, 128
 Чернік О., 440
 Черномирдін Віктор, 460
 Черчілль Джон, герцог Мальборо, 102, 109–113
 Черчілль Мальборо, генерал, 243
 Черчілль Сара, герцогиня Мальборо, 112
 Черчілль Уїнстон, 19, 207, 228, 268,

319, 322–324, 327, 340, 358–359, 362, 365–366, 372, 375, 377, 380–383
 Чичерін Георгій, 294
 Чінгісхан, 55–56
 Шабулон Флері де, 172
 Шамун Каміль, 423
 Шанін Олександр, 300
 Шарль Луї, син Людовіка XVI, 147–148
 Шарп Джордж, 180–181
 Шахт Яльмар, 269–270
 Шварценберг, князь, 167, 169
 Шварцкопфен, 198, 212–213
 Шварцкопф Г. Норман, 419
 Швейнітц фон, 379
 Шеле, 241
 Шелєнін Олександр, 409
 Шелія Рудольф фон, 303
 Шеллєнберг Вальтер, 314–316, 356, 368, 379, 389
 Шербіус Артур, 284
 Шехаб Фуад, 423
 Шилова, агент, 369–370
 Шиннен Пеггі, 132
 Шлейхер фон, 255
 Шліффен Альфред фон, 223
 Шлюга Август фон, 227
 Шмальшлегер, 332
 Шмідт Ганс-Тіло, 285
 Шовен, 226
 Шпан Еміль, 200
 Шпан Константин, 200
 Шпеєр Альберт, 380
 Шрьодер Курт фон, 252–253
 Шрьодери, 252
 Штауфени, 330
 Штауффенберг Клаус Шенк фон, 373
 Штібер Вільгельм, 184–185, 187–190, 195–196, 217
 Штумпф Г., 381
 Штюльпнагель, 320
 Штьобе Ільза, 302
 Шуленбург, граф, 272, 278, 310, 334, 343
 Шульмейстер Карл, 160–164
 Шульський Абрам, 10
 Шульц Дж., 447
 Шульце-Бойзен Харро, 303, 338–339, 342
 Шульце-Хольтус, 366
 Шунніг Курт фон, 261–263
 Юнг Оуен, 252
 Юстиніан I, 52–54
 Ющенко Віктор, 474
 Ягода Генріх, 295, 299–300
 Язов Дмитро, 449–450
 Яків (Джеймс) Стюарт, син Якова II, 101, 109, 121
 Яків I Стюарт (Яків VI Шотландський), 73–75, 91–92
 Яків II Стюарт, 100–104, 109–111, 114
 Яків IV Стюарт, 66
 Яків V Стюарт, 66
 Якір I., 301
 Ямамото Ісороку, 350
 Янаєв Геннадій, 450–451
 Яндарбієв Зелімхан, 464
 Ярдлі Герберт О., 243, 352
 Ярцев Борис, 360

Навчальне видання

ПИК Світлана Мирославівна

ТАЄМНА ДИПЛОМАТІЯ І РОЗВІДКА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Навчальний посібник

Редактор *Л. Макітринська*
Коректор *Ю. Бурка*
Технічний редактор *С. Сенік*
Комп'ютерне верстання *Н. Лобач, Н. Буряк*
Обкладинка *В. Рогана*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 41,4. Тираж 300 прим. Зам. *№ 111-159*

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні “Коло”,
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.